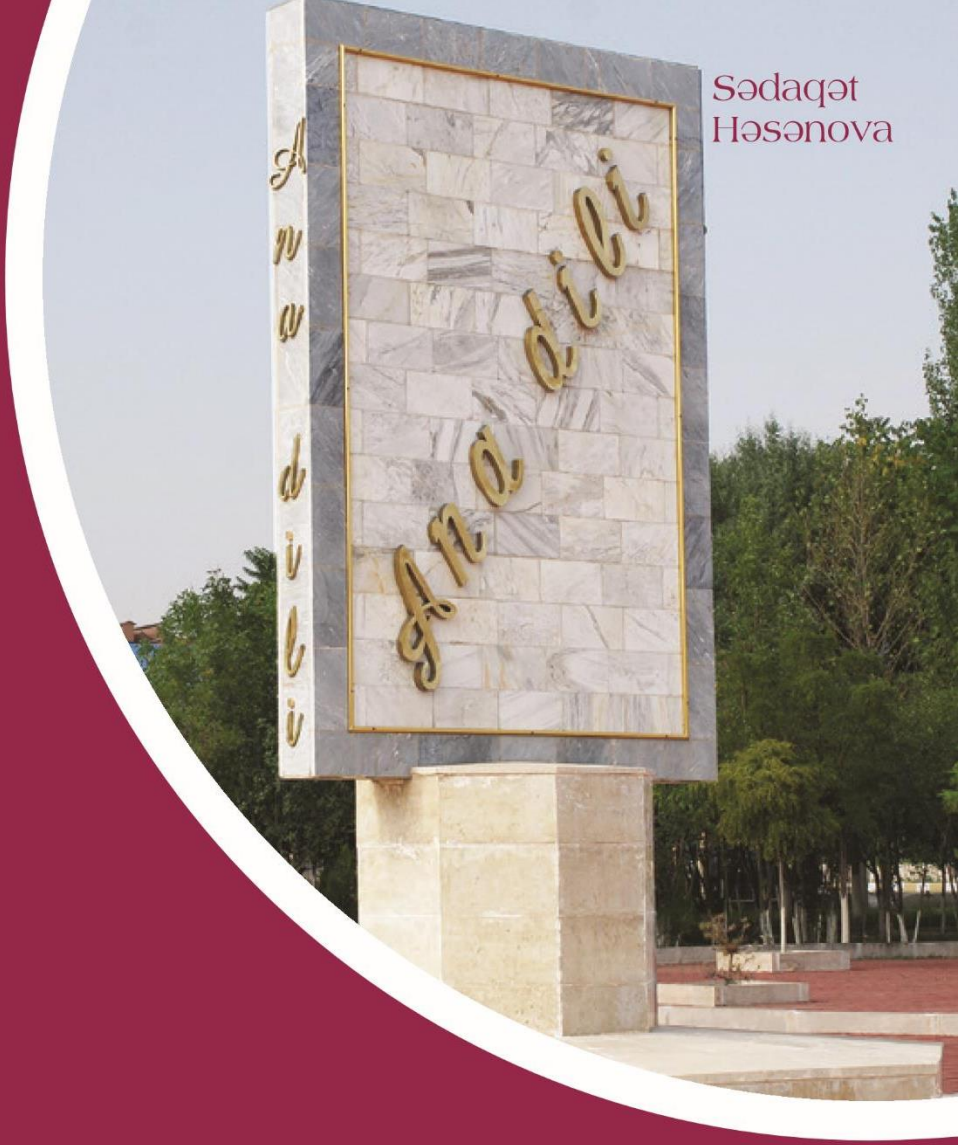

Sədaqət
Həsənova

Dilimiz mənəvi
kimliyimizdir

Sədaqət Həsənova

Dilimiz mənə kimliyimizdir

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu Elmi Şurasının 14 aprel 2017-ci il tarixli 9 sayı iclas protokoluna əsasən çapına icazə verilmişdir.

Naxçıvan-2017

Rəy verənlər: **Məhərrəm Hüseynov**
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Akif İmanlı
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Əzizxan Tanrıverdi
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Sədaqət Həsənova. Dilimiz nənəvi kimliyimizdir. Naxçıvan – 2017, “Əcəmi” Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 424 s.

Kitab Azərbaycan ədəbi dilinin, nitq mədəniyyəti və üslubiyyatının bir sıra problemlərini əks etdirən monoqrafik elmi araşdırmaların nəticəsi olaraq müxtəlif tarixi zamanlara aid söz sənətkarlarının, natiqlərin dil-üslub xüsusiyyətlərinin tədqiqinə həsr edilmişdir. Azərbaycan ədəbi dilinin özəlliklərini öyrənməkdə, ədəbi dil, üslubiyyat, nitq mədəniyyəti, poetik linqvistika ilə bağlı araşdırma və dərslərdə kitabdakı materiallardan istifadə etmək olar.

DOI: <https://doi.org/10.36719/2017/492>

4700000000
053-2017

© “Əcəmi” 2017

ÖN SÖZ ƏVƏZİ

*Babalarımızdan bizə üç şey miras qalıb:
torpağımız, qeyrətimiz, dilimiz.*

Şah İsmayıl Xətayi

Anamın şirin laylası,
Varlığımın əks-sədası,
Övladımın öz dünyası –
Ana dilim!

Cavanşirlər yadigarı,
Babəklərin şah vüqarı,
Füzulinin misraları –
Ana dilim!

Uşaqılıqdan əzbərlədiyim bu şerin təsirini indi də əvvəlki kimi hiss edirəm. Onda dilimizin möhtəşəmliyini anladan nələrsə var. Dilimin əzəmətini, ölməzliyini gücünü, qüdrətini onun daşdan keçən, tarixləri yaşadan sözləri təsdiqləyir.

Azərbaycan dili tarixi qədim olan dildir və dillərin, bəlkə də birincisi olan ulu türk dilinin bir qolu olaraq yüzilliklərin, minilliklərin sınağından çıxmış, müxtəlif tarixi dövənlərdə ədəbi dildən məişət nitqi səviyyəsinə ensə də, başını qaldırıb ədəbi dil statusu, dövlət dili titulu qazanan qüdrətli dildir. Belə ki, bu gün dünyanın 200-ə yaxın dövlətində minlərlə xalq və millətlərinin hamısı bu şərəfə nail olmamışdır. Bu dövlətlərin yalnız 70-də ədəbi dil işlənir. Hər hansı bir dilin dövlət dili olması, onun ədəbi dil formasına malikliyi həmin dildə danışanların fəxri, fəxarətidir. Xalqımız belə bir qüruru yaşayır və biz dilimizin dünya dillərinin çoxundan yüksəkdə dayandığını dərk edir və dəyərləndiririk. Dilimizin dövlət dili kimi işlənməsi təsdiq edir ki, o, yaşamış, yaşayır və yaşayacaqdır.

Hələ qədim zamanlardan yazı-pozu bilməyən nənələrimiz, babalarımız dilin insan üçün nə qədər dəyərli olduğunu dərk edərək onulaylalarda, bayatılarda vəsf etmişlər:

Əziziyəm dilimdi,
Alma dilim-dilimdi.
Məni xoşbəxt eyləyən
Öz sevimli dilimdi.

Şirin dil, şirin dil,
Al canımı, şirin dil.
Nə deyirsə, yar desin,
Öz dilimdi şirin dil.

Biz fəxr edirik ki, dünya xalqları tarixində dil haqqında ilk rəsmi sənəd də türk xalqlarına məxsusdur. XIII yüzillikdə Mehmet Karamanlının imzaladığı sənəd bunu təsdiq edən tutarlı faktdır. Və qürur duyuruq ki, Azərbaycan xalqının başçıları dilimizi həmişə uca tutublar. Bu baxımdan, ümummuilli liderimiz Heydər Əliyevindil mövzusunda imzaladığı sənədlər, onun hər yerdə və hər zaman dilimizə yüksək münasibəti nəsillərə örnəkdir. Sovet hakimiyyəti illərində heç bir təntənəli tədbir və ictimai yığıncaqlarda (plenum, qurultay, konfrans, sessiya və s) işlənməyən Azərbaycan dili müstəqillik illərində dövlət statusu almışdır. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev dilimizin dövlət səviyyəsində qorunması və tətbiqi məsələləri ilə bağlı bir sıra rəsmi sənədlər imzalamışdır.

Ana dili hər bir xalqın milli mənlüyini ifadə edən və üzə çıxaran göstəricilərdən biridir. Milli mənlük isə hər bir milləti səciyyələndirən keyfiyyətdir. Dildən nə dərəcədə yüksək istifadə edilməsi milliliyin ölçüsünü göstərir. Dil milləti məhv olmaqdan qoruyan bir nömrəli faktordur.

Dil ən dəyərli, ən əvəzsiz anlaşıma vasitəsidir. Təbiilik, canlılıq, millilik, sosiallıq onun əsas xüsusiyyətlərindəndir. Dil millətin ortaq malıdır. Milli dildə millətin öz səs və dil

aləminin özəllikləri var. Dil milləti təşkil edən ünsürlərin başında gəlir. Bir millət, hər şeydən öncə, eyni dildə danışan insanların birliyi. Dil bir milləti, təkbəşinə ayaqda tutmaq qüdrətinə malikdir. Bir millət başqa bir millətin içində qalarsa, başqa bir dövlətin idarəsi altına düşərsə, dil milli məniyyəti qoruyaraq onu yox olmaqdan, əriyib başqalaşmaqdan, qarışıb yoxa çıxmaqdan xilas edir, məniyyəti itirməkdən qurtarır. Deməli, dil bir millətin ən qiymətli milli-məniyyəti varlığı, ən böyük sosial göstəricisidir. Milli şüurun ən qüvvətli qaynağı, məniyyəti milli dildir. Milli şüur isə millətin, azadlığın təməlidir. Dil bir millətin digər millətlərdən fərqli olan danışığıdır. O, millətin özəlliyidir. Dil düşüncənin aynasıdır. Dil milli hafizənin, milli duyğuların, bütün maddi, məniyyəti dəyərlərin müştərək xəzinəsidir. Dil fərdləri bir-birinə bağlayan ilk və ən dəyərləli bir bağıdır. Dil məniyyəti ünsürüdür.

Bir elm və sənət olaraq natiqliyin vətəni Yunanıstan hesab edilsə də, Azərbaycan xalqının da nitq məniyyəti tarixi çox qədim zamanlarla səsleşir. Mütəxəssislər belə hesab edirlər ki, bir sıra folklor örnəkləri, xüsusilə də əmək nəğmələri ibtidai icma quruluşu ilə bağlıdır. Həmin örnəklər xalqımızın nitq məniyyətinin yüksəkliyini təsdiq edən maraqlı faktlardır. Ulularımız sözü elə seçib, elə düzüb qoşublar ki, sanki neçə universitet bitiriblər. Söz meydanında belə at oynatmağı hər bir xalq bacarmaz. Bunun üçün biz dilimizə, nitq məniyyətimizə borcluyuq. Dilimizin zəngin söz ehtiyatı, məcazlıq meylinin, çoxmənalılıq keyfiyyətinin dərinliyi nitq məniyyətimizin yüksəkliyinə çox güclü təsir edən faktlardandır. İsti qəlblərdən gələn “əzizim” müraciəti ilə deyilən bayatılarımızdakı fəlsəfi fikir örnəkləri, sözlərin seçimi, səslərin musiqililiyi yazı-pozu tanımayan, lakin böyük təfəkkür məniyyətinə malik olan nənələrimizin, babalarımızın sərrast və səlis nitqindən xəbər verir:

Əzizim, gül üşüdü,
Şeh düşdü, gül üşüdü.

Güldün, əqlim apardın,
O necə gülüşdü?

Bəlkə də neçə təhsilli şair cinas qafiyələrlə bu gözəllikdə
belə dərin mənalı, belə biçimli şeir yarada bilməz. Və ya:

Əzizim, neylim sənə,
Düşübdü meylim sənə.
Mən dönsəm, üzüm dönsün,
Sən dönsən, neylim sənə?

Xalqın düzüb-qoşduğu hər bir örnəkdə bir hikmət
yaşayır, deyim mədəniyyəti özünü göstərir:

Əzizim, harayından
El köçdü harayından.
Gündə bir kərpic düşür
Ömrümün sarayından.

Bu örnəklər ulularımızın xalqımıza ən möhtəşəm mənəvi
estafetidir ki, nəsibənəsil davam edir, uzaq minilliklərdən
gələcəyə körpü salır.

Söz mülkünün divarları mənalardan hörülüb. Zaman-
zaman sözlərin üstündəki toz silinir, pərdələr atılır və sözün bir
çox özəllikləri üzə çıxır. Söz elə bir qüvvədir ki, qılıncdan
qorxmayanlar ondan qorxublar. Onun kəsəri iti, təsiri tutarlıdır.

Ana dili vətənimizin dilidir. Təsadüfi deyildir ki, biz
“ana” sözünü daha çox “dil”, “vətən” və “torpaq” kəlmələrinin
qarşısında işlədirik. Bu sözü hər məqamda işlədib hörmətdən
salmaq olmaz. Ana dili analarımızın həzin-həzin laylaları,
nənələrimizin şirin-şirin nağılları, körpələrimizin dadlı-dadlı
kəlmələri, babalarımızın qayğılı-qayğılı nəsihətləri, arzulu-
arzulu oxşamalarının qaynağıdır. Ana dili qürur və güvənc
yerimizdir. Az reklam olunan, lakin ana dili mövzusunda
yazdığı şeirlə yaddaşlardan çıxmayan şairimiz Tofiq Bayram
öz ana dilini bilməyənləri “nacins”, “nankor” adlandırmışdır:

Qalxıb Şahdağına söz istəyirəm,
Çatsın hay-harayım dinləyənlərə.
Mən nacins deyirəm, nankor deyirəm

Öz ana dilini bilməyənlərə (193, 23).

Ana dilinə hörmət, məhəbbət başqa dillərə laqeyd münasibət demək deyildir. Ana dili ona görə əvəzsizdir ki, o, bizim düşüncələrimizin dilidir. İnsan yad dildə təhsil ala bilər, məktublaşar, əsər yazar, danışar, müxtəlif xalqlarla ünsiyyətə girə bilər. Lakin o düşünəndə heç vaxt yad dil köməyə gəlmir. İnsan həmin məqamda doğma dilə sığınır, içində öz ana dilində danışır. Dil insanın ruhi ehtiyaclarını ödəyən qiymətli bir vasitədir. İnsanın ana dili onun varlığının əks-sədasıdır. Dilsiz varlığımız dilim-dilimdir. Ulularımızdan bizə çox şey yadigar qalıb. Onlardan ən möhtəşəm və ən önəmlisi zəngin xəzinələri özündə yığıb saxlayan əzəmətli söz qalamız – dilimizdir. Dilimiz bizim maddiliyimizi təsdiq, mənəviyyatımızı təqdim edən misilsiz sərvətimizdir. Bu gün bu sərvətə münasibətimiz necədir, onu sevib-sevdirə bilirikmi, qorumağı bacarıyıqmi? Yəqin ki, çoxları bu suallara ürək dolusu, ağız dolusu cavab verməyə çəkinər. Müsbət cavab həqiqətdən bir qədər uzaq olar. Çünki bu gün cəmiyyətimizdə elə analar vardır ki, övladının ana dilini yox, başqa dilləri öyrənməsini daha çox alqışlayır. Elə tədris ocaqları var ki, ingilis dilini tədris edən müəllimlərə ana dilini tədris edən müəllimlərdən daha çox əməkhaqqı verir. Dilimizə ehtiram etmək vəzifəsini, onu qorumaq vacibliyini xatırlatmaq digər dillərə mənfi münasibət kimi başa düşülməsin. Çox dil bilmək qabiliyyətdir, savad və ağıl əlamətidir. Lakin yabançı dillərə hədsiz aludəlik, onların həddən aşan reklamı, bir qədər kobud səslənsə də, ana dilimizə zərbə vurmaq və biganəlik deyilmi? Ana dilimizə laqeydlik anamıza, vətənimizə xor baxmaq sayılmazmı? Və bütün bunlar min illər, milyon illər boyu alınmaz qalamızı –yad qazanlara atılsa da, əriyib yox olmayan dilimizi bu günümüzdə qədər gətirib çıxaran qeyrətli vətən övladlarına biganəlik hesab olunmazmı? Dil həssas münasibət tələb edir. Onun nifrəti də, məhəbbəti də var. Coşanda dağları yerindən oynadar, susanda ürəklərdə sızlayar.

Yaşamaq insanın əzəli və əbədi arzusudur. Bunun üçün o çalışır, vuruşur, ən ağır xəstəsini belə, heç olmazsa bir neçə dəqiqə yaşatmaq naminə Tanrıya yalvarır, dua-sənaya əl atır,

neçə-neçə həkimə müraciət edir. Bu, insanın maddi yaşamı üçün təbiidir. Mənəviyyatımızın aynası olan dilimiz üçün belə narahatlıq keçiririkmi? Təəssüf ki, yox. Unuduruq ki, əsrlər maddiləri, əsrləri isə mənəvilər yaşadır. Və bütün mənəvilərimizin başında dilimiz dayanır. Bu gün xalqımızın, millətimizin mənəvi yaşamı haqqında nə dərəcədə düşünürük? Bunun üçün, ilk növbədə, dilimizi yaşatmağın, qorumağın, isti

aşımızı yad çömçələrlə qarışdırmamağın zəruriliyini hiss və dərk edirikmi? Bu sualların cavabı haqqında düşünməyə dəyər. Dilə alınmaların keçməsi təbii prosesdir. Son hesablamalara görə dünyada altı minə yaxın dil vardır. Sözsüz ki, xalqların, millətlərin müxtəlif yönlü münasibətlərə girdiyi bir zamanda bu dillər arasında saf dil – leksikası yalnız öz sözlərindən ibarət dil tapmaq mümkün deyil. Lakin yeri gəldi-gəlmədi yad sözləri doğma xəzinəyə gətirmək və bunun nəticəsini ya görməmək, ya görmək istəməmək, ya da görməyi bacarmamaq ana dilimizə soyuq münasibət formalaşdırır.

Bir zaman Avropada dünya xalqlarının bir dildə danışması məsələsi ortaya qoyulmuşdu. Bəziləri süni dil yaratmaq, bəziləri hansısa xalqın dilindən istifadə etmək təklifini irəli sürəndə Avropa dilçilərindən biri bu məqsədlə türk dillərini uyarlı hesab etmişdir. Türk dillərinin musiqili tonu, qanunauyğunluqları, zənginliyi, aydınlığı və sadəliyi buna tamamilə əsas verirdi. Hətta Qərb tərəfindən qısqançlıqla olsa da, yüksəkliyi etiraf olunan türk dilləri budaqlanma mərhələsindən sonra müstəqil inkişaf yoluna qədəm qoyduğu böyük bir dövrün müxtəlif mərhələlərində də XX yüzildəki qədər sürətlə dəyişməmişdi. Zaman-zaman Avropa dillərindən dayanmadan axan sözlərin kəmiyyət çoxluğu, müxtəlif ictimai-siyasi şərait və coğrafi məkanlarda yaşayan türk xalqlarının dillərinin bir-birindən uzaqlaşmasına səbəb olan amilə

çevrilmişdi. Bu, soy birliyinin dil müxtəlifliyinə səbəb olmuş və XIX yüzildə meydana gətirilən, XX yüzilin əvvəlində tez-tez vurğulanan, 1926-cı ildə Bakıda çağırılan I Beynəlxalq Türkooloji qurultayın yığıncaqlarında haqqında müxtəlif təkliflərlə danışılan, XX yüzilin sonundan üzü bəri türk dünyasında ən təntənəli toplantıların aktual mövzusunə çevrilən “ümumtürk dili” məsələsinə ciddi münasibət formalaşdırmışdır.

Son zamanlar dünya xalqlarının bir vaxt eyni dildə danışması məsələsi yenə də vurğulanmaqdadır.. Lakin yad dil mənəvi birlik yaratmağa qadir ola bilməz. Hər bir xalqın dili, xüsusilə də ədəbi dili onun təsdiqidir, göstəricisidir. Dünya xalqları birliyə dildən yox, yaxşı məqsəd və əməllərdən başlasalar, daha gözəl olardı. Qan tökmək, xalqları assimilyasiya etmək, təxribatlar törətmək, özgə torpaqlarına göz dikmək, şər atmaq, ədalətsizliyə rəvac vermək kimi mənfur niyyətlərdən uzaq olmaq birliyi daha yüksək bir işdir, nəinki soyu və adət-ənənələri, özünəməxsus mədəniyyəti, mənəviyyatı, ruhu, sənət abidələri, yaşayış və iqlim şəraiti və hər şeydən öncə, nəyə qadir olduğunu doğma dilində ifadə bacarığına malik, hansı dildə danışmağa qərar vermək haqqı olan ayrı-ayrı xalqları bir dildə birləşdirmək. Dil birliyi və bu məqsədlə hər hansı bir dilin seçimi digər dillərə təcavüz, milli heysiyyətlərə toxunmaq demək deyilmi? Biz Avropanın dəyərlərinə hörmət edirik və onlardan milli məhəbbətimizə xələl gətirməyənləri qəbul etməyə hazırıq. Lakin külək kimi sürətlə gələn yad dil vahidlərinə mənəviyyatımızın, milliyimizin ölçüsü olan dil xəzinəmizin qapılarını geniş açmaqda səhv edirik, uduzuruq. Gəlin bu səhvləri yarımçıq qoyaq!

“Nə vaxtsa hamı bir dildə danışacaq” kimi real əsas olmayan fikirlərə söykənib dilinə nəzarət edə bilməyənlər, dilinin başında durmağı bacarmayanlar onu qaranlıq bir gələcəyə atırlar. Bizim dilimizin ulu və nurlu soyu, keçməkeşli, lakin şərəfli keçmişi olub, qoy işıqlı gələcəyi də olsun. Dilin

gələcəyi millətin əlindədir. Bu işdə hamımızın payı olmalıdır. Dilimizi korlayanlara qarşı sərt olaq. Əsrlərdən, nəsillərdən bəri ruhumuzu oxşayan dilimizi yaşadaq, qoruyaq, babalarımızın onu etibarlı əllərə vermək gümanını, inamını qırmayaq. Övladlarımızı dil xəzinəmizin dərinlikləri ilə tanış edək. İncilərində ulu keçmişimizi, qüvvətli dövlətçilik tariximizi, babalarımızın ərliyini, mərdliyini, nənələrimizin ismətinə yaşadan dilimizi zövq və şövq ilə gələcəyə aparaq. Şair Tofiq Bayramın qiymətlimisralarını unutmayaq:

Bu dildə bir qızmış pələngəm, şirəm,
Aslanlar döşündən mən süd əmirəm,
Yeddi oğul doğsun, ana demirəm
Öz ana dilini bilməyənlərə.

Yüz dili öyrənsin, alqışlayıram,
Hər dili üzükdə bir qaş
sayıram. Güllədən kəsərli söz
tuşlayıram

Öz ana dilini bilməyənlərə (193, 24).

Və bir daha düşünək. “Ehey!” deyəndə ellərindən, obalarından igidlər atlanan bu yurdun gözəlliklərini vəsf etməyə başqa dilin gücü çatarmı? Mənim muğamatımındekilərini başqa dil anlaya bilərmə? Söz sultanı Füzulinin şeirdə kim olduğunu, lirikada hansı zirvədə dayandığını başqa dil bəyan edə bilərmə? Neyin, kamanın sədasından danışmaq istəsə, başqa dil çaşıb titrəməzmi? İlmə-ilmə xalça toxuyan barmaqların seyrini, sirrini başqa dil ifadə edə bilərmə? Bayatılarımızın “əzizim” müraciətini, ağıllarımızın fəryadını, düşmənlə tapdağı olan torpaqlarımızın harayını, indi bayquşların ötdüyü bülbüllər yuvasının – Qarabağımın – səs bulağımın şikəstəsini, babalarımın mərdliyindən su içən çınarlarımın əzəmətini, Arazımın nisgilini, “gəlinlik gününə”, “körpə üzünə” həsrət qalan, “ağ qızıl”la qara taleyə tuş gələn Sevilərimin həyat eşqini, yad ölkəyə hədiyyə göndərilən, izzətini, namusunu əldən verməyib bakirə qız kimi məzara

gedən Ağabəyim ağalarımın şərəf duyğusunu, “qarşı yatan” qara dağlarımın yaylaq səfasını, ucalıq, qeyrət qürurunu, daha nəyi, nələri... yad dil vəsf edə bilərmə? Cıdırda şahə qalxan atlarımın ayaq tappılığını, ürəyinin istisini yaratdıqlarına verən sənətkarlarımın sənət eşqini, Burla xatunlarımın ana məhəbbətini, Uruzlarımın namus təəssübünü, Şah Xətayimin yurd qeyrətini, torpaq, dil sevgisini başqa dil tərənnüm edə bilərmə? Hətlərin dənizlərə, hunların dağlara, şumerlərin düzlərə yol açdığı zamanlardan çox-çox qabaq “küləklərimlə danışan ağaclarımın” pıçıltısını, “çiçəklərimlə ülfət bağlayan arılarımın” zəhmət sevgisini anlatmaq üçün ana dilimiz qədər isti, şirin, yatımlı dil tapmaq olarmı?! “Odun nə çəkdiyini kül, başın nə çəkdiyini dil bilər”. Mənim xalqımın nələr çəkdiyini, nələr yaşadığını, nələr düşündüyünü, nə böyük arzular soracağında gələcəyə salam verdiyini yalnız onun dili ifadə edə bilər. Başqa dil üçün mümkünsüz olanı sən mümkün edərsən, ana dilim! Varlığınla öyünmüşük, öyünürük və hər zaman öyünəcəyik. Bu duyğular içində və hansısa bir hikmət işığında düşünürəm ki, səni yaşatmağa, ucaltmağa eşqimiz var və yəqin ki, qeyrətimiz də çatır! Və sonda yenə də Tofiq Bayramı xatırlamamaq olmur:

Bu gün azad dilli Azərbaycanam,
O taylı, bu taylı vahid bir canam,
Baxır ögey kimi ağbirçək anam
Öz ana dilini bilməyənlərə

Şairəm, adım da Tofiq
Bayramdır, Bu dil cəngi səsim,
ana laylamdır, Vətəndaş sözünü
demək haramdır Vətənin karına
gəlməyənlərə,
Bu qanun əh ağır bir ittihamdır
Öz ana dilini bilməyənlərə! (193, 25).

I HISSƏ

DİLİMİZ – MƏNƏVİ SƏRVƏTİMİZ, QÜDRƏTİMİZ VƏ KİMLİYİMİZDİR

AZƏRBAYCAN NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ VƏ SİYASİ NATIQLIYININ İNKİŞAFINDA HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU

*Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini
yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir.*

Heydər Əliyev

Bəşəriyyətin təməl daşı kimi dəyərləndirilən söz, həm də böyük şəxsiyyətləri tarixdə yaşadan qüvvədir. İnsanlığın tarixini sözün tarixi kimi qəbul etmək çox düzgündür. Bütün tarixi zamanlarda sözün şəərəfinə sözlər qoşulmuş, əsərlər yazılmış, nəğmələr bəstələnmişdir. Sözü sevənlər, onun gücünə inananlar yeni sözlər yaratmış, sözün gizli anlamlarına nüfuz etmiş və beləliklə də, təsir etməyi, heyrətləndirməyi bacarmışlar.

“Mədəniyyət” teminini ilk dəfə 1767-ci ildə Şotlandiya filosofu A.Fergüson işlətməmişdir. Bu anlayış geniş anlamda xalq və millətlərin maddi-mənəvi inkişaf səviyyəsini, həyat və fəaliyyətinin xüsusi sahəsini bildirir. Mədəniyyət örnəklərinin tarixi bir-birindən fərqlənir. Elə mədəniyyət nümunələri var ki, onların yaranması son dövrlərə aiddir. Elələri də var ki, xalqımızın ulu tarixi ilə səsləşir. Hər bir dövrün və xalqın öz mədəniyyəti vardır və o, cəmiyyətin inkişafı ilə dəyişilib zənginləşir. Xalqımızın milli mədəniyyəti qədim olduğu kimi, onun xüsusi tərkib hissəsi olan dil-nitq mədəniyyəti də tarixin qədim kökləri ilə bağlıdır. Hətta Azərbaycan xalqının nitq məharətini, dil mədəniyyətini təsdiq edən bir sıra örnəklərin tarixi ibtidai icma quruluşu ilə səsləşir. Müxtəlif zamanlarda nitq mədəniyyətinin inkişafını göstərən faktlar xalqımızın mənəvi baxımdan dərinlik və yüksəkliyini özündə yaşadır.

Onun inkişafında bir sıra böyük simaların müstəsna rolu vardır. Bu baxımdan, ümummilli liderimiz Heydər Əliyev seçilib-sayılan böyük şəxsiyyətlərdən biri kimi xalqımızın natiqlik sənətinin forma və məzmunca zənginləşməsində fərqli və zəngin fəaliyyəti ilə böyük bir məktəb yaratmış, fərqli bir natiq kimi yaddaşlarda qalmışdır.

Natiqlər dilin keşiyində dayanan böyük şəxsiyyətlərdir. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev professor Ağamusa Axundov ilə söhbətində demişdir: “...Nitq mədəniyyəti ilə bağlı nələr etmişiniz? Siz bu sahəyə daha çox fikir verməlisiniz ki, xalq öz dilində sərbəst danışa bilsin” (2, 24).

Heydər Əliyev ana dilinə “Azərbaycan xalqının dili onun milli varlığını müəyyən edən başlıca amillərdəndir” münasibəti ilə yanaşmışdır. O, 31 oktyabr 1995-ci il tarixdə Azərbaycan Respublikası Milli Elmlər Akademiyasında “Azərbaycan dilinin müzakirəsinə həsr olunmuş müşavirə”də Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin Azərbaycan dili olduğunu bir daha bəyan etmişdir. Aşağıdakı sitatlar onun nitqinə məxsusdur:

–Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir.

–Ana dilini bilməmək, ana dilini qiymətləndirməmək, şübhəsiz ki, xalq arasında böyük qəbahətdir.

– Azərbaycan dili bizi keçmişdə də, indi də, gələcəkdə də birləşdirəcəkdir.

–Öz ana dilini bilməyən adamlar şikəst adamlardır.

– Ana dilimiz Müstəqil Azərbaycanın, Azərbaycan xalqının ən böyük milli sərvətidir.

– Hər bir azərbaycanlı, birinci növbədə, öz dilini bilməli, sevməlidir. Doğma dilimizdə həm danışmalı, həm oxumalı, həm də yazmalıdır.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin çıxış və nitqlərdən ibarət olan elmi-kütləvi, mədəni irsi cəmiyyətimizin bütün sahələrinin inkişafına ideya-mənəvi baxımdan kömək etməkdə

mükəmməl bir qaynaqdır. Bu anlamda, o, Azərbaycan natiqlik sənətinin inkişaf və zənginləşməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Natiqlik sənəti dil faktlarından düzgün istifadə bacarığı, nitq mədəniyyəti əsasında yaranan qədim sənət növlərindəndir. O, cəmiyyətin mədəni inkişafı nəticəsində və zəruri ehtiyacdən yaranmışdır. Nəzəri baxımdan hazırlanmış nitqlər sınaq və təcrübədən keçirilmiş və əməli nəticələr vermişdir. Dünya xalqlarının nitq mədəniyyəti tarixində ictimai-siyasi natiqliyin özünəxas sanbalı və yeri vardır. Natiqliyin bu növü dövlət quruluşu ilə bağlı olaraq, kütləvi xarakteri ilə diqqəti çəkir. Azərbaycanda siyasi natiqliyin inkişafı dedikdə, hər kəsdən öncə Heydər Əliyev yada düşür. O, Azərbaycan dövlətini tanımaq, sevdirmək, təmsil və müdafiə etmək istedadını çıxış və nitqlərində də əks etdirmişdir. Siyasi nitq müəllifi cəmiyyətdə müəyyən mövqe tutmalı, vətənpərvərliyi ilə seçilməli, siyasi əqidəsinə sadıq qalmalıdır. Bu, onun nitqinin inandırıcı olmasını göstərən əlamətlərdəndir. Mədəni nitqin əlamətlərindən biri olan inandırıcılıq haqqında danışarkən Heydər Əliyevin mövzu ilə bağlı elmi-nəzəri fikirləri faktlarla əsaslandırmaq qabiliyyəti diqqəti çəkir. “Nitq mədəniyyəti” ilə bağlı bir sıra problemlərin (siyasi natiqlik, mədəni nitqin əsas cəhətləri, nitqin prosodik imkanları və s.) izah və həllində Heydər Əliyevin irsindən alınmış materiallar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Siyasi nitq kimi onun aşağıdakı xüsusiyyətlərini vurğulamaq yerinə düşər:

1. Heydər Əliyevin nitqləri, xüsusilə də siyasi məqsəd daşıyan çıxışları öz təntənəsi ilə diqqəti çəkir ki, bu, siyasi natiqliyin əsas şərtlərindən biridir. Məlumdur ki, nitq olmağı bacarmayan siyasi xadim ola bilməz.

2. Heydər Əliyev siyasi nitq olaraq səs tonuna və intonasiyaya xüsusi məna verməyi bacarırdı. Bu cəhət siyasi natiqlikdə böyük əhəmiyyətə malikdir.

3. Heydər Əliyevin şəxsiyyət və nitqi bir-birini tamamlayırdı. Ümummilli liderimizin bu xüsusiyyəti onun çıxış və nitqlərinin təsir dairəsinin genişliyini əsaslandırır. Əgər natiqin şəxsiyyəti və nitqi uyğun olmasa, onun dedikləri dinləyicilərə lazımı səviyyədə təsir edə bilməz.

4. Heydər Əliyev həmişə və hər yerdə Azərbaycan dövlətini üstün tutmuşdur. Bu, siyasi natiqlikdə əhəmiyyətli məsələlərdən biridir. Çünki siyasi natiqlik hər kəsin işi deyil. Siyasi nitqlərin müəllifi dövlət işlərindən danışır, dövlət quruluşunun keşiyində durur.

5. Heydər Əliyevin nitqləri kütləvi xarakteri ilə seçilirdi.

6. Heydər Əliyevin nitqləri dərin məzmunu və yüksək ideyalılığı ilə fərqlənirdi

7. Heydər Əliyev çıxış və nitqləri ilə dövlət quruluşunda, ictimai-siyasi işlərdə elm, mədəniyyət, iqtisadiyyat, məişət problemlərinə nüfuz etməyi bacarırdı. Ona görə də bu böyük natiq Azərbaycanda siyasi natiqliyin inkişafında, zənginləşməsində, yeni keyfiyyətlər qazanmasında dərin izlər buraxmışdır.

Heydər Əliyevin çıxış və nitqləri ona görə uğur qazanırdı ki, onların müəllifi xalqla çox bağlı idi. Bu baxımdan, onun dedikləri böyük bir hərəkətin proqramına çevrilirdi. Ümummilli liderimiz yüksək nitq mədəniyyəti ilə təsdiq etmişdir ki, “hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir”.

Heydər Əliyevin nitqlərində diqqəti çəkən əlamətlərdən biri zərfliyin xüsusişməsindən istifadədir. Xüsusişmənin bu növü müqayisə və qarşılaşdırma yaratdığından nitqdəki əsas fikir və məqsədin dinləyicilərə çatdırılmasında mühüm rol oynayır. Onun, demək olar ki, bütün nitqlərində müqayisə və qarşılaşdırma məqsədi ilə işlənən dil vahidləri ilə qarşılaşmaq mümkündür. Bu baxımdan, Heydər Əliyevin 19 noyabr 2002-ci ildə “Cəmşid Naxçıvanski adına hərbi liseyin 30 illik yubileyi haqqında” imzaladığı sərəncamın mətnindəki bir

parçaya nəzər salaq: “XIX əsrdə baş vermiş rus-İran müharibələrinin nəticəsi olaraq Azərbaycan ərazisi Rusiya və İran arasında bölüşdürüldü. Azərbaycan torpaqlarının Rusiyanın tabeliyinə keçmiş şimal hissəsində ölkəmiz nəinki ordu saxlamaqdan məhrum edildi, hətta azərbaycanlıların çar ordusuna hərbi xidmətə çağırılması məqsədəuyğun hesab edilmədi. Bütün bunlara baxmayaraq, azərbaycanlıların hər b sənətinin sirlərini öyrənmələrinin və bu sahədə yüksək mərtəbələrə çatmalarının qarşısını almaq mümkün olmadı. Çar ordusunda xidmət etmək imkanı qazanmış azərbaycanlılar müxtəlif döyüşlərdə əsl peşəkarlıq və şücaət göstərərək ad-san qazandılar. Bunlar arasında generallar Cəfərqulu ağa Bakıxanovun, Balakışı Ərəblinskinin, Əsəd bəy Talışxanovun, Hüseyin xan Naxçıvanskinin, Həsən bəy Ağalarovun və başqa sərkərdələrin adlarının çəkmək olar” (73, 361). Burada “baxmayaraq” sözünün köməyi ilə yaranan xüsusiləşmiş zərflik sözügedən funksiyanı (müqayisə və qarşılaşdırma ilə əsas məqsədi diqqətə çatdırmaq) yerinə yetirmişdir.

Heydər Əliyevin güclü sintez qabiliyyəti onun nitqlərində də özünü göstərir. Hər hansı bir mövzudan danışarkən bir neçə mətləbi ifadə etmək, mövzunu başqa önəmli mövzularla əlaqələndirmək, dinləyicilərin diqqətini aktual problemlərə yönəltmək onun nitqlərini səciyyəli xüsusiyyətlərdəndir.

Heydər Əliyevin dilimiz haqqındakı çoxsaylı fikirlərindən biri belədir: “Dilimiz çox zəngin və ahəngdar dildir, dərin tarixi köklərə malikdir” (76, 6). Bu zəngin dildən məqsədyönlü şəkildə istifadə etmək, üslub baxımından ən uğurlu dil vahidlərini seçib işlətmək, fikrin düzgün ifadəsi üçün lazım olan sözlərdən faydalanmaq nitq mədəniyyətinin əsas məsələlərindəndir.

Danışq dilinin əsas göstəricisi olan intonasiyanın geniş imkanlarından, onun psixoloji, emosional, semantik funksiyalarından lazımi məqamlarda istifadə edən Heydər Əliyev fikir və mülahizələrini dinləyicilərə konkret yollarla

çatdırmışdır. Nitqdə uzunçuluğun qarşısını alan fonetik-semantik hadisə kimi intonasiyanın əsas rolu Heydər Əliyevin çıxış və nitqlərində qabarıq şəkildə özünü göstərir. Böyük natiq intonasiyanın pauza, vurğu, melodiya, temp kimi göstəricilərinə dərindən bələd olmuş, yeri gəldikcə onlardan məqsədli olaraq istifadə etmişdir. Onun nitqlərində sadalama intonasiyası xüsusi yer tutur ki, bu, auditoriyanın diqqətini çəkməkdə böyük təsirə malikdir. Bu baxımdan, həmcins üzvlərin xüsusi rolu vardır. Heydər Əliyev 2002-ci ildə nitqlərinin birində demişdir: *“Mən Naxçıvanda doğulmuş, böyümüş bir adamam və keçmişdə, yəni 1940-cı illərdə bir müddət orada işləmişəm və görmüşəm ki, Azərbaycanın mərkəzi rəhbərliyi tərəfindən həmişə Naxçıvana çox ögey münasibət göstəriblər. Mən bunun şahidiyəm. Onlar Azərbaycan haqqında düşünürdülər, onun bütövlüyü haqqında düşünürdülər, onun gələcəyi haqqında düşünürdülər. Amma sonra bir-birini əvəz edən Azərbaycan rəhbərliyi, təəssüf ki, bunları unudular və 1930-cu illərdə də, 1940-cı illərdə də, 1950-ci illərdə də, 1960-cı illərdə də Naxçıvana qarşı ögey münasibət var idi. Bu, həqiqətdir. Amma bütün bu ədalətsizliklərə baxmayaraq, zəhmətkeş insanlar olaraq, naxçıvanlılar həmişə öz diyarını inkişaf etdiriblər və Azərbaycanın ən qədim diyarı olan, böyük tarixi abidələri özündə əks etdirən bu hissəsini qoruyub saxlayıblar”* (74, 20). Buradakı təyin, tamamlıq, zaman zərfliyi və xəbərə aid həmcins üzvlərin intonasiyası nitqin təsirini artırmaqda böyük qüvvəyə malikdir.

Heydər Əliyev nitq və çıxışları ilə təsdiq etdi ki, nitq mədəniyyəti üçün tək cə dildəki sözləri bilmək kifayət deyil, onları fikirlərə tabe etdirmək, mülahizələrə uyğunlaşdırmaq, lazımı səviyyədə çatdırmaq çox önəmlidir.

Heydər Əliyevin nitq və çıxışları onun kimliyini bir daha xatırladan dəyərli faktlardır. Onlar bir şəxsin simasında aşağıdakı varlıqların birləşdiyini göstərir:

1. Ana dilini hər şeydən çox sevən vətəndaş;
2. Vətəninə, millətinə, xalqına bağlı qeyrətli övlad;
3. Milli-müstəqil dövlətini təmsil edən ictimai xadim.

Heydər Əliyevin çıxış və nitqlərinin birinci əsas keyfiyyəti onun dilimizin lüğət tərkibinə, qrammatik qayda-qanunlarına, semantik imkanlarına dərinlən və hərtərəfli bələd olması ilə bağlıdır.

Müraciət baxımından Heydər Əliyevin nitqləri seçkinliyi ilə diqqəti çəkir. Belə ki, onun nitqlərində bir müraciət obyektinə rast gəlmək olmur, natiq ən azı 3-4, bəzən də daha çox xitabdan istifadə edir. Bu, müraciət obyektlərinin diqqət və fikrini cəmləməkdə maraqlı və optimal yollardan biridir. Məsələn, Heydər Əliyevin 25 avqust 2001-ci il tarixdə Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbinin birinci buraxılışı münasibətilə keçirilən mərasimdəki nitqinin bir hissəsinə nəzər salaq:

“Türkiyə Cumhuriyyəti Silahlı Qüvvələrinin Baş Qərargah rəisi, ordu generalı, hörmətli cənab Hüseyn Kıvrıqoğlu!

Türkiyə Cumhuriyyətindən Azərbaycana qonaq gəlmiş hörmətli generallar, zabitlər, dostlar!

Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbinin hörmətli müəllim-professor heyəti!

Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbinin ilk məzunları və bütün kursantları!

Hörmətli xanımlar və cənablar!

Bu gün müstəqil Azərbaycanın həyatında tarixi hadisə baş verir. Azərbaycanın ordu quruculuğunda yeni bir mərhələ başlayır. Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbi son illər təkmilləşərək, inkişaf edərək, nəhayət, özünün ilk məzunlarını buraxır. Azərbaycan silahlı qüvvələri, Azərbaycan ordusu böyük gənc zabit korpusu ilə tamamlanır. Bunlar hamısı son on il içərisində Azərbaycanın müstəqilliyi naminə, dövlətçiliyi

naminə, Azərbaycanın müdafiə imkanlarının qüvvətlənməsi naminə görülən görkəmli işlərdən biridir...” (72, 397).

Sözügədən nitq parçasının mətnində doqquz müraciət obyektı vardır. Bu müraciət formaları xüsusi intonasıyaya malik olub tədbirin və nitqin sanbalını xatırladır. Həmin nitqdən məlum olur ki, müəllif natiqlik sənətinə, nitq materiallarına dərinədən bələddir. O, yeri gəldikcə, fikirlərini əsaslandırmaq üçün faktlardan istifadə edir, nitqin tempinə, ifadəsinin səlisliyinə fikir verir.

Heydər Əliyevin nitqlərində diqqəti çəkən məsələlərdən biri onların yaradıcı xarakter daşmasıdır. Müəllif öz nitqlərində izaha geniş yer verir, məzmun dərinliyinə, məntiqi ardıcılığa, forma-məzmun vəhdətinə, dinləyicilərin bilik və yaş səviyyələrinin nəzərə alınmasına əməl edir. “H.Əliyev Azərbaycan dili barədə yalnız adı ünsiyyət vasitəsi kimi deyil, qədim tarixi, zəngin mədəniyyəti, müasir dünyada müəyyən ictimai-mədəni mövqeyi olan bir xalqın milli sərvəti kimi düşünürdü...” (98, 21).

Bütün fəaliyyəti zamanı, hətta sovet dövründə də milli lider kimi qəbul edilən, tanınan və ən böyük dayağı olan xalqı tərəfindən sevilən Heydər Əliyevin cəmiyyətin bütün sahələrinə aid mükəmməl fikirləri Azərbaycanın çoxşaxəli inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir etmişdir. Bu baxımdan, onun Azərbaycan dilinin, nitq mədəniyyətimizin inkişafına verdiyi töhfələr əbədi və unudulmazdır.

Bu bir həqiqətdir ki, xalqımız dünya xalqları içərisində mədəni bir xalq kimi tanınır və bu mədəniyyət, ilk növbədə, onun dilinə, nitqinə aiddir. Bunu həm hazırkı mədəni nitqimiz, həm də qədim nitq mədəniyyəti örnəklərimiz sübut edir. Tarixin müxtəlif mərhələlərində Azərbaycan natiqliyinin müxtəlif sahələri inkişaf etmiş, hər hansı bir dövrdə natiqliyin hansısa bir sahəsi işlənmə tezliyi və dairəsi ilə digərlərindən seçilmişdir. Bu anlamda, Azərbaycan nitq mədəniyyəti tarixində siyasi natiqliyin özünəxas yeri və rolu vardır.

Azərbaycanda siyasi nətiqlik dedikdə, ilk növbədə, Heydər Əliyevin nətiqlik və nitq mədəniyyəti ilə bağlı olan zəngin irsi diqqəti çəkir. Azərbaycanda nitq mədəniyyətinin, xüsusilə də siyasi nətiqliyin inkişafında onun rolu böyük və əvəzəilməzdir.

Heydər Əliyev siyasi nətiq olaraq həmişə və hər yerdə dövləti üstün tutmuş, onun siyasi nitqləri öz coşqunluğu ilə yaddaşlarda qalmışdır. Diqqətə dəyər faktdır ki, Heydər Əliyevin siyasi nitqləri onun xarakterinə və səs tonuna tamamilə uyğun idi. Sözü məqamında demək Heydər Əliyevin nitq mədəniyyətində əsas yerlərdən birini tutur. Onun nitqləri səslənmə keyfiyyəti ilə də yaddaşlarda qalmışdır. Çıxış və nitqlərinin səs tonu, nida, sual intonasiyaları, müraciət formaları böyük nətiqin yalnız özünə xas idi.

Heydər Əliyevin çıxış və nitqlərinin əsasında Azərbaycan dili dayandığından və müəllif bu dilin vahidlərinin bütün məna çalarlıqlarına mükəmməl şəkildə yiyələndiyindən onun nitqləri hamı tərəfindən anlaşılan, dərk edilən və sevilən idi. Heydər Əliyev bütün fəaliyyəti boyu belə bir fikirdə olmuş və onu tez-tez vurğulamışdır ki: “Hər bir Azərbaycan vətəndaşı, hər bir azərbaycanlı öz ana dilini – Azərbaycan dilini, dövlət dilini bilməlidir” (74, 37).

Azərbaycan dilini yüksək kürsülərdən səsləndirən, onun dövlət dili olmaq statusunu dərk və qəbul etdirən bu böyük şəxsiyyət məzmunlu və mənalı nitqləri ilə cəmiyyətdə bir çox məsələlərin həyata keçməsinə təkan vermişdir. Bu, onunla bağlıdır ki, Azərbaycan nitq mədəniyyətinin layiqli daşıyıcılarından olan Heydər Əliyevdə siyasi mədəniyyət çox yüksək olmuşdur. Bu böyük sima öz çıxışları ilə göstərdi ki, siyasi nitqin müəllifində həm nitq mədəniyyəti, həm də siyasi mədəniyyət vəhdət təşkil etdikdə onun nitqi böyük bir hərəkətin proqramına çevrilə bilər. Heydər Əliyevin nitqləri ona görə uğur qazanmışdır ki, bu nitqlərin müəllifi xalqın mənafeyini, fikirlərini düzgün və bütün dolğunluğu ilə ifadə

edirdi. “Heydər Əliyev sözün semantikasına xüsusi əhəmiyyət verir, dilçilik baxımından məqbul sayılan qaydalara əməl edir. Onun hər bir sözə yanaşması göstərir ki, o, sözə söz xatirinə deyil, konkret mənanı çatdırmaq vasitəsi kimi baxır və qiymətləndirir” (76, 31-32).

Azərbaycanda 2003-cü ilin prezident seçkilərində prezidentliyə namizədlər efrədə siyasi nitq söyləyərək öz platformalarını elan edirdilər. Onlar arasında natiq kimi özünü göstərən, lakin siyasi mədəniyyətə malik olmayanları xalq yaxşı qarşılamır və onlara inanmırdı. Əsl siyasi natiq xalqı inandırmağı və onu öz arxasınca aparmağı bacarmalıdır. Belə bir keyfiyyəti Azərbaycan xalqı öz ümummillə liderində gördü. Heydər Əliyev öz nitq mədəniyyəti və bacarığı ilə təsdiq etdi ki, siyasi nitqin müəllifi yalnız xalqı irəli aparan qüvvə kimi çıxış etməlidir.

Heydər Əliyevin dilimiz haqqındakı fikirlərindən birində deyilir: “Azərbaycan xalqının dili onun milli varlığını müəyyən edən başlıca amillərdəndir” (74, 15). Bu, doğrudan da, belədir. Dil hər bir xalqın mənəvi kimliyidir, varlığını təsdiq edən əsas göstəricidir. Heydər Əliyev bu həqiqəti həmişə dərk etdirmiş və xalqın diqqətinə çatdırmışdır.

Heydər Əliyevin çıxış və nitqlərində diqqəti çəkən başqa bir keyfiyyət də vardır. Bu nitqlər öz müasirliyi ilə seçilir ki, bu da onların təsir gücünü, maraqlılığını, yüksək səviyyəsini təmin edən cəhətlərdən biridir. Bundan başqa, mədəni nitqin əsas əlamətlərindən olan yığcamlıq keyfiyyəti, məntiqlilik, aydınlıq, ifadəlilik, inandırıcılıq, düzgünlük və dəqiqlik Heydər Əliyevin bütün nitqlərində özünü göstərir.

Məlumdur ki, nitqin təsirli olması onun əsas keyfiyyətlərindən biridir. Bu cəhət nitqin insanlara təsirini gücləndirən əlamətlərdəndir. Nitqin təsirli olmasında natiqin şəxsi nümunəsi də əsas rol oynayır. Bu anlamda, Heydər Əliyev geyim mədəniyyəti, davranışı, söz demək qabiliyyəti ilə dinləyicilərə və ümumiyyətlə, xalqımıza örnək olmuşdur.

Heydər Əliyevin nitq mədəniyyətində çox mühüm olan bir keyfiyyəti xüsusi olaraq vurğulamaq lazım gəlir. Belə ki, sanballı və seçilən bir natiq kimi o, dinləyicilərin diqqətini çəkməyi bacarır və bu xüsusiyyət onun nitqlərinin mərkəzində dayanır. Bunun üçün o, yeri gəldikcə bir qədər susmaq, bəzən səs tonunu yüksəltmək, bəzən auditoriyaya sürəkli nəzər salmaq, ifadə etdiyi fikrin mahiyyətini nəzərə çatdırmaq üçün əlavə söz və ifadələrdən istifadə üsullarından son dərəcə bacarıq və məharətlə istifadə edirdi. Onun nitqlərindəki məntiqi vurğu, intonasiya özünə xas idi, qeyri-adiliyi ilə fərqlənirdi. Məntiqi vurğunun yeri yazılı nitqdə sabit olsa da, şifahi nitqdə sərbəstdir. Həmin vurğunun bu xüsusiyyətindən istifadə edən natiq onu lazım bildiyi cümlə üzvünün üstünə salırdı ki, dinləyicilərin diqqətini fikrin əsas informasiya yükünü daşıyan söz və ya ifadəyə cəlb etsin.

Azərbaycan ədəbi dili tarixində Heydər Əliyevin çıxış, nitq, bəyanat, məktub, müsahibə, məruzə, müraciət, fərman və s.-dən ibarət zəngin bir irsi vardır. Onların hamısı, birinci növbədə, mövzu aktuallığı, məzmun mükəmməlliyi, ortaya qoyduğu zəruri və maraqlı problemləri ilə səciyyəvidir. Heydər Əliyevin nitqləri cəlbediciliyi, sadəliyi, gözəl üslubu ilə yaddaqalandır. Onların dəyəri həm də ondadır ki, müəllif təkrar fikirlərdən çox istifadə etmir. O, fikirlərini elə əsaslandırır ki, təkrara ehtiyac hiss olunmur. Nitq prosesində fikri təkrar etməkdənsə, dinləyiciləri ona inandırmaq daha çox zəruridir. Sözsüz ki, burada fikir təkrarından danışılır, söz, ifadə təkrarından söhbət getmir. Söz və ifadələrin təkrarı üslub keyfiyyətlərinə müsbət təsir edən faktlardır və bunu ümummillə liderimizin çıxış və nitqlərində aydın şəkildə görürük. Məsələn, onun nitqlərində təsiredicilik baxımından bir sıra təkrar söz və ifadələr işlənmişdir ki, bu, hər hansı bir fikri təbliğ etmək, dərinlən anlatmaq, ictimai-siyasi üslub baxımından ifadə etmək məqsədi daşdığından ağırlıq yaratmır, əksinə, irəli sürülən fikirlərin təntənəli şəkildə ifadəsini əsaslandırır. Bu anlamda, Heydər Əliyevin 2 fevral 1996-cı ildə

Azərbaycan gənclərinin Birinci forumundakı “Müstəqil Azərbaycanın gələcəyi gənclərdir” adlı çıxışı diqqəti çəkir: *“Hər bir gənc Azərbaycanın müstəqil gələcəyini təmin etmək üçün vətəni sevməlidir, torpağı sevməlidir, xalqımızı sevməlidir, dilimizi sevməlidir, milli ənənələrimizi sevməlidir. Bunları sevə bilməyən adam, onları özü üçün mənəvi əsas hesab edə bilməyən gənc həyatda özünə yer tapa bilməyəcəkdir və şübhəsiz ki, bizim ictimai-siyasi prosesdə, müstəqil Azərbaycanın inkişafında lazımı qədər iştirak edə bilməyəcəkdir”* (74, 358).

Sözügədən nitqin bir parçasından alınmış bu örnekdə bir mürəkkəb cümlənin daxilində beş ədəd “sevməlidir” sözü işlənmişdir. Bu sözün tez-tez işlənməsi yoruculuq əmələ gətirmir, nitq ahəngi, ritmik təkrar yaradır ki, bu da mədəni və təsirli nitqin əsas məsələlərindəndir, ona səmimilik və bədilik gətirən xüsusiyyətlərdəndir. Nitqdəki təkrar sözlər auditoriyanın diqqətini çəkməyə, nitqin təsirini qüvvətləndirməyə, xalqı inandırmağa xidmət edir. Heydər Əliyev sözün semantikasına xüsusi əhəmiyyət verir, dilçilik baxımından məqbul sayılan qaydalara əməl edirdi. Onun hər bir sözə yanaşması göstərir ki, o, sözə söz xatirinə deyil, konkret mənanı çatdırmaq vasitəsi kimi baxır və qiymətləndirirdi.

Heydər Əliyevin bütün nitqlərinin mərkəzində vətən məhəbbəti, ana dilinə yüksək münasibət dayanır. Ana dilini sevən, sevdiren, bu dilin incəliklərinə hərtərəfli və dərinlən bələd olan Heydər Əliyevin bütün nitqləri Azərbaycan nitq mədəniyyəti elminə və natiqlik sənətinə layiqli bir töhfədir.

Heydər Əliyevin dilimizə məhəbbəti onun bu mövzuda imzaladığı rəsmi dövlət sənədlərində də ifadə olunub. Onlardan 3-ü fərman, 1-i sərəncam, 1-i də qanundur. Həmin rəsmi sənədlər aşağıdakılardır:

1) 18 iyun 2001-ci ildə “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı.

2) 4 iyul 2001-ci il tarixdə Heydər Əliyev “Azərbaycan Respublikası Dövlət Dil Komissiyasının Tərkibinin təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı.

3) 9 avqust 2001-ci ildə “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı.

4) 30 sentyabr 2002-ci il tarixdə “Azərbaycan Respublikasında Dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu.

5) 2 yanvar 2003-cü il tarixdə “Azərbaycan Respublikasında Dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı.

18 iyun 2001-ci ildə “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı öz həcm və məzmunu ilə fərqlənir. Belə ki, orada Azərbaycan dili tarixinin qısa icmalı, müxtəlif tarixi dövrlərdə onun inkişaf xüsusiyyətləri verilmişdir. Fərmanda deyilir: “Azərbaycan dili bu gün dərin fikirləri incə çalarınadək olduqca aydın bir şəkildə ifadə etmək qüdrətinə malik dillərdəndir. Düşüncələrdəki dərinliyi, hisslərdəki incəlikləri bütünlüklə ifadə etmək kamilliyinə yetişə bilməsi üçün hər hansı bir xalqa bir neçə minillik tarix yaşaması lazım gəlir. Azərbaycan dilinin bugünkü inkişaf səviyyəsi göstərir ki, Azərbaycan xalqı dünyanın ən qədim xalqlarındandır”. Sənəddə XVI yüzillikdə Azərbaycan dilinin mövqelərinin möhkəmlənməsi, XVII yüzillikdə xalq şerində gedən proseslər və bu proseslərin XVIII yüzillikdə şifahi xalq ədəbiyyatının bədii dilə təsiri kimi özünü göstərməsi, həmin dövrdə elmi üslubun təşəkkülü üçün yaranan imkanlar, XIX yüzillikdə Azərbaycanın ikiyə bölünməsinin dilə təsiri, həmin dövrdə yaranan milli dərslilər, o zamanın görkəmli maarifçiləri, milli mətbuat və s. haqqında fikirlər öz əksini tapmış və XIX

yüzdəlik Azərbaycan ədəbi dilinin ən sürətli tərəqqisi və çiçəklənməsi dövrü kimi dəyərləndirilmişdir.

Fərmanda 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin yaranması ilə Azərbaycan dilinin geniş tətbiq olunması yolunda böyük imkanlar açılması, 1922-ci ildə yaradılmış Əlifba Komitəsi, 1926-cı ildə çağırılan I Türkoloji Qurultay, 1945-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının tərkibində Dilçilik İnstitutunun yaranması, XX yüzilin dilçi alimləri, Azərbaycanda qəbul edilmiş Konstitusiyalarda dövlət dilinin necə əks etdirilməsi və s. haqqında da maraqlı fikirlər vardır.

Sözügedən sənədlər ümummilli liderimizin dilimizi nə qədər sevməsini, saflığı, qorunması və inkişafına göstərdiyi qayğıyı təcəssüm etdirir. O deyirdi: “Ana dilimiz Müstəqil Azərbaycanın, Azərbaycan xalqının ən böyük milli sərvətidir”.

Çıxışları, nitqləri, imzaladığı rəsmi sənədlər bir daha göstərir ki, Heydər Əliyev Azərbaycan dilinin, Azərbaycan nitq mədəniyyətinin inkişafında müstəsna rol oynayan çox böyük şəxsiyyətdir.

Heydər Əliyevin cəmiyyətin bütün sahələrinə aid mükəmməl fikirləri Azərbaycanın çoxşaxəli inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir etmişdir. Bu baxımdan, onun Azərbaycan dilinin, nitq mədəniyyətimizin inkişafına verdiyi töhfələr əbədi və unudulmazdır.

Çıxış, nitq, bəyanat, məktub, müsahibə, məruzə və müraciətləri, həm də rəsmi sənədləri – sərəncam və fərmanları ilə Azərbaycan ədəbi dilinin üslublarına zənginlik gətirən, inkişafında əsaslı rol oynayan Heydər Əliyev çağdaş dövrümüzdə ana dilimizin xüsusi tərəqqisinə səbəb olmuşdur. Onun imzaladığı rəsmi sənədlərin sayı və sanbalı da bu fikri təsdiq edir. Heydər Əliyev bütün fəaliyyəti ilə Azərbaycan dilinin dövlətimizin dilini təmsil edən bir dil kimi tanınmasına, işlənməsinə çalışmış və bununla da ədəbi dilimizin tarixində özünəməxsus bir iz qoymuşdur.

Heydər Əliyevin simasında iki böyük şəxsiyyətin – dilini sevən, xalqına bağlı bir vətəndaş və milli-müstəqil dövlətini təmsil edən ictimai xadimin vəhdəti özünü göstərir. Sözsüz ki, dilin bütün dünyada tanınmasında, beynəlxalq nüfuzunun yaranıb yüksək inkişaf zirvəsinə çatmasında böyük adamları rolu əvəzsizdir. Bu anlamda da, Heydər Əliyev xalqımızın seçkin övladlarındandır.

Daha çox Azərbaycan ədəbi dilinin publisistik və rəsmi-ışğuzar üslub kimi funksional üslublarına müraciət edən Heydər Əliyevin bu üslubların dəyərli örnəkləri olan, ana dilinə məhəbbətlə Azərbaycan dövlətinə sədaqəti özündə əks etdirən nitqlərində irəli sürülən dəyərli və həmişəyaşar fikirlər xalqımızın təfəkkür mədəniyyətinin yüksəkliyini təsdiq edən faktik materiallardır. Dilçi alim A.Axundov N.Xudiyevin “Heydər Əliyev və Azərbaycan dili” kitabına yazdığı ön sözdə deyir: “Tarixi təcrübə göstərir ki, dilin inkişafında milli müstəqillik ideyaları və dövlətçilik əsnələrinin, həmin ideya və əsnələri öz fəaliyyətində gerçəkləşdirən və həyata keçirən qüdrətli dövlət başçılarının, xalqının tarixində şərəfli yer tutan böyük siyasi xadimlərin böyük rolu olur” (98, 5).

Heydər Əliyevin nitqləri müəllifinin yüksək intellekt, dərin mənəviyyət, milli mədəniyyət, hərtərəfli bilik və məlumatını göstərən ədəbi dil örnəkləridir. Hansı tədbir və auditoriyada olursa, olsun, o, möhtəşəm nitqləri ilə dinləyiciləri heyran etmiş və onun çıxışlarında elə məsələlər qoyulmuşdur, elə fikirlərdən danışılmışdır ki, onlar həm də səsləndirildiyi salonun sanbalını, məqsədini, dəyərini, mahiyyətini nəzərə çatdırmışdır.

Heydər Əliyevin bütün çıxışlarında, nitqlərində yığcam və aydın mənalı fikirlər ifadə edən dil vahidləri əsas yer tutur. Natiqin ifasındakı sadalama intonasiyası, yerinə və məqsədinə görə sürətli və ya sürətsiz deyiliş, pauzalardan düzgün istifadə məqamları da diqqəti çəkən amillərdəndir. Heydər Əliyev Azərbaycan dilinin leksik-qrammatik vahidlərindən əsl dilçi

bacarığı ilə istifadə etmişdir. “Əlbəttə, H.Əliyev dilçi-filoloq

deyil, lakin siyasi-ictimai fəaliyyətinin tərkib hissəsi kimi dil məsələlərinə, cəsarətlə demək olar ki, yalnız siyasət xadimi, ictimai xadim olaraq deyil, həm də bir dilçi-filoloq professionallığı ilə yanaşmışdır” (98, 9).

Heydər Əliyevin nitqlərinin maraqlı xüsusiyyətlərindən biri də onların məzmun və forma vəhdətidir. Hər bir nitqin məzmunu öz adına uyğun olaraq tərtib edilmiş, adda ifadə olunan məsələ məzmun materialında aydın izah və müəllif münasibəti təqdim edilmişdir.

Heydər Əliyevin nitqlərinin mətni göstərir ki, onların müəllifi Azərbaycan dilçiliyi elminin bütün sahələrinə aid mükəmməl biliklərə malikdir, söz və ifadələrin bütün mənə və mənə çalarlıqlarına dərinlən yiyələnmişdir. O, nitq və çıxışlarında milli sözlərimizə üstünlük verir, ümumişlək sözlərdən daha çox istifadə edərək ədəbi dil ilə xalq danışığı dili arasındakı fərqlərin aradan qalxmasına kömək etmişdir.

Məlumdur ki, Heydər Əliyevin nitq və çıxışları, əsasən, publisistik səciyyə daşmışdır. Bu üslubda ən önəmli cəhət dilin kütləvilidir ki, bu cəhətə xüsusi fikir verilmişdir.

Heydər Əliyevin dil siyasətində birinci yerdə Azərbaycan dilinin təmizliyi, onun hamı tərəfindən yüksək münasibətlə əhatə olunması, inkişafı, beynəlxalq nüfuz qazanması üçün bir sıra rəsmi sənədlər imzalanması məsələləri diqqət mərkəzində olmuşdur. Onun nitqləri, imzaladığı sənədlər, çıxışlarında, məruzələrində ifadə etdiyi fikirlər maraqlı və aktualdır. Onlara yalnız bir natiqin dilindən çıxan material kimi qiymət vermək olmur. Onlar bütövlükdə xalqın mənəviyyat və problemlərini ifadə edən dəyərli örnəklər olaraq tarixi materiallar toplusudur ki, vətən, xalq, millət sevgisindən təzahür edib.

HEYDƏR ƏLİYEVİN NİTQLƏRİNDƏ DİN MÖVZUSU

Din həmişə bizim mənəvi dəyərlərimizin qoruyucusu olubdur, mənəvi dəyərlərimizi yaşadan olubdur. Mənəvi dəyərlərimizin əksəriyyəti keçmişdə islam dininin dəyərləri əsasında, müqəddəs kitabımız Qurani-Şərifin ayələri əsasında, surələri əsasında yaranıbdir. Ona görə də dinimizə yenidən qayıtmaq, yenidən müqəddəs kitabımızın, həzrəti Məhəmməd peyğəmbərin qoyduğu yolla getmək və Qurani-Şərifin tələblərinə riayət etmək, şübhəsiz, insanları həmişə saflığa, təmizliyə, saf mənəviyyata aparır, düz yola, doğru yola aparır.

Heydər Əliyev

Ümummillə liderimiz maraqlı nitqləri ilə Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərini zənginləşdirmiş, onlara yeni keyfiyyət gətirmiş şəxsiyyətlərdəndir. Onun məntiqliliyi, inandırıcılığı, həcmindən daha böyük fikirlər ifadə etməsi ilə seçilən nitqləri bir sıra yüksək keyfiyyətləri ilə yanaşı, maraqlı mövzuları ilə də diqqəti çəkir. Bu mövzulardan biri də din mövzudur.

Heydər Əliyev islam dininə mənsub olaraq bu dini yüksək dəyərləndirmiş, digər dinlərə də müsbət münasibətini nitq və davranışları ilə təsdiq etmişdir. 8 oktyabr 1998-ci ildə Mingəçevirdə məscid kompleksinin açılışı mərasimindəki nitqində demişdir: "...Azərbaycan xalqı öz doğma islam dinindən heç vaxt ayrı düşməmişdir. Bizim dinimiz – islam dinimiz qəlbimizdə yaşamışdır, insanlar onu yaşatmışlar..." (71, 14).

Heydər Əliyev ilk dəfə olaraq Azərbaycanda Mingəçevir şəhərində İslam Universiteti filialının açılmasını əlamətdar hadisə hesab etmişdir. O, 1998-ci ildə məscid

tikilməsinə yüksək münasibətini bildirmiş, bu müqəddəs işin təşəbbüskarlarına təşəkkür elan etmiş, onun insanların vəsaiti hesabına başa gəlməsini öz çıxışında xüsusi olaraq vurğulamışdır. Məsələn: “Bu da onu göstərir ki, insanlar öz mənəvi köklərinə, keçmişinə, dininə necə sadıqdırlar. Ona görə heç kəs burada sorğu-sual etməməlidir – bu, haradan tikilib, pul haradan gəlib, haraya gedib? Əsas o deyildir. Əsas odur ki, yeni-yeni binalar tikilibdir. Əsas odur ki, Allah evi tikilibdir. Əsas odur ki, məscid tikilibdir” (71, 15).

Heydər Əliyev həmin nitqində dindarları “xeyirxah insanlar” adlandırmış, onların məscid tikməklə dini etiqadların həyata keçməsinə çox böyük yardım göstərdiklərini qiymətləndirmişdir.

Heydər Əliyev mənəvi dəyərlərə iki istiqamətdən qiymət vermişdir. O, mənəvi dəyərlərin uzun yüzilliklər, minilliklər boyu xalqımızı yaşadan qüvvə olduğunu göstərmiş, bir tərəfdən də onları Azərbaycan xalqını fəlakətlərdən qurtaran vasitə hesab etmişdir. Heydər Əliyev 8 oktyabr 1998-ci il Mingəçevirdə məscid kompleksinin açılışı mərasimindəki nitqində mənəvi dəyərlərin əsasının yaranmasını islam dini ilə bağlamışdır. O, belə bir həqiqətə inanmış və xalqı inandırmışdır ki: “Bizim xalqımızı əsrlər boyu yaşadan o böyük Allahdır. Hər birimizi yaşadan, o cümlədən məni də həyatımda böyük fəlakətlərdən xilas edən böyük Allahdır” (71, 16).

Heydər Əliyev 1997-ci ildə İslam Konfransı Təşkilatının İstanbulda fəaliyyət göstərən İslam Araşdırma və Tədqiqat Mərkəzində olmuş və orada Azərbaycanda islam dini mövzusunda simpozium keçirilməsi haqqında Ekmeleddin İhsanoğlu ilə fikir mübadiləsi aparmışdır. Bu təşəbbüs nəticəsində 9 dekabr 1998-ci ildə Azərbaycanda “İslam sivilizasiyası Qafqazda” mövzusunda beynəlxalq simpoziumu keçirilmişdir. Heydər Əliyev həmin simpoziumu yalnız Azərbaycan xalqı deyil, bütün Qafqaz xalqları və islam aləmi

üçün əhəmiyyətli bir hadisə kimi dəyərləndirmiş və gələcəkdə də belə işlərə himayədarlıq etməyi öz öhdəsinə götürmüşdür. 9 dekabr 1998-ci ildə Azərbaycanda “İslam sivilizasiyası Qafqazda” mövzusunda beynəlxalq simpoziumun açılışı məqasımındakı nitqində o, dini məsələlərə toxunmuş, bu mövzuda bir çox problemlərə aydınlıq gətirmişdir. O demişdir: “... Qafqazda islamın yayılması və inkişaf etməsi Qafqaz xalqlarının tarixinin böyük bir hissəsini təşkil edir, eyni zamanda, islam sivilizasiyasının Qafqaz xalqlarına bəxş etdiyi dəyərli töhfələrin olmasını əks etdirir. Qafqaz xalqlarının, demək olar ki, əksəriyyəti islam dininə itaət edir. İslamın Qafqazda yayılması tarixini siz alimlər yaxşı bilirsiniz. Mən, sadəcə bir nöqtəni vurğulamaq istəyirəm ki, Azərbaycan bu sahədə mühüm yer tutur” (71, 350).

Sözügedən çıxışında Heydər Əliyev Qafqazda islamın yayılması və inkişaf etməsinin Azərbaycandan başlaması fikrini xüsusilə vurğulamışdır.

Heydər Əliyevin şəxsi nümunəsi onun dinimizə nə qədər bağlı olduğunu təsdiq edir. Onun fikrincə, islam dini bütün mənəvi dəyərlərin başında gəlir. Bu fikri ümummilliliyin liderin aşağıdakı sözləri bir daha əks etdirir: “İslam Qafqaz xalqlarına səadət, xoşbəxtlik gətiribdir, inkişaf, islami dəyərlər gətiribdir. Bu dəyərlər – müqəddəs kitabımız Qurani-Kərimdən gələn islami dəyərlər Qafqaz xalqlarının milli-mənəvi dəyərlərinin əsasını təşkil edibdir” (71, 351). Heydər Əliyev nitqində Qafqaz xalqlarının islam dinini qəbul edənə qədər də böyük bir tarixi mədəniyyətə malik olduqlarını qeyd etmiş və islam dini dəyərlərinin həmin dəyərlərlə birləşərək bu sahədə daha yüksək uğurlar əldə edildiyini göstərmişdir: “Buna görə də mən Azərbaycanın Qafqazda islam dəyərlərinin, islam dininin, islam sivilizasiyasının yayılması və inkişaf etməsində xüsusi rol oynamasının haqlı olduğunu bildirirəm” (70, 351). Heydər Əliyev bu fikri açıqlayaraq əlavə etmişdir ki: “Əgər Qafqazın başqa xalqları və xüsusən Şimali Qafqaz və ondan

şimalda olub islam dininə itaət edən xalqlar islam sivilizasiyasına qatılıblarsa, islam dinini qəbul ediblərsə, onların yolu da Azərbaycandan keçir” (71, 351).

Heydər Əliyev nitqində Azərbaycanda islam dövrü tarixinin çox zəngin olduğunu göstərir və Azərbaycan xalqının islam mədəniyyətini zənginləşdirən dahiləri – Nizami, Füzuli, Nəsimi, Tusi, Qətran Təbrizi və başqa dahilərin nəinki islam, hətta dünya sivilizasiyasına böyük töhfələr verdiyini fəxarətlə qeyd edir.

Heydər Əliyev özünün və Azərbaycan xalqının din məsələlərdəki mövqeyini açıqlayan fikirlərini “İslam sivilizasiyası Qafqazda” mövzusunda beynəlxalq simpoziumun açılışı mərasimindəki nitqinin məzmununa daxil etmişdir: “Biz azərbaycanlılar islam dini ilə fəxr edərək, eyni zamanda, heç vaxt başqa dinlərə qarşı mənfi münasibət göstərməmişik, düşmənçilik etməmişik, ədavət aparmamışıq və heç bir başqa xalqı da öz dinimizə itaət etməyə məcbur etməmişik. Ümumiyyətlə, başqa dinlərə dözümlülük, başqa dinlərlə yanaşı və qarşılıqlı anlaşma şəraitində yaşamaq islam dəyərlərinin xüsusiyyətidir” (71, 352). Heydər Əliyev bu nitqində islam mədəniyyətinə xor baxanlara bir mesaj da buraxmışdır: “İslam dini Qafqazın, demək olar ki, əksər hissəsini əhatə edib və bu gün də əhatə edir və islam hər yerdə öz izlərini buraxıbdir. Kimlərsə bu izləri dağıtmaq, pozmaq istəsə də, bəşəriyyət buna yol verməməlidir və verməyəcəkdir” (71, 353).

Heydər Əliyev din haqqındakı fikirlərində sovet dönəmində islam dini ilə bağlı araşdırmalarda subyektivizmə əsaslanmağın acı nəticələrinə təəssüf hissi ilə yanaşmış və belə bir dəyərli fikir irəli sürmüşdür: “Hansı dinə mənsubluğundan asılı olmayaraq, gərək tədqiqatçının özü obyektiv olsun”. Lakin o, belə bir həqiqəti də vurğulamışdır ki, islam dininə qarşı ateist mövqe tutan sosializm prinsipləri xalqımızı bu mütərəqqi dindən ayıra bilməmişdir. O, bunu islam dininin böyük gücə malik olması ilə əlaqələndirmişdir. O, islam mədəniyyətinə

ehtiram edən insanları təqdir etmiş, kimliyindən asılı olmayaraq onlarla əməkdaşlığın uğurlarını irəlicədən görmüşdür.

Beləliklə, Heydər Əliyev Azərbaycanın “Qafqazda və Qafqaz ətrafında, Mərkəzi Asiyada yerləşən, islam dininə mənsub olan xalqlar içərisində öz mədəniyyətini ümumbəşəri dəyərlərlə, Avropa mənəvi dəyərləri, Avropa mədəniyyəti ilə zənginləşdirmiş ən qabaqcıl ölkə” olmasında islam dininin əvəzsiz roluna yüksək qiymət vermişdir.

Yüksək nitq mədəniyyətinə malik olan ümummilliyet liderimiz dini təhrif etməyin əleyhinə olmuş, bununla da müxtəlif təriqətlərə münasibətini ifadə etmişdir. Bu haqda o demişdir: “Biz islam mədəniyyətini, islam mənəvi dəyərlərini müqəddəs kitabımız Qurani-Kərimdə olduğu kimi qəbul edirik. Onların təhrif olunması, əgər dini dildə desək, günahdır. Biz istəmirik ki, kimsə günaha batsın” (71, 358).

“İslam sivilizasiyası Qafqazda” mövzusunda beynəlxalq simpoziumun açılışı mərasimindəki nitqində Heydər Əliyev belə bir fikrin də əsasını qoymuşdur ki: “Azərbaycan Qafqazda islam sivilizasiyalarının mərkəzi ola bilər” (71, 358). Böyük nətiq bu fikri onunla əsaslandırmışdır ki, Azərbaycan islam dinini xalqların çoxundan qabaq qəbul etmişdir və Azərbaycandan şimalda olan həmin xalqların yolu bu ölkədən keçmişdir. Onların islam dinini qəbul etməsində Azərbaycanın xüsusi rolu vardır.

Heydər Əliyev Rusiyada 30 milyon müsəlmanın yaşamasını da dinləyicilərin diqqətinə çatdırmış və Rusiyanın dini məsələlərə ciddi fikir verməsinin zəruriliyini göstərmişdir. O, nitqini maraqlı fikirlərlə sona çatdırmışdır: “Azərbaycan öz coğrafi vəziyyətinə əsasən Qərbi sivilizasiyası ilə Şərqi sivilizasiyasını – həm coğrafi, həm də məzmun, mənəvi nöqtəyi-nəzərdən birləşdirən bir ölkədir. Biz bu tarixi missiyamızı da çox yüksək qiymətləndiririk. Şərqlə Qərbi, Avropa ilə Asiyayı, xristian aləmi ilə islam aləmini birləşdirən

Azərbaycan müstəqil dövlətdir və bundan sonra da müstəqil dövlət kimi yaşayacaqdır” ” (71, 363).

11 dekabr 1998-ci ildə Heydər Əliyev “İslam sivilizasiyası Qafqazda” mövzusunda beynəlxalq simpoziumun iştirakçılarının bir qrupu ilə görüşmüş və bu görüşdə bir daha dini məsələlərə toxunmuşdur. Bu çıxışda o, əhalisinin sayına, ərazisinin sahəsinə və islam dinini qəbul etmək tarixinə görə Azərbaycanı Qafqazda ən böyük ölkə adlandırmışdır. O, təəssüf hissi ilə Qərbi Azərbaycandan müsəlmanların məlum səbəblərə görə çıxarılmasını yada salmış, lakin inamla qeyd etmişdir ki: “Mən güman etmirəm ki, o torpaqlardan islam əbədi olaraq silinibdir, - mən belə hesab etmirəm. İslam burada olubsa, ora bir də gələcəkdir. Mən buna inanıram. İnanıram ki, o yerlərin sahibləri – müsəlmanlar, azərbaycanlılar oraya qayıdacaqlar. Ona görə ki, o yerləri islamın xəritəsindən heç vaxt silmək olmaz” (71, 375-376).

Heydər Əliyev çıxışında Nizami, Füzuli, Nəsimi kimi dahilərin adını çəkmiş, islam dünyasının bu mütəfəkkirlərinin xalqın qəlbində hələ də yaşadığını qeyd etmişdir. O, bu mövzudakı bütün nitqlərində olduğu kimi həmin böyük şəxsiyyətlərin islam aləminə məxsusluğunu vurğulamışdır: “Biz hesab etmirik ki, Nizami, Füzuli, Nəsimi yalnız azərbaycanlılara məxsusdur. Onlar Azərbaycan çərçivəsindən elə yaşadıkları zaman çıxıblar. Sonrakı dövrlərdə isə onların əsərləri o qədər geniş yayılıbdır ki, onlar ümumbəşəri olublar və xüsusən bütün islam aləminə mənsub insanlardır” (71, 378).

Heydər Əliyevin dini mövzularla bağlı fikirləri bunlarla məhdudlaşmır. O, din məsələləri ilə əlaqəli çox zəngin fikirlər sahibidir. Heydər Əliyevin nəinki din, bir çox sahələrdəki nitqləri Azərbaycan natiqlik sənətinin qiymətli inciləridir. Onun fikirləri gerçəkliyin əks-sədasıdır və bu gün Azərbaycanda tolerantlığın, multikulturalizmin real əsaslarını təşkil edir.

ÇAĞDAŞ DİLİMİZİN NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ PROBLEMLƏRİ

Azərbaycan dilçiliyi qarşısıalınmaz bir sürətlə inkişaf edib, ayrıca məktəbə – Azərbaycan dilçiliyi məktəbinə çevrilib, lakin heç bir elmin sonuna nöqtə qoyulmayıbdır. Dilçilik də belədir. Dilçi alimlərimiz bunu düşünməlidirlər.

Heydər Əliyev

Azərbaycan dili dünyanın möhtəşəm bir dil ailəsinə – böyük türk dilləri ailəsinə məxsus olan diqqətədəyər dillərdən biridir. Bu dil musiqili tonu, anlam keyfiyyəti və dərinliyi, axıcılığı və zənginliyi ilə xarakterikdir. Zaman-zaman təzyiqlərə məruz qalsa da, o, qətiyyətini itirməmiş, yaşamını ləyaqətlə davam etdirmişdir.

Azərbaycan ikinci dəfə müstəqillik qazandıqdan sonra dilimizin inkişafında bir sıra yeniliklər özünü göstərdi və onun yüksəlişi üçün geniş imkanlar yarandı. Dilimizin həm şifahi, həm də yazılı qolunun zənginləşməsində ədəbi sima və mətbuatın da rolu danılmazdır. Xüsusilə də nitq mədəniyyətinin inkişafı diqqəti çəkən məsələlərdəndir.

Azərbaycan xalqının dili qədim olduğu kimi, onun nitq mədəniyyəti də tarixin uzaq keçmişi ilə səsleşir. Nitq mədəniyyəti bütün mədəniyyətlərin zirvəsində dayanır və insana şərəf, baş ucalığı gətirir. Mədəniyyətin bu növü sözlərə diqqət edilməsini, cümlədə söz sırası qaydalarının diqqətdə saxlanılmasını tələb edir.

Mədəni nitqin bir sıra göstəriciləri (aydınlıq, yığcamlıq, məntiqlilik, təsirlilik, inandırıcılıq və s.) vardır ki, onlar bir-birini tamamlayır. Əgər onlardan biri naqis olsa, nitq mədəniyyətində çatışmazlıq yaranar.

Tarixən nitq mədəniyyətinin əvəzsiz göstəriciləri bu gün dəqiymətli mənəvi sərvətimiz kimi dəyərləndirilir.

Ümumiyyətlə, mədəni nitqə sahib olmaq keyfiyyətdir, şəxsiyyətin tamlığıdır. Sözü mədəni şəkildə işlətmək bacarıq tələb edir. Sözlərdən istifadə etdikdə ehtiyatlı olmaq lazımdır. Çünki dilin ikili xüsusiyyəti vardır. Atalarımız söz haqqında deyiblər ki, “hoha var, dağa qaldırar, hoha var, dağdan endirər”. Şah İsmayıl Xətayi deyib ki:

Aqıl, gəl bəri, gəl bəri,
Gir könülə nəzər eylə.
Görür göz, eşidir qulaq,
Söylər dilə nəzər eylə (189, 346).

Başqa bir əsərində şah babamız belə deyirdi:

Sözünü yaxşı bişirgil,
Onu us ilə düşürgil,
Yaramazını şaşırgil.
Canına olur dağ bir söz (189, 349).

Dil haqqında antik dövrün ağıllı adamlarından Ezopun çox qiymətli fikirləri vardır. Ağıl, fərasət və bacarığı ilə seçilən bu böyük adam, təəssüf ki, layiqincə yaşamamış, qul kimi alınıb satılmışdı. İndi də dilimizdə onun adı ilə bağlı “Ezop dili” ifadəsi işlənir. Bir dəfə o, Ksanfın köləsi olanda hökmdar onu çağırıb bazara göndərir ki, ən qiymətli şeylərdən alsın və onlardan dadlı yemək hazırlansın. Çox hörmətli qonaqlar gələcəklər, onları hörmətlə qarşılamaq lazımdır. Ezop bazara gedib yalnız dil alır: mal dili, quzu dili, quş dili. Dil ətindən bişirilmiş yeməkləri yeyən qonaqlar məmnun gedirlər. Onlar getdikdən sonra Ksanf Ezopdan soruşur: axı mən sənə demişdim ki, bazardan ən qiymətli şeyləri alasan. Sən nəyə görə yalnız dil aldın? Ezop cavab verir ki: “Ey hökmdar, məgər dünyada dildən də qiymətli bir şey varmı? Dil ilə insanlar bir-birilə mehribanlaşır, dil ilə bir-birinin dərdinə, sevincinə şerik olur, dostluq yaradırlar. Ksanf Ezopun fikirləri ilə razılaşır. Bir neçə aydan sonra yenə də Ksanfın evinə qonaqlar gələcəkmiş. Lakin Ksanf bu qonaqların gəlişinə sevinmir. Onların tez gəlib getməsini istəyir. Və düşünür ki, necə edək bu qonaqlar bir

daha mənim evimə gəlməsinlər. Ezopun ağına şübhəsi olmayan və bunun üçün ona hörmətlə yanaşan Ksanf yenə onu bazara göndərir. Bu dəfə tapşır ki, bazardan ən pis şeylər alıb gətirsin ki, qonaqlar sevlmədiklərini anlayıb bir daha gəlməsinlər. Ezop bu dəfə də dil alır. Qonaqlar getdikdən sonra Ksanf onu yanına çağırıb soruşur: mən sənə demişdim ki, bazardan ən pis və layiqsiz şeylər alasan. Sən nəyə görə yalnız dil aldın? Ezop cavab verir ki: “Ey hökmdar, məgər dünyada dildən də pis şey varmı? Dil ilə insanlar bir-birinə acı söz deyir, dil ilə bir-birinin xətrinə, dəyir, söyüş söyürlər”. Ksanf Ezopun sözləri ni eşidib heç nə deyə bilmir. Bu, dildəki sözlərin həm mənfə, həm də müsbət niyyətlərlə işləndiyini göstərir.

Şübhəsiz ki, eyni fikri müxtəlif formalarda ifadə etmək olar. Bu formaların ən gözəldən istifadə etmək nitqin mədəniliyini göstərir. Bəzən gözəl bir nitq insan həyatını böyük təhlükələrdən qurtarır. Bu baxımdan, Şərqdə məşhur olan Harun ər-Rəşidlə bağlı hadisələrdən biri maraqlıdır. Bir dəfə Harun ər-Rəşid yuxuda görür ki, ağzında heç bir diş qalmayıb, dişlərinin hamısı tökülüb. O, yuxuyozanları çağırır ki, onun yuxusunu yozsunlar. Birinci yuxuyozan Harun ər-Rəşidin yuxuda nə gördüyünü soruşandan sonra belə deyir: “Ey böyük hökmdar, gördüyünüz yuxunun mənası budur ki, siz bütün qohum-əqrabanızdan sonra öləcəksiniz”. Harun ər-Rəşid həmin münəccimin boynunun vurulması haqqında fərman verir və həmin şəxs öldürülür. Digər münəccimdən yuxunun yozumu soruşulanda o, belə deyir: “Ey böyük hökmdar, gördüyünüz yuxunun mənası budur ki, siz bütün qohum-əqrabanızdan çox yaşayacaqsınız”. Harun ər-Rəşid əmr edir ki, həmin yuxuyozana ənam verilsin. Ondən soruşurlar ki, hər iki yuxuyozan eyni fikri dedi, nəyə görə birinə cəza verdiniz, digərini mükafatlandırdınız? Harun ər-Rəşid cavbında söyləyir ki, onların hər ikisi eyni fikri söyləsələr də, ikincisi daha gözəl ifadə etdi. Deməli, nitqin gözəlliyi və təsirliliyi əsas

şərtlərdəndir. Lakin bəzən bu şərtlərə əməl edilmir. Sözlər yerinə düşmür və buna görə də yetərincə təsir göstərmir.

9 mart 2015-ci il tarixdə muğam müsabiqəsində Xalq artistlərindən biri (Səkinə İsmayılova) Miryusif Mirizadənin oxuduğu “Dilkeş” təsnifi haqqında danışıarkən belə bir cümlə işlətdi: *Mənim xırda sənə tövsiyələrim var.* Bu cümlədə “xırda” sözü yerində işlədilmədiyi üçün dilimizin leksik norması pozulmuşdur ki, belə faktlar dilimizin nitq mədəniyyətinə mənfi təsir göstərir.

Sözügedən tədbirdə Əməkdar İncəsənət xadimlərindən birinin (Nadir Axundovun) də nitqində diqqəti çox da çəkməyən, lakin ədəbi dilimizin qrammatik normasına xələl gətirən əlamət var idi. Belə ki, dilimizin qrammatik qayda-qanunlarına görə, sayların əksəriyyətindən, xüsusilə də müəyyən miqdar saylarından sonra gələn isimlər təkde olmalı, cəm şəkilçisi ilə işlənməməlidir. Qeyri-müəyyən miqdar saylarının çoxu, o cümlədən rəqəm adı ilə ifadə olunan saylar özündən sonra tək isimlərlə işlənir. Lakin sözügedən nitqdə deyilirdi: *50 milyondan artıq azərbaycanlılar bizə baxırlar.* Burada ismin kəmiyyət əlaməti ilə işlənməsi nitq mədəniyyətinin incəliyinə uyğun deyil.

Hazırda nitq mədəniyyətinin aşağı düşməsinə səbəb olan faktlardan biri varvarizmlərdən istifadə hallarıdır. Məlumdur ki, dünya dilləri içərisində saf dil tapmaq mümkün deyil. Bütün dillərin leksikasında az və ya çox dərəcədə alınma sözlər vardır. Onlar içərisində dildə qəbul edilərək artıq vətəndaşlıq hüququ qazanan sözlərin işlədilməsi normal haldır. Lakin dilə keçməyən, yalnız bəzi adamların nitqində qalan varvarizm mövqeli sözlərin kütləvi informasiya vasitələrinə gətirilməsi, onların ədəbi dil faktları səviyyəsində işlədilməsi nitq mədəniyyətimizdə problem yaradan fakt kimi diqqəti çəkir. Məsələn, son zaman kütləvilik qazanan “Gündəlik” verilişində kolbasa məmulatlarının tərifində “detski kolbasa” ifadəsinin işlənməsi belə amillərdəndir.

Nitq mədəniyyətində diqqəti çəkən məsələlərdən biri müqəddəs bildiyimiz sözlərdən yersiz yerə istifadə hallarıdır. Məsələn, 23 mart 2015-ci il tarixdə sözügedən verilişdə krem haqqında “sızanaqların atasıdır, anasıdır” kimi yerinə düşməyən cümlə nitqin məzmun keyfiyyətini aşağı salır. Əvvəla, sızanaqların aradan qaldırılmasına kömək etmək, yəni onları məhv etmək analıq-atalıq vəzifəsi deyil. Ana, ata məhv etməyə yox, yaşatmağa çalışır. Yəni fikir məntiqsizdir. Digər tərəfdən, biz nə zamandan bəri əzizlərimizə - valideynlərimizə verilən müqəddəs adları adiləşdirməyə, kiçiltməyə başlamışıq? Əlimiz qələm tutanda ilk dəfə yazılışını öyrəndiyimiz söz “ana” olub. Bu söz “torpaq” (ana torpaq), “vətən” (ana vətən), “dil” (ana dili) sözlərinin qarşısında gəlməyə layıqdır. Yeri gəldi-gəlmədi əzizlərimizin adını hər yerdə işlədə bilmərik. Bu, ən azı onlara hörmətsizlikdir. Son müstəqilliyimizin ilk illərində sərhədlərin açılması ilə bağlı qohum dillərdən, özəllilklə, türk dilimizə sözlərin axını başladı və bu, mütəqrəqqi hal idi. Belə ki, dildə “özləşmə” prosesi hər zaman layiqli hadisədir. Lakin dilimizin bu ailəyə məxsus olsa da, onun özünəxas özəllilikləri vardır. “Ana petrol”, “ata bank” türk dili üçün məqbul ola bilər. Lakin bizim dilimiz üçün normal hal deyil. Azərbaycan xalqının həyatında və nitqində “ana”, “ata” müqəddəs varlıqlar və şərəfli sözlərdir. Bu sözləri hər zaman və hər məqamda işlətmək düzgün deyil.

29 mart 2015-ci ildə efirdən səslənən cümlələrdən biri belə idi: “Düz məni başa düşün”. Və ya belə bir cümlə də səsləndi: “Çox əla dannıların var”. Bundan başqa, “Tamaşaçıları bu müzakirədə iştirak etməyi xahiş edirəm” və s. kimi onlarla nöqsanlı fikirlər dilimizə soyuqluq gətirir, ona laqeyd münasibətin əsasını qoyur.

Bəzən reklam və elanlarda elə ifadələrlə qarşılaşırıq ki, onlar nitqin məntiqlilik kimi önəmli bir xüsusiyyətinə zidd olur. Məsələn, tez-tez televiziya verilişlərinin arasında dəri paltolarla bağlı verilən reklamda “Sevginizi xəzlə isidin!”

cümləsi ilə qarşılaşırıq. “Sevgi” mücərrəd mənalı isimdir və burada anlamından uzaqlaşdırılıb: sevgini xəzlə isitmək olmaz. Bu gün, demək olar ki, bütün yaşayış məntəqələrində “təmizlik qutusu” adlanan qutular qoyulub ki, onlar artıq, lazımsız əşyaları, zibilləri tökmək üçün işlədilir. Onlara “təmizlik qutusu” demək düzgün deyil. Əgər “zibil” sözünü yararsız hesab ediriksə, o zaman, heç olmasa, onlara “tullantı qutusu” deyək. Axı onlarda heç bir təmizlikdən danışmaq olmaz.

Naxçıvan şəhərində köhnə hamamların birinin üstündə yazılıb: “İş vaxtı V,VI, bazar günləri”. Əgər sıralanmaya görə adlandırırıqsa, VII gün də var və burada “bazar” sözünün yerinə həmin günün rəqəmlə ifadə olunmuş adını yazmaq lazımdır. Həftənin bütün günlərinin özünəxas adı vardır. Əgər onları öz adı ilə adlandırırıqsa, o zaman V və VI günlərin adından istifadə etsək, daha düzgün olar: cümə və şənbə günləri.

“Xəzər” telekanalında səslənən “Formboru Radiatori massaj” ifadəsinin tərkibindəki sözlərin heç biri milli deyil (3.XII 2014). Və ya “Mental arifmerik kursları” ifadəsinə ehtiyac varmı? Tələbələr, şagirdlər “Azərbaycan dili” dərslərində mürəkkəb adların orfoqrafiyasını öyrənirlər. Məlumdur ki, seçkinliklərə, titullara aid adların birinci sözü böyük, ikinci sözü isə kiçik hərflə yazılmalıdır. “Xalq şairi”, “Əməkdar artist” ifadələrində cümlənin ortasında gələrkən ilk sözün kiçik hərflə yazılması düzgün deyil. Televizora baxan öyrəncilər bu yanlış yazılışlardan sonra tərəddüd edir və bilmirlər ki, öyrəndikləri, yoxsa gördükləri düzgündür?

Sovet dövrü ömrünü başa vursa da, onun yadigarı olan sözlər hələ də bir sıra ziyalıların nitqində yaşayır. Məsələn, “İctimai televiziya”dan eşitdiyimiz bir sual cümləsi: “İndi hansısa şagird deyir ki, mən hansısa yazıçının neçə tomunu oxumuşam?” (aprel 2015, İTV, 23¹²).

Mürəkkəb adların, xüsusilə də idarə və təşkilat adlarının düzgün yazılmaması, ədəbi tələffüzdə vurğunun yerinə düşməməsi də nitq mədəniyyətimizə ziyan vuran səbəblərdəndir.

Dilin əsas materialı sözdür. Söz dilin varlığını əsaslandırır. Ona görə də sözlərin işlənməsinə, onların düzgün sıralanmasına, mənalarından yerli-yerində istifadə edilməsinə diqqət etmək lazımdır. Atalar deyiblər ki: “Düşünmədən danışma”.

Sözlər fikir və mənanın tələbi ilə dəyişir, müxtəlif formalara düşür, bu zaman məna və quruluş da dəyişir. Belə bir aforistik məzmunlu fikir vardır: “Səhvi tapmaq həqiqəti tapmaqdan qat-qat asandır, çünki səhv lap üzde olur, həqiqət isə həmişə dərinədir”. Danışıda da belədir. Sözlər yanlış ifadə edildikdə həmin anda diqqəti cəlb edir.

Hava nəqliyyatında istifadə edilən bir mətbu orqanımız var: Azərbaycan AİRLİNES. Vətənimizin adını daşısa da, içəri-sindəki yazılarda ana dilində bütöv bir mətn tapmaq çətindir. Milli dildə yazılması ehtimal edilən mətnlərdə çox sayda anlaşılmayan sözlərlə, yersiz terminlərlə qarşılaşırıq. Sözügedən toplunun 2016-cı ilin iyun-iyul ayına aid olan 40-cı nömrəsinin 15-ci səhifəsində belə bir cümlə vardır: “Balansınızı hər yerdən Rouminq applikasiyasıyla artırın” (25). Burada *applikasiya* sözünün işlənməsi düzgün deyil. Mətbuat publisistik üslubda yazılır və bu üslubun əsas xarakterik xüsusiyyəti onun kütləvi danışq dilinə malik olmasıdır. Lakin hazırda bu üslub elə vəziyyətə salınıb ki, kütləvi nitqdən danışmağa dəyməz. “Azərbaycan AİRLİNES” toplusunun 47-ci səhifəsində oxuyuruq: “Deməli, 1961-ci ildə başlayan bəşəriyyətin kosmik odisseyasının artıq yarımçıq qalmayacağına əmin ola bilərik” (25). Topluda izahata, aydınlaşdırılmağa ehtiyacı olan onlarla fakt tapmaq mümkündür. Nədənsə son dövrün jurnalistləri alınma sözləri, lüzumsuz terminləri dilimizə gətirməkdə sanki yarışa giriblər. Bu təkcə jurnalistlərin nitqi ilə məhdudlaşmır. Təəssüf ki, bir sıra digər ziyalıların nitqində də qüsurlu hallar vardır. 2016-cı ilin iyul ayında beynəlxalq konfransların birində elmi dərəcəsi yüksək olan şəxslərdən birinin nitqindən iki cümləyə nəzər salaq: “Mən bunu geniş özümə izah edirəm” və “Bu bizim səfər müddətində konkret təkliflər müəyyənləşəcəkdir”. Hər iki

cümlədə bir sözün yerində işlənməməsi fikir çaşqınlığı yaradır və onun düzgün başa düşülməsinə mane olur. “Mən bunu geniş özümə izah edirəm” əvəzinə “Mən bunu özümə geniş izah edirəm” deyilməli idi. Və ya “Bu bizim səfər müddətində konkret təkliflər müəyyənləşəcəkdir” yox, “Bizim bu səfər müddətində konkret təkliflər müəyyənləşəcəkdir” olmalı idi.

Reklam və elanlardakı, anonslardakı dil xətlərinin sayı-hesabı yoxdur. “Space” (Speys) telekanalında tez-tez dilə gətirilən “Abu Arena” və ya gözəl bir verilişin adını daşıyan “Retro lounge” sözləri nə deməkdir? Nəyə görə və hansı əsasla şadlıq saraylarına, verilişlərimizə əcnəbi adlar qoyuruq? Bəlkə öz adı qeyri-milli sözlərdən ibarət olan kanallar elə belə də olmalıdır? Bəli, bəzi televiziya kanallarının adı milli sözlərimizdən çox-çox uzaqdır. Vətənimizin adını daşıyan milli telekanalımızda 29 avqust 2016-cı ildə işlənən cümləyə baxaq: “Türkiyə-İsrail münasibətilə Türkiyə Böyük Millət Məclisi razılaşma sənədini ratifikasiya edib”. Bizim dilimizdə uzun yüzillər aktiv mövqedə olan “imzalamaq”, “təsdiq etmək”, “qəbul etmək”, “razılaşmaq” sözləri ola-ola “radifikasiya” sözünə nə ehtiyac var? Görəsən, nə üçün və hansı məqsədlə ziyalılarımız, xüsusilə də kütləvi informasiya vasitələrinin bəzi əməkdaşları dilimizi var gücləri ilə yabançılaşdırmağa çalışırlar. Dilimiz bizim mənəvi kimliyimiz, varlığımızdır. Varlığımıza ləkə salmaq istəyənlər bir daha dilimizin gələcək taleyini düşünsünlər. Onlar elə bilirlər ki, alınma, hətta tanış olmayan alınma sözləri bol-bol işlətməklə yenilik yaradır və ya savad nümayiş etdirirlər. Lakin xalq bu cür düşünmür. Çoxları belə hesab edir ki, belə ziyalılar bununla dilimizi korlamaqdan başqa, həm də oyunbazlıq, əlləmlik edirlər. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin bu fikrini unutmayaq: “Hər bir vəzifəli şəxs öz xalqına bağlı olmalı, hər bir məmur öz xalqına xidmət etməlidir”. Fikrimizcə, xalqa xidmət etməyin birinci yolu onun dilinə hörmətlə yanaşmaqdır. Çünki dil olmasa, xalq da olmaz. Bir

zaman Firidun bəy Köçərli deyirdi ki, dil xalqın ağzında ölə bilər. Yəqin ki, dilimizin saflığını düşünən belə böyük mütəfəkkirlərin ruhu inciyir ki, nənə-babalarımızın min illərdən, milyon illərdən bəri cilaladığı, şirinləşdirdiyi, namus işi kimi qoruduğu dilimizi bəziləri öz ağızlarında öldürə-öldürə onun gözəl leksik-qrammatik vahidlərini yad sözlərlə əvəz edərək qorxulu bir prosesin başında dayanırlar. Bəlkə də, onlar bu işin ağırlığını, böyük məsuliyyətini dərk etmirlər. Ya da ana dilini bilmirlər ki, əcnəbi dillərin leksikasına müraciət edirlər. Çünki ana dilindən çox yad dillərə meyil edirlər. Bu, dilimizə xəyanətdən başqa bir şey deyildir. Gəlin dilimizi qoruyaq, əslimizi, kökümüzü unutmayaq. Mərhum şairimiz Tofiq Bayram necə də gözəl demişdir:

Birinə əslini danıb desələr,
Bu nifrət ölümçə ona bəs elər.
Bir gün öz övladı qənim kəsilər
Öz ana dilini bilməyənlərə (193, 24).

Nitq mədəniyyəti məsələləri bütün zamanlarda dilimizin önəmli problemlərindən biri olmuşdur. Qədim dövrlərdən indiyə qədər nitq mədəniyyətinin inkişaf və zənginləşməsində mühüm rol oynayan söz sənətkarları, bu prosesi təsdiq edən maraqlı faktlar dilçilik tariximizdə özünəxas mövqe tutur. Heç bir tarixi dövrdə dil məsələləri ilə bağlı XX yüzilin sonu və XXI yüzilin əvvəlində olduğu qədər çox sayda rəsmi sənədlər qəbul edilməmişdir. Bu, dövlətimizin dilimizə diqqət və qayğısını təsdiq edən faktlardandır. Nitq mədəniyyətinin inkişafı üçün hazırda çox səmərəli işlər görmək mümkündür. Dilimizin müxtəlif istiqamətlərdə irəli getməsi üçün bu qədər yüksək dövlət münasibətinin göstəriciləri hamıya bəlli olsa da, bəzi yarıtmaz cəhətlər də diqqəti çəkir. Bir tərəfdən nitq mədəniyyətimizi yüksəltməyə çalışmağa marağı olanlar bu prosesdə fədakarlıq göstərirlərsə, digər tərəfdən onun daha da möhkəmlənməsinə mane olan səbəblər üzə çıxır. Və təəssüf ki, nitq mədəniyyətimizin korlanmasına

səbəb olanlardan biri bəzi çağdaş mətbuat orqanlarıdır. Bu anlamda, “İdeal” dərgisi, “Azərbaycan” qəzeti, o cümlədən “525-ci qəzet” diqqəti çəkən mətbuat nümunələridir. Adanı bu bərədə daha çox narahat edən dili qüsurlu mətbuatın – “İdeal” toplusunun təyyarə salonlarında təbliğidir. Sözsüz ki, təyyarədə insan darıxmamaq və bir növ, “vaxtı öldürmək” üçün istər-istəməz əlinin altındakı jurnala nəzər salmalı olur. Azərbaycanın dil, mövzu, maraq oyatmaq baxımından sanballı və layiqli mətbuat örnəkləri olduğu halda, dilimizə, onun nitq mədəniyyətinə xələl gətirən mətbuat nümunələrinin reklamı nə dərəcədə düzgündür?

2016-cı ildə dərc edilən “İdeal” toplusundan bəzi faktlara nəzər salaq:

Yazın əsl rəngləri – sarı və yaşıl gözlərinmakiyajında trend oldular (səh. 23).

Dolğun, cəsərətli və parlaq, onlar bir anda dəyişdirir və obrazı qramir edirlər (səh. 24).

Maraqlı detal – bu mövsümdə hətta ifadəli çalarlar belə dəqiq xülasələri tələb etmir (səh. 24).

Göz qapaqları pastel-çəhrayı gölgələrin yüngül duvağı ilə örtülmüş, dodaqlar isə təbii çalarlı çəhrayı dodaq boyası ilə vurğulanmışdır (səh. 26).

Səh. 29-da “bej rəngli dodaq boyası” ifadəsi yazılmışdır.

Supreme Jeunesse Payot dərinin qocalmanın bütün əlamətləri ilə mübarizə aparır (səh. 32).

Parlaq, təbii və zərif, onlar bütün il sevincli yaz əhval-ruhiyyəsini təmin edəcək, güc və enerji verəcəklər və s.

Məlumdur ki, dilin leksikasının zənginləşməsində alınma sözlərin də böyük rolu vardır və dünyada məlum olan altı minə yaxın dil içərisində lüğət tərkibi yalnız öz sözlərindən ibarət olan dil tapmaq mümkün deyil. Xüsusilə də dünyanın hazırkı inkişaf və inteqrasiya mərhələsində “saf” dilə rast gəlmək çətindir. Dünya xalqlarının ədəbi, mədəni, siyasi

əlaqələri möhkəmləndikcə dilin də inkişafında fərqli cəhətlər özünü göstərir, dillər bir-birinə daha çox söz alıb verir. Bu, dildəki təbii hadisələrdən biridir. Bu gün dilimizdəki “hava” sözünün alınma olduğunu, bəlkə də çoxları bilmir. O cümlədən, “zəhmət”, “şəfəq” və s. kimi leksik vahidlər dilimizə o qədər doğmalaşıb ki, onları öz sözlərimizdən ayırmaqda şətinlik çəkənlər vardır. Lakin yeri gəldi-gəlmədi və gəlişinə ehtiyac duyulmayan sözlərin dilimizə gətirilməsi cəhdi normal hal deyildir. Məsələn, “İdeal” dərgisindən alınmış birinci örnəkdəki “makiyaj” və “trend” sözlərinə ehtiyacımız yoxdur. Çünki milli dilimizə məxsus olan “bəzək” sözünün qarşılığına və uzun illərdən bəri alınma olsa da, dilimizdə bol-bol işlənən və artıq xalq tərəfindən qəbul edilmiş “marka” sözü olduğu halda, “trend” sözünün işlədilməsi dilimizə uğur gətirmir. Dilin leksikasının əcnəbi sözlərlə doldurulması onun zənginləşməsi demək deyildir, əksinə, onun korlanmasına, çirklənməsinə imkan yaradan bir prosesdir.

İkinci cümlədəki “qramir edirlər” ifadəsinin anlamını bu gün camaatdan soruşsaq, yəqin ki, on nəfərdən doqquzu, bəlkə də heç biri cavab verə bilməz. Həmin cümlədə durğu işarəsinin (vergülün) yerinə düşməməsi çaşqınlıq yaradır və üslub baxımından fikrin düzgün anlaşılmasına mane olur. Bu, təkcə sözügedən dərgiyə aid deyil. Təəssüf ki, son dövrün mətbuatında durğu işarələrinə yetərincə diqqət edilməməsi yazılı nitqimizin zəifləməsinə gətirib çıxarır.

Üçüncü örnəkdə “dəqiq xülasələr” birləşməsi, dördüncü cümlədə “pastel-çəhrayı” və “vurgulanmaq” sözləri yerində işlənmədiyi üçün anlam daşıya bilmir.

Dilimizdə rənglərin böyük üslub imkanları vardır. Göy qurşağında olan gözəl rənglər hamımızın yaddaşına həkk edilib. Uşaqlıqda nənələrimiz göy qurşağını bizə çox sadə və təbii şəkildə öyrətmişlər. Biz göy qurşağına “Fatma nənənin hanası” deyərdik. O hananın içindəki rənglər bir-biri ilə növbələşirdi: qırmızı, narıncı, sarı, yaşıl, mavi, göy, bənövşəyi.

Və biz göy qurşağı görünəndə bu rəngləri ardıcıl yadda saxlamaq üçün tez-tez bu cümləni təkrar edərdik: *Qarı nənə səksən yaşında məxməri gülə bənzər*. Cümlədəki hər bir sözün ilk hərfi göy qurşağındakı rənglərin birinci hərfini bildirir. Xalqın verdiyi təhsil nə qədər də təbii, gözəl və təsirlidir. Bundan başqa, Xalq şairi Rəsul Rzanın “Rənglər” silsiləsində rənglərin möhtəşəmliyini duyur, müsbət və mənfi çalarlarını öyrənirik. Xalqımızın indiyə qədər tanıdığı və milli sözlərimizlə adlandırılan (“xaki” sözündən başqa) rənglər hamımıza tanışdır. Onlar arasında “bej” adlı rəng yoxdur. Bu adı rənglər arasına qatan publisistlər, yəqin ki, əcnəbi dilin sözündən istifadə etməklə yenilik yaratmaq iddiasındadırlar. Lakin xalq bunu yenilik kimi qəbul etmir, əksinə oyunbazlıq kimi qiymətləndirir.

Beşinci cümlədə fikir anlaşılmazlığı vardır. İlk baxışda “dərinin”, “qocalmanın” sözləri arasında durğu işarəsinin qoyulmalı olduğunu düşünürsən. Lakin bu işarəni təsəvvür edəndən sonra da, baxırsan ki, fikrin aydın olması üçün bu da kifayət deyil. Çünki cümlədə nitqin leksik norması pozulmuşdur. Əgər “dərinin” sözü “dəridəki” sözü ilə əvəz edilsəydi, nə isə başa düşmək olardı. Sonuncu cümlədə yanlış olaraq qoyulan durğu işarəsi cümlənin məzmununda qarışıqlıq yaradır, onun başa düşülməsinə əngəl olur.

Dərginin dilində nitq mədəniyyətimizə xələl gətirən faktlar deyilənlərlə məhdudlaşmır. 37-ci səhifədəki “mövsümün must-havedir” sözlərinə nə ad verək?

“İdeal” dərgisi hansı dildədir və məqsədi nədir? Adətən, mətbuat orqanlarının istiqaməti adından sonrakı sətirdə yazılanlardan bəlli olur. Bu jurnalı isə yetərincə “tanıdacaq” bir şey tapmaq şətidir.

Jurnalın 10-cu səhifəsində diqqətimizi bir yazı çəkdi. Yazının adı belə idi: *Yeni seçim*. Lakin məqalənin adı Azərbaycan dilində olsa da, mətni rus və ingilis dillərində idi. 86-cı səhifədə isə “şık etmək” felinin birinci tərəfi türk dilində

verilmişdir. Bundan başqa, jurnalın dilində fonetik və qrammatik normalara da əməl edilməmişdir. “Tövsiyə” sözünün iki “y” samiti ilə yazılması, cansız isimlərlə ifadə olunan mübtədalara aid xəbərlərin cəm şəkilçisi ilə verilməsi və s. belə qüsurlardandır.

Qüsurlar qeyd edilənlərlə qurtarmır. Təəssüf ki, nitq mədəniyyətinin aşağı düşməsinə səbəb olan faktlar, əsasən, kütləvi informasiya vasitələrinin dilindədir. “Azərbaycan” qəzetinin 14 may 2010-cu il tarixli nömrəsindən bir cümləyə nəzər salaq: *Və hər biri ilə də mövzunu fırlayıb bu, heç şübhəsiz, peşəkar olmaqla yanaşı, həm də bir qədər odioz, qeyri-sabit adamın üzərinə gətirdik.* (“Azərbaycan” qəzeti, 14 may, 2010). Burada ədəbi dilimizin normalarından danışmaq mümkündürmü?

Son dövrün bir neçə mətbuat orqanında müşahidə etdiyimiz (və hətta ötəri nəzər saldıqda üzə çıxan) “dreyf etmək”, “kumir seçimi”, “qekatomboy”, “ekstraditsiya etmək”, “sərhədlərin delimitasiyası”, “fandreyzinq şöbəsi”, “enosis məsələsi”, “ibadətə dalmaq”, “əcaib nonsens”, “meyitlərin eskimasiyası”, “cəmiyyətin dekadansı” kimi söz və ifadələrin işlənməsinə ehtiyacımız yoxdur. Bu gün “müzakirə” əvəzinə “panel” sözünün, “birləşmək” sözünün əvəzinə “ilhaq” və “enosis” sözlərinin işlənməsi dilimizin saflığına xəyanətdən başqa bir şey deyildir. Doğrudur, bəzən bu sözlə yalnız nitqdə qalır, dilə keçə bilmir. Nitq, doğrudan da, dilin sınaq meydanıdır. Lakin uzun müddət nitqdə işlənən sözlərin dilə keçməsi prosesi də mümkündür. Ona görə də, ilk növbədə, nitq mədəniyyətimizi qorumalıyıq ki, nitqimizdən dilimizə gərəksiz sözlər keçməsin. Xeyli zamandır ki, kütləvi informasiya vasitələrinin dilində işlənən “ekskluziv”, “evokuasiya”, “təhliyə” kimi sözlər xalqın dilinə girə bilmir və bu, sevindirici haldır. “Xüsusi”, “önəmli” sözləri var olan yerdə “ekskluziv”, “köçmək, köçürmək” feilləri var ikən “evokuasiya”, “ayırmaq” kimi milli leksik-qrammatik dil vahidinin olduğu halda,

“təhliyə” sözünün yadlığı qabarıq görünür. Mədəniyyətimizin, həyatımızın aynası olan dilimizin qorunması, inkişafı, zənginləşdirilməsi qeyrət və vicdan işidir. Xalqımızın dili ölərsə, özü də yaşaya bilməz. Bu həqiqəti bilərəkdən, ya bilməyərəkdən dilimizin saflığına xələl gətirənlər böyük günah işləyir və məsuliyyət daşıyırlar. Bəzi ziyalılar elə düşünürlər ki, dilimizin sözləri sırasına gərəksiz yerə alınma sözləri qatmaqla savad nümayiş etdirirlər. Bəlkə də, necə bir anormal vəziyyətin yaranmasından xəbərdar deyillər.

Təfəkkürlü adamlar milli dilin nə qədər dəyərli olduğunu anlamış və onun yüksəlişi üçün əllərindən gələni əsirgəməmişlər. Hələ fars dilinin poeziya dili kimi hökmran olduğu zamanlarda da milli dilimizə laqeydlik göstərilməmiş, onun itib-batmaması üçün çalışanlar öz xalqı qarşısında mənəvi borclarını ödəmək üçün fəaliyyət göstərmişlər. Dahi Nizami yad dildə yazmaq məcburiyyətində olsa da, əsərlərinin dilində çox sayda milli sözlər işlədərək dilimizin yazılı ədəbi dil səviyyəsinə qalxmasına səy göstərmişdir (Mələumdur ki, şifahi ədəbi dilimizin tarixi daha qədimdir). Türk dünyasının böyük oğlu Əlişir Nəvai o zamankı şairlərin çoxunun əsərlərini fars dilində yazmasından narahat olmuş və bu münasibətlə “Mühakemetül-luğateyn” əsərini yazmışdır. Şairin fikrincə, türk dillərində incəlik çox olduğundan və bunu ifadə etməyin çətinliyindən qorxub başqa dildə yazanlar da olmuşdur. Hər adam bu dillərin incəliyinə vara bilmir. Bu, dilin dərinlik və zənginliyindən, xüsusilə də mənə çalarlarının bolluğundan irəli gəlir. Bizim dilimiz də belə dildir. Bir xalqı yetərincə tanımaq üçün onun dili kifayətdir.

Bu gün orfoqrafik, orfoepik, üslub nöqsanlarının baş alıb getdiyi kütləvi informasiya vasitələrinin qarşısında həyəcan təbili çalmaq lazım gəlir. Küçədə, mağazada, televiziya ekranlarında yanlış yazılan bir söz tələbəni, şagirdi çaşdırırsa bilər və o, həmin sözün düzgün yazılışını mənimsəməklə çətinlik çəkir. Hazırda Azərbaycanın elə bir

bölgəsi yoxdur ki, bütün hallarda “ehtiyat” sözü düzgün yazılsın. Çox yerdə həmin söz iki “y” hərfi ilə yazılır. Və ya “kompüter” sözü və onlarla belə sözlər hər yerdə düzgün yazılır. Çox təəssüf doğuracaq faktdır ki, idarə və təşkilat adlarının düzgün yazılmaması halları da vardır. Bunları görənlər, xüsusilə də şagirdlər elə başa düşürlər ki, sözlər belə yazılmalıdır və onlar da gördükləri kimi yazırlar, beləliklə də yazı savadımız istər-istəməz get-gedə korlanır. Bu gün yazı savadının aşağı düşməsinin səbəbini testlə aparılan imtahanlarda görənlərin sayı çoxalır. Belə ki, bəzilərinin düşüncəsinə gözə əvvəlki qəbul imtahanlarında inşa yazıların olmasını yazılı nitqimizin inkişafında əsas hesab edirlər. Lakin, fikrimizcə, bu, düzgün baxış deyil. Çünki bir dəfə qəbul imtahanında inşa yazmaqla yazılı nitq inkişaf eləmir. Bunun üçün ibtidai siniflərdən başlayaraq təsiredici işlərin görülməsinə çalışmaq lazımdır. Mütaliədən uzaqlaşmaq, dilin qrammatik qayda-qanunlarına laqeydlik göstərmək, yad dillərə meyil etmək kimi səbəblər yazılı və şifahi ədəbi dilimizə, nitq mədəniyyətimizə zərbə vurur. Ziyalılarımız bunun qarşısını almaq əvəzinə, özləri də nöqsanların qarşısında yaşıl işıq yandırırılar. Məsələn, aşağıdakı faktlara nəzər salaq: 25 fevral 2015-ci il tarixində bir verilişdə “Gerbimizin üstündəki ağac və bitki hansıdır?” sualına verilən cavabda “palıd və sümbül” sözləri yazılmışdır. Halbuki “zənbil”, “sünbül”, “anbar” kimi sözlərdəki “n” samiti tələffüzdə “m” kimi işlənir, yazıda isə “n” hərfi olmalıdır. Bu gün televiziyaadan eşitdiyimiz “artıq” sözü əvəzinə, “uje”, “uşaq kolbasası” əvəzinə, “detski kolbasa”, “əlbəttə” əvəzinə “koneçno” və s. kimi sözlərin nitqimizdə qalması düzgün deyil. İndiyə qədər nitq isnisnalarında rus dili hökmran idisə, hazırda bu yeri ingilis dili tutur. Əgər bu istisnalar nitqdə qalsa və keçici olsa, hardasa təsəlli tapmaq olar. Lakin onları istisnalıqdan çıxarıb ümumişlək vahidlər səviyyəsinə qaldırmaq istəyənlərin səyi nəticəsində dilimizin gələcəyinin qaranlıq olması qorxusu

yananmaqdadır. Bunlardan başqa, naqis cəhətlərdən biri də budur ki, ədəbi dilin üslubları xarakterik xüsusiyyətlərindən uzaqlaşdırılır. Publisistik üslubun əsas məziyyəti onun dilində ümumişlək sözlərə geniş meydan verilməsidir. Lakin hazırda bu üslubun diqqəti çəkən cəhəti ümumişlək sözlərin əcnəbi leksika ilə əvəz olunmasıdır. Məlumdur ki, xəbərlər publisistik üslubun efirdə çox işlənən janrlarındandır. Son zamanlara qədər xəbərlər lazımi intonasiya ilə oxunur və xalqı məlumatlandırır. İndi isə bəzən xəbəri çatdıran kütləvi informasiya vasitələrinin əməkdaşları gərəksiz yerə səs tonunu qaldırır, pauzaya diqqət etmir, ən pisi isə xəbərdəki hadisəyə şəxsi münasibət bildirir.halbuki onun vəzifəsi xəbəri çatdırmaqdır, şəxsi münasibətinin isə xalqa dəxli yoxdur. Televiziyanın qarşısında oturduqda nəinki bir-iki, hətta yarım saatın içində nə qədər məntiqsiz fikirlər, qeyri-normativ nitq faktları ilə qarşılaşırıq. Zaman dəyişsə də, bir zaman məişət leksikasına daxil olan rus sözləri hələ də yaşamını davam etdirir. Bəzən onları istəyərək dilin aktiv leksikasına gətirməyə çalışırlar.

Bizim dilimizin süni şəkildə söz artımı prosesinə ehtiyacı yoxdur. Ola bilər ki, bu gün dilimizdəki sözlərin sayı bəzi dillərdəki sözlərin sayından az olsun. Lakin bu, o demək deyildir ki, dilimiz kasıbdır. Dünyanın ən zəngin dilindən istənilən mətni dilimizə çevirə bilirsə, hansı kasıblıqdan danışmaq olar? Dilimizdə sözlərin məna çaları kəmiyyət və keyfiyyət baxımından o qədər yüksəkdədir ki, hər hansı bir fikri lazımi səviyyədə ifadə etməkdə heç bir problemimiz yoxdur. Sözə ehtiyacımız yaranarsa, dialektlərimiz var olsun. Bu gün dialektlərimizdə ədəbi dilimizə keçməyə layiq olan o qədər söz var ki. Onsuz da, reklam və elanlarımızla dilimizi yetəri qədər korlayırıq, düzgün yazı və tələffüz qaydalarına əməl etmirik. Bu, azmış kimi dilimizə yatmayan lazımsız alınmalara meydan açırıq. Dilimiz bizim mənəvi kimliyimizdir,

qürur yerimizdir, mədəni sərvətimizdir. İnsan vətənsiz yaşaya bilər, amma dilsiz yaşaya bilməz.

Bütün dövrlərdə nitq istisnaları olmuşdur. Bu, ya yeni söz və ifadələrin nitqə gətirilməsi, ya da köhnəlmiş sözlərin yenidən dirçəldilməsi faktıdır. Bunların hər ikisi milliliyə əsaslanarsa, gözəl olar. Dildə özləşmə diqqətə dəyər müsbət hadisələrdəndir. Bir zamanlar, məsələn, 1960-cı illərdə dilimizdə milli sözlər hesabına bir sıra yeni leksemlərin yaranması dildə təbii və dəyərlı proseslərdən biri kimi indi də yüksək qiymətləndirilir. Və ya respublikamız müstəqillik qazandıqdan sonra qohum dillərdən gələn sözlərin qarşısında yaşıl işıq yandırıldı. Ona görə ki, həmin sözlər milli idi. Lakin nitq istisnaları yuxarıya qeyd etdiyimiz yararsız və lazımsız faktlara söykəndikdə, sözsüz ki, narahat olmağa dəyər. Çünki nitq dilin sınaq meydanıdır. Hər hansı bir fakt nitqdə davamlı şəkildə və tez-tez işlənsə, onun dilə keçməsi labüddür. Hazırda ilk vəzifəmiz buna imkan verməməkdir. Bu yaxınlarda (6 noyabr 2016-cı il) “Mədəniyyət” kanalında belə cümlələr işləndi: “Bu film Rauf Kazımovskinin çəkdiyi son film idi. Hələ neçə filmlər çəkə bilərdi. Əfsus ki, həyat vəfa qılmadı”. Buradakı “qılmaq” sözü köhnələrək arxaik leksikaya keçmişdir. Hazırda dilimizdə “namaz qılmaq” və “çarə qılmaq” ifadələrində qalmışdır. Həmin sözün yenidən işlənməsi nitq istisnası olsa da, maraqlıdır. Çünki həmin söz özümüzünküdür, doğmadır. Dildən çıxan və ya zorla çıxarılan leksik vahidlərin dirildilməsi müsbət hadisədir. Hələ dialektlərimizdə nə qədər gözəl sözlər vardır ki, ədəbi dilə keçməyə layıqdır. Məsələn, Şamaxı dialektində “ışıqlıq” sözü vardır ki, o, dilimizdəki alınma mənşəli “pəncərə” sözünün sinonimi kimi işlənir. Alınma sözün əvəzinə həmin sözün işlədilməsinin nəyi pisdir? Sovet dönəmində uzun illər ərzində dilimizə son on ildəki sözlərin sayı qədər alınmaların keçməsinə imkan verməmişik. İndi nə üçün onlara belə geniş meydan açırıq? Gəlin dilimizin qədrini bilək!

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ DİALEKTOLOGİYA İLƏ BAĞLI PROBLEMLƏR

Azərbaycan dilçiliyi elminin maraqlı sahələrindən biri olan dialektologiya XX yüzillikdə inkişaf edərək özünəxas elmi səviyyə qazanmışdır. Azərbaycan dialektlərinin XX yüzilliyin 20-ci illərindən həm ekspedisiya yolu ilə, həm də fərdi şəkildə toplanıb araşdırılması bu elmin formalaşma və inkişafında böyük rol oynamışdır. Lakin dialektlərin öyrənilməsi tarixini XX yüzilliklə bağlamaq olmaz. Belə ki, hələ XIX yüzillikdə Rusiya şərqsünaşlığının əsasını qoyan, iki dəfə o dövrün möhtəşəm təltiflərindən hesab edilən Demidov mükafatına layiq görülmüş Mirzə Kazım bəy sözügedən mövzu ilə də məşğul olmuşdur. Onun “Грамматика турецко-татарского языка” əsəri 1839-cu ildə Qazan şəhərində çap olunmuşdur və həmin əsərdə Azərbaycan dialektologiyasının rüşeymləri hesab edilən dialektoloji araşdırmaların nəticələri vardır. Əsərdə Quba dialekti və Dərbənd şivəsinin ədəbi dil materialları ilə müqayisəli elmi-nəzəri təhlili nəticəsində bir sıra maraqlı faktlar əldə edilmişdir. Bundan başqa, Avropa dilçilərinin araşdırma və elmi mülahizələrində Azərbaycanın müxtəlif bölgələrlə bağlı dialektləri də müəyyən qədər yer tutur. Məsələn, alman alimi Karl Foy XX yüzilliyin əvvəlində, daha dəqiqi desək, 1903 və 1904-cü illərdə Berlin şəhərində dərc edilən bir məcmuədə Təbriz şivəsinin əsas cəhətləri haqqında danışmışdır. Lakin dialektologiya müstəqil bir elm sahəsi olaraq XX yüzilliyin 20-ci illərindən inkişafa başlamışdır. Həmin dövrdə Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətində (“tətəbbö” ərəb sözüdür, mənası “ətraflı araşdırma” deməkdir) tarix-etnoqrafiya şöbəsi ilə əlaqəli ziyalılar dialektologiya məsələləri ilə dərindən məşğul olurdular (şöbənin rəhbəri Ə.Haqverdiyev idi). Həmin şöbənin plan və tapşırıqları ilə dialektlərin toplanması və araşdırılması nəticəsində maraqlı və zəngin dialektoloji faktlar

toplanmışdır. Beləliklə də, Azərbaycan dialektologiyası elmində fərqli bir yüksəliş özünü göstərmişdir.

Əslində, dialektlər ədəbi dil faktlarına aid deyil. Lakin onlar ədəbi dilin bədii üslubunda işlənir və onun keyfiyyət göstəricilərini nəinki zəiflətmir, hətta çoxaldır. Bu, bir gerçəklikdir ki, ədəbi dilimizin həm şifahi, həm də yazılı qolunda bədii üslubun xüsusi yeri, rolu, sanbal və çəkisi vardır. “İstər tarixən qədimliyi, istərsə də müasir mərhələdəki inkişafı baxımından bədii üslub ədəbi dilin digər funksional üslublarından seçilir. Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin təxminən minillik tarixi, müəyyən mənada, bədii üslubun inkişaf tarixi deməkdir. Belə bir fakt inkaredilməzdir ki, Azərbaycan ədəbi dilinin XIX əsrin ikinci yarısına qədərki tarixi, əslində, bədii üslubun tarixi olmuşdur” (32, 253).

Ədəbi dilin şifahi qolunda bədii üslubun tarixi daha qədim zamanlarla səsleşir. Bu üslub həm də ona görə fərqlidir ki, digər üslublardan seçilərək dialekt və şivələrə də müəyyən qədər yer verir. Bədii üslubun digər üslublarla müqayisədə üstün mövqeyi, geniş yayılmağı və başqa üslublara təsirindəndir ki, ədəbi dil mövzularında bədii üslubla məsələlər ön plana çəkilir. Hətta bəzən ədəbi dil dedikdə, daha çox bədii ədəbiyyatın dili başa düşülür. Halbuki ədəbi dil təkcə bədii əsərlərin dili deyil, həm də elmi və ictimai-siyasi əsərlərin və rəsmi sənədlərin dilidir.

Azərbaycan ədəbi dilinin bədii üslubunda dialekt və şivələrin işlənməsinə imkan vermək əhəmiyyətli cəhətlərdən biridir. Ümumiyyətlə, bədii üslub ona görə maraqlı və seçkindir ki, başqa üslublardan fərqli olaraq müxtəlif leksik layları özündə yaşada bilir. Belə ki, bədii üslubun leksikasında köhnəlmiş sözlər və dialekt örnəkləri ilə daha çox qarşılaşırıq. Həmin faktlar müxtəlif tarixi mərhələlərdə dilimizin vəziyyəti, özəllikləri haqqında müəyyən təsəvvür yarada bilir. Bədii üslubun məziyyət və keyfiyyəti, digər üslublardan fərqi ondadır ki, o, ədəbi dillə xalq danışığı arasındakı uçurumun

dayazlaşmasında, fərqli əlamətlərin kəmiyyət baxımından azalmasında əhəmiyyətli rol oynayır və ədəbi dilin sadəliyini təmin edir. Ədəbi dil ilə xalq danışığı arasında bütün dövrlərdə müəyyən fərqlərin olması danılmazdır. Lakin həmin fərqlərin kəmiyyət və keyfiyyəti həmişə eyni səviyyə və dərəcədə olmamışdır. Ədəbi dillə ümumxalq dili arasındakı bu seçkinliklərin ortadan qaldırılmasında dialektlərin xidməti əvəzsizdir. Azərbaycan dilində bədii üslubun üstün mövqeyi bir də onunla bağlıdır ki, xalqımızın qəlb aləmi, mənəviyyəti zəngin, bədii təfəkkürü yüksəkdir. Ümumiyyətlə, türk xalqlarında hissiyyat güclüdür. Bədii sözün qüdrəti ilə müxtəlif məqsədləri ifadə etmək bu xalqların tarixində qədim göstəricilərdəndir. Hələ “Orxon-Yenisey” abidələrinin dilində dövlətçilik səviyyəsində olan hadisələrin, siyasi məsələlərin, rəsmi problemlərin şeir dilini xatırladan bədii-poetik tərzdə ifadəsi bu fikri təsdiq edən ən mükəmməl nümunələrdəndir. Deməli, bədii üslubun digər üslublara təsirinin, başqa üslublarla müqayisədə üstün mövqə qazanmasının dərin tarixi kökləri vardır.

Bədii üslubda dialekt faktlarının böyük əhəmiyyəti həmişə dəyərləndirilmişdir. Dildə ümumtürk dili örnəklərinin, dilimizin inkişaf səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsində dialektlər mühüm rol oynayır.

Məlumdur ki, bədii üslubda mühafizəkarlıq yoxdur. Belə ki, ədəbi dilin başqa üslubları dialekt faktlarına yer vermədikləri halda (bu, təbiidir, çünki dialekt ədəbi dil faktı deyil), bədii üslubda dialekt örnəkləri işləyə bilər. Bu baxımdan, dialektlərin rol və əhəmiyyətini belə ümumiləşdirmək olar:

- Dialektlər dilin qədimliyini təsdiq edən faktlardır;
- Dialektlər dilin sabitlik və davamlılığını əks etdirir;
- Dialektlər dilin tarixi inkişaf yollarını göstərir;

– Dialektlər dilə zəngin faktlar verir. “Dünyanın bütün söz ustaları məhz ləhcə və dialektlərdən münasib söz alıb işlətməklə ədəbi-bədii dilin zənginləşməsinə kömək etmişlər” (49, 77).

– Dialektlər dildə xəlqiliyi gücləndirən dil faktlarıdır.

O sənətkar dəyərlidir ki, sözə ehtiyac olduqda, yad təsirlərə uymur, ya dialektlətə müraciət edir, ya da dilin milli bazası əsasında yeni söz və ifadələr yaradır.

Azərbaycan diliçiliyinin çağdaş dövründə də dialektoloji araşdırmalar mövcuddur. Lakin təəssüf ki, fədakarlıq örnəkləri olsa da, ilk dialektoloji araşdırmalarda özünü göstərən bəzi nöqsanlı cəhətlər indi də təkrar edilir və bu, elmdə qarışıqlıq və anlaşılmazlığa gətirib çıxarır. Bu nöqsanlar, əsasən, aşağıdakı hallarda özünü göstərir:

1. Danışiq fərqlərinə malik olan bütün sözlər dialekt kimi qələmə verilir.
2. Dialektlərin aid olduğu bölgələrdə dəqiqlik prinsipi pozulur.
3. Ədəbi dil faktları dialekt örnəkləri kimi verilir.
4. Mənası dəyişmiş sözlər dialekt hesab edilir.
5. Uşaq sözləri dialekt kimi verilir.
6. Terminlər, xüsusilə də bitki adları ilə bağlı terminlər dialekt hesab edilir.
7. Yemək adları dialekt kimi qeyd olunur.

“Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”ndə qeyd edilən nöqsanların hamısı ilə bağlı faktik materiallar mövcuddur. Lüğət mətninə aid olan bir hissədən alınmış aşağıdakı faktları qeyd etmək mümkündür:

“Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”ndə (28, 17) dialekt kimi verilmiş “axda” sözü, əslində, dialekt faktı deyil, bu söz “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti” (30, 35) və “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə də qeydə alınmışdır (29, 83). Fərq bundadır ki, dialektoloji lüğətdə bu söz ədəbi tələffüzə uyğun olaraq verilmişdir, yəni sözün ortasındakı “t” samiti danışiqdakı kimi “d” şəklindədir. “Azərbaycan dilinin

dialektoloji lüğəti”ndə bu söz Şəki dialekti kimi “toxumsuz” və “çərdəyi çıxarılmış” mənələrindədir. İzahlı lüğətdə də “axta” sözü həmin anlamdadır. Bu söz M.P.Vaqifin məşhur bir qoşmasında – “Bayram oldu” misrası ilə başlayan əsərinin dilində də işlənmişdir:

Allaha bizmişik naşükür bəndə?

Bir söz desəm, dəxi qoymazlar kəndə.

Xalq batıbdır noğula, şəkərə, qəndə,

Bizim evdə axta zoğal da yoxdur (196, 113).

Beləliklə, sözün tələffüz variantında göstərilməsi onun dialekt olduğunu əsaslandırma bilməz.

Sözügədən faktlardan biri də “bayaq” zaman zərfinin tələffüz formasının dialekt hesab edilməsidir. Bu leksik vahid “bəax” şəklində Gəncə, Qazax dialekti kimi qeydə alınmışdır (28, 47).

“Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”ndəki “becərtməx” sözü də belə faktlardandır (28, 48). Bu söz Azərbaycan dilinin orfoqrafiya və izahlı lüğətlərində “becərtmək” kimi əksini tapmışdır (30, 76; 29, 254).

Bundan başqa, dialektoloji lüğətdə elə sözlər var ki, onların aid olduqları bölgələrin göstərilməsində dəqiqlik prinsipinə əməl edilməmişdir. Məsələn, “bedahət” (yəni çətin, şuluqçu) sözü Cəbrayıl dialekti kimi qeyd olunmuşdur. Halbuki bu dialekt Naxçıvanda da işlənir, Gərməçataq kəndinin sakinlərinin dilində həmin söz dialekt kimi aktiv mövqedədir. Bu baxımdan, Ağdam, Şuşa dialekti kimi verilən “buşqax” (evin bucağı) sözü də diqqəti çəkir (28, 68). Həmin dialekt Naxçıvanda da (“puşqax” şəklində Şərurda) işlənir.

Lüğətdə ədəbi dilimiz üçün işlək olub bir qədər mənası dəyişmiş sözlər də yanlış olaraq dialekt hesab edilmişdir. Məsələn, “baba” sözü belələrindəndir (28, 33). Bu söz “ata” anlamında Başkeçid, Təbriz, Füzuli dialekti hesab olunmuşdur. Məlumdur ki, türk dillərinin çoxunda “ata” əvəzinə “baba”

sözü fəal mövqeli olmuş, lakin son zamanda bu mənada fəallığını itirmiş və indiki mənəsində yenidən aktivləşmişdir.

“Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”ndəki nöqsanlı cəhətlərdən biri ədəbi dil faktlarının dialektlər sırasında verilməsidir. Məsələn, lüğətdə tələffüz variantında “addama” kimi verilən (28, 12), “adlama” sözü dialekt deyil, o, həm orfoqrafiya, həm də izahlı lüğətlərdə ümumişlək leksik-qrammatik vahid kimi qeyd olunmuşdur (30, 27; 29, 49).

Tam ədəbi dil faktı kimi işlənən və ədəbiyyatda qıfılənd aşırı şəri janrının sinonimi olan “bağlama” sözü dialektlər arasına daxil edilmişdir (28, 36). Bu məsələdən danışılarkən “bərə” sözünü də unutmamaq olmaz. Bu söz dialektoloji lüğətdə beş mənada verilmişdir:

1. Göyçay dialekti kimi “sahilə yaxın dayaz yer” mənəsində;
2. Lənkəran və Kürdəmir dialekti kimi “bağ və ya bostanların arasından gedən çıxır” mənəsində;
3. Bakı, Füzuli, Göyçay, İmişli, Quba, Ucar dialekti kimi “kiçik arx” mənəsində;
4. Qarakilsə, Qazax, Şəki, Tovuz dialekti kimi dörd anlamı göstərilmişdir:
 - su arxının keçməsi üçün çəpərin altında düzəldilən yer, deşik;
 - arxda ləklərə (Naxçıvan dialektində kərdilərə) su buraxılan yer;
 - çəpərin keçid yeri;
 - qoyunları sağmaq üçün düzəldilən yer (28, 51).
5. Dərin olmayan yara (28, 52).

Bu sözün ilk dörd mənəsini, əsasən, dialekt kimi dəyərləndirmək olmaz. Bu baxımdan izahlı lüğətə müraciət edək.

İzahlı lüğətdə “bərə” sözü iki dəfə verilib və birincidə iki, ikincidə dörd mənəni əhatə edir ki, bunlar aşağıdakılardır:

- I.1. Ov gizlənilən yer, pusqu, marıq;
2. Çıxacaq yer, yol, aralıq.
- II. 1. Böyük çayların üstündə qurulan mütəhərrik körpü;

2. Bənd (çayda, arxda);

3. Sahildə gəmi dayanan yer;

4. Bağ və bostanların arasında qoyulan cıdır (29, 281).

Müqayisə və tutuşdurmalar göstərir ki, dialektoloji lüğətdə bu sözün yalnız Qarakilsə, Qazax, Şəki, Tovuz dialekti kimi dördüncü anlamını və beşinci mənə variantını dialekt hesab etmək olar, qalan hallarda o, dialekt deyil, ədəbi dil faktıdır.

Dialektlərlə qarışdırılan ədəbi dil örnəklərindən biri də “cılız” sözüdür (28, 76). O, hamıya bəlli olan leksik vahiddir və həm orfoqrafiya lüğətində (30, 118), həm də iki mənada izahlı lüğətimizdə vardır (29, 411).

Uşaq sözlərinin dialektlər sırasında verilməsi də diqqəti çəkən məsələlərdəndir. Dialektoloji lüğətdəki Qazax, Naxçıvan dialekti kimi (“pis” anlamında) verilən “bəci” (28, 48), Bakı dialekti kimi qeydə alınan “böbə” sözü belələrindəndir (28, 63). Uşaq leksikasına aid olan son söz Naxçıvanda “bəbə” kimi işlənir.

“Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”ndə Göyçay, Mİngəçevir dialektləri kimi qeydə alınan üzüm növlərindən birinin adı olan “ağamiri” (28, 13) və Xanlar dialekti hesab olunan “boyçıçəyi” (28, 61) sözləri, əslində botanika elmi ilə bağlı terminlərdir. Arıçılıqla bağlı olan “bərəmun” sözü də bu sıraya daxildir. Lakin o, lüğətdə Bakı dialekti kimi verilmişdir (28, 52).

Təəssüf ki, lüğətdə bəzi yemək adları da dialekt hesab edilmişdir. Məsələn, “buğlama” kulinariya ilə bağlı ümumişlək sözdür və lüğətdə eyni anlamda, lakin Qazax dialekti kimi işlənmişdir (28, 65).

Sözügədən nöqsanların sayını artırmaq mümkündür. Belə ki, bu qeydlər dialektoloji lüğətin əlifbamızdakı ilk üç hərfə aid edilən dialektləri içərisindən seçilmişdir. Lüğətin mətninə diqqətlə yanaşsaq, məsələ ilə bağlı daha çoxlu faktlar əldə edə bilərik.

Qeyd edilənlər göstərir ki, Azərbaycan dialektologiyası elmi ilə bağlı yeni araşdırma və dərsliklərə ehtiyac vardır və Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğətinə bir daha diqqətli baxış keçirilməli və o, nöqsanlı cəhətlərdən təmizlənərək çap edilməlidir.

Dialektlər maraqlı vahidlərdir. Belə ki, onlar bəzən ədəbi dilimizə bir-birindən gözəl səslənən mənalı və maraqlı faktlar da verir. Ədəbi dilimizdəki dialektlərdən alınan “kəhriz”, “sayrışmaq”, “qəlbi”, “tərəcə” və s. kimi leksik vahidlər belələrindəndir. Hazırda dialektlərimizdə elə sözlər var ki, onların ədəbi dilə gətirilməsi heç də pis olmaz. Dialektlər, bir tərəfdən dil tariximizin mənzərəsini göstərirsə, digər tərəfdən ehtiyat söz fondu kimi diqqətə dəyərdir. Maraqlıdır ki, dialekt sözlərin əksəriyyəti milli ləksemlərdən ibarətdir. Onların varlığı ədəbi dilimizin müəyyən ehtiyaclarını ödəyir. Bu anlamda, dilimizin dialekt örnəklərinə laqeyd yanaşmaq olmaz. Nə yaxşı ki, söz sənətkarları dialektizmlərə müsbət münasibətdə olaraq onları fərdi üsluba, bədii dilə gətirirlər. Bu, dilimizin gözəllik dərəcəsinə, millilik ölçüsünü çoxaltmaqda xeyli dərəcədə əhəmiyyətli dir. Dialektlər arasında o qədər şirin, ürəyəyatan sözlər var ki. Alınma sözlərə meyil etməkdənsə, həmin sözləri ədəbi dilimizə gətirmək daha münasibdir.

Dil tariximizin dərinədən öyrənilməsində, dilimizin estetik gözəlliyinin hərtərəfli şəkildə üzə çıxarılmasında, ədəbi şəxsiyyətlərin dilə münasibətinin, dilin qorunması, yad təsirlərdən uzaqlaşdırılması prosesinə necə xidmət etmələrinin və dilə qayğı məsələlərinə necə yanaşmalarının müəyyənləşdirilməsində dialektlər çox əhəmiyyətli dir. Onlara məsuliyyət hissi ilə yanaşmaq faydalı nəticələr verir.

DİLİMİZİN YAYILMA AREALI VƏ TƏSİR DAİRƏSİ

Dünyanın ən qədim dillərindən biri, bəlkə də birincisi türk dilidir. Türk dilləri ailəsinə aid olan Azərbaycan dili də qədimliyi və anlam zənginliyi ilə seçilən dillərdəndir. Son məlumatlara görə, bu gün dünyanın insan yaşamanın mümkün olduğu beş qitəsində türk dilində danışanlar vardır. Sözsüz ki, bu dilin leksikasındakı dil vahidləri içərisində Azərbaycan dilinin aktiv leksikasına daxil olan sözlər də az deyildir.

Türklərin dünya xalqları ilə mədəni münasibətləri haqqında bir çox mənbələrdə saysız-hesabsız məlumatlar vardır. “Bunun birinci səbəbi türklərin, ümumiyyətlə, zəngin mədəniyyətə malik “etnik ailə”dən – Altay ailəsindən çıxması, ikinci səbəbi etnokulturoloji diferensiasiyadan sonra geniş bir coğrafiyada (Asiyadan Avropanın içərilərinə qədər) məskunlaşmaları, üçüncü səbəbi isə mentalitetləri – etnik xarakterləri, psixologiyaları etibarilə “dünyaya açıq” olmaları, yəni dünya ilə müxtəlif tərəfli kontaktlara meyil etmələridir” (54, 88).

Məlumdur ki, “türk” sözü ilk dəfə Göytürklər zamanında işlənmişdir. Ə.Hüseynzadə “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir” adlı silsilə məqalələri ilə türk xalqlarının ictimai, siyasi fikir tarixinə milli özünüdərk məramını gətirərək, onların “müsəlman”, “osmanlı”, “tatar” adlarına etiraz etmiş, bu millətin “türk” adını təsdiq etmişdir (40,V). Doğrudan da, bir zamanlar türklər gah milliyyəti deyil, dini təəssübü bildirən “müsəlman”, gah sülalə adı olan “Osmanlı” adı ilə, gah da “tatar” kimi adlandırılmışlar. Ə.Hüseynzadə “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir” əsərində göstərir ki, türklərin “tatar” adlandırılması kimi səhvən mənbəyi slavyanlardır. Onlar bu adla Çingiz xanın türklərdən ibarət əsgərlərini deyil, onların sərkərdələrini nəzərə almışdılar. Əli bəy öz əsərində “tatar” sözünün mənşəyini mancuriyalılardan dilində “oxatan” mənasını

verən “ta-ta” kəlməsinə bağlayan fərziyyələrə qarşı kəskin şəkildə etiraz edərək IX yüzilə aid Çin tarix kitablarında “ta-ta”, “ta-zə” sözlərinə işarə edərək yazır: “Bəzi çinli şivələrində hecaların axırına bir də “r” hərfi ilhaq olunduğundan bu kəlmə “tar-tar” və “ta-tar” surətində dəxi tələffüz olunuyordu” (93, 48).

Türk dillərinin yayılma meydanı geniş, təsir dairəsi böyükdür. Bu dillərdən dünyanın müxtəlif dillərinə, o cümlədən slavyan dillərinə keçən sözlər, hətta ifadələr türk dillərinin yayılma arealının böyüklüyünü təsdiq edən faktlardan biri kimi maraqlıdır. “Dillərarası paralellərdən danışarkən “qohum” və “qohum olmayan” dillər anlamı fərqləndirilməlidir, çünki həm qohum, həm də qonşu dillərin kontaktı ilə paralellər ortaya çıxa bilər. Belə paralelləri fərqləndirmək üçün qohum dillərlə bağlı “dil ailəsi” anlamı ilə qonşu dillərin uzunmüddətli kontaktı ilə bağlı “dil ittifaqı” anlamını fərqləndirmək lazımdır. Bu baxımdan, Altay və nostratik dil ailələrinə daxil edilən dillərlə türk dillərinin qohumluğu deyil, müəyyən dövrdəki qonşuluğu ön plana çəkilməlidir. Yəni türk-monqol, türk-slavyan, türk-semit, türk-dravid, türk-kartvel, türk-erməni və s. bu kimi paralellər genetik qohumluğu deyil, müəyyən dövrdəki areal kontaktını əks etdirir” (55, 34).

Çin və türk dillərinə dərindən bələd olan uyğur türklərinin elm adamlarından biri – Alimcan İnayət türk dilindən Çin dilinə 307 sözün keçdiyini göstərmişdir (109;7).

Türk dillərindən fars dilinə 2545 türk və moğol sözü, urdu dilinə 135, hind dilinə 80, benqal dilinə 40 söz keçmişdir. Urdu dili ilə bağlı araşdırma apararı Münevver Tekcan hind və urdu dillərindəki türk sözlərinə daha 77 sözün əlavə olduğunu qeyd etmişdir (191). Ən son araşdırmalar həmin sözlərin sayının 227 olduğunu təsdiq edir. Bu sözlərdən 140-ı ictimai həyatla, 61-i idarəetmə, 17-si mətbəx, 9-u isə geyimlə bağlıdır.

Türk və ərəb dillərinin əlaqələri ilə bağlı araşdırma aparan Bedreddin Aytac ərəb ləhcələrindəki 941 türk mənşəli sözü qeydə almışdır (23).

Son iki min ildən artıq bir dövrdə türk dilində danışan və ana dili türk mənşəli olan xalqlar böyük inkişaf yolu keçərək dilini təkmilləşdirmiş və zənginləşdirmişlər. Təxminən son iki yüz ildə türk dilinin digər dillərə təsiri ilə bağlı on minlərlə elmi araşdırma aparılmışdır. Bu mövzuda türksoylu xalqların elm adamlarından başqa, hind, slavyan, ərəb və digər xalqlara məxsus olan araşdırmaçıların əsərləri də diqqəti çəkir.

Dillərin bir-birindən söz alması min illər əvvəl başlamış, hələ də davam edən və yəqin ki, sonu olmayan, yəni dayanmayacaq bir prosesdir. Dil münasibətləri tarixin ən etibarlı qaynaqlarından biridir. Dil əlaqələri göstərir ki, əsl tarix müharibələrdən ibarət deyil, əsl tarix xalqların bir-birindən öyrənməsi və bir-birini öyrətməsi tarixidir. Əvvəllər bir ərazidən başqa ərazilərə köçmələr, ticarət adamları tərəfindən yayılan dillər hazırda mədəni, ədəbi, siyasi münasibətlər vasitəsilə və əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq tez bir zamanda və daha sürətlə yayılır. Türk dillərinin çin, fars, ərəb, urdu, rus, ukrayna, roman, bolqar, serb-xorvat, leh, çex, italyan, arbavud, makedon, yunan, fransız, alman, ingilis dilləri ilə münasibəti diqqəti çəkir. Bu baxımdan, türk-Çin əlaqələrinin qədimdiyi maraqlıdır. Bu əlaqələrin tarixi minlərlə il əvvələ aid olsa da, bu bağlılıqların ilkin dövrü hələ də qaranlıq olaraq qalır.

Çağdaş dövrümüzdə qədər Çin dilinin tarixi lüğətləri hazırlanmamış, həmin dilin tərkibindəki sözlərin kökü və mənsub olduğu ailələr dəqiqləşdirilməmişdir. Bu bərdə yalnız Çin dilinə uyğunlaşdırılmış türk sözlərinə əsaslanaraq danışmaq olar. Bu səbəbdəndir ki, bir sıra dilçilər türklərin məşhur hökmdarının adını “Baqator” yerinə Çin danışığına uyğun olaraq “Moo-tun” kimi işlədirlər. Və buna görə də türk dillərində bu ad Mete kimi qəbul edilmişdir.

1926-cı ildə Bakıda keçirilən I Türkoloji qurultayda milliyyətçə erməni olan dilçi mütəxəssis H.R.Açaryan Azərbaycan dilində məruzə edərək bu dilin erməni dilinə böyük təsirindən danışmış və türk dillərindən erməni dilinə keçən sözlərin 4000-ə yaxın olduğunu göstərmişdir. O, diqqəti belə bir məsələyə yönəltmişdir ki, bir dildən başqa dillərə, əsasən, isim və sifət, bəzi hallarda isə feil keçdiyi halda, Azərbaycan dilindən erməni dilinə hətta say, zərf və bağlayıcılar da keçmişdir.

Türk dillərinin macar dilinə də təsiri olmuşdur. 1960-1970-ci illərdə aparılan araşdırmalara görə, türk dillərindən macar dilinə 1500-ə yaxın söz keçmişdir. 1986-cı ildə Lajos Ligetin “Yurt Tutuş Öncəsində və Arpad devrinde Macarca-Türkçe ilişkileri” adlı əsəri çap olunmuş və bu əsərdə bir tərəfdən, Qara dənizin şimalındakı və həmin ərazilərdən Orta Avropa və Balkanlara qədər məskunlaşmış türk tayfalarının macarlarla əlaqələrindən danışılmış, digər tərəfdən də, qədim zamanlardan XV yüzilliyə qədər türk dilindən macar dilinə keçən 485 söz incələnmişdir (127).

Araşdırmalarda 10-a qədər sözün türk dilindən fin dilinə keçməsi haqqında fikirlər vardır. Əslində, fin dilinin etimoloji tədqiqatlarında 118 sözdən danışılır. Lakin bu sözlərin çoxu dialektlərdən ibarətdir. Əgər ingilis dilindən bu dilə keçən sözlərin 128 ədəd olduğunu nəzərə alsaq, bu, kiçik rəqəm deyil.

Türk mənşəli “aşiq” sözü fars, ərəb, rus, erməni, macar, roman, bulqar, arnavud, makedon dillərində cüzi fonetik dəyişmə ilə indi də işlənməkdədir. Və ya “aşılmaq” feli erməni, bulqar, serb, makedon dillərində indi də aktiv leksikadadır. “At” ismi fars, rus, macar, roman, bulqar, serb arnavud, makedon, yunan; “atmaq” feli roman, bulqar, yunan dillərində fəal mövqeli sözlərimizdəndir. “Dayı” milli mənşəli sözüümüz isə fars, ərəb, erməni, roman, bulqar, serb, italyan, arnavud, makedon, yunan dillərindən başqa, çin və ingilis dillərinə də keçmişdir. Bu söz fars dilində “tağay”, “dayı”,

“day”, ərəbdilində “dayi”, erməni dilində “dayı, dayi”, roman dilində “daica, doica”, bulqar dilində “daija”, serb dilində “daidza, dajidza”, italyan dilində “dey”, arnavud dilində “daj, daje, dajko, dajo, dajua”, makedon dilində “dayko, dayçe”, yunan dilində “dais, tais”, çin dilində “taiyi”, ingilis dilində “dey” formalarında işlənir. Sözügedən leksik vahid çin dilindən başqa, qeyd edilən digər dillərin hamısında semantikasını saxlamış, təkcə çin dilində başqa anlamda – Şimali Afrika İslam ölkələrindəki “yönəldici, paşa” mənasını bildirən söz kimi istifadə olunur.

Türk və slavyan dillərinin bir-biri ilə əlaqəsi çox qədim tarixlə bağlıdır. Bu əlaqələr haqqında ilk dəfə çex alimi Y.Paysker danışıbmışdır. Qədim qaynaqlara və əski dövrlərdə yaşayan salnaməçilərin yazdıqlarına görə, çağdaş Rusiyanın cənub əraziləri türkdilli xalqlara mənsub olmuşdur. Slavyan dillərində, xüsusilə də cənubi və şərq slavyan dillərində türk sözlərinin saysız-hesabsız olması da bir çox mənbələrdə qeyd edilmişdir. Həmin mənbələr təsdiq edir ki, türk xalqının slavyanlarla mədəni, siyasi və iqtisadi əlaqələrinin tarixi çox qədim dövrlərə dayanır. Xəzərlərin, oğuz qəbilələrinin, peçeneq və poloveslərin slavyanlarla əlaqəsi türklərin tarixində geniş şəkildə əks olunmuşdur. Türk dillərinin slavyan dillərinə nəinki leksik baxımdan, hətta frazeoloji və qrammatik cəhətdən də böyük təsiri özünü göstərir. Slavyan dillərindəki türk sözləri haqqında araşdırmalar 1850-ci illərdən başlanmışdır.

I-VI yüzilliklər türk və slavyan dilləri əlaqəsinin ilk dövrü hesab olunur. Həmin dövrdə slavyan dillərinə, əsasən, hun, sabir, xəzər və bulqar dillərinin təsiri olmuşdur. IX-XII yüzilliklərdə Rus dövlətinin peçeneq, oğuz, türk, berebdey kimi türk tayfaları ilə əlaqəsinə aid faktlar vardır. IX yüzillikdə Xəzər xaqanlığı ilə slavyanların əlaqəsi haqqında yəhudi mənbələrində məlumatlara rast gəlirik. Bu əlaqələrin bir səbəbi də slavyan tayfalarının Xəzər xaqanlığının vassalına çevrilməsi idi. XIII-XV yüzilliklərdə rus knyazlıqlarının Qızıl Orda

dövlətinin vassalı olması səbəbindən türk dillərinin slavyan dilləri üzərində təsiri daha da güclənir, rus dili türk-qıpçaq dialektlərinin böyük təsirinə məruz qalır. Hətta həmin dövrdə slavyan dillərinə nəinki təkcə türk sözləri, türk dili vasitəsilə fars, ərəb, toxar, çin, tibet dillərindən də bir sıra leksik-qrammatik vahidlər keçmişdir. “Türk mənşəli sözlər rus dilində öz mövqeyinə və işlənmə dərəcəsinə görə eyni deyildir. Bunların böyük bir qrupu ümumişlək sözlər cərgəsinə daxil olmaqla, həm də obrazlılıq keyfiyyəti qazanaraq məcazi mənada da işlənir” (192, 33).

XV-XIX yüzilliklərdə Osmanlı türkcəsindən cənubi slavyan dillərinə keçən söz və ifadələrin sayı daha çox olmuşdur. “XIX əsr rus ədəbi-bədii dili üzrə müşahidələr göstərir ki, qədim oğuzlarla, qıpçaqlarla dərin təmasdan, qaynayıb-qarışmadan öz bəhrələrini götürən Xəzər-Bulqar mədəniyyəti və Qızıl Orda dövlətçiliyi epoxasında və getdikcə daha aydın xarakterli səltənət davalarında artan, güclənən əlaqələr, nəhayət, çarizmin Cənubi Qafqaza, Azərbaycana yiyələnməsi ilə belə bir mürəkkəb və zəngin tarixi fonda tənzimlənib kamil dövrünə çatır” (192, 33). Maraqlıdır ki, həmin dövrdə türk dilinin təsiri rus dilinin lüğət tərkibindəki bütün sahələrdə özünü göstərir.

Türk dillərinin slavyan dillərinə təsiri baxımından, XX yüzillik daha çox diqqəti çəkir. R.T. Mendekinova 1994-cü ildə çapdan çıxan “Rus ədəbiyyatında türkizm” adlı əsərində Qazaxıstanda yaşayan rus yazarı İ.P. Şubovun iki romanında 2500-ə qədər türk mənşəli söz işləndiyini göstərir (133). R.R. Dövlətovun 2001-ci ildəki araşdırmasına görə, Ukrayna dilindəki 747, rus dilindəki 594 sözdən danışılır (56). “Rus dilindəki türk mənşəli alınmalar türk-slavyan əlaqələri tarixində həm dərin, həm də silinməz izlər olmaqla qədim tarixi münasibətlərin nəticəsidir” (192, 250).

2002-ci ildə Muammer Nurlunun “Romencede türk izleri” əsərində roman dilindəki 1200 sözdən danışılır (162).

XIV yüzilin əvvəlindən XX yüzilin əvvəlinə qədər Osmanlı dövlətinin bir hissəsini təşkil edən bulqarların dili arnavud və erməni dilləri kimi türk dillərinin təsirinə daha çox məruz qalmışdır. Bu təsir təkcə leksikaya deyil, qrammatik kateqoriyalara da iddir. Belə ki, türk dillərindəki bir sıra qrammatik şəkilçilər hazırda bulqar dilində istifadə olunmaqdadır. 1934-cü ildə professor B.Conev 2000-ə yaxın -lıq⁴, -çı⁴, və -li⁴ şəkilçisi ilə işlənən türkcə sözün siyahısını hazırlamışdır. Bu haqda danışan A.Qrannes bunun bulqar dilindəki sözlərin kiçik bir hissəsi olduğunu göstərmişdir. Bulqar yazarı İvan Vazov 1950-ci illərdəki duruma görə, bulqar şəhərlərindəki dilin yarı türkcə olduğunu qeyd etmişdir.

Məlumdur ki, məşhur bulqar şairi P.R.Slavejkov bulqar dilində yer alan 10000-ə yaxın türk mənşəli sözdən ibarət lüğət hazırlamış, təəssüf ki, həmin lüğət çap olunmamışdır. Lakin hazırda bu barədə yalnız A.Skayliçin 1996-cı ildə serb-xorvat dilindəki 8742 türk mənşəli sözdən ibarət hazırladığı lüğətdən bəhs etmək mümkündür. 1998-ci ilə dərc edilən “Bulqarcadaki Yabancı Sözlər Sözlüyü”ndə bulqar dilində ən azı 3500-ə qədər türk mənşəli söz olduğunu deyə bilərik.

XIX yüzilin 50-ci illərindən başlayaraq, son zamanlara qədər slavyan dillərinə türk dillərinin təsiri mövzusu ilə bağlı araşdırmalar aparılmış və serb-xorvat dilində 8742 sözün türk mənşəli olduğu təsdiq edilmişdir. Serb-xorvatlarla türklərin münasibətləri tarixi IV yüzilə aid edilir. “...Bir çox dillərdə, eləcə də rus dilində işlənən türk mənşəli sözlərin mühüm qismini mədəni terminlər, xüsusən türklərdə sosial-mədəni həyatın erkən yetkinliyini göstərən sözlər – яса, ясак, ясовул, тамга, таможня, деньги, ям (роџт yolu), сургуч, казна, базар, кабала, ярлык, алтын, товарищ, сан (rütbə, ad-san), арба, очаг, диван, кирпич, уют, булат, чугуи, фонарь və s. təşkil edir” (192, 26). Bundan başqa, adı dəyişdirilən toponimlərdən çoxu – Kaytan, Kolpak, Burunduk, Başmak, Kizil, Baxçalı, Kumaşkino, Baş və s. şəhər adları türk mənşəlidir.

V-VI yüzilliklərdə formalaşmağa başlayan leh dili türk dillərinin böyük təsiri altında olmuşdur. Bundan başqa, çex, italyan, arnavud, makedon, yunan və başqa dillərdə də türkcə sözlərin varlığından danışmaq mümkündür. Süleyman Yıldızın araşdırmalarına görə, alman dilində 166, E.V.Qatenbyin tədqiqatlarına əsasən, ingilis dilində 247, İrek Bikkininə görə isə 800-ə yaxın söz türk dilinə məxsusdur.

Makedon dili türk dilinin təsirinə daha çox məruz qalsa da, bu haqda ilk və tək araşdırma olaraq Olivera Yaşar Nastevanın “Makedon dilindəki Türkçe leksikoloji unsurlar” adlı əsərini göstərmək olar. Əsərdə 3000-ə yaxın türk mənşəli söz türk və makedon dillərində forma və mənaları ilə elmi-nəzəri təhlilə cəlb edilmişdir. Maraqlıdır ki, faktlar nəinki türk mənşəli sözlərin, hətta qrammatik kateqoriyaların da makedon dilinə böyük təsirini təsdiq edir.

Beləliklə, dünyadakı altı minə yaxın dilin içərisində leksikası yalnız öz sözlərindən ibarət olan dil tapmaq çətinidir. Xüsusilə də, hazırkı elmi-tərəqqi və müxtəlif inteqrasiyalar dövründə “saf” dildən danışmağın mümkünlüyü ağıla sığmır. Dünya xalqları yaxınlaşdıqca, mədəni, ədəbi, siyasi, iqtisadi münasibətlər gücləndikcə dillərin bir-birinə təsiri də çoxalır. Bu anlamda, türk dilləri dünyanın sayılıb-seçilən dilləri kimi diqqəti cəlb edir. Türksöylü dillərin ləyaqətli örnəyi kimi Azərbaycan dili yaşayır, inkişaf edir, zənginləşir, dünya dillərinə təsir göstərir. Bu, onun ədəbi səviyyəsini, gücünü, qüdrətini təsdiq edən faktlardandır.

II HİSSƏ DİL VƏ ÜSLUB MƏSƏLƏLƏRİ

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD” DASTANI DİLİMİZİN HİKMƏT XƏZİNƏSİDİR

Bizim zəngin tariximiz, qədim mədəniyyətimiz və milli-mənəvi dəyərlərimiz “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda öz əksini tapmışdır. Bu epos bizim ümumi sərvətimizdir və hər bir azərbaycanlı onunla haqlı olaraq fəxr edə bilər. Dastanın məzmununu, mənasını, onun hər kəlməsini hər bir azərbaycanlı məktəbdən başlayaraq bilməlidir. Bu, bizim ana kitabımızdır və gənclik bu kitabı nə qədər dərindən bilsə, millətini, xalqını, vətənini, müstəqil Azərbaycanı bir o qədər də çox sevəcəkdir.

*

*

Həqiqətən də, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı kimi böyük elm, mədəniyyət, ədəbiyyat abidəsi olan xalq öz tarixi ilə fəxr edə bilər.

Heydər Əliyev

Dünya xalqlarının hərəsi müəyyən bir cəhəti ilə fəxr edir. Bizim xalqımızın qürur duyacağı çox şey vardır: qeyrəti, vətənpərvərliyi, humanistliyi, şərəfli tarixi, maddi və mənəvi mədəniyyət örnəkləri, ədəbi-bədii abidələri və s. Bunlardan biri möhtəşəmliyi ilə dünyanın diqqətini çəkən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanıdır. Bu ulu abidə çox cəhətdən dəyərli bir qaynaq, xalqımızın qədim söz abidəsi kimi bütün zamanlar üçün qiymətli bir sənət incisidir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı, hər şeydən öncə, zəngin və mənalı dili ilə diqqəti çəkir. Onun dili məntiqli, düşündürücü fikirlərin ifadə mənbəyidir. Əvvəla, “...dastanın qədimliyi bu doğma torpaqlarda yaşayan Azərbaycan türklərinin bu torpaqlarda yaşamalarının çox uzaq tarixinin göstəricisidir” (17, 17). Dastanın dilində Dədə Qorqudun müəllifliyi ilə verilən

aşağıdakı cümlə diqqəti çəkir: “*Axır zamanda xanlıq geri Qayıya dəgə, kimsə əllərindən almaya, axır zaman olub qiyamət olunca*” (117, 19). Bir zaman Qayı türklərinin qurduğu dövlətin hökmdarı qüdrətli Şu idi ki, bir çox qələbələri ilə tarixə düşən Makedoniyalı İsgəndər ona qalib gələ bilməmişdir. Şu ağıllı və tədbirli bir hökmdar olmuşdur. “Qurani-Kərimdə” onun adı peyğəmbər olaraq (Şueyb) çəkilir və qədim Türk dastanı “Şu” onunla bağlı yaranıb. ”Qayı” e.ə. dördüncü minillikdə Türküstan ellərində məşhur türk tayfası olmuşdur. 600 ildən çox üç qitə və yeddi dənizə hakimlik edən Osmanlı sülaləsi həmin soydandır. Qayı 24 oğuz boyundan biridir. “M.Kaşqarlı, Rəşidəddin və Əbül Qazi Bahadır xan bu boyu ən qədim, köklü, şərəfli, döyüşkən boylardan biri kimi göstərir” (116, II, 174). Qayıların dövləti dağılandıqdan sonra da onlar türk tayfaları içərisində seçilmiş, ağıllı və bacarıqları ilə başqa türk dövlətlərinin siyasətində iştirak etmişlər. Belə ki, tarixi məlumatlara görə, “IX-X yüzilliklərdə Oğuz Yabqu dövlətində qayılar hakim olmuşlar. Qaynaqlara görə, Qəznəvi hökmdarı Sultan Mahmud Qəznəvi bu boydandır” (116, II, 174).

Dastanda Dədə Qorqudun ilk arzusunu ifadə edən həmin sözlərdə hardasa bir yaxın zaman anlayışı vardır. Sanki Qayılar (qayı türkləri) “Dədə Qorqud”dakı oğuzların gözü önündə yaşayıblar, oğuzlar onların həyatına, döyüş səhnələrinə, uğurlarına, nəhayət, meydandan çəkilmələrinə şahidirlər.

Ona görə də hakimiyyətin Qayıya qayıtması arzusu dastanın dilində –Müqəddimədə Dədəmizin dilində səslənən ilk arzudur. Bu sözlər “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının tarixən bildiyimizdən daha qədim olduğunu göstərir. Bundan başqa, Dədə Qorqudun dilindəki alqışlar – dualar diqqəti cəlb edən dil faktlarıdır. Dədənin alqışı, qarğıışı şaman duaları təsirindədir, ağzından çıxan kimi həyata keçir. Məsələn, bacısı Banuçiçəyi heç kəsə verməyən Dəli Qarcar qız üçün elçiliyə gələn Dədə Qorqudun ardınca düşüb ona qılınc çəkəndə oğuz elinin ağsaqqalı, issi – ruhani atası Dədə deyir: “*Çalırsan, əlin*

qurusun!” (117, 59). Və “Haqq-taalanın əmriylə” igidin əli quruyub yuxarıda qalır. Dədə Qorqudun üzünə ağ olan Dəli Qarcar hərəkətindən peşman olub tövbə edir, üzünü Dədəyə tutub deyir: “Sən mənim əlimi sağalda gör, tanrının buyruğuyla, Peyğəmbərin qövliylə qız qardaşımı Beyrəgə verəyin” (117, 59). Bu sözlərdən sonra Tanrı dostu Dədə Qorqudun duası ilə Dəli Qarcarın qurumuş əli düzəlib hərəkət edir. Ümumiyyətlə, türklərdə “müqəddəs adamların duasını Allah eşidir” deyə bir inam vardır. Bu baxımdan, Yəsəvi duası yada düşür. Fikrimizcə, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında sözü gedən və bir sıra araşdırmaçıların Naxçıvandakı Qaraçuq kimi qələmə verdikləri Qaracıq dağı həmin dağdır. Dastanın dilində (Müqəddimədə), əsəri köçürən katibin əlavəsi hesab etdiyimiz belə bir fikir vardır: *Qarağuca qıymayınca yol alınmaz* (117, 20).

Dastanda bir dövlətin böyüyü var (əvvəl Bayındır xan, sonra Qazan xan), bir də xalqın sazına, sözünə güvəndiyi ağsaqqal böyüyü var – Dədə Qorqud. O, Oğuz elinin inağıdır – inandığı yaxın adamdır. İgidlərə ad və xeyir-dua verən, soyları ilə elini, obasını ağırlayıb əzizləyən, məsləhət verən – yurdun mənəvi böyüyü Dədə Qorquddur. “Əsrləri, minillikləri aşıb keçən Dədə Qorqud sözü, Dədə Qorqud təsəllisi, Dədə Qorqud xeyir-duası bu gün bizə həmişəkindən də artıq gərəkdir, vacibdir” (17, 23).

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı milli-mədəni təfəkkürümüzün mükəmməl göstəricilərindən biridir. Onun dilindəki hikmətli ifadələr nəsibənəsil davam etmiş, bu gün də əhəmiyyətini itirməmişdir. Dədənin dilindəki zəngin, qəlbin və aqlın məhsulu olan bir sıra sözlər ya eyni ilə, ya da formasını dəyişsə də, mənasını qoruyub saxlamaqla bu günümüzə gəlib çıxmışdır. Onlar minilliklər, yüzilliklər boyu mənəvi tərbiyə vasitəsi olmuş, ulularımızın xalqımıza ən möhtəşəm mənəvi estafeti kimi xalqın ruhunu oxşamışdır. Həmin hikmətli ifadələr indi də xalqın içində atalar sözü kimi söylənilir. Məsələn:

Güyəgü oğul olmaz – Kürəkəndən oğul olmaz.

Yapa-yapa qarlar yağsa, yaza qalmaz – Qışın qarı yaza qalmaz.

Qaravaşa don geydirsən, qadın olmaz – Kənizi nə qədər gözəl geydirsən də, xanım olmaz.

Bir yigidin qara dağ yumrısınca malı olsa, yığar-dərər, tələb eylər, nəсібindən artıqun yiyə bilməz – Qismətdən artıq yemək olmaz və s.

Sözügədən hikmətli sözlər Qorqud dədəmizin zövqünün, ədəbi-bədii fikrinin və nitq mədəniyyətinin ifadəçisi kimi ondan bizə qalan nadir və möhtəşəm mənəvi incilərdir. Onlar nitqin mədəni səviyyəsini yüksəltməkdə, ona zəriflik və mənə bolluğu verməkdə əvəzsiz sərvətdir.

Ox atmaqda, qılınca oynatmaqda, at çapmaqda, dövlət qurmaqda məşhur olan qədim türklər, sözdən istifadə etməkdə, onu yerində və layiqincə işlətməkdə də çox bacarıqlı idilər. Söz tükənməz estetik xəzinədir. Xalqımızın söz sənəti qədim və söz mənaları tükənməzdir. Hər bir xalqın sözünün tarixi onun öz tarixidir. Türklərin nitq mədəniyyətini təsdiq edən atalar sözü ümumtürk mədəniyyətinin əvəzsiz və qiymətli örnəyidir. “Xalqın müşahidələrini, təsəvvür və təfəkkür tərzini, canlı məntiqini hifz eləyən atalar sözü sıxılmış yaydır: onun əsl enerjisi, təsir qüvvəsi nitq məqamında, konkret zaman, şərait daxilində bilinir. Bu halda hər bir pəremik vahid ayrını doğrayan qılınca, zülməti dağıdan işığa, yaxud dərdlərə şəfa verən məlhəmə çevrilir” (163, 12-13).

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında diqqəti çəkən faktlardan biri atalar sözləri səviyyəsində olan hikmətli ifadələrdir. Dastanların tərkibində folklorun bu maraqlı janrına aid olan örnəklər geniş mövqeyə malikdir. “Fikrin daim canlı olduğu, duyğu dolu bu sözlər aləmində həqiqi xalq ruhunun axıcılıığı, sərrastlığı, dərin və təsirli ifadəsi var. Ürəyi yerindən oynadacaq qədər gözəl və incə olan, möhkəm milli xüsusiyyətə, koloritə malik olduğu üçün başqa dillərə də çox

zaman eynilə çevrilə bilməyən həmişə canlı həmin söz inciləri bütövlükdə bir xəzinədir – hikmət xəzinəsi” (20, 4).

“Müqəddimə”dən başqa, boyların da tərkibində bir-birindən mənalı atalar sözləri işlənmişdir. Onsuz da Dədənin dili hikmət xəzinəsidir. Bu hikmət nəsihətli sözlərdə daha da qabarıqdır:

Ulaşuban sular daşsa, dəniz olmaz.

Təkəbbürlük eyləyəni Tanrı sevməz.

Könlin yuca tutan ərde dövlət olmaz.

Yadoğulu saxlamaqla oğul olmaz (117, 19).

Ər malına qiyməyincə adı çıqmaz.

Qız anadan görməyincə ögüt almaz.

Oğul atadan görməyincə süfrə çəkməz (117, 20).

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı xalqımızın ən etibarlı və qiymətli milli-mənəvi sərvəti kimi indi də zənginliyini qoruyub saxlayır. Azərbaycan xalqının mədəniyyət və tərbiyəsinin məhsulu kimi böyük ümumiləşdirmə qüvvəsinə malik olan atalar sözündə həm də ulularımızın gələcək nəsillərə nəsihət və istəyi səslənir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı xalqımızın qədim əxlaq kodeksidir. Eposda qadınlar haqqında maraqlı sözlər deyilib. Cəmiyyətdə aparıcı qüvvələrdən biri olan qadın haqqında Azərbaycan ədəbi-bədii dilində bir-birindən gözəl və maraqlı fikirlər vardır. Mükəmməl qadını “evin dayağı” hesab edən Dədə Qorqud səxavətli və qonaqpərvər qadınları Ayişə, Fatimə soyundan bilir, üzünü adamlara tutub belə xeyir-dua verir: “*Ocağına buncılayın övrət gəlsün*” (117, 22). Xalqımızın çağdaş düşüncəsində də səxavət ibadətindən də irəlidir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində böyüyə hörmət, kiçiyə qayğı gərəkdliyini ifadə edən bir çox fikirlər vardır. Bu məsələ dastanın ilk boyunda – “Dirşə xan oğlu Buğac boyunu bəyan edər, xanım, hey” boyunda daha qabarıqdır. Dirşə xan Bayındır xanın ağ meydanında buğa öldürən, bu igidliyinə görə Dədə Qorqudun “Buğac” adı verib alqışladığı oğluna bəylik və

taxt bağışlayır (Buğac özü də elin xeyir-duası ilə doğulmuşdur). Xanın qırx nökrəninin həsədi artır və onlar bir-birinə arxa olacaq ata-balanın arasını vurmaq istəyirlər. Onlardan iyirmisi xanın yanına gəlib deyir: “*Görürmüsin, Dirsə xan, nələr oldi? Yarımasun-yarçımasun, sənin oğlun kür qopdı, ərcəl qopdı: qırq yigidin boyına aldı, Qalın Oğuzun üstünə yürüş etdi, nə yerdə gözəl qopdısa, çəkib aldı; ağ saqallu qocanın ağzın sögdi, ağ birçəklü qarının südin dartdı...Böylə oğul sənin nənə gərək, böylə oğul olmaqdan olmamaq yegdir, öldürsənə!*” (117, 28). Dastanın dilindən alınmış bu kiçik mətn parçası bir çox cəhətdən maraqlıdır. Belə ki, burada Buğaca qara yaxmaq məqsədi daşıyan yalançılıq və riyakarlığın bəyənilməməsindən başqa, adı çəkilən pis xüsusiyyətlər – namərdlik, şər atmaq, başqasının qızına, qadınına göz dikmək, özündən böyüklərin üzünə ağ olmaq kimi mənfi cəhətlər oğuzların əxlaqına zidd idi. Elə buna görə də Dirsə xan oğlunu öldürmək qərarına gəlir. Bu, bir tərəfdən də, düzlüyün, dürüstlüyün təbliği idi.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilindəki arxaikləşmiş sözlər baxımından da, bu mətn diqqəti çəkir. Buradakı kür (dəcəl), ərcəl (pozğun, bədniyyət, bədxasiyyət) kimi köhnəlmiş sözlərdən başqa, mənasından uzaqlaşaraq fərqli anlamda işlənən bir sıra leksik-qrammatik vahidlər də vardır. Əsərin dilindəki *boy* yan deməkdir (qırq yigidin boyına aldı – qırq igidini yanına aldı). *Qopmaq* feli, çıxmaq mənasında işlənmişdir. *sənin oğlun kür qopdı, ərcəl qopdı – sənin oğlun dəcəl çıxdı, pozğun çıxdı*. Bu söz dastanın müqəddiməsində də həmin anlamda verilmişdir: “*Rəsul əleyhissəlam zamanına yağın Bayat boyundan, Qorqud ata deyərlər, bir ər qopdı*” (117, 19).

Dastanın dilində anlamı dəyişilən sözlərdən biri də *oxumaq* felidir. Bu söz çağdaş dilimizdə mütaliə etmək (məsələn, qəzet oxumaq) və təhsil almaq (məsələn, universitetdə oxumaq) mənalarında dilimizin aktiv leksikasına

aiddir. Eposun dilində isə o, ilk mənasından (məsələn, ismi-əzəm oxumaq) başqa, həm də “çağırmaq” mənasında işlənmişdir: *Baybörə bəg bazirganlarını yanına oxıdı, buyuruq etdi* (117, 53).

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı nəinki ümumtürk, hətta dünya mədəniyyətinin sayılıb seçilən örnəklərindən olsa da, onun daha çox Azərbaycan xalqı ilə bağlılığı şübhəsizdir. Eposun dilində də bunun şahidi oluruq. “KDQ-nin (“Kitabi-Dədə Qorqud”un) dili Azərbaycan türkcəsinin üstünlük təşkil etdiyi Oğuz ədəbi dilidir. Bəzən dialekt fəvqü, bəzən xalq danışığı dili və ya yazılı ədəbi dil kimi təqdim olunan KDQ dilində çoxəsrlik türk ədəbi-bədii təfəkkürünün dəyərləri birləşmişdir” (116, II, 88). Dastanın dilində Azərbaycan dili özünü qabarıq qabarıq şəkildə göstərir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində çağdaş dilimiz üçün arxaikləşən, lakin milliliyi, anlamı və səslənmə keyfiyyəti ilə seçilən bir sıra sözlər var ki, çağdaş dilimizin aktiv leksikasına daxil olmağa layiqdir.

Azərbaycan ədəbi dilinin qədim tarixi mərhələsini əks etdirmək baxımından da “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili maraqlı faktlar verən qiymətli bir qaynaqdır. Ümumiyyətlə, dilimizin müxtəlif istiqamətlərdən araşdırılması üçün bu dastanların dilindən çox dəyərli materiallar almaq mümkündür.

Sözügedən folklor örnəyi milli-mənəvi, tarixi, ədəbi-bədii abidə olmaqla yanaşı, həm də böyük bir nitq mədəniyyəti xəzinəsidir. Dastanın dilində xalqımızın mənəviyyat baxımından zənginlik və seçkinliyini təsdiq edən faktlar bolluğu, bir tərəfdən də, onun nitq mədəniyyətinin dərinliyini göstərir. Nitq mədəniyyəti baxımından dastanların dilinin özünəxas özəllikləri vardır. Bu mənada, əsərin dilindəki alqış və qarğış nümunələri diqqəti çəkir.

Dilimizdəki alqış və qarğışlar – xeyir-dua və bəddualar qədim tarixi köklərlə bağlıdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında onların çox mükəmməl örnəkləri ilə qarşılaşırıq.

Dastanın müqəddiməsində Dədə Qorqudun dilindən verilən alqışlar buna örnəkdir. Bundan başqa, bütün boylar dualarla bitir. Dastanların ilk boyundan başlamış son boyu daxil olmaqla bütün məzmunu xeyir-dua ilə zəngindir:

Qadir Tanrı səni namərdə möhtac etməsin! (117, 36)

Yüksək qara dağların sənə yaylaq olsun!

Kölgəlicə qaba ağacın kəsilməsin!

Çaparkən ağ-boz atın büdrəməsin!

Çalanda qara polad üz qılıncın kütləşməsin! (117, 134)

və s.

Ağzı dualı nənələrimiz, babalarımız yaxşılıqları, xeyirxahlıqları gözəl sözlərlə mükafatlandırırıblar, xeyir-dua veriblər, pisləklərə, bədxahlıqlara qarşı isə dili qarğışlı olublar, bəddua ediblər.

Dastanın dilindəki alqışlarla çağdaş dilimizdəki alqışların müqayisəsi onların üç qrupa ayrılmasını əsaslandırır:

1. Həm çağdaş dilimizdə, həm dastanın dilində forma və məzmunca eyni olanlar;

2. Mənbələrdə (çağdaş dilimiz və “Dədə Qorqud”un dilində) formaca fərqli olub, məzmunca eyni və ya yaxın olanlar;

3. Mənbələrdən yalnız birinə aid olan, yəni ya dastanın dilinə, ya da çağdaş dilimizə xas olanlar.

Birinci qrupa, yəni hər iki mənbədə həm forma, həm də məzmunca eyni olan alqışlara bunları örnək göstərmək olar: *Əlin var olsun!* (35, 125; 35, 133), *Allah-taala sənə bir oğul versin!* (35, 133). Bu alqış-dua həm dastanın dilində, həm də çağdaş dilimizdə eyni forma və məzmunca malikdir. Lakin çağdaş dilimizdə bəzən bir söz fərqi ilə işlənir: *Əlin-qolun var olsun!*

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dili ilə çağdaş dilimizdə ikinci qrupa aid, yəni formaca fərqli olub, məzmunca eyni və ya yaxın alqışlar həm forma, həm də məzmunca eyni olan alqışlardan sayca çoxdur.

Dastanın dilində: *Qadir Allah üzünü ağ etsin!*(117, 134).

Çağdaş dilimizdə: *Üzün ağ olsun!*

Dastanın dilində: *Dövlətsizlər şərindən Allah saxlasın, xanım, sizi!* (117, 134).

Çağdaş dilimizdə: *Allah səni şər-şamatadan saxlasın!*

Dastanın dilində: *Haqq sizə yaman göstərməsin!* (116, 134).

Çağdaş dilimizdə: *Allah sənə yaman gün göstərməsin!*

Dastanın dilində: *Allah verən umudun kəsilməsin!* (117, 134).

Çağdaş dilimizdə: *Allah ümidini üzməsin!*

Dastanın dilində: *Haqq yandıran çirağın yana dursun!* (117, 134).

Çağdaş dilimizdə: *Çirağın sönməsin!*

Mənbələrdən yalnız birinə aid olan, yəni ya dastanın dilinə, ya da çağdaş dilimizə xas olan alqışlar kəmiyyət baxımından digər alqışlardan seçilir. Dastanın dilində “Azıb gələn qadanızı Tanrı sovsun, xanım, hey!”, “Qara dağa yetdiyində aşıt versin!”, “Qara ölüm gəldikdə keçid versin!” (117, 134), “Yerli qara dağların yığılmasın!”, “Soyuq-soyuq suların sana içət olsun!”, “Tavla-tavla şahbaz atların sana binət olsun!” və s., çağdaş dilimizdə işlənən “Ayağı yüngül olasan!” (35, 123), “Allah dadına yetsin!”, “Danəndəliyə çatasan!” (35, 124), “Xeyirxəbər olasan!” alqışları bir qaynağa aid olan dil faktlarıdır.

Maraqlıdır ki, çağdaş dilimizdə işlənmə aktivliyi ilə diqqəti çəkən “Behiştlik olasan!” (35, 123) alqış-duası ikinci şəxsin təkinə ünvanlanıbsa, dastanın dilində bu dua valideynlər haqqında deyilib: “Ağ birçəklü anan yeri behişt olsun!”, “Ağ saqallu baban yeri uçmağ (*cənnət*) olsun!” (117, 36).

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində alqış örnəkləri daha çoxdur, qarğış-bəddua örnəkləri isə onlarla müqayisədə xeyli azdır. Dastanın “Salur Qazanın evi yağmalandığı boyı

bəyan edər” adlı ikinci boyunda Qazan xan Qaraca Çobandan evini soruşanda çoban deyir:

Ölmüşmiydin, yitmişmiydin, a Qazan!
Qanda gəzərdin, nerədəydin, a Qazan!
Dün yoq, ötəki gün evin bundan keçdi,
Qarıcıq anan qara dəvə boynunda asılı keçdi.
Qırq incə belli qızıyla halalın –
Boyu uzun Burla xatun ağlayıban şundan keçdi.
Qırq yigidlən oğlun Uruz başı açıq, yalın ayaq
Kafirlərin yanınca dutsaq getdi.
Tavla-tavla şahbaz atların kafir binmiş,
Qatar-qatar qızıl dəvələrin kafir yetmiş.
Altun-aqça bol xəzinəni kafir almış (117, 42).

Bu sözlərdən sonra Qazan xan Qaraca Çobanı belə qarğıyır:

Ağzın qurusun, çoban!
Dilin çürüsün, çoban!
Qadir sənın alnına qada yazsın, çoban! (117, 43).

Dilimizdəki “Dilin qurusun” bədduası indi də işləkdir.

Bundan başqa, “Qam Bөрөнün oğlı Bamsı Beyrək boyını bəyan edər, xanım, hey...” boyunda Dədə Qorqudun Tanrıya sığınıb ismi-əzəm oxuyub Dəli Qarcara qarğıyanda dediyi “Çalırsan, əlin qurusun” qarğışı indi də dilimizdə aktiv mövqelidir. Maraqlıdır ki, dastanın dilindəki dualar xarakter və məzmunundan (xoş və ya bəd olmasından) asılı olmayaraq haqlı dualar idi və onların həyata keçməsi diqqəti çəkir. Təsadüfən ağızdan çıxan və hər kəsin dilindən qopan dualar və bəddualar, sözsüz ki, qəbul olunmur. Dastanın dilindəki sözügedən bəddualardan birincisi – Qazan xanın Qaraca Çobana söylədikləri içdən gələn bəddua – qarğış deyildi, bəd xəbər alan xanın narahatlığını ifadə edən sözlər idi. Lakin Dədə Qorqud Oğuzun ıssıdır, özü kimi əlindəki qopuz da müqəddəs idi, həm də Oğuz elində özündən böyüyə ağ olmaq pis, hətta bədnam xüsusiyət hesab edilirdi.

Alqış və qarğışlar Azərbaycan dilinin nitq etiketlərinə (yarlıqlarına) aid olan örnəklərdir və onlar məişət nitqində özünəməxsus mövqeyə malikdir. Türk xalqları ədəbiyyatında onlar folklor nümunələri hesab edilir. Dastanın dili ilə çağdaş dilimizdəki alqış və qarğışlar mənə çalarlarına, məzmun keyfiyyətlərinə görə bir sıra yaxınlıqlara malikdir. Tarixən dilimizdə alqışlar dua da adlandırılmışdır və bu, təbiidir. Çünki onların hər biri dua səviyyəsindədir, xeyirxahlıqla deyilir və çoxu dini xarakter daşıyır. Məsələn: *Allah köməyin olsun! Allah işini rast gətirsin! Allah xoşbəxt eləsin! Allah yaman gözədən saxlasın!* və s. kimi alqış-dualar bu baxımdan diqqəti çəkir.

Nitq etiketləri xalqımızın danışiq mədəniyyətini özündə yaşadan dil vahidləridir. dil faktları içərisində elələri var ki, onlar, əslində danışma mədəniyyəti ilə bağlı olaraq nitq etiket kimi işləyir. “Başına dolanım”, “başına dönüm”, “qadan alım”, “sabahın xeyir!”, “uğur olsun!”, “salamat qal!” ifadələri belələrindəndir. Bunlardan “başına dolanım”, “başına dönüm”, “qadan alım” qeyri-rəsmi müraciət etiketləri, “sabahın xeyir!” görüşmə etiketi, “uğur olsun!”, “salamat qal!” isə ayrılma etiketləridir. Əvvəllər Azərbaycan dilində də bu söz və ifadələr indiki mövqeyində olmamış, məişət-mərasim nəğmələri sırasına daxil edilmişdir.

Alqış və qarğışlar xalqımızın milli təfəkkürü, etnoqrafiyası ilə bağlı olaraq mədəniyyətin göstəricisi kimi meydana çıxmışdır. Bu baxımdan, müraciət, görüşmə, ayrılma, təbrik yarlıqları geniş yayılmışdır. Artıq alqışlar və qarğışlar da nitq etiketləri sırasına aid edilir. Onlarda xalqın düşüncə və münasibətlərindən başqa, həm də hikmət, gizli fikir və sözlər də vardır. Alqışlar və qarğışlar minilliklər boyu, əsasən, dəyişməyən, sabitliyini qoruyub saxlayan etiketlərdəndir. Onlar bəzi nitq etiketləri ilə müqayisədə ünsiyyətdə aktiv mövqelidir. Elə nitq etiketləri var ki, onlar ünsiyyətdən tez çıxır və ya başqası ilə əvəz olunur. Alqış və qarğışlarda isə belə dəyişmə

ya olmur, ya da çox gec-gec baş verir. “Nitq eriketlərindən yerli-yerində istifadə olunması ünsiyyətin normal gedişinə, anlaşılmaya kömək edir, səmimi münasibət yaradır. Bu etiketlərlə biz çox zaman hörmət və məhəbbətimizi, bəzən də qəzəb və nifrətimizi ifadə etmiş oluruq” (27, 499).

Hər bir xalqın öz mənəviyyatına, həyat tərzinə, adət-ənənələrinə uyğun deyimləri, nitq mədəniyyəti örnəkləri onun milli-mədəni təfəkkürünün mükəmməl göstəricilərindən biridir. Xalqımızın dilindəki belə nümunələr onun zəngin mənəviyyatının, dolu qəlbinin və ağılının məhsulu olaraq uzun zamanlardan bəri dildən-dilə keçmişdir. Onlar xalqın zövqünə, təfəkkürünə uyğun düzülüb-qoşulmuş, dil-nitq mədəniyyətinin sərvəti kimi yüksək dəyərlərlə zənginləşmişdir.

Xalqımızın dilindəki bir çox nümunələr, o cümlədən alqışlar və qarğışlar söz-ifadə yaradıcılığının mükəmməlliyini göstərir. Az sözlə çox fikir ifadə edən bu qədim məişət nitqi örnəkləri xalqın içindən gələn, hər hansı bir durumla bağlı olaraq meydana çıxan maraqlı dil vahidləridir. Bu örnəklər xalqımızın söz haqqı, söz yaddaşdır. Söz Tanrının insana bəxş etdiyi ən yüksək və ülvi hədiyyədir. Bu əvəzsiz mənəvi nemətlə Tanrı insanı bütün digər canlılardan ayıraraq onu şərəfləndirib, xoşbəxtlik mərhələsinə qaldırıb. Doğrudan da, düşüncələrini ifadə edə bilmək, dərđini anlatmaq, dərđlərə yandığını nitqinlə bildirməyi bacarmaq, mənəviyyatını dilinlə yaşatmaq insanın ən böyük uğurlarındandır. Bu anlamda, nitq mədəniyyətimizin söz və məna zənginliyi mənəvi dünyamızın zənginliyindən xəbər verir.

Hər bir xalqın mənəviyyatını, adət-ənənələrini, keçmişini, həyat tərzini, özəlliklərini təcəssüm etdirən göstəriciləri vardır. Bu baxımdan, bizim xalqımız daha zəngin, daha çoxcəhətli qədim qaynaqlara malikdir. Bu mənbələr içində, sözsüz ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının öz yeri, öz sanbal və çəkisi vardır. “Ana kitabımız” kimi dəyərləndirilən bu dastan düşüncə tariximizin, təfəkkür və nitq mədəniyyətimizin

azman örnəklərindəndir. Türk dillərinə xas olan şairənə dildə düzülüb-qoşulmuş bu nadir sənət incisi möhtəşəmliyi, müasirlik və ululuq keyfiyyətləri, dilinin zənginlik, təsiredicilik və semantik dərinliyi ilə seçilir. “Səsindən, sözündən başlamış cümlə təşkilinə qədər bu dil harmoniya nümunəsidir” (80, 5).

Sazın-sözün uca taxtına sahib olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları, ilk növbədə, dilinin şirinlik və gözəlliyi ilə diqqəti çəkir. Universitet görməyən, bəlkə də barmaqları qələm tanımayan dədələrimizin dövlət qurmaq, birlik siyasəti, el-oba məhəbbəti, kiçiklərə nəsihəti elə inandırıcı və təsirli dillə ifadə olunmuşdur ki, onların yaşamı dövründə – neçə-neçə uzaq yüzilliklər, minilliklər bundan əvvəl dilimizin bu qədər mükəmməlliyinə heyran qalmamaq mümkün deyil.

Dədə Qorqudun sözü elin sözüdür. Bu söz haqqı Tanrıdan gəlir. Tanrı bu haqla insana yüksək məqam vermişdir. Dədəmiz Qorqud isə sözləri bir-birinə caladı, düzdü-qoşdu, söyləmləri, soyları ilə xalqı başına topladı, sözlə nizamladı, sözlə igidlərə ad verdi, sözlə tərbiyə etdi, sözlə alqışlayıb qarğışladı. Və sözü elə məqamına saldı ki, özündən sonra bu zirvədə başqa ad yazılmadı.

Dədənin sözləri cansız deyildi, hiss ilə, həyəcan ilə, arzu-diləklərdən doğan ülvyyə, nəsihətlərdə yaşayan isti münasibət, el-obaya düzgün yol göstərmək istəyindən yaranan rıqqət ilə dolu idi. Bu, türk dillərinə xas olan keyfiyyət göstəricilərindəndir. Türklərdə hissiyyatın güclü olması, sözsüz ki, onların dilindən ayrı deyildir. Hələ rəsmi yazı örnəyi hesab edilən “Orxon-Yenisey” abidələrinin dili bədii sözün qüdrətini təsdiq edir, rəsmi məsələlərin bədiiiliklə ifadəsi tarixinin qədimliyini özündə yaşadan abidə kimi möhtəşəmliyini qoruyur. Bu baxımdan yanaşanda bədii əsərdə sözün poetik dərinliyi təəccüb doğurmamalıdır. Lakin bu poetikliyin özəllikləri, seçkinlikləri “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında diqqəti daha çox çəkir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilindəki axıcılığın, melodiyanın bir səbəbi ritmik təkrarlardır. Bu təkrarlar dastanın dilinin sadəliyini, qulağa və ürəyə yatmasını, asanlıqla yaddaşlarda qalmasını əsaslandırır. Dastanların dilindəki təkrarlar lirik-bədii ovqat yaradır. Dastanın dilində elə örnəklər var ki, onlar bədiiyin lirikası səviyyəsindədir, həzin bir nəğmə təsiri bağışlayır. Tərkibində təkrar, ya tərəflərindən biri ayrılıqda işlənməyən sözlər və sinonimlərdən ibarət olan birləşmə və cümlələr də bütöv bir mətn təsirindədir: “salqum-salqum dan yelləri əsdigində”, “quru-quru çaylara suçu saldım”, “qatar-qatar qızıl dəvələr”, “tavla-tavla şahbaz atlar”, “şahbaz-şahbaz atlar”, “qızıl-qızıl dəvələr”, “alan-alçaq hava yerdən gələn arğış”, “sağmısan-əsənmişən, canım Bamsı!”, “açuq-açuq meydana bənzər, sənin aluncuğın”, “qunt-qunt biləklin solmasaydı”, “apul-apul yürüşün”, “daşqın-daşqın sular”, “oğul, oğul” deyübəni bozlayayımı?”, “qanlı-qanlı sular” və s. dastanın dilini ritmikləşdirir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində maraqlı cəhətlərdən biri budur ki, məqsəd və intonasiyaya görə əmr cümlələri növündə olan sintaktik vahidlərin çoxu əmr məzmunundan uzaq olub arzu anlamı daşıyır. Ümumiyyətlə, belə cümlələrdə əmrlik formal xarakter daşıyır, daxili mənə əmrdən kənardadır, duyğu ilə, fərqli bir lirikliklə doludur. Bu, dilimizin şirinliyi ilə bağlı faktlardandır. Məlumdur ki, dilimizdəki alqışlar, dualar və qarğışlar da, əsasən, əmr formasındadır. Lakin onlardakı ilıqlıq ürəkdən qopan incə hissələrdən, səmimilikdən xəbər verir. Maraqlıdır ki, dialoqlardakı nitqin əsas tərkibi əmr və sual cümlələrindən ibarətdir. Dilçilik elmində cümlə bölgüsündəki prinsiplərdən biri məqsəd və intonasiyaya əsaslanır. Lakin bu bölgü şərti xarakter daşıyır. Belə ki, hər hansı bir cümlə yalnız bir məqsədlə deyil, müxtəlif məqsədlərlə ayrı-ayrı üslublarda işlənə bilər. Üslubiyyatda cümlə növlərindən sual cümlələri üslub keyfiyyətləri yaratmaq

baxımından daha səciyyəvidir. Bu, onların məqsədləri və işləndiyi məqamlarla bağlıdır.

Məlumdur ki, sual cümlələri, əsasən sual vermək və cavab almaq məqsədi daşıyır. Lakin bu, həmişə belə olmur. Belə ki, sual cümlələri qeyd edilən məqamdan başqa, aşağıdakı məqsədlərlə də işlənə bilər:

1. Nitq prosesində diqqəti hər hansı bir məsələyə yönəltmək.

2. Monoloji, dialoji və ya poliloji nitq zamanı dinləyici və ya müsahibləri təəccübləndirmək.

3. Fikri dəqiqləşdirmək.

4. Emosionallıq, ekspressivlik yaratmaqla bədiiliyi dərinləşdirmək və s.

Üslubiyatda sözügedən məqsədlərin hamısına xidmət edən sual cümlələrinin öz yeri və mövqeyi vardır. Lakin bədiiliyə xidmət edən sual cümlələri onların içərisində obrazlılıq yaratmaq keyfiyyətinin dərinliyinə görə seçilir və bu baxımdan diqqəti çəkir. Belə sual cümlələri cavab almaq məqsədi daşımır, ritorik xarakteri ilə fərqlənir. Hətta onların “ritorik sual cümlələri” adlandırılması yerinə düşər. Belə cümlələr bədii ifadə vasitələri içərisində özünəxas yer tutur və “bədii sual” termini ilə adlandırılır. Məsələn, “Qam Börənin oğlu Bamsı Beyrək boyunu bəyan edər, xanım, hey” boyunda Beyrəyin bacısının nitqindən bir parçaya nəzər salaq:

Mərə ozan! Qarşu yatan qara dağdan

Aşub gəldigində

Beyrək adlı bir yigidə

bulışmadınmı? Daşqun-daşqun suları

Aşub gəldigində-keçdigində

Beyrək adlı bir yigidə bulışdınmı?

Ağır-adlu şəhərlərdən gəldügendə

Beyrək adlı bir yigidə bulışmadınmı?

Mərə ozan, gördünsə, degil mana!

Qara başım qurban olsun, ozan, sana! (117, 68).

Dastanın nəzm hissəsi olan bu misralarda cavab almaq məqsədindən çox, dərđlinin dərđini anlatması daha qabarıqdır.

Bədii dildə struktur baxımdan sual cümlələri o qədər fərqlənməsələr də, mənə baxımından onların bir-birindən seçkinliyi təbiidir. Belə ki, obrazlılıq hər bir xalqın özünə məxsusdur, milli bədii təfəkkürünün məhsuludur. Bu anlamda, müxtəlif dillərdəki sual cümlələri ümumi məqsəd daşısı da, onların ifadəsi, hansı məqamda işlənməsi, hər hansı bir vəziyyəti anlatması və s. özəllikləri ilə seçilir.

Azərbaycan dilində sual cümlələrinin üslubların çoxunda işlənməsi faktları çoxdur. Sual cümlələri bədii, elmi, məişət, publisistik üslublarda işlənsə də, onların hamısında eyni dərəcədə fəallığa malik olmur. Belə cümlələr rəsmi-işgüzar üslub üçün, ümumiyyətlə, xarakterik deyil. Bədii üslubda həm qrammatik (cavab tələb edən), həm də ritorik (bədii; cavaba ehtiyacı olmayan) sual cümlələrindən istifadə edilir. Bu baxımdan, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dil və üslub keyfiyyətləri diqqəti çəkir.

Qanı dedigim bəg ərənlər?

Dünya mənim deyənlər?

Əcəl aldı, yer gizlədi,

Fani dünya kimə qaldı? (117, 51).

Bu nəzm parçasının sual cümləsi ilə ifadə olunan misralarındakı bədiilik digər misralarla müqayisədə daha güclü və təsirlidir. Burada dərin fəlsəfi fikirlər, təəssüf, ən çox da nigarançılıq öz bədii əksini tapmışdır. Sözsüz ki, heç kəs bu suala cavab verməyəcək və dədəmiz Qorqud konkret bir şəxs və ya obyektə cavab almaq məqsədi ilə müraciət etmir. O yalnız öz düşüncələrini, yurddaşlarına bir çox həqiqətləri anlatmaq istəyini tərənnüm edir. Və belə məqamlarda sual cümlələri daha dərin üslub xüsusiyyətləri qazanır ki, ifadəli nitqin meydana çıxmasında bunun böyük əhəmiyyəti vardır.

Araşdırmalar göstərir ki, sual əvəzliyi və sual ədatları ilə formalaşan sual cümlələri bədiiliyi intonasiya vasitəsi ilə

yaranan sual cümlələrindən daha çox dərinləşdirir. Bu, həmin qrupdan olan cümlələrdəki üzvlərin ifadə vasitələri ilə bağlıdır. Məlumdur ki, sual əvəzliyi bütün cümlə üzvləri vəzifəsində işləyə bilər. Təsadüfi deyildir ki, çağdaş dilçilik ədəbiyyatlarında əvəzlik məndüzəltmə faktoru kimi dəyərləndirilir. Bu maraqlı nitq hissəsi cümlədə müxtəlif yerlərdə və vəzifələrdə işlənir və həm cümlələrin (və ya misraların) tərkibində və ya cümlələr arasında struktur-qrammatik əlaqələr yaradır, həm də cümlənin mənasını aydınlaşdırıb konkretləşdirir. Əvəzlilərin digər nitq hissələrinə görə aktivliyi onların cümlədəki üslub imkanlarını genişləndirir. “Lakin əvəzlilər digər nitq hissələrindən, hər şeydən əvvəl, ümumilik ifadə etməsi ilə fərqlənir. Əvəzliklə ifadə olunan bu ümumilik və ya qeyri-müəyyənlik isə üslubi məqamda müəyyənləşir və konkretləşir” (57, 223). Məsələn:

Qadın ana! Qarşum alub nə bögrərsən?

Nə bozlarsan, nə ağlarsan?

Bağrımla yürəgim nə dağlarsan?

Keçmiş mənim günümü nə andırırsan?

Hey, ana! Ərəbi atlar olan yerdə

Bir qulunu olmazmı olur?

Qızıl dəvələr olan yerdə

Bir köşəgi olmazmı olur?

Ağca qoyunlar olan yerdə

Bir quzucuğu olmazmı olur?

Sən sağ ol, qadın ana, babam sağ olsun,

Bir mənim kibi oğul, bulunmazmı olur? (117, 46).

Uzun nitqindən alınmış bu nəzm parçasında adi bir sual ədatı dilin üslub keyfiyyətini çoxaldır. Buradakı sual cümlələrini nəqli cümlələrə çevirsək, yəni sual əlamətini (-mi⁴sual ədatını) atsaq, dilin estetik gözəlliyi məndəki kimi mükəmməl ola bilməz. İki hərfdən ibarət olan sual ədatı dildə bu qədər iş görürsə, dilimizdəki birləşmə və cümlələrin, sintaktik konstruksiyaların nələrə qadir olduğu danılmazdır.

Deməli, dildə nəinki sözlərin, hətta adi işarələrin də böyük əhəmiyyəti vardır.

Araşdırmalar nəticəsində meydana çıxan faktlar göstərir ki, ekspressivlik baxımından ən yüksəkdə dayanan əvəzlilər işarə və sual əvəzliləridir. Maraqlıdır ki, məntiqi vurğu cümlə və ya misrada qüvvətli deyilən bir sözün üzərinə düşür ki, şifahi nitqdə onun yeri intonasiyadan asılı olaraq sərbəst olsa da, yazılı nitqdə bu söz xəbərdən əvvəl işlənən sözün – üzvün üzərinə düşür. Lakin faktik materiallar təsdiq edir ki, sual cümlələrində iki vurğulu söz olur ki, onlardan biri sual əvəzliyi ilə ifadə olunmuş cümlə üzvüdür. Bu, o zaman olur ki, sual əvəzliyi ilə ifadə olunan cümlə üzvü xəbərin yanında deyil, cümlənin əvvəlində (bəzən də ortasında) yerləşir. Məsələn, yuxarıdakı örnəkdə “niyə?” mənasında işlənən “nə?” sual əvəzliyi ilə ifadə olunmuş zərflik vurğunu özünə çəkir. Dildə belə faktlarla da qarşılaşırıq ki, sual əvəzliləri ilə ifadə olunmuş cümlə üzvü xəbərin yanında gəlir. Bu zaman məntiqi vurğu həm qrammatik baxımdan, həm də üslub baxımından öz qanuni yerində olur.

Dildə qarşılaşdığımız üslub özəlliklərindən biri də budur ki, əsas, yəni güclü məntiqi vurğu xəbərin öz üzərinə düşür. Belə məqamlar həmişə olmur. Bu yalnız o zaman baş verir ki, xəbər sual ədatı ilə işlənir. Yuxarıdakı örnəyin “olmazmı olur?” sözləri ilə ifadə olunmuş xəbərləri bu baxımdan maraqlıdır.

Deməli, məntiqi vurğusuna görə fərqlənən sual cümlələri üslub baxımından çox uğurlu dil faktlarıdır. Fikrin daha aydın və təsirli ifadəsində əvəzliliklə ifadə edilmiş cümlə üzvlərinin böyük rolu vardır. “Əvəzlilik iştirak etdiyi cümlənin məndəki digər cümlələrlə bağlı olduğunu göstərir. Nitq üçün isə əsas şərt bağlılıqdır” (89, 80).

Dastanın dilindəki maraqlı faktlardan biri də, bir sıra cümlələrdə xəbərlik şəkilçisinin aktiv mövqedə olmamasıdır. Xəbərlik əlamətləri fikrin bitməyinə, informasiyanın verilməyinə kömək etsə də, əslində, vurğu qəbul etmədiyinə

görə bu əlamətlərin işlənmədiyini sintaktik vahidlərdə vurğu, məna və lirizm bir qədər güclü olur ki, bu da nitqin intonasiya və təsirliliyinə müsbət təsir edir. Yenə də Beyrəyin bacısının nitqindən bir hissəyə baxaq:

Qarşu yatan qara dağım yıqılıbdur,
Ozan, sənin xəbərin yoq.
Kölgəlicə qaba ağacım kəsilibdir,
Ozan, sənin xəbərin yoq.
Dünyəlikdə bir qardaşım alınubdur,
Ozan, sənin xəbərin yoq.
Çalma, ozan, ayıtma, ozan,
Qaraluca mən qızın nəsinə gərək, ozan? (117, 69).

Dastanın dilində “yoq” xəbərinin –dır⁴ şəkilçisi ilə işlənməməsi əsərin bədii gücünü artıran elementlərdəndir. Və ya “yeg” xəbəri ilə bitən misraların xəbərlilik əlaməti qəbul etmədən işlənməsi də belə faktlardandır:

Qonuğu gəlməyən evlər yıqılısa, yeg!
At yeməyən acı otlar bitincə, bitməsə, yeg!
Adam içməz acı sular sızınca, sızmasa, yeg!...
Yalan söz bu dünyada olunca, olmasa, yeg! (117,

20).

Dünya xalqlarının fikir dünyasında türk dilləri haqqında qısqanclıqdan doğan mülahizələrdən başqa, çox qiymətli kəlamlar da var. “Bir qədim Çin müdriki yaxşı deyib: elə bil, türk dilini Tanrı özü fikirləşib tapıb ki, adamlar üçün asan və gözəl dil örnəyi olsun” (197, 267).

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilindən çox deyilib, çox yazılıb. Lakin fikrimizcə, hələ də Dədə Qorqud sözlərinin qatı yetərincə açılmayıb. Bundan başqa, dastanın dilində rənglərin də çoxlu üslub keyfiyyəti vardır. Məsələn “qara” və ya “sarı” rəng bildirən sözün iştirakı ilə yaranan Qaragünə, Qarabudaq, Qaraca Çoban, Sarı Qalmaş, Sarı Çoban və s. Dastanın dilində “qara” sözünün işlənmə məqamları çoxdur. Niyə qara? Bəlkə ona görə ki, qara güc və əzəmət rəmzidir?

Ancaq axı onun mənfi çaları da var. El ağzında “qara gün”, “qara bəxt”, “qaraqabaq”, “qaradaban”, “qarayaylıq” söz və ifadələri də var. Qara rəng fikri yazı növündə “yas”, “yaslı” mənalarını bildirir, həmin rəngdə paltar geyinən yaslı olduğu anlaşılır. Dastandakı Qara Məlik də mənfi surətdir. Bayındır xandan gələn əmrə əsasən Dirsə xanı qara otağa dəvət edirlər, altına qara keçə döşəyirlər, qara qoyun ətindən yemək verirlər. Ağ və qızılı otağa dəvət edilmədiyi və övladsızlığı ucbatından qara otağa gətirildiyi üçün Dirsə xan pərt olur. Dahi Nizaminin “Xəmsə”sinə daxil olan dördüncü poemada – “Yeddi gözəl”də şənbə günü Bəhrama nağıl danışan qara geyimli hind qızıdır. Və onun danışdığı nağıl “Qara geyimli şahzadənin nağılı”dır. Və ya niyə sarı? Sarının da müsbət və mənfi çalarları vardır. Açıq-sarı bəzən insana rahatlıq gətirsə də, həm də kədər və həsrətin rəmzidir. Və o, spektrin insana əsəb gətirən ilkin rənglərindəndir. Sarı Qalmaş dastanın “Salur Qazanın evi yağmalandığı boyı bəyan edər” hissəsində düşmən qüvvələri ilə mübarizədə həlak olan ilk şəhiddir. Sarı Çoban isə “oğuz elinin başına bəla gətirən” şəxsdir, Təpəgözün atasıdır. Ən qədim, yaşı bilinməyən xalq mahnılarından biri “Sarı gəlin” adlanır. Nizaminin sözügedən əsərində sarı geyimli şahzadə bazar günü Bəhrama nağıl deyir və sarı günbəddə. Şənbə və bazar günləri təqvimə görə bir-birinə yaxındır, bir-birinin ardınca gəlir. Spekrtdə (el arasında ona “Fatma nənənin hanası” deyirlər) isə “qara” adlı rəng yoxdur, onun rəngləri qırmızıdan başlayır. Və ya göy rəngin hansı anlamı daha təsirlidir? Qazan xanın qardaşı Qaragünə Göy bədəvi ata minir. Xızır peyğəmbər Boz atın belində Buğacın gözünə görünür. Həm “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində, həm də sonra və indi də rənglər sirli olaraq qalır. Sənətdə onların çox sirri açılıb. Dildə isə nə qədər yazılsa da, onların fəlsəfi anlamı hələ də qaranlıqdır (“Qaranlıq” sözündə də “qara” var). XX yüzillikdə Xalq şairi (və mənalar şairi!) Rəsul Rza 32 şeirdən ibarət “Rənglər” silsiləsi yaratdı, rənglərin insan həyatındakı

anlam çalarlarından yazdı. Ancaq yenə də rənglərin bədii dildəki üslub məqamlarının hamısı açılmayıb. Dədəmizin dilində də, sonra da, indi də rənglərin dildəki sehrinə, sirrinə azdan-çoxdan bələdik, lakin onlar haqqında hələ də hər şey deyilməyib. Və fikrimizcə, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dili də yetərincə “kəşf” olunmayıb.

Dədə Qorqud sözünün yaddaşında qədim ellərimizin, uluslarımızın ürək hərarəti, vətən sevgisi, bir qıy vuranda dağlarında, qayalarında oğulların atlarının nalından qopan daşların səsi, bir qılınc çəkəndə göydə şimşəkləri heyrətdə qoyan ərənlərimizin, alp igidlərimizin nəfəsi, ucu-bucağı görünməyən torpaqlarımızın həsrəti və daha nələr, nələr yaşayır. Bu gün Dədə Qorqud sözünün mahiyyətini, gərəyini dərk edən hər bir xalq belə bir abidənin sahibi olmadığına təəssüf edir. Çoxları istəyər ki, Dədə Qorqud onların olsun. Təkcə elə “Ana haqqı Tanrı haqqıdır” kəlamı “Cənnət anaların ayağı altındadır” deyən peyğəmbərimizin məşhur kəlamı məzənnəsindədir. Bu dastan, həm də bizim qədim əxlaq kodeksimizdir.

Sözün anlam baxımından dəyişməsi, çoxçalarlılıq qazanaraq yetkinləşməsi, dildə asan və yüngül deyilsə də, sanbalına görə get-gedə ağırlaşması dastanının dilində maraqlı və heyranedicə bir mənzərənin yaranmasına səbəb olur.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dili sözün yaradıcı, yaşadıcı qüdrətini əks etdirməyə qabil olan sərvətimizdir. “Təsədüfi deyildir ki, kainatın başlanğıcı üzərində baş sındıran qədim müdriklərin fikrincə, yaşayışın ilkin bünövrəsi, təməl daşı sözdür, onun təlqin gücüdür” (22, 4). Bu fikrin təsdiqi üçün dastanın leksikası və hətta dilin başqa laylarına aid olan faktları yetərincə material verib göstərə bilir ki, bu möhtəşəm ədəbi nümunənin dili dilimizin ilkin dövrünə aid fakt deyil, inkişaf və dolğunlaşma prosesi də deyil, çoxdan bəri işlənən dilimizin hansısa tarixi mərhələsinə aid örnekdir. Yəni dastanların düzülüb qoşulduğu zaman elə bir tarixi dövrdür ki,

söz artıq çoxdan yaranıb, deyilib, deyildikcə cilalanıb və yeni mənaları açıla-açıla işlənir, bu mənalar arasındakı bağlılıqlar üzə çıxır. Sözün qüdrətini heç nə ilə müqayisə etmək mümkün deyil. Artıq xeyli zamandır, belə bir həqiqət aksioma çevrilib ki, ən ağır xəstənin dərindən əlac edə biləcək dərman da söz qədər təsirli ola bilməz. Deməli, söz insanın ən zəruri həyat ehtiyacıdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilindəki sözlərin estetik təsiri axıcılığın, melodiyanın bolluğundan, zənginliyindən qaynaqlanır. “Əlində qopuz tutan Qorqud Atanın vətəni ana dili idi” (197, 13).

Ana dilimizin sehrini açan, sirlərini anladan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dili bir xalqın, dövlətin, millətin tarixdə nələr yaşadığını, bu yaşam haqqını mərdliklə, namusla qazandığını göstərir. Dədəmiz Qorqud duyumları, düşüncələri – bütün mənəviləri sözlə maddiləşdirərək böyük bir xalqın tarixi mənəviyyatına işıq salır. Ümumiyyətlə, folklorun üstündə elin möhürü, içində xalqın isti ürəyi var. Sözlərin deyildiyi durum xalqın ovqatıdır. Xalqımızın hansı soy-köklə bağlılığı haqqında folklor örnəkləri maraqlı materiallar verə bilər. Onlar həyat təcrübəsinin nəticələri, sözə çevrilmiş izləridir.

Beləliklə, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dili fəlsəfi fikir tariximizin, dil tariximizin, təfəkkür və nitq mədəniyyətimizin bənzərsiz sərvətidir.

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN DİL VƏ SÖZ HAQQINDA FİKİRLƏRİ

*Hər sözün xüsusi bir ölçüsü var,
Ölçüsüz söylənən söz qulaq yırtar.
Bir söz ki daşlara düyün vuracaq,
Gözəl söz olsa da, söyləmə, burax!*

Nizami Gəncəvi

Dünyanın ağıllı adamları dilin, sözün mahiyyətini anlamış və onlara yüksək dəyər verərək insan aləminin bunlarsız mümkünsüzlüyünü dərk etmişlər. Dilin mayası sözdəndir. Hansı dilin sözləri anlam dərinliyinə, təsir gücünə, geniş əhatə dairəsinə malikdirsə, o dil xoşbəxt və yaşarıdır. Azərbaycan dilinin söz mülkü möhkəm təməllidir və qədim, ulu bir tarixə bağlıdır. Bu söz mülkünün divarları mənalardan hörülüb. Bu dildə zaman-zaman sözlərin üstündəki toz silinmiş, pərdələr atılmış və sözün bir çox özəllikləri üzə çıxmışdır. Söz elə bir qüvvədir ki, qılıncdan qorxmayanlar ondan qorxublar. Sözün kəsəri iti, təsiri tutarlı olur. Kəsərli söz deyənlərdən biri də dahi Nizami Gəncəvidir. Onun fikrincə:

*Söz deyən düşünüb söyləsə əgər,
Pis söz də söyləsə, yenə xoş gələr (161, 78).*

Nəinki Azərbaycan, Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatında epik şerin ən böyük ustadlarından biri sayılan Nizami Gəncəvi həm beş inci kimi dəyərləndirilən “Xəmsə”si ilə, həm də lirik əsərləri ilə məşhurdur. “Xəmsə”yə daxil olan məsnəvilər içərisində elə bir əsər tapmaq mümkün deyil ki, orada söz haqqında, dil haqqında maraqlı və aktual fikirlər olmasın.

*Sözün qanadları var, quş kimi incə-incə,
Dünyada söz olmasa, nəyə gərək düşüncə?
Söz bayraqdan daha çox əldə eyləyən zəfər,
Qılıncdan daha artıq qalxıb alar ölkələr (161, 73).*

Sordu: köhnə qızılı, təzə sözmü yaxşıdır?

Söz sərrafı söylədi: “söz dünyanın naxşıdır”

Hər bir söz ki əlinlə şöhrət tapmasa gerçək,

O söz mən belə olsam, o sözə bir qələm çək (161, 74).

Doğrudur, Nizami Gəncəvidən bəhs edənlər daha çox onun məsnəvilərini – poemalarını (onlara mənzum roman da deyilir) vurğulamış və şairin bu janrda yazdığı əsərləri ilə məşhur olduğunu söyləmişlər. Bu anlamda, onun lirikası bir qədər diqqətdən kənar qalmışdır.

Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında iri həcmli əsərləri diqqəti daha çox cəlb etsə də, onun lirik poeziyası da dəyərli sənət inciləridir. Həmin əsərlər dərin lirizmi, səmimi ifadələri, dil-üslub özəllikləri ilə seçilir. Xüsusi olaraq vurğulamaq lazımdır ki, şairin lirik əsərlərində əsas məsələlərə münasibət çox orijinal, Nizamisayağı və diqqətçəkicidir.

Mövzu baxımından zənginlik, ifadə baxımından mükəmməllik, tərənnüm obyektləri baxımından müxtəliflik və xəşliq Nizami Gəncəvinin yaradıcılığındakı lirik örnəklərin səciyyəvi xüsusiyyətlərindəndir. Əslində, onun “Xəmsə”si olmasaydı da, şair lirik əsərləri ilə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin parlaq simalarından biri olmaq şərəfini qazanardı. Şairin müraciət obyektlərinin seçkinliyi, kamil bənzətmə və müqayəsələri, hiss və duyğulardan yaranan həyəcanın təqdimedilmə üsulu həmin fikri irəli sürməyə əsas verir. Onun söz dünyası qiymətli fikirlər, mənalı aforizmlərlə doludur:

Polad kimi bərkit qızıl sözü sən,

Salsın söz sikkəsi pulu qiymətdən...

Düşüncəsiz bir söz kimə gərəkdir?

Kim belə sözləri dinləyəcəkdir?

Sözü mənzum demək asandır, asan,

Ancaq nəzm üstündə gərək durasan.

Sözün çoxsa əgər, çalış az olsun,

Yüz sözün yerində bir kəlmə qalsın (161, 75).

Nizami Gəncəvinin lirikası tam şəkildə günümüze qədər gəlib çatmasa da, onların müxtəlifliyini təsdiq edən faktlar var.

Şairin lirik irsindən bu günə qədər gəlib çatan janrlar – qəzəl, qəsidə və rübailər müəllifinin mükəmməl bir lirik şair olduğunu göstərən nümunələrdir.

Nizami Gəncəvinin lirik yaradıcılığında təkə təfəkkür, düşüncə, təfərrüat yoxdur, həm də bədii detallar da vardır. “Məlumdur ki, bədii detal təfərrüatla yanaşı işlənir, bunların biri digərini tamamlayır və dolğunlaşdırır” (37, 32). Bu mənada, şairin qəsidələri diqqəti çəkən lirik əsərlərdir. Onlar yüksək sənətkarlıqla qələmə alınaraq, səviyyəli bir şair təfəkkürünü əks etdirir. Nizami Gəncəviqəsidələrini digər əsərləri kimi fars dilində yazsa da, həmin əsərlərdəki fikirlər Azərbaycan təfəkkür tərzini və mədəniyyətindən irəli gələn faktlar kimi qiymətlidir. İnsan hansı dildə yazır-yazsın, hansı dildə oxuyur-oxusun, hansı dildə-danışır-danışsın, lakin düşünəndə ana dilində düşünür. Bu anlamda, şairin dedikləri milli düşüncənin ifadələridir.

Nizami Gəncəvi həmişə sözə, fikrə, kəlama yüksək dəyər verən şair olmuşdur. Onun elə bir əsəri yoxdur ki, orada həmin məsələyə toxunulmasın. Hələ ilk qəsidəsində şair deyirdi:

Mən – fikirlər ustadıyam, fəzilətim – bir ümmandır,
Zamanlara, məkənlərə hökm etməyim səmadandır

(160, 121).

Doğrudan da, Nizami Gəncəvi böyük fikirlər, dərin düşüncələr şairidir. Şair özü qeyd edir ki, onun qabiliyyəti səmadandır, yəni böyük Tanrının lütfüdür.

Nizami Gəncəvi bəzən təvazökarlıqla dediklərini “saçma” adlandırır, ancaq düzgün olaraq onları təbiət və təfəkkürün təməli hesab edir:

Təbiətin, təfəkkürün təməlidir saçmalarım,
Piyaləmin xıltı – mədən, bitkilərə nəfəs, candır

(160, 121).

Nizami Gəncəvinin ilk qəsidəsi iyirmi səkkiz beytdən ibarətdir və həmin əsərin son beyti çox maraqlıdır. Həmin beytdə şairin sözə münasibəti müəyyənləşir:

Yetər, bağla xəzinəni, aç incilər sandığını,
Söz incisi fazillərə ən qiymətli ərməğandır (160,
123).

Sözügedən qəsidədə Nizami Gəncəvinin söz, dil, nitq
haqqında maraqlı və layiqli fikirləri verilmişdir:

Tazə bəhrə kimi gülən mənim cəsur üslubumun
Yanında hər bir yenilik xəzəl kimi saralandır....

Mən şəriyyəət səmasında ləkəsiz bir Ay bədriyəm,
Mirvaridə illət olur...məndən uzaq illət andır....

Umsan Misir bəlasını, məni dinlə, baldı nitqim,
Xurma kimi dadlı, şirin, qaymaq tutan bir lisandır...

Zənd oxuyan möbidlərin nəfəsini kəsər nəğməm,
O nəğmə ki zəbur tək dəhşət saçan bir tufandır...

Hər sözüümün qüdrətilə min-min ürək çiçəklənir,
Dodaqlarım güz fəslində yaz nəfəsli tər
reyhandır (160, 122).

Bu qəsidəni fəzriyyə hesab etmək olar, çünki burada
müəllifin sənətkarlıq keyfiyyətlərinin təntənəsindən doğan
qürur hissləri tərənnüm olunur ki, bu da fəxriyyə janrının
səciyyəvi cəhətlərindəndir. Qəsidənin bəzi beytləri bunu açıq-
aşkar təsdiq edir:

Fəxr edirəm sənətimlə. Deyin, necə fəxr etməyim?
Mətləblərim bunca incə, şerim bu qədər
rəvandır. (160, 122).

Sözügedən qəsidənin iyirmi altıncı beytində şair
təxəllüsünü işlədərək əsas fikrini söyləyir:

Nizaminin söz köhləni ildirımdır deyənlər var,
Dərd dağının altında, de, görünərmə məgər cındır
(160, 123).

Nizami Gəncəvi qəsidədə özünü öyməsinə peşman olur və bildirir ki, özlərini öyənələr daxildən zəif və aciz olan adamlardır:

Ah, bu qədər öyünməklə həm xəciləm, həm peşiman,
Öz-özünü mədh eyləyən içəridən natəvandır (160, 123).

Nizami Gəncəvinin digər qəsidələri də məzmun və fikir keyfiyyətlərinə görə zəngin və matraqlıdır. “Nizaminin lirik poeziyasında onun qəsidələri məzmun zənginliyi, ideya dərinliyi və sənətkarlıq vüsəti ilə daha çox diqqəti cəlb edir. Onlar Nizaminin ictimai-fəlsəfi lirika nümunələri olub, hökmdar və cəmiyyət, mühit və fərd, elm və din, ağıl və zaman kimi problemlər ətrafında düşüncələri əks etdirir” (202, 5).

Nizami Gəncəvi sözü məqamında söyləməyi məziyyət hesab edir. Məqamında deyilməyən söz könülləri yıxa bilər. Elə söz vardır ki, onu gizli şəkildə və ya birdən-birə demək lazımdır. Elə söz də vardır ki, onu birbaşa demək olmur. Belə məqamlarda şair hər hansı bir məsələdən söz salıb demək istədiyin sözü arada söyləməyin faydasını göstərir:

Ey yel, sən ona dərdimi pünhan söylə,
Qəlbimdə olan yangını tufan söylə.
Amma elə et ki, könlü olmasın qəmgin,
Söz sal, arada danış, nəgahən söylə (160, 153).

Nizaminin söz aləmindən alınan incilər müəllifinin söz ustası olması fikrinə möhür vurur:

Söz ruhdur, can üçün ruh bir dərmandır,
Can tək əzizliyi, bəlkə, bundandır (161, 75).
Doğru yazmağa var, madam ki, imkan,
Neçin gəlməlidir ortaya yalan?
Sözün qiymətini saldı yalanlar,
Doğrunu danışan hikmətli olar (161,76)
Hər söz düşüncəylə deyilsin gərək,
Xərcləmədən əvvəl qızılı bir çək (161, 77).
Ağzında o qədər saxla ki, sözü,
Yaxşı ad qazansın deyənin özü .

Hiyləli sözlərdən əcəb nə çıxar?
Ürək bulandıran söhbətdə nə var?
Mən sözü ölçməmiş demərəm əsla,
Sən də söyləyəndə söylə qiyasla (161, 78).

Doğrudan da, dünyanın söz deyənləri çox olub, sözə dəyər verənləri də saysız-hesabsızdır. Sözlə onu deyənlər arasında həm bağlılıq, həm də təzad var. Söz öz sahibinin mənəviyyatını ifadə ediiir. Sözlə onu deyənin az və ya çox dərəcədə bağlılığı vardır. Lakin söz onu sözləyənlərdən ucadadır. Söz deyənlər bu dünyada əbədi deyil, lakin söz ölmür, zaman-zaman daha da yüksəlir, mənaları çoxalır, bədii ləyaqəti artır.

Sözün insan həyatındakı rolunu anlamaq üçün Nizami pœziyası kifayət qədər material verə bilir. Sözün həm insanı yaşatması, ucaltması, həm də ayağa salması, xəcalət etməsi şairin diqqət mərkəzində olmuşdur. Həm lirikasında, həm də məşhur “Xəmsə”sində söz şairin ən yaxın bələdçisi olmuş, bunun müqabilində də şair ona yetəri qədər dəyər vermişdir.

Nizami Gəncəvinin söz haqqındakı fikirləri saysız-hesabsızdır. Təkcə bu fikirləri toplasaq, qiymətli bir kitab alınar. Onlar bu gün üçün də qiymətlidir, sabah üçün də gərəklidir. Onlardan nə qədər adam faydalanacaq, nə qədər mənəviyyatlar zənginləşəcək. Bu, bir həqiqətdir ki, şairin özü dediyi kimi:

Ağıllı adamın söylədikləri
Yer altına düşsə, itməz dəyəri (161, 78).

AŞIQ QURBANİ VƏ ƏDƏBİ DİLİMİZ

Hər bir sənətkarın dil və üslub keyfiyyətlərinin üzə çıxarılması onun yaradıcılıq simasını aydınlaşdırır. Azərbaycanın bədii dili uzaq keçmişdən bu günə qədər şərəfli bir tarixi yolla addımlamış, yeni söz və ifadə icadları hesabına sanbalını xeyli artırmışdır. Azərbaycan ədəbi dilində yeri və rolu olan dəyərli söz ustalarından biri də Aşıq Qurbanidir. Onun dili üzərindəki araşdırmalar aşığın bədii dilimizə çox sayda töhfələr verdiyini göstərir. “Dil poeziyanın ilkin yaradıcılıq simasıdır. Bədii hadisələrə həqiqi sənət meyarları ilə yanaşmağın birinci şərti dil faktorundan asılıdır. Mükəmməl dil və üslub vərdişlərinə yiyələnmədən söz sənətkarlarının özünü təsdiq etmə qətiyyəti nəticəsiz qalır, təcrübə dönə-dönə sübut etmişdir ki, dil duyumundan məhrum olanların nümunəvi poeziya yaratmaq cəhdləri heç bir səmərə verə bilməz” (92, 10). Yüksək dil duyumuna malik olan Aşıq Qurbani poeziya dilini xalqın ruhuna, zövqünə yaraşdıran və yaxınlaşdıran sənətkar kimi diqqəti çəkir. Qurbaninin zamanında aşıq sənəti dil xüsusiyyətləri baxımından kamil mənzərəyə malik olmuşdur. Bunun əsas səbəblərindən biri çox qədim tarixə malik olan aşıq sənətinin artıq ənənə keyfiyyətlərinin dolğunluğu idi. Aşıq sənətinin qədimliyini təsdiq edən faktlardan biri kimi Babil paltarı geyinmiş Manna musiqiçisinin gümüş piyalə üstündəki təsviri çox maraqlıdır. “...Aşıq yaradıcılığının böyük vüsətlə meydana çıxdığı dövr XVI yüzillik hesab olunur” (114, 4). Aşıq Qurbaninin üç bənddən ibarət olan “Allatdı məni” adlı gəraylisinə nəzər salaq:

Ay ağalar, ay qazılar,
Yar yaman allatdı məni.
Əl atdım yarın dəstinə,
Yar kənara atdı məni.

Tor qurdum çeşmim gölünə,
İlişdi sonam telinə,
Düşdüm dərdbilməz əlinə,
Aldı, ucuz satdı məni.

Qurbanidi mənim adım,
Adəm atadı bünyadım,
Şeş atdım, çahar oynadım,
Axır fələk uddu məni (126, 38).

Əsərin dili o qədər sadə və axıcı, lüğət tərkibi baxımından o qədər anlaşıqlıdır ki, onun sanki bu gün düzülüb qoşulduğu qənaətinə gəlmək olur.

XVI yüzillikdə bir çox ədəbi simaların poeziyası bizə məlumdur. “Qurbanidən əvvəlki el şairlərinin az-az gəlib çatmış misra, bənd və bütöv şeirləri bir daha təsdiq edir ki, ümumxalq Azərbaycan dili elə o dövrlərdə də xalq sənəti üçün tükənməz imkanlara malik olmuşdur. Bu dildən Qurbani də, Füzuli də, Şah İsmayıl Xətayi də istifadə etmişdir. Lakin eyni mənbədən – ümumxalq Azərbaycan dilindən qidalanmış bu üç sənətkarın hər biri diləbaşqa-başqa yönəldən yanaşmış, hərə onu başqa bir baxımdan cilalamışdır” (114, 31). Onlar içərisində Aşıq Qurbaninin dili təbiiliyi və cazibədarlığı ilə seçilir. Bu, bir tərəfdən sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən, el dərdini hamıdan yaxşı bilən aşığın xalqla yaxınlığından, onun dilinə dərdindən bələd olmasından irəli gəlir. Doğrudan da, aşıqlar xalqın mənəviyyatını özündə əks etdirən söz sənətkarlarıdır. Bu mənada, “Qurbani el sənətini xalqa daha yaxın yeni və böyük bir axara yönəltdi” (114, 4).

Durum dolanım başına,
Aşıqindən küsən dilbər!
Gözlərini dik gözümə,
Nə mən dinim, nə sən, dilbər! (126, 40).

Bu lirik müraciət haqqında prof. Q.Kazımov gözəl bir təhlil – qiymətləndirmə vermişdir: “Bunlar aşıqın dilindən

qopan sözlər, cümlələr yox, ürəyindən qopan pıçıltılardır; bunları qulaqla yox, ürəklə, qəlblə qəbul etmək, duymaq, bu xəfif və həzin pıçıltıları duyğuların dili ilə mənimsəmək mümkündür” (114, 32).

Əsərdəki “başına dolanım” leksik-qrammatik dil vahidi xalq frazeologiyasından gələn ifadədir və Qurbaninin dilində belə frazeologizmlər bol-bol işlənmişdir. “Sənətinin bədiilik və xəlqilik keyfiyyətləri bir də onun ümumxalq frazeologiyasından isdifadə ustalığı ilə bağlıdır” (114, 33). Aşıq adı hadisələri elə tərənnüm edir ki, hissələrin yüksək dərəcədə təsir oyatması insanı heyrətdə buraxır. Təzahürün özünəməxsusluğu, dilin struktur-semantik imkanlarından optimal şəkildə istifadə aşığın üslub keyfiyyətlərini zənginləşdirən faktlardandır. Qədimdən indiyə qədər aşıq sənəti möhtəşəm sənət kimi dəyərləndirilib. Aşıqların “harmoniya şairləri” adlandırılması təsadüfi deyil. Xalqın musiqi, rəqs və söz yaddaşında böyük xəzinə yaradan aşıqlar Azərbaycanın milli-mənəvi mədəniyyətində əvəzedilməz işlər görmüşlər.

Bir baxtın yatıban bir ucalanda,
Tülək tərən olub sar ov çalanda,
Məsəldi, deyərlər: “Qurd qocalanda
Tülkü meydan açıb dovşan gülərmiş”.

Qurbani, qəmlənmə, kərəm-kanı var,
Ədalət hakimin öz divanı var,
Bu çərxi-fələyin nərdivanı var,
Enən ağlayarmış, qalxan gülərmiş (126, 83).

Bu misralarda sözlərin məntiqi bağlılığını göstərən dil mənzərəsi onların informativ-estetik xüsusiyyətlərini təsdiq edir. Sözlərin rəngi və ifadə imkanları, hər şeydən öncə, aşıq şerində poeziyanın milli əsaslara söykənməsini əks etdirir. Ümumiyyətlə, Qurbaninin dili bir xalq adamının müdrikliyini, dərinliyini göstərən maraqlı faktlardandır. Bu dildə estetik

funksionallığın fəallığı diqqəti çəkir. “Qurbani Azərbaycan dilinin estetik keyfiyyət və imkanlarını dərinlən duymuş, nəyi necə işlətmək prinsiplərini praktik şəkildə gözəl bilmişdir. O, dilin inkişaf meyillərini şair duyğusu ilə düzgün dərk edərək, Azərbaycan nitq mədəniyyətinin yüksəlişi, saflaşması, dilin yad və arxaik ünsürlərdən təmizlənməsi baxımından əməli əhəmiyyətə malik olan gözəl poeziya yaratmışdır. Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin cilalanıb hazırkı səviyyəyə yüksəlməsində onun şeirlərinin xüsusi rolu olmuşdur” (114, 33).

Heç gəlmirsən bulaq üstə,
Gündə üç yol gəlirəm mən.
Üzümə soyuq baxırsan,
Ürəyini bilirəm mən (126, 39).

Burada “dəfə” numerativ sözünün əvəzinə ümumxalq danışığına xas olan “yol” sözünün işlənməsi diqqəti cəlb edir. Bu fakt, bir tərəfdən də, sözün omonimlik səviyyəsini göstərir. Omonimlər şeir dilinin bədii dərinliyini təmin edən dil vahidlərindəndir. “Omonimlərin xüsusi mündəricəsindən danışarkən xüsusi olaraq vurğulamaq gərəklidir ki, onlar şeir dilinin leksikasına xüsusi aydınlıq gətirməklə misraların yığcam qəliblərdə verilməsi işində olduqca münasib bədii dil faktıdır” (92, 330).

Kaş ki gözəl olmuyaydın,
Sarıban solmuyaydın,
Mənnən aşna olmuyaydın,
Ayrılanda ölürem mən (126, 39).

Bu misralar Dədə Ələsgəri yada salır. Belə ki, aşığın dillər əzbəri olan bir qoşmasının musiqili tonu, axıcılığı Qurbaninin qoşmasını xatırladır:

Gözəl, sənə məlum olsun,
Həsətindən yanıram mən.
Ala gözlər süzüləndə
Canımdan usanıram mən (20, 159).

Belə əsərlər Qurbaninin özündən sonrakı aşığı poeziyasına güclü təsirini göstərir. Bu baxımdan, aşığın aşağıdakı qoşması da səciyyəvidir:

Dindirirəm, niyə dinmirsən, ay qız?
Bir zaman lal olu dil, sənə qurban!
Gülüb neştər ilə tökdün qanımı,
Nazik əllərinlə sil, sənə qurban!

Maral gedər otlar dağın içində,
Piltə şölə verər yağın içində,
Bağbanı dindirdim bağın içində,
Açılan lalələr, gül sənə qurban (126, 59).

Eyni rədif və ölçülü qoşmaya Aşığı Ələsgər poeziyasında da rast gəlirik. Maraqlıdır ki, Qurbaninin dilində ismin yönlük halında işlənən ikinci şəxsin təkini ifadə edən əvəzlik (sənə) incə saitlərlə işləndiyi halda, Aşığı Ələsgərin dilində ilk misrada incə saitlərlə, digər məqamlarda isə ümumtürk dilinə və xalq danışığına uyğun olaraq qalın saitlərlə (sana) əksini tapmışdır:

Bir sözüm var sənə, pünhan deməli,
Qayılsan, deyim, gül, sana qurban.
Nə müddətədi, həsrətini çəkirim,
Söyləyim, dərdimi bil, sana qurban.

Cünun olduğumu hər mahal bildi,
Dərd məni söylətdi, düşmanlar güldü,
Bivəfa qızlardan əlim üzüldü,
Eylərəm canımı, dul, sana qurban.

Ələsgəri gözdən qoyma irəğa,
Könül tab gətirməz dərdi-fərəğa,
Leyli kimi vədə versən bulağa,
Məcnun tək gözlərəm il, sana qurban
(20, 352).

Bundan başqa, Qurbani poeziyasının yazılı ədəbi diolimizə təsiri də az olmamışdır. Belə ki, aşağıdakı “Sənə qurban” qoşmasını oxuyanda M.Müşfiqi xatırlamamaq olmur. M.Müşfiqin dilində də eyni rədifli, eyni bölgülü, leksik tərkibcə oxşar qoşma vardır:

Deyirsən, yanında qalacağam mən,
Çox gözəl fikirdir, qal, sənə qurban.
Nə zaman istəsən əziz canımı
Qumral gözlərinlə al, sənə qurban (149,191).

Aşıq Qurbaninin poeziyasına aid “Şirin yuxusuna qurban olduğum” (149, 95) qoşmasındakı rədifdən istifadə ilə M.Müşfiq “Qurban olduğum” şerini yazmışdır:

Ayrılıq oduna könül dayanmaz,
Eşq oduna yanan bir daha yanmaz,
Çəkdiyim nalədən neyçün oyanmaz
Şirin röyasına qurban olduğum? (149, 191).

Aşıq Qurbaninin dilində İran, Turan, Gəncə, Naxçıvan, Gülistan, Dağıstan, Ordubad, Qaradağ, Dirı, Mərənd, Təbriz, Rum, Xudafərin, Savalan, Təktüklü (Diridə yer adı), Xorasan, Bərdə və s. kimi toponimlərlə qarşılaşmaq mümkündür. Məlumdur ki, yer-yurd adlarında xalqımızın milli mədəni irsi qorunub saxlanılır. Adların milliliyi dilin özünəxaslığı ilə bağlıdır. Adlar mütləq hansısa tarixi informasiyanın daşıyıcısıdır. Prof. T.Hacıyev bədi dilə “Azərbaycanın – yaşadığı torpağın toponimikasını daxil” etməkdə Vaqifi yüksək dəyərləndirir və bunun bədi inandırma böyük mahiyyət daşıdığını göstərir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu prosesdə Qurbani Vaqifdən öncədir və aşığın folklorda gördüyü bu işi Vaqif yazılı ədəbi dilimizdə yerinə yetirmişdir. “Bədi əsərlərdə onomastik vahidlərə sənətkar xüsusi əhəmiyyət verir. Sənətkar yaradıcılığının və ictimai həyatının rəngarəngliyi bədi əsərlərində mövcud olan toponimlərdə bilavasitə özünü göstərir. Bədi dildə obrazlara verilən xüsusi adlar kimi toponimlər də həm üslubi, həm də şərti xarakter daşıya bilər.

Poetik toponimika artıq bədii üslubda əsərin süjetinə, kompozisiyasına, ideyasına və s. xidmət edir. Bədii əsər yazan sənətkar hadisələrin cərəyan etdiyi məkanı seçir, məqamında işlənən coğrafi adlar bədii dilin təsir qüvvəsini artırır” (140, 2). Sözlərin ad sistemində daşdığı funksiya məlumatın dəqiqliyini ifadə etməkdə böyük əhəmiyyətə malikdir. Adlar xalqın tarixi, dünyagörüşü, həyat tərzı, adət-ənənələri, dinimizə münasibəti, ümumiyyətlə, mənəviyyatı ilə bağlıdır. Təsadüfi deyildir ki, toponimlər “emosiyaların məkanı”, “tarixin danışan dili” kimi dəyərləndirilir.

Aşıq Qurbaninin dilindəki məsəl xarakterli misralar xalq müdrikliyindən qidalanaraq onun fərđi bədii keyfiyyətlərini göstərməkdə maraqlı qaynaqlardandır:

Alçaq yerdən duman qalxar (126, 37).

Nökər olan cəfa çəkər (126, 37).

Söylə dərđi bilənlərə,
Dərd başına gələnlərə,
Hər üzünə gülənlərə
Etibar eləmək olmaz (126, 37).

Böyüklərdən əta, kiçikdən xəta,
Mərd iyid odur ki, dediyin tuta (126, 54).

Xain olan haqdan almaz payını (126, 56).

Hər kəs nə iş tutsa gələr başına,
Əl aparmaq olmaz haqqın işinə (126, 65).

Ortalıqda çuğul, kəzzab olmasa,
Dünya bahar olar, boran-qar olmaz (126, 80) və s.

Aşığın dilində belə aforistik örnəklərin sayı çoxdur.
“Şübhəsiz, bütün başqa sənətkarların əsərlərində olduğu kimi,

Qurbaninin poeziyasında da fonetik, leksik, qrammatik-üslubi vasitələr və fikrin digər ifadəlilik əlamətləri kompleks halda şairin bədii dilinin tərkib elementlərini təşkil edir. Sözlərin çoxmənalılığı, antonim qarşılaşdırmalar, fikrin sinonim cərgələrlə ifadəsi, omonimlər və ustalıqla yaradılmış cinas qafiyələr, atalar sözləri və məsəllər, yeri gəldikcə, fikrin dialoq şəklində ifadəsi Qurbani poeziyanın bədiilik keyfiyyətlərini şərtləndirən amillərdir” (114, 33).

İtirmişəm maralımı,
Bir sinəsi yaralımı,
Günüz səbri-qərarımı,
Gecə yuxum kəsən dilbər! (126, 40).

Dilimizdə “yuxusu qaçmaq”, “yuxusu gəlmək” kimi ifadələr vardır. Lakin “yuxunun kəsilməyi” Qurbaninin dilindəki uğurlu vahidlərdəndir. Belə faktlar ümumxalq dilinə hamıdan çox aşıqların bələd olduğunu göstərir.

Bulud olan qalxar havada gəzər,
Aşıq olan yarın bağırını əzər,
Qəvvəs olan girər dərinə üzər,
Bir dərin var, bir dərgə, bir dayaz (126, 98).

Buradakı “dərgə” maraqlı leksik-qrammatik vahidlərdəndir. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində”, “Azərbaycan dilinin opfoqrafiya lüğətində”, “Azərbaycan dilinin dialektologiya lüğətində” bu leksik-qrammatik vahid qeydə alınmamışdır. Fikrimizcə, bu söz nə dərin, nə də dayaz olan yerdir, dayazla dərinin arasında orta mövqə tutan məkan mənalı isimdir.

Qurbaninin öz ana dilinə dərin sevgisini əks etdirən poetik örnəklərindən başqa, həm də məxsusi olaraq doğma dilinə alqışını göstərən ayrı-ayrı misraları da vardır. Bu baxımdan, “Şah Xətayi” adlı gəraylısı diqqəti çəkir:

Bu dünyada bir haqq divan,
O dünyada cənnətməkan,
Qoy var olsun türki-zəban,

Şah Xətayi, Şah Xətayi! (126, 44).

Alqışlar və dualar xalqımızın min illər, milyon illər ərzində mükəmməlləşmiş yüksək nitq mədəniyyətini, adət-ənənələrinin etibarlı əllərdə olduğunu sübut edən dil vahidləridir. Aşığın dilində alqışlardan (dualardan) başqa, qağışlar da vardır:

Vəzir, səni qarğıyiram,
Haq diləyin yetirməsin!
Göydən min bir bəla ensə,
Birin səndən ötürməsin!

Evində düşəsən naçaq,
Sağ gözünə batsın bıçaq,
Oğul-uşaq düşsün qaçaq,
İstədiyini gətirməsin!

Oturubsan ağ otaqda,
Qan qusasan laxta-laxta,
Səni görüm ölən vaxta
Dilin kəlmə gətirməsin! (126, 42).

Aşıq Qurbaninin dilində elə leksik-qrammatik vahidlərə rast gəlirik ki, milliliyi ilə yüksəkdə dayanmasından başqa, həm qulağa, həm ürəyə yatsa da, təəssüf ki, aktiv leksikaya malik deyil:

Sevgilimin qaş Kəbə küncüdü,
Mən öləndə kimlər ona yöncüdü? (126, 55).

İkinci misradakı “yöncü” leksemi sözügedən maraqlı vahidlərdəndir. Bundan başqa, Qurbanini dilində diqqəti çəkən “öyün” sözünə də rast gəlirik. Çağdaş dilimizdə “öyünmək” felii vardır. Lakin aşığın dilində “öyün” sözü isim kimi işlənmişdir:

O nədi ki, ildırımdan yeyindi?
Sənin danışdığı bütün öyündü (126, 103).

Aşığın dilində “öyün” sözü “təkəbbür” sözünün sinonimi kimi işlənmişdir.

Aşıq Qurbaninin dilində qarşılıq-birgəlik mənalı felin tək isimlərlə və ya insan anlayışı bildirən adlara aid olan belə feillərin kəmiyyət əlaməti qəbul etmədən işlənməsi məqamları da vardır:

Səhər olcaq şeyda bülbül oxuşdu,
Hökm olundu süleymanlar yerişdi,
Sərt qış gəldi, gülün vaxtı sovuşdu,
Daha iyləmirik biz bənövşəni (126, 47).

Ədəbi-bədii dildə “könül quşu” sintaktik vahidinin ilk dəfə M.P.Vaqifin dilində işlənməsi haqqında fikirlər formalaşmış və sonralar bu ifadənin S.M.Şəhriyarın dilində də özünü göstərməsi qeyd edilmişdir. Lakin adı çəkilən ədəbi simaların hamısından əvvəl bu maraqlı dil vahidinə Qurbaninin dilində rast gəlirik:

Ellər köçdü, yaylasına dayandı,
Sizin dağdan qar almağa gəlmişəm!
Könül quşu dövr eyləyir bu bağda,
Zənbur mənəm, bar almağa gəlmişəm
(126, 55).

Maraqlı leksik-qrammatik faktorlardan hesab edilən “sayrışmaq” felinin əvvəllər ilk dəfə S.Vurğunun, sonralar isə M.P.Vaqifin dilində işlənməsi haqqında müəyyən fikirlər formalaşmışdır. Lakin araşdırmalar göstərir ki, bu sözə adı çəkilən hər iki sənətkardan əvvəl Qurbaninin dilində rast gəlirik:

Nə ola, bir şadlıq xəbəri gələ,
Yüklənə bərxanam ellərə doğru.
Naşı ovçu bərə bəklər, əylənər,
Marallar sayrışar yollara doğru (126, 78).

Aşıq Qurbaninin poeziyasında “rənz anlamaq”, “söz düşünmək”, “dərd bilmək” kimi uğurlu dil vahidləri onun dilinin məna dərinliyindən, leksik zənginliyindən xəbər verir:

Mərd odur ki, işin tuta mərd ilən,
Ər istəsən, keç namərddən, ər dilən,
Rəməz anlayan, söz düşünən, dərd bilən
Aləmlərdə şöhrətlənir, bəllənir (126, 71).

Aşığın dilində mücərrəd isimlərin canlı obraz kimi işləndiyi məqamlar onun dilinin üslub imkanlarını göstərir:

Yar, səni ədalət bildim,
Mən qapına dada gəldim (126, 38).

Qurbaninin dilindəki diqqəti çəkən faktlardan biri də “sonra” zərfliyinin əvəzinə, “ondan” sözünün işlənməsidir. Bu faktı söz düşümü hadisəsi kimi də dəyərləndirmək mümkündür. Ola bilər ki, “ondan sonra” əvəzinə təkcə “ondan” işlənilib. Fikrimizcə, birinci variant daha tutarlıdır:

Başına döndüyüm ay xanlar xanı,
Könlümün mətləbin bil, ondan öldür.
Sən ol tanrı, mənə qəzəbnak olma,
Lütf eylə, üzümə gül, ondan öldür (126, 56).

Aşıq Qurbaninin dilində “hicran sənətkarı”, “qəm tüccarı” kimi sintaktik vahidlər aşığın öz deyiminə xas olan ifadələrdir:

Hicran sənətkarı, qəm tüccarıyam,
Dərdimin dərmanı o zalımdadı.
Tərifin eylərəm dəhan içində,
Xalların dürrəsi camalındadı (126, 69).

Aşıq Qurbaninin poetik dilində omonimlər fonetik üslubiyyət baxımından mühüm rola malikdir. Onlar cinas qafiyələrin formalaşmasında əsas bədii mənbədir. Bu mənada, “Oyada məni” qoşması səciyyəvidir:

Xəstə düşüb qürbət eldə yatıram,
Bir kimsənəm yoxdu oyada məni.
O siyah tellərin, şirin dillərin
Salıbdı sönməyən oy, oda məni.

Evinin dalında çeşmədə su var,

Gözüm gördü, könlüm eylədi qubar.
Məndən qeyri , bəlkə, bir sevgisi var,
Ol səbəbdən salmır o, yada məni.

Sənsən Qurbaninin gülüzlü yarı,
Qalsa qürbət eldə artar azarı,
Hərdəm oğrun baxır o, mənə sarı,
Yandırır atəşə oy, o da məni (126, 79).

Qurbani sənəti ilə yüksək səviyyəyə qalxan cinas qafiyələr sonrakı dövr aşiq poeziyasına ciddi təsir etmişdir. Onun əsərlərini oxuyanda şübhə etmirsən ki: “Poeziya xalqın ürəyidir, bəşəriyyətin qəlbinin tarixidir” (43, 3).

Aşiq Qurbaninin dilindəki maraqlı məsələlərdən biri yönlük halın qeyri-müəyyənliyidir. Dildə təkcə yiyəlik və təsirlik halların deyil, yönlük halın da qeyri-müəyyənliyi vardır. Bu məsələ qrammatika kitablarında qeyd edilməsə də, dil faktları onu təsdiqləyir. Bu mənada, aşağıdakı örnək səciyyəvidir:

Könül qalxdı, Bərdə sarı yeridi,
Orda bir ölkə var, adı Gəncə, hey!..
Gözəlləri, məhbubları, xubları
Xub batıblar mala, mülkə, gəncə hey!...

Qarıncalar yuvasını qayırdı,
Gözəl kəklik balaların doyurdu,
Fələk vurdu gözü yaşlı ayırdı,
Aram düşüb nazlı yardan gəncə, hey!... (126,
104).

Qurbanini dilində onun özünə xas olan bənzətmələrlə qarşılaşırıq. Məsələn, aşığın dilində qaşların bənzətməsi tamamilə fərqlidir. Ədəbi dildə qaşların kamana, oxa bənzədilməsi məqamları vardır. Lakin onların şimşəyə, hətta

daha qüvvətli olaraq şimşəklərin xanına bənzədilməsi yeni fikirdir:

Xallarındı şimşək xanı,
Mənəm gözlərin qurbanı (126, 129).

Qurbaninin dilində linqvistikbaxımdan bir sıra fərqli cəhətlər vardır. Bu mənada, bəzi qrammatik seçkinliklər özünü göstərir. Belə ki, aşığın dilində felin indiki zaman əlamətinin -*ır*⁴ kimi deyil, -*ayır*² şəklində ifadəsi ilə qarşılaşırıq:

O – sudur ki, alçaqlardan axayır,
O – insandır, yerdən göyə baxayır,
Cavanlıqdır, nərdivana qalxayır,
Qocalıqdır, nərdivandan enər, hey!.. (126, 114).

Bu fərqli əlamətə tarixi qrammatikamızda təsadüf edilmir. Ola bilsin ki, o, ya nəzm xatirinə bu formaya salınıb, ya da nə zamanınsa dialekt faktı olub.

Məlumdur ki, dilimizdə bir cür yazılan leksik şəkilçilər vardır. Onlardan biri də *-kar* şəkilçisidir. Bu morfoloji əlamət isimlərə qoşularaq isim və sifət yaradıcılığında iştirak edir. Məsələn: sənətkar, fədakar, zülmkar və s. Həmin şəkilçi morfemin “usta” sözünə qoşulmasına Qurbaninin dilində rast gəlirik:

Aduvu qoymusan sən də ustakar,
Nə üstündə aləm olub bərqərar?
İblis niyə oldu bəlaya düşər,
Onun səbəbini bilsən, neçədi? (126, 103).

Beləliklə, dilimizin inkişaf mərhələlərini öyrənmək prosesində XVI yüzillikdə ədəbi-bədii dilimizin üslub keyfiyyətlərini müəyyənləşdirməkdə Qurbani poeziyası kifayət qədər material verə bilir.

MOLLA PƏNAH VAQIFIN DİL-ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Azərbaycan xalqının ilk Xalq şairi Səməd Vurğun “Böyük şairin şərəfinə” şerində A.S.Puşkinin “Yevgeni Onegin” poemasını Azərbaycan dilinə çevirməsi ilə bağlı demişdir:

Axıtdım alnımın inci tərini,
Yanmadım ömrümün iki ilinə.
Rusiya şerinin şah əsərini
Çevirdim Vaqifin şirin dilinə.

Doğrudan da, Azərbaycan dili ədəbi dilimizin Vaqif mərhələsində xeyli dərəcədə şirinləşmiş, sadələşmiş, xüsusi bir axıcılığa malik olmuşdur. Azərbaycan xalqının uzun zaman yalnız ağız ədəbiyyatında yaşayan milli şeir ölçüsü heca vəznini yazılı ədəbi dilimizə gətirməklə yüz illərdən bəri şerimizin canına, qanına hopmuş əruzun buzunu sındıran şah babamız Xətayidən sonra bu buzu suya döndərüb axıdan Molla Pənah Vaqif dilimizdə tamamilə yeni bir istiqamətin yaranmasını əsaslandırdı. Onun ənənələrini davam etdirən S.Vurğun isə XX yüzillikdə heca vəznində möhtəşəm poemalar yazaraq milli vəznimizi sabitləşdirdi. Yazılı ədəbi dilimizin asanlaşmasında bu üç görkəmli şəxsiyyətin xidmətləri danılmazdır.

Vaqif Azərbaycanın elat dilli şairidir. Ümumxalq dilli şerimizin zirvəyə qalxması Vaqifin adı ilə bağlıdır. Şairin dili üzərində araşdırma aparan prof. T.Hacıyev deyir: “Vaqifin ən böyük xidməti odur ki, folklor zəminində durub, xalq dilini Füzuli məktəbinin səviyyəsinə qalxan yazılı ədəbi dil mövqeyinə çatdırdı, yeni ədəbi məktəb yaratdı” (83, 51). Maraqlıdır ki, M.P.Vaqif sarayda yaşasa da, onun yaradıcılığında məddahlıq özünü göstərmir.

Dildə elə söz və ifadələr vardır ki, onları ilk dəfə Vaqifin dilində görürük. Bu baxımdan, “havalanmaq” felii diqqəti çəkir:

Siyahtel görmədim Kür qırağında,
Məgər heç yaşılıb olmaz bu yerdə?
Tərən könlüm yenə uca dağlara
Havalanıb, hərgiz qonmaz bu yerdə (196, 23).

“Hava” sözü Vaqifin dilində müxtəlif məqamlarda işlənmişdir:

Könül deyil sən gördüyünhavada (196, 40).

Çox gözəlsən, amma xoyundur yaman,
Baxmazsan üzümə mənim çox zaman,
Vaqif deyir, sənün əlindən aman!
Mən biçərə nə havalı sevmişəm! (196, 57).
Cəfridar sürməni çəkibdir gözə,
Havalanıb dəxi endirməz bizə (196, 82).

Sözlərin müxtəlif mənə variantlarından istifadədə Vaqif ön yerlərdən birində dayanır. Diqqətə dəyər faktdır ki, bir sıra söz və ifadələr ədəbi dilimizə Vaqiflə gəlmiş, lakin onunla getməmiş, sonrakı dövrlərdə ayrı-ayrı söz sənətkarları tərəfindən ədəbi dilimizin aktiv leksikasına daxil olmuşdur. Bu baxımdan, S.Vurğun, M.Müşfiq, S.M.Şəhriyar və başqalarının dilində həmin söz və ifadələrlə qarşılaşırıq. S.Vurğun “havalanmaq” sözünü tamamilə yeni üslub keyfiyyəti ilə işlətməmişdir:

Könlüm keçir Qarabağdan,
Gah o dağdan, gah bu dağdan.
Axşamüstü qoy uzaqdan
Havalansın Xanın səsi,
Qarabağın şikəstəsi (182, 178).

Uzun yüzillər, minillər boyu xalqın həyat tərzini, adət-ənənələri ilə bağlı olan nitq etiketlərindən istifadədə yazılı ədəbi dilimizdə Vaqif, bəlkə də birincidir.

Qədəm basdın, sən səfəlar gətirdin,
Gözüm üstə, ey məstanə, xoş gəldin!
Başu canım sənün payəndazındır,

Peşkəşindir bu qəmxanə, xoş gəldin!
Təşrif ki buyurdun, götürdün qədəm,
Gərəkdir payinə üz nisar edəm,
Dolanam başına, dönəm dəmbədəm,
Nə ki qulluğundu – sana, xoş gəldin (196, 78).

Dilimizdə qeyri-rəsmi nitq yarlıqlarından biri də “qurban olum” sözüdür. Bu söz Vaqifin dilində “qurban olduğum” şəklində işlənmişdir. Bu nitq yarlığına M.Müşfiqin dilində də rast gəlirik. Vaqifin aşağıdakı şerinə nəzər salaq:

Sən gəldin nur doldu evə, otağa,
Gəldiyin yollara canım sadağa,
Durub qurban olmaq səntək qonağa
Nuşdur canımıza, qurban olduğum (196, 69).

Sən qəddinə yaşıl-allar geyici
Vaqif dəxi sənə qəzəl deyici,
Şükr Allaha, deyil adamyeyici,
Nolur gəlsən bizə, qurban olduğum (196, 69).

“Qurban olduğum” nitq etiketi M.Müşfiqin dilində maraqlı bir üslub çaları ilə diqqəti çəkir:

Bilməm, məni neyçün atmış, unutmmuş,
Cövrü cəfasına qurbaq olduğum.
Yoxsa özgəsinə üzünü tutmuş,
Yeni sevdasına qurban olduğum (149, 188).

Vaqifdə bu nitq yarlığı müraciət obyektini kimi, M. Müşfiqdə isə şəxs bildirən dil vahidi kimi işlənmişdir. Bundan başqa, “könlüm quşu” ifadəsi Vaqifin dilindən gələrək, uzun bir yol keçmiş, S.M.Şəhriyarın bir sıra əsərlərinin dil məziyyətləri sırasına daxil olmuşdur.

Dil-üslub özəllikləri göstərir ki, Vaqif dilimizin bilicisi olmuşdur. “Xalq öz hikmət xəzinəsinə daxil olmuş bu sözləri bədii düşüncə sahiblərindən heç biri haqqında deməmişdir: “Hər oxuyan Molla Pənah olmaz”. Hətta Azərbaycan dilində lirik poeziyanın tacıdır, bədii düşüncə zirvəsi ilə elmi-fəlsəfi

fikir dərinliyini qranit vəhdətə gətirən Füzuli haqqında da söyləməmiş, ictimai xidmətlə bədii-mənəvi sərvəti Vaqifdən əvvəl əlaqələndirmiş Xətai barəsində də deməmişdir. Görünür, xalq özünün bədii təfəkkürünün yaradıcılıq məhsulları olan bayatılar, oxşamalar və qoşmalarla Vaqifin bədii irsi arasında daha çox estetik-ünsiyyət uyğunluğu görmüşdür” (83, 47). Şairin sözləri səlislik və sərrastlığı, obrazlılıq səviyyəsinin yüksəkliyi ilə dilimizin üslub aydınlığını ifadə edir. Onun poetik dili leksikasının bolluğu və qrammatik quruluşunun dəqiqliyi ilə fərqli bir canlılığa malikdir:

Saçın zəncirinə könül bağladım,

Məcnun kimi düşdüm dağa, Fatimə! (196, 32).

Sözləri bu şəkildə Vaqif deyə bilərdi. “Saçın zəncirinə könül bağlamaq” şairin qələminə məxsus gözəl bir bədii üslub vahididir. “Ayrıldıq” rədifli şeirdən bir neçə bəndə nəzər salaq:

Xeyli vaxtdır ayrılmışıq yar ilə,

Gördük, amma tanışmadıq, ayrıldıq.

Qaldı canda gizli-gizli dərdimiz,

Bircə kəlmə danışmadıq, ayrıldıq! (196, 19).

Qərib-qərib durduq biganələrtək,

Soyuq-soyuq baxdıq

divanələrtək. Dönmədik başına

pərvanələrtək, Eşq oduna

yanışmadıq, ayrıldıq!

Olmayaydı belə səfərə çıxmaq,

Biz yar ilə danışmadıq, ayrıldıq.

Halallaşib, himmətləşib dost ilə,

Təmənnəşib görüşmədik, ayrıldıq (196, 19-20).

Birinci bənddəki “tanışmaq” sözü maraqlı leksik-qrammatik dil vahidlərindəndir. Bizim dilimizdə “tanımaq” felindən yaranan “tanış” ismi və “tanış olmaq” tərkibi feli vardır. Vaqifin dilindəki “tanışmaq” feli həm yığcamlığı, həm

də səslənmə gözəlliyi ilə bədii estetiklik yaradan dil vahidi

kimi yerinə düşmüşdür. Şerin ikinci bəndindəki “yanışmaq” feli də maraqlıdır. Dilimizdə milli mənşəli “yanmaq” feli işləkliyi və söz yaradıcılığında fəallığı ilə seçilir. Lakin dilimizdə həmin felin qarşılıq-birgəlik növündə işlənməsi ilə Vaqifin dilində qarşılaşırıq. “Eşq oduna yanmaq” ifadəsi lirikada o qədər işlənmişdir ki, artıq şablona çevrilmişdir. Lakin ifadənin son komponentinin “yanışmaq”, yəni “birlikdə yanmaq” feli ilə ifadəsi bədii dildə təzə və tərəvətli bir vahid kimi səslənir. “... Şairin dilə gətirdiyi novatorluq – yeni söz, ifadə və təşbehlər xalq şeri janrlarında yaratdığı əsərlərdədir. Onun xidməti təkcə dilinin aydınlığında deyil, məhz yeniliyindədir” (83, 53). Daxili anlamında bədii gözəllik yaşadan dil vahidlərindən biri kimi “təmənnəşmək” feli ürəyə yatımlılıığı ilə diqqəti çəkir. Bu söz el arasında “halallaşmaq” anlamında işlənir.

Vaqifin dili ümumişləkliyi və kütləviliyi ilə səciyyəlidir. Onun dili o qədər sadədir ki, qələmindən çıxan əsərlərin bir el aşığı tərəfindən düzülüb-qoşulması təsəvvürünü yaradır. Bu baxımdan, aşağıdakı örnəklər xarakterikdir:

Getdim ala gözlü yarla danışam,
Dedi, oğlan, dur get, söz vaxtı deyil.
Arif çoxdur, etmək olmaz işarət,
Oynatma qaşını, göz vaxtı deyil (196, 50).

Ay ağalar, sizə bir ərz eyləyim,
Bu gün qar yağıbdir, dizə çıxıbdir.
Bir gözəlin həsrətini çəkərdim,
Tazə-tazə gəlib bizə çıxıbdir (196, 136).

Xəstə Vaqif onun sərgəstəsidir,
Bağrı qızıl qanın ağuştəsidir.
Hər tari-müəttər, can rıştəsidir,
Qoyma ki, tökülsün ayağa zülfün (196, 92).

Son bənddə Qurbanidən gələn poetik bir ənənəni görürük:

Qurbani der, heç kəs yarın öyməsin,
Düymələ yaxanın çarpaz düyməsin.
Dəstələ, zülflərin yerə dəyməsin,
Yollar qubarlanar, toz dəyər sənə (126, 49).

Uzun saçın tərənnümü xalq poeziyasında tarixi qədim olan məsələlərdəndir. Aşıq Qurbani “Dəstələ, zülflərin yerə dəyməsin, Vaqif isə “Qoyma ki, tökülsün ayağa zülfün” deyirdi.

Bu bir həqiqətdir ki, “Vaqif aşıq şəri janrlarında yazdığı əsərlərlə şöhrətlənir, lakin onun leksikonu bir aşıq dilinin söz ehtiyatı səviyyəsində qalmır, ümumiləşib dövrünün ədəbi dili hüququna qalxır. Yəni o, ərəb-fars sözlərinə də laqeyd qalmamış, klassik ədəbi məktəbin dilindən qidalanmışdır. Lakin Vaqif alınma sözləri öz üslubuna uyğunlaşdırır. Əcnəbi sözləri mənaca şəffaflandırmaq üçün çox hallarda mətnə onları azərbaycanca anlaşılan sinonimləri ilə işlədir” (83, 51).

Başına döndüyüm toy adamları,
Siz də deyın toya gələn oynasın.
Adını demərəm, eldən ayıbdır,
Filankəsin qızı filan oynasın (196, 89).

Xalqın dilində zaman-zaman sevib-oxşadığı, əzizlədiyi adamlara ünvanlanan “başına döndüyüm” etiketi ilə başlayan bu gözəl əsər nə qədər də təbii səslənir. Üslub məziyyətindən başqa, qrammatik faktları ilə diqqəti cəlb edən bu şerin son misrasında biri qeyri-müəyyən, digəri təyini olmaqla iki əvəzlik işlənmişdir. Fərqli əlamət odur ki, təyin əvəzliyi qrammatik qayda-qanunlara əks olaraq isimləşərək şəxs anlamı bildirmişdir. Məlumdur ki, qrammatika ilə üslubiyyat hər zaman üst-üstə düşə bilmir. Və bədi dildə üslub özəllikləri qrammatikadan yüksəkdə dayanır. Bu anlamda, qrammatik vahidlərin öz çərçivəsindən uzaqlaşması heç bir qaydasızlıq yaratmır, əksinə, dilin bədiiliyini çoxaldır.

Zülfündən qoxuşar gülü reyhanlar,
Qurban hər muyinə yüz min cavanlar,
Pişvazına gəlir huri qılmanlar,
Məlayik durmuşlar san qabağında (196, 13).

Reyhanların, güllərin ətir saçması təbiidir. Lakin onların hamısının birlikdə “qoxuşması” Vaqifin qələminə xas olan məsələdir. Mələklərin say ilə gözəlin qabağında durması da belə faktlardandır.

Vaqif qurban zənəxdanın çahinə,
Şirin gülüşünə, xoş nigahinə,
Qul olasan belə xublar şahinə,
Durasan hər axşam, dan qabağında (196, 13).

Son misradakı “dan” sözü axşam sözünün antonimi kimi “səhər” mənasında işlənmişdir. Bu söz bir zamanlar dilimizdə bol-bol işlənsə də, hazırda işləkliyini itirən vahidlərdəndir. O, yalnız “dan ulduzu”, “dan yeri” birləşmələrinin tərkib hissəsi kimi dilimizdə yaşamını davam etdirir.

Xublar arığından yarımaq olmaz,
İgidin həmdəmi gərək çağ ola.
Bəstə boylu gərək, mina gərdənli,
Zülfü siyah, var əndamı ağ ola (196, 14).

Dilimizdə “var” sözünün müxtəlif məqamları ilə qarşılaşırıq. Bu söz, əsasən maliklik anlamı bildirir. Məsələn, “Mənim gümüş kəmərim var, taxmağa gəlin” cümləsində “var” sözü “gümüş kəməre malikliyi” bildirir. Bundan başqa, onun şəkilçi mövqeyində işləndiyi hallar da az deyil. Məsələn, “ümidvar” sözündə olduğu kimi. Belə hallarda o, *-li⁴* şəkilçisinin sinonim variantı kimi özünü göstərir. Vaqifin dilindən alınmış yuxarıdakı örnəkdə isə o, mövcudluq mənasındadır.

Vaqifəm, görmüşəm bir türfə didar,
Çəkərəm görməyə bir də intizar,
Hər kəsin dünyada bir qibləsi var,
Mən də yönüm sənə sarı tutmuşam (196, 52).

Bu örnəkdə tamamilə fərqli bir faktla üz-üzə gəlirik. Məlumdur ki, istiqamət qoşmaları ismin yönlük halında olan sözlərlə işlənir. Vaqifin dilində isə “sənə sarı” əvəzinə “sənin sarı” işlənmişdir. Bu, ismin hal şəkilçilərinin də üslub imkanlarına malikliyini göstərir. S.Vurğunun da dilində belə faktlar vardır. Məsələn:

Kür qırağı... Qarayazı... Göy çəmən...
Qoca palıd... Tüstülənən od, ocaq...
Saç ağardı, unutmadım sizi mən,
Hansı şair sizi bir də yazacaq? (184, 283) .

Son misrada təsirlik haldakı “sizi” əvəzliyi həmin mənada dilimizdə “sizdən” formasında işlənir.

Dilimizdə elə sözlər vardır ki, onların dialektlərdən gəlməsi haqqında fikirlər formalaşmışdır. Məsələn, “sayrışmaq” felinin S.Vurğun tərəfindən dialektlərdən alınıb dilimizə gətirilməsi və “yuvalanmaq” felinə də ilk dəfə həmin şairin dilində rast gəlinməsi belə mülahizələrdəndir. Lakin araşdırmalar təsdiq eidr ki, sözügedən leksik-qrammatik vahidləri yazılı ədəbiyyatımızda ilk dəfə Vaqifin dilində görürük. Məsələn:

Siyah zülfün buxaq altda qayrılır,
Ala gözlər can almağa sayrılır,
Canandan ayrılan candan ayrılır,
Xalq içində bir misaldı, sevdiyim! (196, 56).
Ey siması tərhan, sinəsi topğun,
Sonatək tellərin cığalanıbdır.
Başına dönməkdən əlmi götürürəm!
Can mürğü zülfündə yuvalanıbdır (196,124).

Vaqifin dili ilə tanış olduqda düşünürsən ki, doğrudan da, “sənətkar yurdun söz memarıdır. Sözlərin sarayında yaşayır hər sənətkar. Bir xalqın dilidir şerin dili. Xalqın taleyidir sözün taleyi. Söz üstündə şam kimi yan... Əsl sənətkarın qəlbində bir-birinə söykənib misra yaradan sözlərin öz boy sırası olur, məqamları daha tutumlu, daha sanballı, daha əzəmətlidir” (44, 95).

Gözləri sürməli, yanağı xallı,
Bir laçın sövdalı, tərən xəyallı (196, 132).

Yuxarıdakı misraları oxuyanda yenə də S.Vurğun yada düşür. “Xəyal” sözünün önündə gələn “tərən” epiteti o qədər yerinə düşür ki, Vaqifdən neçə yüz il sonra S.Vurğun da bu ifadədən istifadə etmişdir:

Qırdın qanadımı, qırdın qolumu,
İtirdin qəlbini, azdın yolunu,
Tərən xəyalımı, laçın könlümü
Oynadıb, oynadıb sən satmadınmı? (182, 61).

Vaqifin dilindəki sintaktik vahidlərin də böyük üslub imkanları vardır. “Vaqif dilinin xəlqiliyi onun bədii sintaksisində də görünür. Burada xalq danışığı dilinin sərbəstliyi, adiliyi, loruluğu yox, sərrastlığı diqqəti cəlb edir” (81, 53). Şairin dilindəki bütöv bir sintaktik vahidə S.Vurğunun da dilində rast gəlirik:

Vaqif, yad et səni yad eyləyəni,
Doğru sanma hər bir yaram deyəni.
Qoymaz göz önündən sevən sevəni,
Könüldən-könülə yollar görünür (196, 120).

Məlumdur ki, Xalq şairi S.Vurğunun 50 illik yubileyi keçiriləndə o, yataq xəstəsi idi və o, öz yubileyində iştirak edə bil- mirdi. Tədbirə gələn dost-taşılarla, poeziya, elm və incəsənət adamları ilə radio vasitəsilə əlaqə saxlayan şair belə demişdir:

Gözüm gözünüzdən uzaq olsa da,
Könüldən-könülə yollar görünür (182, 120).

Faktlar göstərir ki, Vaqifin dilindən faydalanan şairlərimiz çoxdur. Onlardan biri də S.Rüstəmdir. Vaqifin aşağıdakı şeirinə nəzər salaq:

Vaqif, çoxdur dərdin, mən də bilərəm,
Bir gün görməyəndə, yəqin, ölərəm.
Ağlasan, ağlaram, gülsən, gülərəm,
Xəstəyəm, dərmanım neçün ağlayır? (196, 122).

Bu şerin üçüncü misrası eynilə S.Rüstəmin “Təbrizim” şerində təkrarlanmışdır:

Ağlasan, ağlaram, gülsən, gülərəm,
Yaşasan, yaşaram, ölsən, ölərəm.
Varımı səninlə yarı bölərəm.
Gəl bir də üzündən öpüm, Təbrizim,
Başına gül-çiçək səpim, Təbrizim (169, 7).

Vaqifin dilindəki maraqlı faktlardan biri “əyilmək” və “əyər” sözləridir. Şairin dilində “əyilmək” feli “incimək” “əyər” ismi isə “inciklik” mənasında işlənən diqqətədəyər vahidlərdəndir:

Nədən küsüb təbi nazik olan yar,
Bilmənəm ki, buna nə çarə görək?
Nə deməkdir dost-dostundan əyilmək,
Gərəkdir düzələ yol, ara görək (196, 46).

Görüm sən nən nənə oldu əyərən,
Məndənmidir, ya qeyridən çəkərən,
Ay bimürvət, mənəgər daşdır ciyərin,
Müdam sızıldaram, heç usanmazsan! (196, 72).

M.Müşfiqin dilində də “Yenə o bağ olaydı” şerində “əyişmək” (inciyyə küsmək) leksemi işlənmişdir:

Yenə o bağ olaydı, yenə sizə gələydik,
Danışaydıq, güləydik
Ürkək baxışlarınla ruhumu dindirəydin,
Məni sevindirəydin.
Gizli söhbət açaydıq ruhun ehtiyacından,
Qardaşından, bacından
Çəkinərək çox zaman söhbəti dəyişəydin,
Mənəmlə əyişəydin (149, 176).

Hər bir sənətkarın əsas böyüklüyü onun dili ilə ölçülür. “Şair üçün dil istedad meyarı kimi dərk olunur. Onun ədəbi prosesdəki uğuru, sənət aləmindəki mövqeyi də məhz dillə - sənət dili ilə ölçülür. Şairin istedad dərəcəsi də, əslində, ümumxalq dilinin incəliklərindən məqsədyönlü istifadə ölçüləri ilə şərtlənir. Söz sənətkarları ilə xalqın tükənməz dil xəzinəsi

arasındakı əlaqə və münasibətlər şerin və bütünlükdə şairin poetik şəxsiyyətini səciyyələndirir, sənət taleyini həll edir (92, 20-21). Ola bilər ki, ayrı-ayrı sənətkarların lügət tərkibi eyni və ya yaxın olsun və bu, təbiidir. Ona görə ki, onlar eyni dildən faydalanırlar. Lakin onların özəlliği dilimizin bulağından nə dərəcədə su içmələri və onun sözlərindən necə istifadə etmələridir. Burada sözə yanaşmaq, ona hansı münasibəti bəsləmək, onu işlətmək bacarığı söz sənətkarının özəlliklərini təyin edir. Bu anlamda, Vaqifin söz tutumu, sözləri yerinə qoymaqda səliqə-sahmanı insanı valeh etməyə bilməz.

Yenə məni yanar-yanar odlara,
Dağılmış ayrılıq saldı, sevdiyim!
Mən ha getdim möhnət ilə, dərd ilə,
Can sənin yanında qaldı, sevdiyim! (196, 56).

Ey cavan qız, məndən belə gəzmə gen,
Mən sənin üzündə xalı sevmişəm.
Bənd olmuşam şirin-şirin sözünə,
Şəkkər dodağında balı sevmişəm (196, 57).

Dilimizdə isimlərin qarşısındakı sifətlər, adətən, tək işlənir. Felə aid tərz bildirən zərflərin isə təkrar işlənməsi dilimizin səciyyəvi xüsusiyyətlərindəndir. Vaqifin dilində təkrar sifətlərin işləkliyi onun əsərlərinin ritmikliyinə müsbət təsir edən amillərdəndir. Yuxarıdakı örnəklərdə “yanar-yanar od”, “şirin-şirin söz” ifadələri bu baxımdan layiqli sintaktik vahidlərdəndir.

İraq durma, məndən cüdayı gəzmə!
Sevirsən, ey nazlım, xudayı gəzmə!
Əyri otrub, belə binayı gəzmə,
Gəl indi mənimlə düzəl, sevdiğim! (196, 67).

Dilimizdə sifət düzəldən -imorfemi şəkilçilərin mənacə iki qrupuna da (həm leksik, həm də qrammatik) aiddir. O həm üçüncü şəxsin mənsubiyyət və ismin təsirlik hal əlaməti kimi

qrammatik, həm də adlardan yeni sözlər düzəldən leksik şəkilçi kimi omonimlik səciyyəsi daşıyır. Belə ki, bu leksik şəkilçi həm dörd cür yazılaraq ahəng qanununa tabe olan milli leksik şəkilçi (məsələn, *şabalıdı rəng, armudu stəkan, sürməyi paltar, gümüşü saçlar*), həm də bir cür yazılan, ahəng qanununa uymayan və yalnız alınma sözlərə qoşulan alınma leksik şəkilçi kimi işlənir (məsələn, *elmi əsər, tarixi hadisə, kütləvi iş* və s.). Lakin Azərbaycan dilində elə faktlar vardır ki, bu şəkilçi alınma sözlərə qoşulsa da, ahəng qanununa uyur. Bu fakt həmin şəkilçi “hava” sözünə qoşulduqda üzə çıxır. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə “havayı” sözünün “boş yerə”, “nahaq”, “hədər”, “mənasız”, “dəyərsiz” və s. mənaları verilmişdir. “Havayı” sözünün mənalarından biri də “pulsuz”, “qarşılıqsız”, “məccani” deməkdir. Yəqin ki, hava pulsuz olduğu üçün həmin sözdən düzələn leksik-qrammatik vahid də sözün ilkin mənasına uyğunlaşdırılmışdır. “Hava” ərəb mənşəli sözlər qrupuna aiddir və o, dilimizə “həva” şəklində daxil olmuşdur. Tarixi qrammatikamızda öz ilkin fonetik variantını qoruyub saxlayır. Məsələn, M.Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasının “Anasının Leyliyə nəsihəti” hissəsində anası Leyliyə deyir:

Sən şəmsən, uymagil həvaya,
Kim şəmi həva verər fənaya (77, 56).

Diqqəti çəkən cəhət budur ki, sözdəki *-ı* şəkilçisi həm özü, həm də qoşulduğu söz alınma olsa da, ahəngə uyur və bu, dildə yeganə fərqli əlamət kimi dəyərləndirilmişdir. Lakin Vaqifin dilindəki “cüdayı” sözü bu faktın yeganə olmadığını təsdiq edir. Bu, dildə həmin şəkilçiyə yeni prizmadan yanaşmağın vacibliyini göstərir.

Vaqifin dilindəki maraqlı leksemlərdən biri də “anlamaq” felindən yaranmış “anlaq” ismidir.

Ey zülmü çox, qəlbi qara biiqrar,
Utanmazsan, amma heç utanmazsan!
Nə anlağın vardır, nə bir kəmalın,

Onun üçün hərgiz sözü qanmazsan! (196, 72).

Dilimizdə “sallanmaq” feli var. Ancaq bu feildən düzələn “sallanış” sözü Vaqifin dil şirinliyinin nümunəsidir:

Oturuşun gözəl, duruşun gözəl,

Sallanışın gözəl, yerişin gözəl.

Xoyun, xülqün gözəl, hər işin gözəl,

Bəxş olub bu xubluq xudadən sənə (196, 30).

Dilimizdəki “üzgün” sifəti Vaqifin dilində başqa tərəvətlə meydana çıxır. Məsələn:

Nə müddətdir ona güvənən bizik,

Həsrətin çəkməkdən canımız üzük.

Hər əlinə alıb bir danə üzük,

Üzüyü dəstinə alan oynasın (196, 89).

Ümumtürk leksikasının aktiv vahidlərindən olan “düyün” sözü də maraqlıdır. Çağdaş dilimizdə “toy-düyün” mürəkkəb isminin tərkibində qalan bu söz bir zamanlar Azərbaycan dilində işlək olmuşdur. Hazırda türk dili üçün səciyyəvi dil elementlərindəndir.

Düyünoldu, bütün xublar yığıldı,

Gəlmədi bir bizim gülbədən gəlin.

Sən gəlmədin deyin, yasa batmışam,

Gələ gör, ey zülfü yasəmən gəlin! (196, 80).

Bu nümunədəki “gələ gör” feli də diqqəti çəkir. Hazırda passiv leksikaya keçən bu milli dil vahidi tarixi qrammatikamız üçün xarakterik sözlərdən biri olmuşdur. “Tez gəl gör” mənasında işlənən bu feil çağdaş türk dilində indi də fəal mövqelidir.

Gəl oyna, əlinə kəlağay dola,

Buyur, şabaş versin Vaqif tək qula!

Mat qalıb desinlər kimindir ola

Kəklük kimi səkib bu süzən gəlin (196, 80).

“Kimindir ola” sözü dastanlarımızın, xüsusilə də “Koroğlu” dastanının dili üçün səciyyəvi olan, lakin çağdaş dövrümüzdə arxaikləşmiş ədatla işlənmişdir. Hazırda “kimindir

ola?” sözü “kimindir ki?” formasında işlənir ki, “ki” ədatı “ola” ədatının yerinə keçmişdir.

Badi-səba, bir xəbər ver könlümə,
Görüm o yanağı lalə gəlirmi?
Həsərətindən könül dönübdür qana,
Baş çəkməyə bizim halə gəlirmi? (196, 44).

Badi-səbaya müraciət klassik poeziyamız üçün səciyyəvi əlamətlərdəndir. Yazılı ədəbi dilimizdə Ş.İ.Xətayinin dilində səbaya müraciət var idi. Lakin xalq ruhunda yazılan əsərlərdə “badi-səba”ya müraciət, fikrimizcə, Vaqif mərhələsi ilə bağlıdır. Daha sonra biz onu S.Ə.Nəbatinin dilində görürük:

Səba, məndən söylə ol gülüzarə,
Bülbül gülüstana gəlsin, gəlməsin?
Bu hicran düşkünü, illər xəstəsi
Qapına dərmana gəlsin, gəlməsin? (150, 147).

XIX yüzillikdə isə Q.Zakirin dilində də bu faktla qarşılaşırıq:

Badi-səba, söylə mənim yarım,
Gözəllər çıxıbdır seyranə, gəlsin.
Təğafül etməsin, işrət çağıdır,
İçilir hər yerdə peymanı, gəlsin (204, 165).

Vaqifin dilini araşdırdıqca yeni-yeni faktlar üzə çıxır. Doğrudan da, “...Şeir sənəti tarixinin bütün dövrlərində şair sözü – şeir gözəllik qiyafəsində, müqəddəslik libasında araya-ərsəyə gəlmiş, bədii söz ustadları – sözə təmənnəsiz xidmət edənlər, əbədiyyət nəğməkarları sözü əbədiyyətə qovuşdurduqları üçün özləri də mənsub olduğu xalqın qəlbinə köçmüşlər. Müasirlərinə bədii söz həyəcanı, sənət sevinci, xoş ovqat və ilahi zövq aşılayan şair kəlamı həmişə misilsiz mənəvi sərvət hesab edilmişdir” (92, 3). Vaqifin dilində “könlə dayaq qoymaq”, “dərman eləməyə ayaq qoymaq”, “hicranın altından çıxmaq”, “ruzigarım qara günə bağlanması”, “qiblə yelləri”, “canan dağı”, “örkü salmaq”, “könlüdən qeybət etmək”, “yarlıq etmək”, “könlün şüşəsini sındırmaq”, “əhli-kamal”, “zülfün

sevdasına baş qoşmaq”, “şəhləlanmaq”, “zibalanmaq”, “şeydalanmaq”, “könül bağının şümşadı” və s. kimi onlarla maraqlı söz və ifadələr vardır.

Bir gözü şərlinin, cəng nəzərlinin,
Zülfü ənbərlinin, müşk tərlinin,
Bir səmənberlinin, zər kəmərlinin,
Bir incə bellinin qurbanıyam mən (196, 75).

“Cəng” müharibə deməkdir. Bu sözün “baxış” sözü ilə işlənməsi qeyri-adi faktdır. Qrammatik baxımdan uyğun olmayan bu fakt üslub vasitəsi kimi yerinə düşür.

Bir çox ülfətlinin,
məhəbbətlinin, Bir
mərhəmətlinin, şəfəqqətlinin, Bir
pəri tellinin, gün tələtlinin,
Bir məhcəməllinin qurbanıyam mən (196, 75).

Bu əsər misralarının ilk sözü “bir” sözünün təkrarı ilə başlanan və bununla da anafora yaradan sözlərin ritmi ilə müşayiət edilən maraqlı bir poetik nümunədir. Vaqifin dilində “qafiyə qayırmaq” adlı ifadə “qoşma yazmaq” mənasında işlənmişdir:

Vaqif, canan ilə tər oldu ara,
İmdad sənə qaldı, eylə bir çara,
Bir qafiyə qayır, göndər ol yara,
Bəlkə dərdimizə dəvalar olsun (196, 91).

Burada “aranın düzəlməyi” əvəzinə, “aranın tər olmağı” tamamilə təzə-tər ifadədir. Vaqifin ədəbi və bədii dil yeniliyini onun qoşmaları daha çox üzə çıxarır.

Vaqifin dilinin linqvistik keyfiyyətləri çoxdur. Onlar Azərbaycan dilinin üslubiyatında layiqli faktlar kimi böyük əhəmiyyətə malikdir. Vaqifin “gözəl” sözü ilə başlanan 5 bəndlilik (20 misralıq) bir qoşmasında həmin söz 43 dəfə işlənmişdir. Buna baxmayaraq, bu təkrar heç bir ağırlıq yaratmır, əksinə, üslub özəlliyi kimi bədiiyin güclənməsini əsaslandırır.

Vaqifin dilində milli sözlərin kəmiyyət və keyfiyyətə yüksəkdə durması şairin leksikasının məziyyəti kimi meydana çıxır. Alınma sözlər isə o dərəcədə sönük qalır ki, onlar Vaqifin xəlqiliyinə kölgə sala bilmir. “... məzmunca milliləşməmiş onlarca alınma sözlərin işlənməsi də onun dilinin xəlqiliyini sarsıtmır. Əvvələn, belə sözlər, ümumən, klassik poeziya janrlarında yazdığı əsərlərindədir ki, bunlar da onun yaradıcılığını, ədəbi və bədii dil novatorluğunu təmsil etmir. İkinci tərəfdən, həmin sözlər xalq şeri janrlarında işlənərkən müxtəlif sözlərlə elə sintaktik əlaqəyə girir ki, anlatma dərəcəsi normal səviyyədə qalır. Yəni bu halda da Vaqifin iş üsulu, sözlə davranışı həlledici olur” (83, 59).

Axır cana yetirərsiz Vaqifi,
Ağlayıban götürərsiz Vaqifi,
Bir gün olar itirərsiz Vaqifi,
O qədər gəzərsiz əli çiraqlı (196, 138).

Vaqif, doğrudan da, özü dediyi kimi, əli çiraqla axtarılacaq söz sənətkarlarımızdandır.

MİRZƏ ƏLƏKBƏR SABİR VƏ ƏDƏBİ DİLİMİZ

Azərbaycan xalqının əlinə qələm alan hər bir ziyalısı müxtəlif tarixi zamanlarda az və ya çox dərəcədə məqsədli və ya məqsədsiz olaraq özünəxas şəkildə ədəbi dilimizə xidmət etmişdir. Ədəbi simalarımız xalqımızın yüzillər, minillər boyu yaratdığı, düzüb-qoşduğu söz və ifadələri müxtəlif məqamlarda işlədə-işlədə, onlara yeni çalarlar verə-verə, özləri də təzə leksik-qrammatik vahidlər yaradaraq ədəbi dilimizin zənginləşməsinə, keyfiyyət baxımından dolğunlaşmasına səbəb olmuşlar. “Bir xalqın ictimai inkişafın hansı pilləsində olduğundan, keçdiyi ümumi tarixi inkişaf yolunun xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, onun dili ya güclü, ya zəif, ya zəngin və ya kasıb olur” (99, 37). Dilin kasıblığı-zənginliyi məsələsində ziyalıların xidməti unudulmamalıdır.

Ədəbi aləmdə sanballı və özünəxas imzası ilə tanınan güclü qələm sahiblərindən biri M.Ə.Sabirdir. Dildən necə istifadə məsələsində seçkin mövqeyə malik olan bu qiymətli sənətkar ərəb-fars tərkiblərinə geniş meydan verən əruz vəznli əsərlərin dilinə canlı xalq danışığının şirinliyini qataraq dilimizin sadələşməsinə güclü təsir göstərmişdir. Bu təsir iki yöndə olmuşdur:

1. Ümumxalq dilinə məxsus sözləri ədəbi dilimizə gətirməklə;

2. Xalq danışığının ifadə tərzindən istifadə yolu ilə.

M.Ə.Sabirin dilində yüksək dərəcədə olan təbiiliyin əsas səbəbi bunlardır. Bundan başqa, şairin əsərlərindəki müxtəlif tiplər öz xarakterinə uyğun söz və ifadələr tələb etdiyindən və Sabir bu söz və ifadələrin ən yararlısını işlətdiyindən onun dilində xəlqilik və təbiilik xeyli güclüdür. “Sabirin mövzu dairəsi geniş, tiplər silsiləsi zəngin, təsvir və səciyyələndirmə üsulları orijinal, rəngarəngdir. Dərin müşahidə qabiliyyətinə malik olan, təsvir etdiyi hadisələrin mahiyyətinə ecazkar şəkildə nüfuz edən böyük şairin satıralarında dövrün mühüm

problemləri öz əksini tapmışdır” (138, 8). Həmin problemlərin Sabirənə təqdimi dilimizin üslub sistemində yeni bir keyfiyyət yaratmışdır.

M.Ə.Sabirin yaradıcılığının ən fəal dövrü – XX yüzilin əvvəli, bildiyimiz kimi, Azərbaycanda ədəbi dil müstəvisində gedən geniş mübahisələr mərhələsi kimi diqqəti çəkir. Həmin dövrün ədəbi dili haqqında məlumata malik olmaq üçün M.Ə.Sabirin dilinə müraciət etmək faydalıdır. “Görkəmli yazıçının, ədəbi şəxsiyyətin dilində bütöv bir dövrün, mərhələnin dil xüsusiyyətləri, dilin inkişaf səviyyəsi barədə tam təsəvvür əldə etmək mümkündür” (68, 5).

XX yüzilin əvvəlində Azərbaycanda bir tərəfdən İstanbul ağzına əsaslanan ədəbi dil formalaşır, digər tərəfdən danışıq dili, daha dəqiq deyilsə, məişət üslubu ədəbi dilə gətirilirdi və bu proseslərin hər ikisinin özünəxas əhəmiyyəti var idi. Birinci prosesin mahiyyətini dərk edənlər və dəyərləndirənlər içərisində, əslində ikinci prosesin iştirakçısı olan böyük Sabirin bu gün üçün də maraqlı və aktual fikirləri diqqəti çəkir. (baxmayaraq ki, o, mollaşərəddinçilərin – xalq dilini ədəbi dilə gətirənlərin nümayəndəsi idi). O zaman Osmanlı türkcəsinə ögey münasibət bəsləyənlər içərisində şair Əliqulu Qəmküsar da var idi, halbuki onun dilinin lüğət tərkibi sözügedən dilin leksikasından heç də fərqlənmirdi. 17 noyabr 1910-cu ildə “Günəş” qəzetinin 70-ci sayında M.Ə.Sabirin dörd misradan ibarət aşağıdakı şəri çap olunmuşdur:

“Osmanlıcadan tərcümə türkə” – bunu bilməm,
Gerçək yazıyor gəncəli, yainki hənəkdir;
Mümkün iki dil bir-birinə tərcümə, amma
“Osmanlıcadan tərcümə türkə” nə deməkdir?! (141,
242).

Əslində, şerin dərc olunduğu tarixdən üç gün əvvəl “Günəş” qəzetindəki (14 noyabr 1910, № 67) xəbərlərdən birində göstərilirdi ki, Mirzə Məhəmməd Axundovun Osmanlıcadan tərcümə olunmuş “Nədamət” adlı əsəri Gəncə

Dram Cəmiyyəti tərəfindən nəşr edilmişdir. “Osmanlıcadan tərcümə” ifadəsi M.Ə.Sabirin diqqətini çəkmiş və şair yuxarıdakı şeirlə bu məsələyə münasibət bildirmişdir. Əliqulu Qəmküsar aşağıdakı taziyanə ilə M.Ə.Sabirə belə bir cavab vermişdir:

Osmanlı dili çünki mürəkkəbdir ərəbdən,
İşkalə salır qareini işbu səbəbdən.
Türkə eləyib tərcümə, etsək onu islah,
Asanraq edər fəidəbəxş elmü-ədəbdən (141, 425).

(Burada “türk” dedikdə, Azərbaycan dili nəzərdə tutulmuşdur).

M.Ə.Sabir də, öz növbəsində, “Ə.Qəmküsar bəradərimə cavab” adı ilə ona ünvanlanan belə bir taziyanə çap etdirmişdir:

“Təhvili-ibarət” sözünü “tərcümə” qanmaq, -
Məktəbli çocuqlar da bilir kim, bu, xətdir;
Bir böylə xəta kəlmə mühərrir qələmindən
Cari olur isə ədəbiyyatə bəladır! (141, 245).

Dil məsələləri ilə bağlı bu mübahisə bununla qurtarmamış, Ə.Qəmküsar təkrar olaraq Sabirə belə bir cavab yazmışdır:

Mən yazdığım kəlamdakı ləfzə tərcümə
Bixud pozubdur Sabiri-ali-cənabını;
Təhvil kəlmə, ya ki ibarət olur, vəli
Açmaz ərəb lüğətləri üzdən niqabını (141, 425).

İki şair arasında gedən bu mübahisələrlə bağlı “Günəş” qəzetinin 102-ci nömrəsində (27 dekabr 1910) geniş bir məqalə ilə (“Tərcüməmi, təbdil və yaxud təhvilmə”) M.Ə.Sabir haqlı hesab edilmişdir.

M.Ə.Sabir bütün zamanların şairidir, onun fikirləri həmişə aktual və orijinaldır. Şairin dil mövzusunda fikirləri bu gün üçün də əhəmiyyətlidir. “Ortaq ədəbi dil” ideyasının çağdaş dövrümüz üçün zəruriliyi Sabirin nə qədər uzaqgörən olduğunu göstərir. Şair ədəbi dilə xüsusi önəm vermiş, eyni zamanda, sadə xalq danışığı və üslubunu ədəbi dilə gətirmək

məsələsində önəmli rol oynamışdır. Beləliklə də, M.Ə.Sabir XX yüzilin əvvəlində Azərbaycan ədəbi dilində gedən proseslərin hər ikisinə öz töhfəsini vermişdir.

M.Ə.Sabir XX yüzilin əvvəlində Azərbaycan ədəbi dilinə yeni ruh, yeni canlanma gətirən sənətkardır. “Bu yenilik şeir dili ilə danışıq dili arasındakı əlaqəni, bağlılığı əvvəlkindən qat-qat artırıb möhkəmlətmiş, ədəbi dilimiz danışıq dilinin söz, ifadə, ibarə və qrammatik imkanları hesabına zənginləşmiş və Azərbaycan klassik şeir dilinin qüvvətli bir qolu olan satirik şeir dili öz inkişafının zirvəsinə çatmışdır” (67, 586).

Azərbaycan ədəbi dili və lirikasında M.Füzuli kimdirsə, Azərbaycan satirasında və yumor-satira üslubunda Mirzə Ələkbər Sabir odur. Lirikada M.Füzuli hansı zirvəni qazanıbsa, satirada M.Ə.Sabir həmin zirvədə dayanır. Sözsüz ki, hər bir üslub öz leksikasını yaratdığından özünəxas üslublu sənətkarların ədəbi dilimizə xidməti də özəlliyi ilə seçilir. “Bədii forma, dil və üslubca Azərbaycan poeziyasına Sabir qədər yenilik gətirən ikinci bir şairin adını çəkmək çətindir” (67, 587).

Klassik üslublu sənətkar olaraq Sabir özünə qədərki şairlərdən fərqlənərək həmin üsluba seçkin və yüksək dərəcəli bir çağdaşlıq keyfiyyəti gətirmişdir. Bunu onun dil-üslub özəllikləri təsdiq edir. Şairin dilində heç bir artıq söz və ifadə yoxdur, onun qəhqəhə ilə dediyi sözlər də yerinə düşür, acı-acı dedikləri də. Onun qəzəb və nifrəti də güclüdür, ürəkyanarlığı, göz yaşı və mərhəməti də. Və maraqlıdır ki, şairin dilində bir sözün ən dərin anlamlarının hamısı işlənib. “Demək olar ki, Sabirin satirik əsərlərində onun yaratdığı tiplərin, surətlərin sayı qədər danışıq üslubu, ifadə rəngarəngliyi vardır” (67, 591). Bu, şairin sözdən istifadə bacarığının çox yüksək olduğunu göstərir.

Bəzən M.Ə.Sabirin dilində elə faktlarla qarşılaşırıq ki, onlar qrammatik baxımdan düzgün hesab olunmaya bilər. Məsələn:

Səs ucalaşdı, qoymayın!

Millət oyaşdı, qoymayın! (141, s.53).

Dilimizdə “ucalmaq”, “oyanmaq”, “oyatmaq” sözləri var, lakin onların “ucalaşmaq”, “oyaşmaq” formaları yoxdur. Belə bir əlamət danışıq dilindən gəlir və üslub məqsədi ilə işləndiyindən qüsur sayılmaz. Və yaxud M.Ə.Sabirin əsərlərindən biri “İki cavablara bir cavab” adlanır (136, 80) ki, burada dilimizin qrammatik qaydalarına zidd olan əlamət özünü göstərir. Belə ki, dilimizdə müəyyən miqdar sayından sonra gələn isimlər cəm şəkilçisi ilə işlənmiş və belə bir fakt ədəbi dilin qrammatik normasının pozulması faktıdır. Sabirin dilində *-lar²* şəkilçisinin ehtiyac olmadan işlənməsi fərdi məsələ deyil. Dövrün ədəbi dil araşdırmaları göstərir ki, həmin fakt ümumi xarakter daşıyaraq bir sıra sənətkarların dilində müşahidə olunur.

M.Ə.Sabirin dilində çağdaş dilimizlə müqayisədə bir sıra fərqli cəhətlər var ki, onlardan biri çağdaş türk dilinin aktiv leksikasına daxil olsa da, Azərbaycan dili üçün artıq arxaikləşmiş faktlardır. Məsələn:

Müntəzəm olmamış əməl, rövnaqi-kar olurmu ya?!

Sübh tülü etməmiş vəqti-nəhar olurmu ya?!

Bir gül açılmaq ilə də fəsl-i-bəhar olurmu ya?!

Dinmə, danışma, yat balam, sən deyən olmayıb hələ!
(141, 80).

“Ya” türk dilində həm “heç” inkar ədatı, həm “bəs” sual ədatı, həm də bəzən nida kimi işlənir. Sabirin dilində bəzən qüvvətləndirici “da²” və “ha” ədatı kimi də özünü göstərir:

Məzah etmiş oldum sanırsan bəsa?

Dodaqaltı gülmək nədir, söylə ya? (141, 195).

Bu fakt XX yüzilin əvvəli üçün xarakterik olsa da, bizim dilimiz üçün sonralar normativləşməmişdir. Lakin son zamanlar televiziya verilişlərində tez-tez işlənir. Bundan başqa, M.Ə.Sabirin dilində “işbu”, “şimdi”, “arkadaş”, “öylə”, “böylə”, “şöylə”, “iştə”, “nasıl”, “yapmaq” (ticarət yapmaq,

xidmət etmək), “sokak”, “qılmaq” (həya qılmaq), “nərə”(hara), “yıldırım”, “hankı”, “eyi”, “kəndi” (“öz əvəzliyi”), “qoşmaq” (qaçmaq), “ufaq”, “çalmaq” (oğurlamaq) və s. kimi dilimiz üçün arxaikləşmiş sözlərlə qarşılaşırıq. Bunlardan “yapmaq” feli “çörək etmək” birləşməsinin, “qılmaq” feli isə “namaz qılmaq” və “çarə etmək” fellərinin tərkibində qalmaqdadır, qalanları isə dilimizin aktiv leksikasının tərk etmişdir. Bundan başqa, şairin dilində birinci şəxsin cəminə aid olan şəxs şəkilçisi –*ıq* əvəzinə –*ız* işlənmişdir ki, bu, dövrün ədəbi dili üçün səciyyəvi faktlardandır. Fərqli əlamətlərdən biri “bilmək” sözünün iştirakı ilə yaranan və “bacarmaq” anlamı daşıyan, iki, bəzən də üç sözdən ibarət olan və ayrı yazılan feillərin inkarının türk dilində olduğu kimi işlənməsidir:

İndi İrənlilərin qəm ötəməz yanından,

Keçəcəklər kişilər millət üçün canından (141, 197).

Burada “ötə bilməz” tərkibi feli “ötəməz” şəklində işlənmişdir. M.Ə.Sabirin dilində şairin söz sənətkarlığına aid olan “mürtəce heyəti”, “Qafqaz arifləri”, “mərazi-tufan”, “ekstrenni kafir zavodu”, “ölüm yorğanı”, “odlu tüfürək”, “yalançılıq oyunu”, “insaniyyət paltarının kiri”, “kəfkiri-hürriyyət” və s. kimi maraqlı ifadələr diqqəti çəkir.

Beləliklə, M.Ə.Sabir Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında öz payı, rolu və əhəmiyyəti olan sənətkarlardandır. “Əslində, ədəbi dil xalqın və onun yaratdığı bütün ədəbiyyatın - ədəbiyyat tarixinin dilidir ki, tarixən yaşamış görkəmli sənətkarların dilindən ayrı düşünülə bilməz” (32, 3). Bu anlamda, M.Ə.Sabir Azərbaycan xalqının elə bir sənətkarıdır ki, bütün zamanların şairidir, özünəxasdır və yüksək dəyərə layiqdir.

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ VƏ ƏDƏBİ DİLİMİZ

Son bilgilərə görə dünyada altı minə yaxın dil vardır. Lakin, sözsüz ki, bu dillərin hamısının “ədəbi dil” variantı yoxdur. Azərbaycan xalqı xoşbəxt xalqlardandır ki, o, zəngin və möhtəşəm bir ədəbi dilə malikdir. 2006-cı ilin aprel ayında YUNESKO-nun yığıncaqlarının birində xanım iştirakçılardan biri əsassız olaraq Azərbaycan dilini “ölməkdə olan dil” adlandırmışdır. Böyük bir tarixi keçmişə və ənənəyə malik olan Azərbaycan ədəbi dilinin varlığı bu fikrin yanlışlığını təsdiq edən yetərli faktdır. Yüz illərlə təsəvvüf və qadağalara hədəf olan dilimiz minillərin sınağından çıxaraq ölmədisə, xalqımız ən ağır şəraitdə də öz dilini yaşatmağı bacardısı, XX yüzildə hərtərəfli və sürətli inkişaf yolu keçən, hazırda yüksək kürsülərdən çəkilən bu dilin yaşamına şübhə ilə yanaşmaq yersizdir. Azərbaycan ədəbi dili minillərdən ləyaqətlə keçib gələrək XX yüzildən başlayaraq tamamilə yeni və ciddi baxışlarla inkişaf etməyə başlamışdır. Dilimizin inkişaf tarixində spesifik imzası olan böyük ədəbi simalardan biri də Mirzə Cəlildir.

Cəlil Məmmədquluzadənin ən işlək və məhsuldar fəaliyyəti elə bir zamana düşür ki, həmin dövr – XIX yüzilin sonu, XX yüzilin əvvəlini əhatə edən tarixi mərhələ Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixində mürəkkəb və ziddiyyətli bir dönmə kimi diqqəti çəkir və bu baxımdan araşdırmaçılarından xüsusi həssaslıq, obyektiv münasibət, düzgün qiymətləndirmə tələb edir. Sözügedən dövrdə müxtəlif ideoloji mövqelərdən müzakirə obyektinə çevrilən ədəbi dilimizdə variantlıq özünü göstərirdi. Belə bir durumda xalqın zövqünü oxşayan və onun sosial həyatında böyük rol oynayan “Molla Nəsrəddin” meydana çıxdı və onun mühərriri Mirzə Cəlil tam seçkin bir dil ilə Azərbaycan mətbuat aləmində, publisistik üslubda yeni janr və istiqamət formalaşdırdı. Həmin

dövrdə ikili istiqamət – türk (Osmanlı) ədəbi dilinə dayanan ədəbi dilin formalaşması və fars təsiri ilə özünü göstərən dil variantları mövcud idi. “XX yüzilin əvvəlində Azərbaycan türkləri içərisində Osmanlı dilinə “Osmanlı qaşığı ilə ərəb şorbası içirən” dil, Osmanlı türkləri içərisində isə Azərbaycan dilinə “əcəm kəfçəsi ilə fars yeməyi yedirən”, “İranzadə”, “farszadə” dil deyənlər var idi. “Molla Nəsrəddin”in dili o dövr üçün “zadə”lərdən xeyli xilas olmuş “azəri”li dildir (89, 120).

Cəlil Məmmədquluzadə sözə üslubi baxışın iki formasından birini və xalq üçün ən yararlısını təqdim etməklə Azərbaycan publisistikasının demokratik ifadə formasını əsaslandırdı. “Üslubun təşəkkülü, şübhəsiz, onun özünə məxsus leksik materialın müəyyənlişməsindən başlanır” (79, 230). Bu anlamda, “Molla Nəsrəddin” dilinin leksik və ifadə xaslığı ilə seçilir. “Məlumdur ki, publisistik üslubun dil vasitələri təkcə informasiya üçün deyil, həm də emosional təsir üçün nəzərdə tutulur” (33, III, 17). Belə bir təsir üçün “Molla Nəsrəddin” yerinə düşən bir mətbuat orqanı idi ki, o, həyat gerçəkliklərini işıqlandırır. “Əsl sənətkarlar gördükləri, oxuduqları, yaxud eşitdiklərini yox, yaşadıklarını yazmışlar” (86, 4). Bu həm də ona görə önəmlidir ki, yazılı nitqin inandırıcı olmasını əsaslandırır.

Cəlil Məmmədquluzadə öz sözünü xalqa yetərincə çatdırmaq üçün kütləvi informasiya və təbliğat vasitəsi olan “Molla Nəsrəddin” dərgisini seçməklə həm də yazılı ədəbi dilimizə diqqəti cəlb edən bir yenilik gətirdi. “Ədəbi dilin inkişafında mətbuat dilinin rolu bir də ona görə mühümdür ki, burada müxtəlif janrlarda yazılmış materiallar özünə yer tapır” (97, 12). Həmin materiallara aid leksik vahidlərin kəmiyyəti dilin leksikasının zənginləşməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir etməkdən başqa, leksik-semantik normanın keyfiyyətini də gücləndirir.

“Molla Nəsrəddin”in yaşam dövründə ədəbi dil-dialekt münasibətlərində iki meyil özünü göstərirdi:

1. Dialektlərin ədəbi dilə təsiri.
2. Ədəbi dilin dialektlərə təsiri.

Birinci istiqamətdə, yəni dialektlərin ədəbi dilə təsirində “Molla Nəsrəddin” aparıcı rola malik idi və ümumxalq danışığı dilinin yazılı ədəbi dildə ictimailəşməsində onun xüsusi payı və töhfəsi olmuşdur.

Dilin leksik tərkibində dialektizmlər xüsusi bir lay təşkil edir. Onlar qeyri-ümumişlək leksikaya aid olub məhdud dairədə işlənsə də, xalq dilinin bir qolu kimi maraqlı və dəyərlidir. Doğrudur, dialektlər ədəbi dil faktı deyil, lakin bədii üslub digər üslublardan fərqli olaraq dialektizmlərin işlənməsinə müəyyən qədər yer verir və nəzərə alsaq ki, “ədəbi dil, ilk növbədə, bədii dil əsasında inkişaf edir”, bu anlamda, ədəbi dil-dialekt münasibətlərinin olması təbiidir. Xüsusilə də, surətlərin fərdiləşdirilməsində dialektlərin özünəməxsus rolu vardır. Onlar şəxs və hadisənin hərtərəfli təsvirində, yerli çalar baxımından nitqə axıcılıq və şirinlik qatır. Lakin dialektləri lazım gəldikdə və ehtiyac olduqda işlətmək daha düzgündür. “Molla Nəsrəddin”in dilində dialektlər xalq danışığının tərkib hissəsi kimi işləndiyindən ifratçılığa səbəb olmur, əksinə, üslubun sadəlik və təbiiliyini artırır. “Bitkin və orijinal üslublar, bir tərəfdən real varlığı kəşf edirsə, digər tərəfdən müəllifin öz varlığını rəsm edir” (197, 207).

Ədəbi dildə izafət tərkiblərinin funksionallığının azalmasında, danışığı dilinin ədəbi dilin əsasında dayanmasına və ədəbi dilin bu istiqamətdə kütləviləşməsində Mirzə Cəlil başda olmaqla molla-nəsrəddinçilərin böyük rolu olmuşdur. “Molla-nəsrəddinçilərin ifadə tərzini ədəbi-bədii dilin tarixi-ictimai ehtiyacı yetirmişdi” (97, 47).

Azərbaycan ədəbi dilində alınmaların fəallığı dövründə, dilin leksik yarusunda normalaşma və sabitləşmənin güclü olmadığı zamanda “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə dilimizdə

xəlqiləşmə meyli başlanır. Beləliklə, xalq danışiq dili alınmaların fəal surətdə dildən çıxmasını təmin edir. Dərginin dil faktları mühüm və mürəkkəb bir tarixi dövrün dil mənzərəsi haqqında müəyyən məlumatı verə bilər. “Tarix üçün bir dil faktı hər hansı tarixi sənəddən daha mötəbərdir” (124, 140).

“Molla Nəsrəddin”in dilində dilimizin müxtəlif qatlarına aid maraqlı örnəklər tapmaq mümkündür. Orada türk ədəbi dilinin təsiri ilə bir sıra alınma sözlərin sonuna sait artırılması hadisəsi ilə qarşılaşırıq ki, bu da dövrün dil xüsusiyyətləri ilə bağlıdır (qəzet – qazeta, teatr – teatro və s.). Lakin dərginin dilində “eşq mədrəsəsi”, “məhəbbət ibrətxanası”, “lotuxana”, “qolçomaq müdirlər”, “maarifbazlar”, “hazırın naziri”, “yurt-yat eləmək”, “ədəbli təziyə”, “qulağı təvəkküllü”, “müftə şöhrət”, “nadincxana”, və s. kimi söz və ifadələr vardır ki, bunlar fərdi söz-ifadə sənətkarlığının örnəyi olaraq diqqəti çəkir. Bütün bunlar dildə, müsbət mənada, dəyişmələr yaradır. Bu, çox təbii idi. Çünki “mətbuat üslubu ədəbi dilimizin inkişaf mənzərəsini – leksik-qrammatik dəyişməni, səlisləşmə və təkmilləşməni başqa üslublara nisbətən özündə daha aydın və tez əks etdirir”

Araşdırmalar göstərir ki, “Molla Nəsrəddin” leksikası ilə daha dəyərlı və qaydalı dil elementlərinə malikdir. Qrammatik baxımdan isə, dərginin dilində bir qədər qaydasızlıq özünü göstərir ki, bu da xalq danışiq dilinin özəllikləri ilə bağlıdır. “Qrammatika bizə nitqimizi düzgün qurmaq, fikrimizi səlis və aydın ifadə edə bilmək, sözləri cümlədə necə dəyişdirmək və işlətmək, onları bir-biri ilə necə əlaqələndirmək, hansı ardıcılıqla düzmək və s. qayda-qanunları öyrədir” (96, 3-4). “Molla Nəsrəddin”in dilində bu fikirlə üst-üstə düşməyən məqamlar vardır. Məsələn, məsdərin cəm çəkicisi ilə işlənməsi, eyni əvəzliyin cümlə daxilində təkrarı, “ilə” qoşmasının orfoqrafik forması əvəzinə, orfoepik formasından (-nan²) istifadə halları, frazeoloji birləşmələrin parçalanaraq arasına sözlər daxil edilməsi, çox sayda inversiyalar və s.

qrammatik normanın pozulmasına səbəb olan faktlardır. Lakin hərtərəfli və diqqətlə araşdırdıqda məlum olur ki, bunlar xalq deyim tərzindən irəli gələn amillərdir.

“Ana dili və xalq. Bu məfhumları bir-birindən ayırmaq, ayrı təsəvvür etmək çətinidir. Dilsiz xalq olmadığı kimi xalqsız da dil yoxdur. Dil xalqla birgə yaranır, onunla birlikdə inkişaf edir, onun keçdiyi tarixi yollardan keçir” (177, 42). Bu anlamda, “Molla Nəsrəddin” in keçdiyi yol da dilimizin tarixi yollarından biridir. Bu möhtəşəm dərgi bir sıra mətbuat örnəkləri ilə müqayisədə xoşbəxt bir ömür yaşamış, keçdiyi yol o qədər hamar olmasa da, çox ciddi və əsaslı tənqidlərlə qarşılaşmamışdır, daha doğrusu, ona verilən müsbət qiymətləndirmələrin kəmiyyəti kifayət qədər olduğundan tənqidləri kölgədə qoya bilmişdir. Hər zaman əsaslı və qərəzsiz tənqidlərə həmişə ehtiyacımız vardır. Dilçi alim Y.Seyidovun məqalələrindən biri belə adlanır: “Tənqid sağlam mövqedən olmalıdır” (174, 100). Əslində, tərif də sağlam mövqedən olmalı və süni şəkildə şişirdilməməlidir. Bu mənamda, I Beynəlxalq Türkoloji qurultayda “Kommunist” qəzetinin redaktoru Həbib Cəbiyevin “Molla Nəsrəddin”in dili haqqında dediyi kimi, dərginin dili “jarqon dili” də deyil, mənsub olduğu xalqın sadə, aydın, təbii dilidir. Lakin “Molla Nəsrəddin”in dili haqqında “ədəbi dil” ifadəsini də işlətmək düzgün olmaz. Onun dilinə “ədəbi dil” deməmək bu böyük dərginin əbədi şöhrətinə xələl gətirmir.

Doğrudan da, “Molla Nəsrəddin”in dili dövrün ədəbi dili deyil. Əgər onun dili haqqında “ədəbi dildir” desək, həmin dövrün “Molla Nəsrəddin”dən başqa bütün mətbuatının və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlament sənədlərinin dilini, Mirzə Ələkbər Sabirin felyetonlarının dilini və onlarla belə faktın ədəbi dildə olmadığını iddia etmiş olarıq. “Molla Nəsrəddin” gerçəklərdən yazırdı və onun dilini gerçək qiymətləndirmək lazımdır. Təkrar olaraq qeyd edirik ki, onun dilinə “ədəbi dil” demək gerçəkliyə uyğun deyil, deməmək isə

böyük dəyərini kiçildə bilməz. “Molla Nəsrəddin” Azərbaycan ədəbi dili üçün o qədər böyük işlər görüb ki, bu, ədəbi dilə malik olmaqdan daha dəyərlidir. Məsələn, onun gördüyü işləri qısaca olaraq aşağıdakı xülasə şəklində göstərmək olar:

1. XX yüzildə Azərbaycan ədəbi dilinin leksik tərkibinin sadələşdirilməsi, anlaşılıq şəkli alması. Bu gün tam məsuliyyətlə demək olar ki, çağdaş ədəbi dilimizin leksikası “Molla Nəsrəddin” in leksikasından qidalanaraq onun əsasında inkişaf edir.

2. Xalq danışığının yazılı dildə “ədəbiləşdirilməsi”. Yenə də məsuliyyətlə demək olar ki, XX yüzildə xalq danışığının ədəbiləşdirilməsi prosesi Mirzə Cəlillə başlayır. Məlumdur ki, ədəbi dil xalq dili əsasında yaranıb müəyyən qayda-qanunlara – normalara malik olan bir dildir. Bu da bir həqiqətdir ki, ədəbi dil ilə xalq dili heç vaxt bir-birinin eyni olmayıb. Cəlil Məmmədquluzadənin böyüklüyü ondadır ki, ədəbi dil ilə xalq dili arasındakı uçurumu xeyli dərəcədə azaltmağa nail olub.

3. Publisistik üslubun yeni çalarda inkişafı. Dilçi alimlərin çoxu publisistik üslubda üç çaların (bədi publisistik dil, elmi publisistik dil, siyasi publisistik dil) olduğunu qeyd edirlər. Dilçi alimlərdən N.Xudiyev isə publisistik üslubun dörd formasından danışır və həm özündən əvvəlki, həm də özündən sonrakı bölgülərə əlavə olaraq məişət hadisələrinin təsvirini verən adi publisistik dilin mövcudluğunu göstərir. Publisistik üslubun bu qolundan danışarkən ilk yada düşən “Molla Nəsrəddin”in dili olur. “Molla Nəsrəddin” publisistikada dördüncü çaların – adi publisistik dilin mətbuat aləminə gəlməsinə səbəb oldu. Bu, sadə məişət nitqi idi və bu nitqin üslub səviyyəsinə qalxması “Molla Nəsrəddin”in adı ilə bağlıdır.

Beləliklə, Cəlil Məmmədquluzadə qələmi ilə Azərbaycan ədəbi dilinin leksik cəhətdən asanlaşmasında, canlı və təbii xalq dilinin ədəbi dil səviyyəsinə yüksəlməsində önəmli xidmət göstərən sənətkar kimi çox dəyərlidir.

SƏMƏD VURĞUN VƏ ƏDƏBİ DİLİMİZ

Azərbaycanın ilk Xalq şairi S.Vurğunun poeziyası zəngin dil-üslub xüsusiyyətlərinə malikdir. Dil-üslub özəllikləri şairin ədəbi dilimizdəki mövqeyini yetərinə göstərir, özünəxas imzasını təsdiq edir. “Şəxsiyyətinə və yaradıcılığına məxsus bədii və inqilabi miqyaslar şairin, bütünlükdə milli poeziyanın da bioqrafiyasında tarixi yerini və xidmətini müəyyənləşdirir. Nizaminin və Xaqaninin, Nəsiminin və Füzulinin, Vaqifin və Sabirin böyük varisi və xələfi rolunda indi o tayda Şəhriyar, bu tayda Vurğun çıxış edirdi” (122, 6).

S.Vurğunun poetik dilində “vətən” sözü xüsusi bir vüsətlə səslənir. Onun həm bütövlükdə Azərbaycanı, həm də vətənin ayrı-ayrı bölgələrini tərənnüm edən əsərlərində içdən gələn və özünəxas deyim tərzini diqqəti çəkir. Şairin fikrincə:

Elindən, gülündən ayrılan könül...

Nə qədər olsa da “Vətən” sözünü

Duysun ürəyində, anlasın gərək (182, 86).

Dünyanı vətənin simasında tərənnüm edən S.Vurğun, birinci növbədə, Azərbaycanın vurğunu idi. “Hər şərinə Vurğun – eyni vaxtda üç qatda, Azərbaycan, Dünya və Tarix adlı üç məkanda yaşayan filosofdur” (122, 9). Bu aspektdən yanaşanda Azərbaycan birinci və daha yüksək qatda idi ki, həmin dövrdə azərbaycançılıq Əhməd Cavaddan sonra S.Vurğun poeziyasına hakim kəsilir və ucalıq məqamına çatırdı. Təsadüfi deyildir ki, S.Vurğun poeziyası 1940-1950-ci illərdə ən kamil azərbaycannamə örnəyi id. Hələ 1926-cı ildə yazdığı şeirlərin birində o deyirdi:

Dağlarında vardır havalı yellər,

Ah, o sərin yellər, səfalı yellər;

Dağıdıb huşumu divanə eylər,

Vüsəlın hər kəsə səadət, Şuşa! (182, 26).

Söz aləmində hərənin bir yolu, bir izi var. Lakin bu yolların və izlərin ömrü nə qədərdir? – sualına şairlərin

sənətkarlıq xüsusiyyətləri və üslub özəllikləri müstəvisindən çıxış edərək cavab tapmaq olar. Hələ zamanında şerimizin bayraqdarı hesab edilən Səməd Vurğunun aydın yolunun, aydın dilinin müqəddəs azərbaycançılıq ideyaları işığında uzun zaman, bəlkə də əbədi yaşayacağı şübhəsizdir. Heca vəznində möhtəşəm poemalar yazmış böyük şairimiz milli vəznimizin əbədi olaraq özümüzə qayıdışında Şah İsmayıl Xətayi və Molla Pənah Vaqifdən sonra zirvə məqamında dayanır. XX yüzilin 20-ci illərində - əsrin əvvəlində “mürəkkəb” hesab olunan dilimizdəki ağırlığın hələ də davam etdiyi bir zamanda S.Vurğun ona fərqli bir duruluq gətirdi. Beləliklə də, “Azərbaycan şer dilini Vurğun yenidən yaradır. Bu tamlıqda, duruluqda, saflıq və gözəllikdə Azərbaycan türk şer dili o illər hamıdan çox Vurğuna xas idi” (122, 10). Və bu dildə vətənin tərənnümü daha geniş vüsətdə, daha fəqli təbdə idi:

Tər lan təbim havalanıb uça da,
Şimşək olub buludlardan keçsə də,
Fəzalardan sizə söhbət açsa da,
Vətən adlı öz yuvası var onun.

Odlar yurdu, əhdimiz var əzəldən,
Bu ilqardan nə mən döndüm, nə də sən.
Ana qəlbin bir ümmandır, ey vətən,
Vurğun kimi bir qəvvası var onun (183, 150).

Hələ 1920-ci illərin şeirlərində onun əsas yaradıcılıq prinsipləri aydın olur:

Nə gülləri, çiçəkləri sayrısan,
Tər cunalı yazların,
Ağ sədəfli sazların,
Nə də ki zurnalı düyünlər şairiyəm.
Mən
Günəşi yarısa çağırın
Böyük günlər şairiyəm (182, 122).

XX yüzilin 20-ci illərində S.Vurğunun dilində ümumişləklilik dərəcəsi aşağı olan “dəsti-səbahi”, “səmiə”, “namütənahi”, bəhri-bipayan, müləvvən, şəbab, səhneyi-ülfət, ənis (həmdəm), bari-möhnət, hənuz, əlan və s. kimi ərəb-fars mənşəli söz və ifadələr; “yarın”, “bıqmaq”, “pək”, “bəkləmək”, “çocuq”, “yapma”, “əkmək”, “çıldırmaq”, “yosma”, “eş”, “gömlək”, “sıtmalı gecələr”, “sokak”, “yavru”, “nerdə”, “şu”, “iştə”, “qurnaz”, “suç”, “arkadaş”, “öylə”, “xayır”, “məndil”, “qoşmaq” (qaçmaq), “əvət”, “qarınca”, “şaşıрмаq”, “əkşimiş” kimi türk dili vahidləri; “requlyator” (nizamlayıcı), “tok”, “komsomalka” kimi rus-Avropa sözləri, “genosse” kimi varvarizm, “şöməndüfər” (dəmir yolu) kimi nitq istisnaları ilə qarşılaşmaq mümkündür. Bəzən 30-cu illərin əvvəlində də belə faktlara rast gəlmək olur. Hətta onun poeziyasında XX yüzilin Osmanlı ədəbi dil normalarını əks etdirən faktlar da vardır:

Varsın məni okşamasın gözəllərin kılığı,
Neyləyirəm bir aşkı ki, onun var ayrılığı (182,138).

Belə faktlar şairin dil xəlqiliyinə zərbə vura bilmir. Onun dilinin kökündə, poeziyasının dərinliyində olan xəlqilik alınma sözlərlə müqayisə edilə bilməz. Dilimiz başqa dillərlə münasibət yaradan qədim zamanlardan indiyə qədər heç bir söz ustası alınma sözlərdən imtina etməmişdir. Lakin bu sözlərə münasibət bütün dövrlərdə eyni dərəcədə olmamışdır. Səməd Vurğunun dilindəki alınma sözlər dövrün ədəbi dil normalarından kənara çıxmasa da, tezliklə onlar bu normalardan uzaqlaşdı və bu prosesin həyata keçməsinə şair əsas qüvvələrdən biri oldu. Şeir yazmağı şərəf hesab edən şairin söz qatarı sıxlaşdıqca, fikirləri dərinləşdikcə dili daha da gözəlləşdi:

Şeir yazmaq şərəf oldu,
Şeir inci, sədəf oldu,
Durna kimi səf-səf oldu
Sinəmin söz qatarı (183, 241).

Doğrudan da, 1930-cu illərin ortası və 1940-cı illərdə Səməd Vurğunun dili müqayisəyəgəlməz bir sürətlə saflaşmış,

işləndikcə şəffəflaşmış, çağdaş Azərbaycan dilinin norma və özəlliklərinə sahib olmuşdur. 1935-ci ildə yazdığı “Azərbaycan” şeri bu fikrin təsdiqini verən ən mükəmməl qaynaqlardan biridir. “Ayrılarımı könül candan, Azərbaycan, Azərbaycan!” müraciət və sualının səsləndiyi bu əsər milli tariximizdə ən mükəmməl Azərbaycannamədir. “Ayrılarımı könül candan?” – bu, kiməsə, yaxud nəyəsə yönələn ritorik sual deyil, şairlə vətən arasında “elani-eşq” və “əhdi-peyman” idi. Təsadüfi deyildir ki, bir bədii metafora kimi Azərbaycan Vurğuna qədər hələ heç bir şeirdə bu qədər bütöv, bu qədər tam olmamışdı. Heç nə bu rəmzi əbədi, mənəvi vəhdəti parçalamağa qadir deyildir” (122, 5). Dilimizin gözəlliklərini ifadə etmək baxımından Səməd Vurğunun 1943-cü ildə yazdığı “Dağlar” şeri də səciyyəvidir:

Binələri çadır-çadır
Çox gəzmişəm özüm, dağlar!
Qüdrətini sizdən aldı
Mənim sazım, sözüm, dağlar!

Maral gəzər asta-asta,
Enib gələr çeşmə üstə.
Gözüm yolda, könlüm səsdə,
Deyin, necə dözümlü, dağlar! (182, 85)

Azərbaycan nitq mədəniyyəti tarixində “alovlu natiq” kimi tanınan Səməd Vurğunun poetik dili böyük bir ehtirasa malik idi. “Səməd Vurğun həmişə tribunaya da qartal kimi sinə gərərdi və bu tribuna nə qədər uca olsaydı, Vurğun ona bir o qədər yaraşardı. Ov dalınca çıxdığı qaya başından təbiətə boylanarkən bütünlüklə zirvələr, dağlar Vurğun ilhamının şaha qalxdığı, at oynatdığı oylaq və meydan üçün vüsət və ucalıq ölçüsü yox idi. Şair kosmosun fəthi dövrünü görsəydi, ayrı heç nəyi yox, məhz kosmik peyki planetə müraciət etmək üçün ən münasib tribuna adlandırardı və həmişə olduğu kimi, Vurğun monoloqu belə bir tribunaya yenə də yaraşır!” (122, 4).

Siz, ey çəmənlərdə gülən çiçəklər!
Bu sakit ahəngi pozan küləklər!
Ey təmiz duyğular, təmiz ürəklər!
Salam gələcəyin böyük adına!
Salam insanlığın etiqadına! (182, 171).

Yaradıcılığının ilk dövrlərindən Səməd Vurğunun fərdi üslubunu müəyyənləşdirən faktlar formalaşmağa başlamış, poetik dildə müəllifinin kim olduğunu tanıtmışdır. “Azərbaycan!” müraciətli xüsusi vurğulu, yüksək poetik xitaba malik olan şair 1935-ci ildə yazdığı bir şerində bu fikri təsdiq etmişdir:

İnsanlar dost kimi oxuyur məni,
Sözüm ağızlarda əzbər çəkilir.
Əlimlə qurduğum sənət bağında
Ətirli lalələr, güllər əkilir (182, 191).

Hər şeydən öncə, sənətkar zamanının övladıdır. “Söylədi əmr ilə “bu gün” sözünü, Zaman ayırmadı bizdən özünü” misralarının müəllifi olan Səməd Vurğun sovet dönəmində Azərbaycanın cəsəətli şəxsiyyətlərindən idi. Repressiya prosesinin başladığı bir zamanda farslar və ruslar tərəfindən ikiye bölünən Azərbaycandan, poetik dildə bu məsələdə “günahkar” olan Arazdan, tarix boyu haqsızlığa qarşı üsyanlar beşiyindən – Təbrizdən danışmaq hər kəsin işi deyildir. Hələ 1935-ci ildə o, romantik bir ehtirasla deyirdi:

Ah, Araz, ah, Araz, vədimiz hanı?
Bir ürək ikiye parçalanmasın (182, 210).

Azadlıq bayrağı güllü bir yazda
Təbrizin üstündə parlayacaqdır! (182, 211).

Təbriz oğlu, Təbriz qızı,
Yadlar yedi haqqımızı,
Bir üsyanla doğacaqdır
Azadlığın dan yıldızı (183, 42).

Ağır başlı insanlara “pantürkist, panislamist, şovnist” damğalarının hazırlandığı bir zamanda “türk”, “Türkiyə” sözlərinin işlənməsi yasaq idi. Səməd Vurğun isə “Füzulinin dərdi” şerində “Böyük ruhunla bir türksən!” deyirdi (182, 185). O, “Böyük şairin şərəfinə” şerində A.S.Puşkinin “Yevgeni Onegin” poemasını Azərbaycan dilinə çevirməsi ilə bağlı demişdir:

Axıtdım alınımın inci tərini,
Yanmadım ömrümün iki ilinə.
Rusiya şerinin şah əsərini
Çevirdim ilk dəfə türkün dilinə (182, 228).

Lakin şerin bu bəndindəki son misra “Çevirdim Vaqifin şirin dilinə” şəklində yayılmışdır.

Poetik dildə Azərbaycanın toponimik xəritəsini bütövləşdirən şairin dilindəki səliqə-sahman onun poetik dil uğurlarının əsasında dayanırdı:

Gəl qələm götürüb qoşa saz tutaq,
Süsənlər, sünbüllər, güllər bizdədir.
Gecələr qoynuna ay qonaq gələn
Sonası çığırışan göllər bizdədir (183, 7).

Şairin şifahi və yazılı nitq tipologiyasının bir arada görüldüyü poetik dilində üslubun müstəqilliyi maraqlı dil vahidlərinin seçilməsinə səbəb olur. Bu mənada, ilk yaradıcılıq illərində onun dilində müşahidə edilən *gecənin qəlbi*, *zülm eli*, *sayğısız divanə*, *elçiləmək*, *xəyal küsdürmək*, *səfalət yuxusu*, *tufanlar əsri*, *qatil qəlb*, *suların duyumlu səsi*, *köhnə romantikanın xəstə qurdu*, *motorlu kəlmələr*, *Şərqi çiyərlərini gəzən azar*, *şerin başında turp əkmək*, *qafiyəli dəllallar*, *sənətin bazarı*, *dərd almaq*, *dərd yemək*, *dərdli qəzəl*, *nazik adamlar*, *tərən könlü*, *azgın ürək*, *ətəkli çöllər*, *qəlbi saz kimi çalmaq*, *sərsəm gecələr*, *rəssam xəyalli*, *şair könüllü*, *sözün sağı*, *rəngi rəngləmək*, *topuqdan yüksəyə qalxmayan xəyal*, *kağızın yorulmağı*, *həsrətin son övladı*, *şəfəqlərdə çimən təbiət*, *sənətin yarı*, *çarlığın zülüüm quşu*, *haqqın dodaqları*, *uğursuz*

dillər, ala gözlü gündüzlər, sərin küləyin nazlanmağı, səhərlərin ülkər gözü, şaşqın xəyal, dənizlərdə kürək çəkən xəyallar, açarsız, qapısız əfsanələr, küsəndirmək, şerin könül dastanı, könül yolçusu, axar qoşmalar, sığın ruh, can verən şeirlər, fələk bəxtimizə baxdı qıyqacı, yaşlı köynək, səhərin tərən seyri, könül kamançası, qara böhtan, qəlbi şaxta vurmaq, azadlıq çırağı, fələkət divi, könüldən-könülə yol açmaq, ürəyi sovqat göndərmək, ağılın fəzası, köüllər mülkü, ovçu könül və s. kimi çoxsaylı ifadələr sözlərin işlənmə balansından xəbər verir. “Böyük sənətkarların böyüklük müsabiqəsində onların dilinin lüğət tutumu mühüm faktordur. Ancaq bu da faktdır ki, bir-birinə yaxın söz ehtiyatına malik müxtəlif sənətkarlar eyni səviyyədə bədii məhsul verməyə bilər. Bu halda sözdən istifadə qabiliyyəti, sözlə maneəvər etmək bacarığı həlledici olur. Söz tutumu sıqlətlə bağlıdır, sözdən istifadə çevikliyi isə bədii obrazın mükəmməlliyini, keyfiyyətini şərtləndirir” (84, 55).

Poetik dil müəllifinin əsas estetik idealının yönünü müəyyənləşdirən üslub imkanlarının üzə çıxması üçün çox yararlıdır. Bu anlamda, poetik tutumluluq Səməd Vurğunun hər hansı bir əsərində ilk misralardan hiss olunur:

Yenə qılıncını çəkdi üstümə
Qurbanı olduğum o ala gözlər.
Yenə cəllad olub durdu qəsdimə
Qələm qaş altında piyalə gözlər.

Başından getmişdi sevdanın dəmi,
Xəyalım gəzirdi bütün aləmi.
Bu dustaq könlümü, deyin, yenəmi
Çəkdiyiniz sorguya, suala, gözlər ? (183, 44).

Sözsüz ki, söz sənətkarlarının dilində sözlərin işlənmə dərəcə və üstünlüyü eyni deyildir. Müəllifin niyyətini düzgün ifadə etmək baxımından sözlər müxtəlifdir. Məqsəd və mətnə uyğunlaşan sözlər poetik dildə daha diqqətçəkici olur. Eyni söz

işlənmə məqamından asılı olaraq ay-ayrı anlamlarda üzə çıxma bilər. Bu, sözləri bir-birindən ayıran mühüm əlamətdir ki, bədii dildə daha böyük işlənmə meydanına malik olur. “Bədii sözü ümumi mətnədən ayırmaq mümkün deyil” (65, 170).

Başına döndüyüm gülüzlü sona,
Ömrümün ilk çağını yadıma düşdü,
Şairlər vətəni bizim tərəflər,
Tərənəzlər oylağı yadıma düşdü.

Oxuyun qəlbimi dastan içində,
Ürək döyünməzmi astan içində?
Payızın fəslində bostan içində
Şamamanın tağı yadıma düşdü (182, 220).

Məlumdur ki, hər bir söz hər hansı bir məfhum və anlayışı ifadə etməkdən başqa, həm də real hadisələrin poetik izahçısıdır. Onların dərin obrazlılığı “bədii ləyaqət” anlayışının formalaşmasına kömək edir. Bədii ləyaqətə malik sözlər ədəbi simaların qələmində xüsusi tərəvətlə işlənir və həyatdakı gerçəkliklər bədii gerçəkliklə ifadə edilir:

Sən bizim ellərin ruhuna bir bax!
Bizdən inciməmiş bir əziz
qonaq, Nişanlı qızların görüşdən
qabaq

Telini saymağı yadıma düşdü (182, 220).

Özü dediyi kimi “qəlbinin qanıyla şeir yazan” şair nitq bölgülərini elə tənzimləyir, qafiyələri elə qurur ki, bədii vüsət insanda heyranət doğurur:

Şirindir insanın öz azadlığı,
Könül azadlığı, göz azadlığı,
Qələm azadlığı, söz azadlığı,
Dünyanın ən böyük varı mənədir (183, 19).

Söz bədiiilik qaynağıdır. Adi sözlər gözlənilməz üslubi rənglərə malik olur. Bədiiiliyin əsas cəhəti sözün obrazlı mahiyyətini üzə çıxarmaqdır. Bəzən elə məqamlarla

qarşılaşırıq ki, sözün ilk dəfə səslənməsi təəssüratı yaranır. Söz

tapıntıları obrazlılığı canlandırır. Sözseçmə bacarığı dilin poetikləşməsinə qüvvət verir. Poetik dilin ən böyük keyfiyyəti odur ki, o daim dəyişmə və zənginləşmə prosesində olur. Dilin canlılığı onun bədii keyfiyyətini artıran vasitələrdəndir. Bu mənada, Səməd Vurğun sözlərin bədii ləyaqət və keyfiyyətini artıran söz ustalarındandır.

Aşıq Şəmşir, Dəlidağdan keçəndə
Kəklilikli daşlardan xəbər al məni.
Ceyran bulağından qızlar içəndə
Saz tutub, söz qoşub yada sal məni.

Hay vurub, qıy vurub səs sal dağlara,
Gözəllər oylağı göy yaylaqlara.
Mənim bu dərdimi de oylaqlara –
Sinəmdən oxladı bir maral məni (183, 227).

Əsərlərinin birində “Hücuma başlayır mənim söz ordum” deyən Səməd Vurğunun dili aforistik məzmun daşıyan fikirlərlə zənginliyi cəhətdən də diqqəti çəkir. Əgər şairin yaradıcılığında aforizmlər topsa, həcmli bir kitab alınar. Onun ilk yaradıcılıq dövrünü səciyyələndirən aşağıdakı örnəklər bu baxımdan maraqlıdır:

Vicdan düzəldəcək, həyatı, vicdan!” (182, 12).

Örtülü düşmən daha qorxuludur (182, 124).

Əgər mənliyini sevməsə insan,
Onun bu dünyada mənası bir daş (182, 135).

Bil ki, hər əməlin bir kainatdır (182, 139).

Səbəbsiz deyildir nə ölüm, nə qan (182, 141).

Dünyada hər günün bir hökmü vardır (182, 146).

Cahana hər gələn bir əsər qoyur (182, 152).

Bir də ki, dünyada böyük adamlar
Sağlığında böyük ad almamışlar (182, 164).

Saxta insanların qəlbindəkini
Sadə baxışlarla yoxlamaq olmaz (182, 166).

Günəş bir qüvvədir yandıqca sönməz,
Tarixin təkəri geriyə dönməz (182, 227).

Hər tilsimli yolu bir hünər açar (183, 14).

Hər insan ömrünün bir kitabı var (183, 148).

Mənasız gözəllik xatirdə qalmaz (183, 148).

Ürəksiz deyilən sözlər saxtadır (183, 149).

Şairin şöhrəti əsərindədir (183, 214).

Səməd Vurğunun elə fikirləri var ki, indi də aktuallığı ilə diqqəti çəkir. O, xalqın bir çox dərdlərini qələmə alır, onlara münasibət bildirir. Bu bəlalər işində elələri var ki, onlar bütün zamanlar üçün təhlükə mənbəyidir. Bu baxımdan, o, dilimizi mükəmməl bilməyən gəcləri, savadsız müəllimləri göstərir:

Bizim gəncliyin də bir çox dərdi var:

Sevirəm onların həyat səsini.

Əfsus ki, bilməyir hələ də onlar

Nə öz dilimizi, nə öz gəsini!

Yarımçıq elm ilə, yarımçıq savad

Gəncliyin üstündə böyük ləkədir.

“Savadsız müəllim!”.. Bu gülməli ad

Gələcək günlərə bir təhlükədir... (183, 237).

Şairin tənqid obyektlərindən biri özgənin elmini mənimsəyən və bu həqiqəti dərk etmədən özündən razı qalan alimlərdir:

Bəzən bir alimin çox iftixarla
Dediyi özgənin fikirləridir.
Qurtarır nitqini, baxır vüqarla,
Elə bil, öz sözü, öz hünəridir (183, 238).

Səməd Vurğunun dilində *teylənmək* (qaçmaq), *üy* (barmaq bükükləri), *bələn* (çöl) kimi maraqlı dialekt örnəkləri onun dilinə xüsusi bir təbiilik gətirir. Dialektlərin dəyəri ondadır ki, onlar müxtəlif tarixi dövrlərə uyğun dil hadisələrinin aydınlaşdırılmasında mühüm rol oynayır. “Dialekt və şivələrin lüğət tərkibi onun başqa sahələrinə nisbətən sürətlə dəyişsə də, müxtəlif illərdə, əsrlərdə o dildə danışanların tarixində baş vermiş hadisələr burada özünəməxsus şəkildə mühafizə edilir və qorunub saxlanır. Sanki xalqların inkişaf tarixinin müxtəlif zamanları sözlərə öz möhürünü vurur, onlarda tarixin izləri yatıb qalır” (65, 3). Bu mənada, Səməd Vurğun da dialektləri poetik dilə gətirmiş, onları dialektizm səviyyəsinə yüksəltmişdir.

SəmədVurğunun dilində *sənrimək* sözü ilə qarşılaşırıq ki, “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”ndə həmin dialektə rast gəlmədik. Yəqin ki, Qazaxda işlənən həmin dialekt az işləndiyindən qeydə alınmamış və bu səbəbdən də lüğətə salınmamışdır.

Şairin dilindəki bənzətmələr də Vurğunsayağıdır. Şamın əriyib damcı-damcı axıb tökülməsi şairin nəzərində onun gözündən yaş tökməsini təsəvvürə gətirir:

Könül verdim min axşama,
Pərvanətək yandım şama...
Gözündən yaş dama-dama
Şam da dilə gəldi birdən: -
Şair, nə tez qocaldın sən?! (183, 136).

Səməd Vurğun az yaşayıb çox fikir söyləyən, sözdən çox fikrə meydan açan, ana dilimizi ritmi, deyim tərzini, sözə münasi-

bəti ilə zənginləşdirən “bayraqdar” şairdir. Sözsüz ki, əldə bayraq tutanlar həmişə dəstənin qarşısında addımlayır. Sanki bioloji həyatının qısalığını hiss edirmiş kimi şair bir zamanlar yazırdı:

Unutmadım
Adımı dolaşmaq çağırın
Suların düyümlü səsinə...
Mənə çox görməsin zaman
Çalışıb yaşamaq həvəsini (182, 99).

Mənəvi həyatı bioloji həyatından uzun olan Səməd Vurğun uzaqgörənliklə bunu da deyirdi:

Bəxt məni bu yerə qonaq göndərdi,
Gedirəm, yamandır ayrılıq dərdi.
Demə, Səməd Vurğun gəldi-gedərdi,
Unutmaz bu oba, bu mahal məni (183, 227).

Doğrudan da, Azərbaycan sinəsi sözlə dolu Səməd Vurğunu unutmayacaq. Çünki könül candan, Səməd Vurğun Azərbaycan ayrılmaz.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ TARİXİNDƏ ŞƏHRİYAR MƏRHƏLƏSİ

Mənim qənaətimə görə, indi sərəhədlərimizdə gediş-gəlişin sahmana düşüb vüsətlənməsində “Heydərbabaya salam” və “Aman ayrılıq” müəllifi Şəhriyarın tarixi xidmətləri heç bir diplomatın, əlbəttə, heç bir silahlı qüvvənin xidmətləri ilə müqayisədə ölçüyəgəlməz dərəcədə böyükdür.

Bəkir Nəbiyev

Ədəbi aləmdə öz imzası və mövqeyi olan sənətkarlardan biri də Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyardır. O, ədəbiyyatımızda “xalqın şairi”, “bəşəri duyğular şairi” öz izi olan söz sənətkarı kimi tanınır. “Sadə bir həqiqətdir ki, yalnız öz nəfəsi, öz səsi və öz ahəngi olan yazıçı ədəbiyyata yeni bir şey gətirə bilər. Ancaq belələri gərgin əmək və səy sayəsində həyat materialını bədii şəkllə salıb, qiymətli sənət əsərləri yaratmağa qadir olur” (105, 271). Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyar da belə şairlərimizdəndir.

Şəhriyar orijinal üsluba, özünəxas ifadə tərzinə malik olan şairlərdəndir. Onun əsərlərini oxuyanda yalnız özü yada düşür, çünki onun qələmi yalnız özünə məxsusdur, o, öz içindən keçənləri yazıya alır. Dilimizin bənzərsiz gözəlliklərindən, çeşid-çeşid söz anlamlarından istifadə edən şair ədəbiyyatla bərabər, Azərbaycan ədəbi dilinin də inkişafında böyük rol oynamışdır.

Şəhriyarın dilində diqqəti çəkən xüsusiyyətlərdən biri sadəlik və bu sadəliyin poetik ustalıqla birləşməsindən yaranan anlam keyfiyyətidir. Şair sözə dəyər verir, onun təsirindən, məqamlarından istifadə edərək yüksək nitq mədəniyyəti örnəkləri yaradır.

Dil haqqında, söz haqqında çox deyiblər, çox yazıblar. Hətta dili “bəşər tarixinin, insan dühasının ecazkar və hikmətli kəşfi” adlandıırıblar. Dahi Füzuli sözə “ehya” (can, qüvvət,

tərəvət) verməyi məsləhət görüb, Məimməd Araz təəssüf edib ki, “biz sözə ehya verə bilmədik”, Nəbi Xəzri sözü mənasına bələdçilik edə-edə onu tanıyıb və tanıtmağa çalışıb: söz – ürəyin atəşindən su içən, odu yaxıb keçən, məbədgah, qibləgah... Şəhriyar isə sözlərin gücü ilə böyük mətləbləri sadəliklə anladıb, sözləri coşdurub, lakin sözdən coşmağın tərəfdarı olmayıb:

Sözündə həqiqət olsa da, coşma,

Bir az çək cilovu, həddini aşma (134, 355).

Sənətkarlıq məsələləri hər zaman ədəbiyyat və sənət qarşısında duran önəmli problemlərdən olmuşdur. Hər bir ədəbi simanın özəllikləri onun sənətkarlıq keyfiyyətləri ilə bağlıdır. Şəhriyarın sənətkarlığı özünə xasdır, heç kəsin yolu ilə addımlamayan, heç kəsi təkrar etməyən, başqalarını yamsılamayan şairin öz dünyası, söz dünyası, həyata baxışı, gördükləri, duyduqları var və onların tərənnümü fərqlidir. Bu şairin duyğuları da, onları tanıdan sözlərin, misraların düzümü, anlamı da seçkindir:

Dedim: Ayrılıq, qınama məni,

Səni görmüşəm ellər düşməni.

Yüz min kərə də sınısam səni,

Haman ayrılıq, haman ayrılıq,

Aman ayrılıq, aman ayrılıq! (134, 84).

Azərbaycan mədəniyyəti tarixində ədəbi dilin yaranıb formalaşması və inkişafı önəmli proseslərdən biri olmuşdur. “Azərbaycan mədəniyyətinin ağır hissəsini təşkil edən Azərbaycan ədəbi dili tarixi ümumtürk mədəniyyətinin regional təzahürüdür” (32,5). Belə ki, dilimizin xalq ruhuna uyğun, Azərbaycan təfəkkürünü yaşadan özəl xüsusiyyətləri vardır. Funksional üslubları ilə səciyyələnən ədəbi dilimiz müxtəlif tarixi dövənlərdən keçərək özünəxas normativ faktlar qazanmış və zaman-zaman həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət baxımından xeyli dərəcədə zənginləşmişdir.

Şəhriyarın dili maraqlı və diqqətçəkicidir. Şairin dilindəki “çaqışdırmaq”, “hövləsək”, “xeymə”, “mısqmaq”, “dönərgə”, “qavzanmaq”, “küsümək”, “qonuşmaq”, “çönmək”, “kərdi”, “qapsamaq”, “çırtamaq” kimi dialekt örnəkləri şairin dilinə ümumxalq dilinin şirinliyini qatan dil faktlarıdır. Xəlqilik onun dilində bir keyfiyyətdir. Şair əsərlərinin birində haqlı olaraq deyir: “Türki bir çeşmə isə mən onu dərya elədim” (134, 128).

O sənətkar dəyərlidir ki, sözə ehtiyac hiss etdikdə da dilin milli bazası əsasında yeni söz və ifadələr yaradır. Ədəbi dildən danışarkən dilimizdəki söz-ifadə yaradıcılığı unudulmamalıdır. Bu anlamda dildəki leksik vahidləri iki qrupa ayırmaq mümkündür:

1. Dildə əvvəldən mövcud olan söz və ifadələr.

2. Sonradan yaradılan, yəni “müəllifli” söz və ifadələr.

İkinci qrupa aid olan sözlərin yaranması və inkişafında, ilk növbədə, ədəbi simalarımıza borcluyuq. Bu anlamda, Şəhriyarın dilində çox maraqlı və şairin öz qələminə xas olan ifadələrlə qarşılaşmaq mümkündür. “Zülmün evi”, “məhəbbətin risalət vədəsi”, “siyasət mərzəsi”, “xəyal meydanları”, “qış donduran ürəklər”, “gözlərin rəfi”, “xatirələr səfində xeymə qurmaq”, “ümidplov”, “insansız inqilab” və s. kimi söz və ifadələr şairin dil-üslub keyfiyyətləri sırasına daxildir. Tarixən Azərbaycan ədəbi dilinin özünəməxsus leksik sanbalı, qrammatik qüdrəti olmuşdur. Bu baxımdan, xalqımızın söz dəyənləri qədim zamanlardan üzü bəri sözü sənətin layiqli mövqeyində bərqərar etmişlər. Zaman-zaman dilimizin daxili imkanları hesabına söz yaradıcılığı prosesi diqqəti çəkən amillərdəndir. Bunlar ədəbi dilimizin inkişaf üstünlüyünü göstərən faktlardır.

Məlumdur ki, üslubundan asılı olmayaraq, bütün əsərlərin əsasında söz dayanır. Bədii üslubda isə əsas məsələ sözdən necə istifadə etməkdir, yəni uğur fikirlərin ifadə tərzii ilə çox bağlıdır. Bu mənada, Şəhriyar sözü mənəfatini artıran,

dilimizin estetik gözəlliyinə xidmət edən söz ustadı olaraq ədəbi dilimizdə öz yerini layiqincə ehtiram qazanmışdır.

Şəhriyarın əsərlərində İslam dininin dəyərlərinə yüksək münasibət özünü göstərir. Bu mənada, şairin qadınlara münasibəti diqqəti çəkir:

Qadın bir anadır bəşəriyyətə,
Önündə təzim et, ədəblə əyil (134, 422).

Analı evlərdə cənnət yaranar,
Anasız evlərdə həsrət yaranar (134, 431).

Sadəliyi, dilinin xəlqiliyi, qarşıya qoyduğu məsələlər, qələmə aldığı mövzular ilə həm çağdaşlarının, həm də özündən sonra gələnlərin mənəviyyatında intibah yaratmaq baxımından fərqli bir sənətkar olan Şəhriyar bəşəri duyğuların tərənnümçüsüdür. O istəyir ki, “dünyaya ədalət bayrağı” sancılsın. Şəhriyarın dilində bir sıra sanballı və bütün zamanlar üçün dəyərli, nəsihət xarakterli fikirlər özünü göstərir. Bu fikirlər dahi Nizami Gəncəvinin hikmət və nəsihətlərindən geri qalmır:

Dünyada nə qədər iş var, sənət var,
Birindən yapışar aqıl adamlar.
Hər kəs öz yerini tapsa həyatda,
Sanki xəzinə var başının altda (134, 335).

Zəhmətə arxalan, işə güvən sən,
Budur tərəqqinin yolu əzəldən (134, 337).

İnsanlar biliklə hörmət qazanar .
Cəhli iqrar etmək səmimiyyətdir,
Haqqı danmaq isə alçaq sifətdir.
Düzlüyü özünə bir hünər bil sən,
Çəkinmə bilməyib üzr istəməkdən (134, 429).

“Şəhriyarın irsi, o cümlədən də, xüsusən ana dilində yazılmış əsərləri, Azərbaycan poeziyasının xalq həyatı ilə

qaynayıb qarışmasında, şeir dilimizin mənəvi sərvətlərindən, ədəbi dilimizin şəhdindən-şəkərindən gözü dolusu barınıb-bəhrələnməsində müqayisəyəgəlməz dərəcədə böyük xidmətlər göstərmişdir” (152, 11).

Ümumxalq dili ruhunda yazılmış əsərləri ilə seçilən şair ədəbiyyatda olduğu kimi, ədəbi dilimizdə də yeniliklər yaratmışdır. “Hansı dildə yazmasından asılı olmayaraq, Şəhriyar həmişə vicdanının səsinə qulaq asan, qəlbində tüğyan edən duyğuları, başından keçən fikirləri səmimiyyətlə əks etdirən bir sənətkar idi” (49, 7). Əsərlərinin birində özünü “haqqa doğru qaranlıqlarda el məşəli” adlandıran Şəhriyar, özü dediyi kimi, həm də “əbədiyyət gülü”dür. Bu böyük zəka sahibi ümumşərq mədəniyyəti və Azərbaycan ədəbi dili tarixində maraqlı bir hadisədir. Şəhriyar təkcə öz vətəninə deyil, Azərbaycan dilinin danışıldığı, anlaşıldığı bütün məkanlarda tanınan və sevilən şairdir. “Bunun birinci səbəbi, əlbəttə, “Türkün dilitək sevgili, istəkli dil olmaz” deyən şairin ana dilinə sonsuz məhəbbəti və dilimizin zənginliklərinə dərinləndən bələd olmasıdır” (49, 9).

Ümumbəşəri dəyərlər içində özünə xas olan bir mövqe qazanmış şairin söz gülüstanı rəngarəngdir. Sözlə möhtac olmaq sənətkar üçün ağır dərddir, lakin dilini sevənlər, onun dərinliyinə girməyi bacaranlar belə bir dərddən azaddır və düşüncələrini sözlə çevirə bilirlər. Sözsüz ki, sözlər təfəkkür və düşüncələr dünyasının açarıdır, insanın iç aləmini bəyan edən, könlündən keçənləri çatdıran ən gözəl bələdçidir. “Xalqın mədəni səviyyəsi nə qədər yüksək olursa, onun dilinin səviyyəsi də eləcə yüksəlmiş, sözlərlə zənginləşmiş olur” (197, 87).

Şəhriyar “Əsli-Kərəm” şerinə bir haşiyə” əsərində haqlı olaraq deyir:

Çox şairin təbi donar buz kimi,
Şəhriyarın şeri də qaynar gəli (134, 130).

Dilimizin söz gülüstanını seyr etməklə kifayətlənməyən Şəhriyarın özünəxas söz gülşəni var idi. Xalq ağzının şirinliyini özündə yaşadan, danışq dilinin özəlliklərindən qida alan deyim tərzinin dil-üslub keyfiyyətlərinin önündə gəlir. “Öz böyük istedadını reallaşdırmaq üçün doğma Azərbaycan dilinin əsrarəngiz axar-baxarı Şəhriyar üçün vüsətli bir hünər və yaradıcılıq meydanı açmışdır” (152, 9). Azərbaycanda “Yalan dünya” şerinə gözəl bir musiqi əsəri yazılıb. Ritorik sual cümlələrinin bolluğu (dörd misradan ibarət olan bir bənddə misraların sayı qədər sual cümləsi vardır) və yüksələn intonasiyası ilə dərin bədiiliyin yarandığı bu əsərdəki ritmik təkrarlar, axıcılıq, dilin təbiilik və sadəliyi özlüyündə bir qəmli, təəssüflü, düşündürücü melodiya yaradır:

Sənin bəhrən yeyən
kimdir? Kiminkisən? Yiyən
kimdir? Sənə doğru deyən
kimdir?

“Yalan dünya, yalan dünya!” (134, 134).

Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poeması “xalq həyatının mənəvi ensiklopediyası” adlandırılmağa layiqdir. Bu əsər onu oxuyan hər bir kəsdə Azərbaycan mənəviyyatı, adət-ənənələri haqqında hərtərəfli və mükəmməl təsəvvür yaratmağa qadirdir. Əsərin 76 bənddən ibarət olan birinci hissəsinin 16-cı bəndində qədim Azərbaycan xalq mahnısı olan “Sarı gəlin”dən bir misra verilmiş və şairin müqəddəs arzuları ifadə olunmuşdur:

Heydərbaba, dağın, daşın sərəsi,
Kəklik oxur, dalısında fərəsi,
Quzuların ağı, bozu, qərəsi,
Bir gedəydim dağ-dərələr uzunu,

Oxuyaydım: “Çoban, qaytar quzunu” (134, 39).

Azərbaycan xalqının yaşadığı, Azərbaycan dilinin anlaşıldığı bütün məkanlarda aksiom səciyyəli yekdil bir fikir geniş yayılıb: “Sarı gəlin” xalqımızın özəl və gözəl mahnılarından. Onun haqqında fərqli-fərqli yozumlar vardır.

“Sarı gəlin” barəsindəki versiyalardan biri belədir: bir zamanlar

ömür-gün yoldaşını itirən cavan gəlinlər başqasına aidliyi ifadə edən sarı rəngli paltar geyinərmişlər və onların ixtiyarı gəlin gəldikləri evin böyüklərində olarmış, onlar istəsə gəlinlərini atası evinə göndərər, istəsə başqasına ərə verə bilərdilər. Bu başqası, əsasən, ailənin digər bir oğlu olarmış. Bu adət son zamanlara qədər özünü göstərirdi və bəlkə indi də az-az olsa da, yaşamını davam etdirir. Əgər həmin sarı gəlinləri başqa sevənlər varsa da, onlara verməzmişlər. Yəqin ki, “Səni mənə verməzlər, sarı gəlin!” nisgilli nidası da belə yaranıb. Bəlkə də, Şəhriyar “Sarı gəlin” mahnısı oxumaq istəyi ilə gəncliyindəki nisgilini yaşayıb. Və sanki bu həsrət onun misralarına da çöküb.

Şəhriyarın dilində atalar sözünə bənzəyən, mənə yükünün ağırlığı ilə atalar sözündən geri qalmayan aforizmlər vardır. Onlar Azərbaycan xalqının hikmət xəzinəsinə daxil olmağa layiq söz-fikir incilərdir. Bu “müəllifli atalar sözləri”ndə xalqımızın müdrikliliyi, minilliklərdən, yüzilliklərdən üzü bəri gələn mənəvi sərvətimiz qorunub saxlanıb:

- Bilsinlər ki, adam gedər, ad qalar,
- Yaxşı-pisdən ağızda bir dad qalar (134, 43).
- Zülmün evin səbrü-təhəmmül yıxar (134, 55).
- El nisgili pis yandırar, pis yaxar (134, 76).
- Ümidplov bişsə, gözəl bir şeydir,
- Ümid ki var, demək, yeməkdən yeydir (134, 77).
- Gözlər yağış yağdırmasa, yanarsan (134, 77).
- Bu dünyada bizdən qalan bir sədi,
- Bir karvanın zəngi qalırsa, bədi (134, 82).
- Dəli viranəni xoşlar (134, 135).

Azərbaycan xalqının söz qalası möhkəm, söz zirvəsi möhtəşəmdir. Sözün sultanı Füzulidən əvvəl də, sonra da sözə dəyər verənlər olub. Onlar sözün gücünün böyük olduğunu dərk etməklə bərabər, həm də bəzən unudulan bu əbədi həqiqəti anladılar. Sözün dərəcəsinə qaldıraraq söz qalasına hərə bir kərpic hörüb. Sözün həm yaşatmaq, həm də öldürmək,

həm qaldırmaq, həm də endirmək, bir anda neçə ilin hörmətindən salmaq qüdrəti söz sənətkarlarına bəllidir. O da bəllidir ki, sənətkarı söz tanıdır, söz yaşadır. Şəhriyar hələ sağlığında əmin idi ki, onun söz və fikirləri ötəri deyil, yaşayacaq və nəsillərdən-nəsillərə keçəcək:

Evlər qalır, ev sahibi yox özü,
Ocaxların ancaq işıldar közü,
Gedənlərin az-çox qalıbdır izi,
Bizdən də bir söz qalacaq, ay aman!
Kimlər bizdən söz salacaq, ay aman! (134, 56).

Aşiq deyər: bir nazlı yar var imiş,
Eşqindən odlanıb yanar var imiş,
Bir sazlı, sözlü Şəhriyar var imiş,
Odlar sönmüb, onun odu sönməyib,
Fələk çönüb, onun çərxi çönməyib (134, 56).

Şəhriyar nə yazdısa, xalqını sevərək yazdı, nə yaratdısa, ürəklə yaratdı, sözləri eldən-elə yayıldı. "Aşıqların sazlarında sözüm var" (134, 41) - deyən şairin "Biz də keçək yurdumuzun sözünə (134, 43)" mısrası bu fikri təsdiq edir.

Şəhriyar yaradıcılığının bir hissəsini gəraylı janrında yazdığı əsərlər təşkil edir.

Xəzan gəldi, gül apardı,
Bir şeydə bülbül apardı,
Yanmışdım mən, kül olmuşdum,
Yel də gəldi, kül apardı (134, 58).

S.M.Şəhriyarın çox sayda belə əsərləri vardır ki, onlar dilinin təbiiliyi, sadəlik və səmimiliyi ilə seçilir.

Yar hər yerə mənnən getdi,
Əcəl gəldi, onnan getdi,
Dayan, gəlmiş yola salım,
Xoş günüm də sənnən getdi.

Elim getdi, ölüm qaldı,

Alovlandım, külüm qaldı,
Uçurdu bülbülüm bağdan,
Deyərdi, bir gülüm qaldı (134, 59).

Məlumdur ki, bayatı xalq şeri janrıdır. Lakin yazılı ədəbiyyatımızda da bayatı janrına müraciət edənlər olmuşdur. Bu baxımdan, şah babamız Xətayinin, Məhəmməd Əmaninin, Qasım bəy Zakirin yaradıcılığı səciyyəvidir. Şəhriyar da bu lakonik, anlam səviyyəsi ilə fərqlənən janrda gözəl əsərlər yaratmışdır. Belə əsərlərində onun dili daha sadə, daha təbiidir. Bəndləri bayatı formasında olan “Uşaqlar” şerində deyir:

Deyirdin, itən yaxşı,
Cövüz tək bitən yaxşı.
Dünyanı dolanmışam,
Hər yerdən vətən yaxşı (134, 121).

Bu bədii parça el bayatlarından birini xatırladır və onun dili həmin folklor örnəyinin dilindən seçilmir:

Əzizim, vətən yaxşı,
Geyməyə kətan yaxşı.
Gəzməyə qərib ölkə,
Ölməyə vətən yaxşı.

Bu əsərləri folklor örnəklərindən ayıran cəhət yalnız onların el bayatlarına xas olan formal xüsusiyyətinin – ilk misranın əvvəlində “ələmi, əziziyəm, əzizim” kimi sözlərin işlənməməsidir. Həmin bayatılar xalq dilinin dadı-duzu ilə o qədər zəngindir ki, onların bəzilərini el bayatılatılarından seçmək olmur. “Önündə kəlmə-kəlmə, beyt-beyt, vərəq-vərəq açılan şair kəlamı işığında oxucu tam səmimiyyətlə öz daxili aləmini, qəlbini, şüurunu ona etibar edir, özünü həyəcanlandıran, narahat edən çox vacib, taleyüklü mətləblər barəsində ondan məsləhət alır, öz fikir və duyğular axarını şair kəlamının yüksək məna pərdəsinə kökləyir” (152, 23).

Vətəni sevən dilini də sevər. Çünki dil vətənin dilidir, ananın dilidir. Əsl söz adamları sözdən təkə faydalanmayıblar, həm də onun məna qatlarını üzə çıxarıb, üslub məqamlarını

tapıblar. “Əsl söz sənətkarlarının böyüklüyü həm də bununla ölçülür ki, onun istər sağlığında, istərsə də dünyasını dəyişməsindən on illər, qərinələr keçəndən sonra əsərlərini oxuyan hər kəs, ilk növbədə isə sözə qarşı həssas olan yüksək səviyyəli bədii zövq sahibləri, şeirsevənlər dərindən təsirlənir, həmin sənətkarla, onun kəlamı ilə özü arasında nə isə bir uyarlıq, yaxınlıq, doğmalığ, səsleşmə, tipologiya görür ” (49, 23). Şəhriyar belə sənətkarlardandır. “Eyvay, anam!” poemasında “Anam məni yaratmış, mən aləm yaratmışam” deyən şair ədəbi dilimizdə, şeiriyyetimizdə, doğrudan da, dünyanın söz deyənlərinin, söz sərraflarının diqqətini çəkən bir aləm yaradıb.

Bu gün ədəbi dilimizdə çox sayda kəlamları qalan ustad Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyardan onu tanıyıb sevənlərin hamısı söz sala bilər. Sağlığında klassiklik qazanmış, Azərbaycanın cənub hissəsində milli ədəbi dilimizi yüksəyə qaldıran, o taylı, bu taylı Azərbaycanın sevilib-seçilən şairi özünəxas imzaya malik, öz yolu və yeri olan sənətkarlardandır. Son dərəcə milli olan sənətkar milliliyi qədər də bəşəri keyfiyyətlərə malikdir. Əsərlərini iki dildə – Azərbaycan və fars dillərində yazsa da və fars dilindəki əsərləri kəmiyyət baxımından çox olsa da, şair el dilində yazdığı poetik örnəkləri ilə daha yüksək zirvədə dayanır. “Şəhriyarın doğma ana dilində yazdığı əsərlər onun yaradıcılığının bizim üçün xüsusilə qiymətli olan tərkib hissələrindən biridir. Hələ müəllifin sağlığında klassik bir əsər kimi etiraf edilib şərəfləndirilən “Heydərbabaya salam” poeması da buraya daxil olmaqla, həmin əsərlər müəllifinə təkcə Azərbaycanda və İranda yox, həm də Türkiyədə, İraqda, Orta Asiyada, ümumiyyətlə, dilimizin anlaşıldığı bütün ölkələrdə haqlı şöhrət qazandırmışdır. Bunun birinci səbəbi, əlbəttə, “Türkün dilitək sevgili, istəkli dil olmaz” deyən şairin ana dilinə tükənməz məhəbbəti və dilimizin zənginliklərinə dərindən bələd olmasıdır” (152, 8-9).

Azərbaycan ədəbi dilinə gətirdiyi yeni obraz və ifadə vasitələri Şəhriyarın sənətkarlıq keyfiyyətlərini artıran faktlardandır. Heç bir ədəbi simanın yaradıcılığında dağ obrazı onun poeziyasındakı qədər yüksək təbiilik və sadəliyi, eyni zamanda, möhtəşəmliyi ilə tərənnüm edilməmişdir. Özünü “Azər elinin yaralı nisgili, əbədi sevgilisi”, “öz gülşəninin bülbülü”, “el məşəli”, “əbədiyyət gülü”, “darda qalıb bağıran şir” kimi qiymətləndirən Şəhriyar həm də belə deyir:

Göz yaşları hər yerdən axarsa, məni tuşlar,
Deryaya axar, bəllidir, çayların axarı (134, 57).

Şəhriyar, həm də cəsarəti ilə yaddaşlarda qalmışdır. Həqiqətlərdən, reallıqlardan danışan, duyduqlarını sözə çevirən şair xəlqiliyi ilə çox yüksəkdə dayanır. Təkcə “Heydərbabaya salam” poeması kifayətdir ki, müəllifinə əbədi şöhrət qazandırсын. “Səhəndim” əsərindəki aşağıdakı misralar sanki “Şəhriyar kimdir?” sualının cavabı kimi səslənir:

O nə şair ki, dağın vəsfinə misdaq onu gördüm,
Mən sənintək ucalıq məşqinə məşşaq onu gördüm.
Eşqə, eşq əhlinə müştəq onu gördüm.
Şeir yazanda qələmindən baxasan dürr səpələndi,
Sanki ulduzlar ələndi!
Söz deyəndə görəsən qatdı gülü, püstəni, qəndi,
Yaşasın şair əfəndi! (134, 63).

Doğrudan da, Şəhriyarın poeziyasında fərqli bir dağ obrazı qabarıq şəkildə diqqəti çəkir. Və düşünürsən ki, şairin dağ-dərələr uzununu “Sarı gəlin” oxumaq arzu və həsrətini dağlar kimi heç nə dərk edib kiməsə çatdırıb bilməz:

Yurdunu el-obasının sözü ilə tərənnüm edən şairin dilində *çaydanlar ərsinin üstündə qaynayır, qovurğalar sacın içində oynayır, gecələr ay selin sularında boğulur...* Xalqımızın qədim, tarixi dəqiq bilinməyən oyunlarının, adətlərinin – aradanxır, çiling-ağac oyunları, Novruz bayramında yumurta boyamaq, şairin təbiri ilə desək, yumurta “çaqqışdırmaq”, bacadan şal sallamaq, qış üçün meyvə qurutmaq və s.-in tərənnümü o qədər

isti ürəklə ifadə olunmuşdur ki, bu haqda oxuyanlara təsir etməyə bilməz. “Əsl söz sənətkarlarının böyüklüyü onunla ölçülür ki, onun istər sağlığında, istərsə də dünyasını dəyişməsindən on illər, qərinələr keçəndən sonra əsərlərini oxuyan hər kəs, ilk növbədə isə sözə qarşı həssas olan yüksək səviyyəli bədii zövq sahibləri, şeirsevənlər dərindən təsirlənir, həmin sənətkarla, onun kəlamı ilə özü və öz zəmanəsi arasında, mənsub olduğu ölkə, qövm və cəmiyyətin taleyi arasında, fikir və duyğuları arasında nə isə bir uyarlıq, yaxınlıq, doğmalılıq, səsleşmə, tipologiya görür” (152, 23).

Şəhriyarın dilində linqvistik baxımdan maraqlı faktlar çoxdur. Onun dilindəki sual cümlələrinin özünə xas olan üslub məqamları vardır. Onlar qrammatik sual cümlələri deyil, ritorik, cavaba ehtiyacı olmayan, lakin düşündürən, fəlsəfi məzmunlu suallardır:

Eşqin ki qərarında vəfa olmayacaqmış,
Bilməm ki, təbiət niyə qoymuş bu qərarı? (134, 57).

Şairin işlətdiyi sual cümlələri, həm də diqqəti əsas məsələyə çəkməkdə mühüm rol oynayır. Onun dilində Azərbaycan milli bədii təfəkkürünün məhsulu olan frazeoloji birləşmələrin də özünə xas olan məqamları vardır:

Getmə, tərsa balası, mən də sənə sayə gəlim,
Əl qatanda sənə məşşatə tamaşayə gəlim (134, 92).

Beytdəki “əl qatmaq” ifadəsi xalq dilinin təbii, sadə və səmimi elementlərindəndir. Millilik dərəcəsinin yüksəkliyi ilə seçilən belə frazeoloji birləşmələr dilin təbiilik və gözəlliyini təsdiq edən faktlardır.

Akademik B.Nəbiyev haqlı olaraq, Şəhriyar irsinin iki mühüm keyfiyyətini xüsusi olaraq qeyd edir. “Həmin keyfiyyətlərdən birincisi budur ki, şairin həm fars, həm də Azərbaycan dilində yazmış olduğu müxtəlif mövzulu əsərlərin bir çoxu bütün zamanlar, ölkələr və insanlar üçün gərəkli, maraqlı olan dərin və ali fikirlərlə, incə və zərif bəşəri duyğularla zəngindir. İkinci vacib keyfiyyət isə bu fikir və

duyğuların bir söz ustadı kimi müəllif tərəfindən yüksək dərəcəli sənətkarlıqla, təzə, tərəvətli, orijinal, bədii ifadə vasitələrilə, ürəyə yatan ahəng və cazibədarlıqla, ən yüksək bədii tələblərinə cavab verən səviyyədə təsvir olunmasıdır” (152, 24).

S.M.Şəhriyar özü dediyi kimi “ruhunda əsər qoyan”, yəni iz qoyan hadisə və düşüncələri tərənnüm edir. Xalq dilindən o qədər layiqli sözlər alır ki, dilimizin gözəlliyinə heyran qalmamaq mümkün olmur:

Heydərbaba, mərd oğullar doğginən,
Namərdlərin burunların ovginən,
Gədəklərdə qurdları tut, boğginən,
Qoy quzular ayın-şayın otlasın,
Qoyunların quyruqların qatlasın (134, 48).

Buradakı “ayın-şayın” sözü uğurlu dil faktlarındanındır. O, “rahat, qorxusuz, hürküsüz” anlamında işlənmişdir. “Ayın-şayın” sözü “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya” lüğətində qeyd edilsə də (30, 62), daha çox danışıq dili üçün xarakterikdir və Naxçıvan və Təbriz xalq danışığında aktiv leksik vahidlərdən biridir.

Şairin poeziyasında $-a^2$ şəkilçili feil və “bilmək” felinin köməyi ilə düzələn tərkibi feillərin danışıq şəklində işlənməsi onun dilinə xüsusi bir şirinlik gətirir:

Heydərbaba, yolum səndən kəc oldu,
Ömrüm keçdi, *gələmmədim* gec oldu (134, 38).

Burada “gələ bilmədim” sözü “gələmmədim” şəklində verilərək ümumxalq dili faktlarının ədəbi dilə keçməsinə imkan yaratmışdır. Bundan başqa, indiki zaman şəkilçisi saitlə bitən sözlərdə ilk saitini itirərək işlənmişdir:

Heydərbaba, Molla İbrahim var, ya yox?
Məktəb açar, *oxur* uşaqlar, ya yox? (134, 44).

Bədii təzad bədii ifadə vasitələrindən biri olaraq bədiiyi artırmaqda çox əhəmiyyətliyədir. Şəhriyarın dilində ondan geniş şəkildə istifadə edilmişdir:

Heydərbaba, gün dalıvı dağlasın,
Üzün gülsün, bulaqların ağlasın,
Uşaqların bir dəstə gül bağlasın,
Yel gələndə ver gətirsin bu yana,
Bəlkə mənim yatmış bəxtim oyana (134, 37).

Və ya:

Kəndli gəlin kimi dünyanı bəzər,
Öz övrəti yamaq-yamağa düzər (134, 53).

Şəhriyarın bu taylı Azərbaycanda yaşayan şair və ziyalı dostlarına həsr etdiyi əsərlərin xüsusi zövq və şövqlə yazılması onların dilindən bəlli olur. Şairin ritmik təkrar, tam, mükəmməl, zəngin qafiyələrlə dolu əsərləri dilimizin axarını bir daha təsdiq edir:

Qurban olum mən o şirin dillərə,
Uzaq düşdük, həsrət qaldıq ellərə,
Səhər-axşam yalvarıram yellərə,
Qardaşıma məndən salam yetirsin,
Ondan da bir xəbər-ətər gətirsin (134,75).

Xalqımızın dilində alqış və qarğışların müəyyən mövqeyi olmuş və onlar məişət nitqində aktiv sintaksisi ilə seçilmişdir. Şəhriyarın dilində də alqış və qarğışların müəyyən dərəcədə yeri vardır. Bu baxımdan, aşağıdakı alqışlar diqqəti çəkir:

El də gülsün, muradına yetişsin,
Ürəklərin yaraları bitişsin! (134, 53).

Heydərbaba, alçaqların köşk olsun,
Bizdən sonra qalanlara eşq olsun!
Keçmişlərin gələnlərə məşq olsun,
Övladınız məzhəbini danmasın,
Hər içiboş sözlərə aldanmasın! (134, 56).

Şairin dilində alqışlar daha çox diqqəti çəksə də, qarğışlardan da istifadə edilmişdir:

Nədir axı bu millətin günahı?
Tutsun sizi görüm məzlumlar ahı! (134, 52).

S.M.Şəhriyarın dilində çox sayda aforizm səciyyəli fikir və ifadələrlə də qarşılaşırıq:

Heydərbaba, igid əmək itirməz
Namərd olan ömrü başa yetirməz (134, 38).

Bilsinlər ki, adam gedər, ad qalar
Yaxşı-pisdən ağızda bir dad qalar (134, 43).

Zülmün evin səbri-təhəmmül yıxar,
Dərviş olan səbrin əlin bərk sıxar.

Demək ilə yemək olmaz (134, 86).

S.M.Şəhriyarın dilində xitabların da üslub imkanları genişdir. Maraqlıdır ki, şair bəzən eyni obyektə müraciət etsə də, həmin obyektə aid bir deyil, bir neçə xitabı eyni zamanda işlədir. Bu, bir tərəfdən bədiliyi gücləndirirsə, digər tərəfdən xitabın üslub keyfiyyətlərini üzə çıxarır:

Şah dağım, çal papağım, el dayağım, şanlı Səhəndim!
Başı tufanlı Səhəndim!

Başda Heydərbabatək qarla, qırovla qarışıbsan,
Son ipək telli buludlarla üfüqdə sarışıbsan (134, 62).

S.M.Şəhriyarın dilində şairin qələminə məxsus olan *iman aparmaq, məhəbbətin çırağı, şeytanlıq qurğusu, səbrin insanla güləşməyi, məhəbbət caddəsi, məhəbbətin risalət vədəsi, siyasət mərəzi, asılı gözlər, içiboş sözlər, səliqəli oğru, ipək telli buludlar, ürək qonağı, qəm sazı, əbədiyyət qaraltısı* kimi onlarla maraqlı ifadələr işlənmişdir.

Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın “Dərya elədim” adlı otuz altı misradan ibarət əsərində türk dilinin – milli dilin özəlliklərinin tərənnümü əsas yer tutur. Bu əsər sanki “Türkün dilitək sevgili, istəkli dil olmaz” deyən şairin həmin ovqatda olan əsərindəki ideyaların davamı kimi səslənir. Şair çeşməyə bənzətdiyi ana dilini dərya səviyyəsinə qaldırmağı ilə fəxr edir.

Sözügədən şeirdə Şəhriyar özünü Hafizlə müqayisə edir və onun fars dili üçün gördüyü işi öz ana dilində gördüyünü yazır:

Əbədiyyətlə yanaşdım, doğula Hafizə tay,
Şirazın çilçirəğin Təbrizə əhda elədim.
Türkinin canını almışdı həyasız tağut,
Mən həyat aldım ona,

həqq üçün əhya elədim (134, 128).

Doğrudan da, fars dilində yazdığı gözəl əsərləri ilə Şirazda çıraq yandıran Hafiz kimi Şəhriyar da belə bir çıraq Təbrizdə yandırdı. O, zövq və şövq ilə ana dilini canlandırıraq İranda ədəbi dil səviyyəsinə qaldırdı. Və həqiqətən də, ana dilində yazdığı əsərləri ilə nəinki təkcə vətəninə, hətta başqa ölkələrdə də tanınıb şöhrətləndi. Bu haqda şairin özü belə deyir:

Nə tək İranda mənim vəlvələ salmış qələmim,
Bax ki, Türkiyədə, Qafqazda nə qovğa elədim.
Bax ki, Tehrandə nə Fərzanələr olmuş, Valeh,
Bax ki, Təbrizdə nə şairləri Şeyda elədim (134, 128).

Şeirdə Şəhriyar “Səhəndiyyə” əsərinin adını çəkir. Şair göstərir ki, bu əsərlə həm Səhənd dağının başını uca edib, həm də qardaş bildiyi şair Bulud Qaraçorlu Səhəndin vəzifəsini yerinə yetirib:

Həm “Səhəndiyyə” Səhəndin dağın etdi başuca,
Həm mən öz qardaşımın haqqını ifa elədim (134, 128).

Şəhriyar “Dərya elədim” adlı əsərində göstərir ki, türk dili acı dillərdə acılaşmışdır, bu dili şirinləşdirən isə şairin özüdür və o, bununla qürur duymaqda çox haqlıdır:

Acı dillərdə şirin türki olurdu hənəzəl,
Mən şirin dillərə qatdım onu, halva elədim.
Hər nə qalmışdı keçənlərdən ona bal pətəyi,
Əridib mumlu balın şəhdi-müsəffa elədim (134, 128).

Bu əsərdə Şəhriyar ana dilindəki xidmətlərini sadalayır, mumlu bal kimi olan ana dilini əridib mumdan ayıraraq

saflaşdırdığını göstərir. Çünki ana dili anaların dilidir, onların dilindən qopan laylalardır:

Türki, vallah, analar oxşağı, laylay dilidir,

Dərdimi mən bu dəva ilə müdava elədim (134, 128).

“Dərya elədim” əsərində şair ana dili uğrunda çalışsa da, hələ onun üçün çox işlər görməyin vacibliyini xatırladır:

Şəhriyar, heyif, soluxdur bu dəyirman hələ də,

Dartmağa yoxdu dəni, mən də müdara elədim.

Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın dil-üslub keyfiyyətləri baxımından maraqlı əsərlərindən biri də “Əsli-Kərəm” şerinə bir haşiyə” şeridir. Şair əsərin əvvəlində epigraf kimi “Əsli və Kərəm” dastanında Kərəmin dilindən bir qoşmanın bəndini verərək, sanki oxucunu ürəyindən keçən hisslərin tərənnümünə hazırlayır:

Kərəm deyər: Mən bir səfil səyyadam,

Hər marala tor ataram, mar gəli.

Yar bağının bülbülləri oxuyur,

Bizim yurda siyrə də yox, sar gəli (134, 129).

Bu misralardan sonra Şəhriyar elə bədii təsvir və ifadələr işlədir ki, dastanın bəndindəki ana xətdə olan təzadlar sanki yeni bir gözəllikdə, yeni bir tərəvət, məzmun və formada özünü göstərir:

Evdə bir il ah çəkirəm, xəbər yox,

Evdən çıxam mən o yana, yar gəli.

Tay-tuşlarım çölə çıxar, gün çıxar,

Mən çıxanda yağış getsə, qar gəli.

Yazıq quzum, aclığa çox darıxma,

Bu gün-sabah bahar gəli, bar gəli.

Bizə gələ-gəlməyə bir kal iydə,

Qonşumuza heyva gəli, nar gəli.

Xan evinə şir gələ, quyruq bular,

Bizim evə kor it gələ, har gəli.

Xəlpə qonaq gəli gözü sürməli,

Bizim evdən kor getməmiş, kar gəli (134, 129).
“Əsli-Kərəm” şerinə bir haşiyə” şeri bəndlər şəklindədir. Əsər beş bənddən ibarətdir. Maraqlıdır ki, əsərin üç bəndi altı misradan, son iki bəndi isə səkkiz misradan ibarətdir. Hər bir bənd dilinin şirinlik və gözəlliyi, axıcılığı ilə oxucunun qəlb aləminə dərin təsir göstərir və əsərin son bəndi fəxryyə janrına xas olan cəhətlərə malik olması ilə yadda qalır:

İşçi toyuq kəsəndə mən baxammam,
Bilməm necə ürəyindən var gəli?
Qəmdən mənim bir eynək var
gözümdə,İşiq-aydın gün gözümə tar
gəli.
Eşqim düşüb yadıma, gözlər daşar,
Baharda sel atlanı, çaylar gəli.
Çox şairin təbi donar buz kimi,
Şəhriyarın şeri də qaynar gəli (134, 130).

Doğrudan da, özü dediyi ki, Şəhriyarın şeri isti, qaynar bulağı xatırladır və bu bulaq üzə çıxdığı zamandan indiyədək ürəklərə axır.

Məlumdur ki, Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın zəngin yaradıcılığının böyük hissəsini fars dilində yazdığı əsərlər təşkil edir. Lakin hansı dildə yazmasından asılı olmayaraq şair milli Azərbaycan şairidir. İnsan başqa dildə təhsil ala bilər, yaza bilər, yüksək kürsülərdən çıxış edə bilər. Ancaq insan düşünəndə mütləq doğma ana dilində düşünür. Deməli, Şəhriyar fars dilində yazdığı əsərlərində də ana dilində düşüdüklərini yazmışdır. Onun bütün əsərləri milli Azərbaycan təfəkkürünün məhsuludur.

Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyarı Azərbaycanın ilk Xalq şairi Səməd Vurğunla müqayisə etmək mümkündür. Səməd Vurğunun “Azərbaycan” şerində azərbaycançılıq ideyası nə qədər yüksəkdirsə, Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poemasında da bu ideya o qədər yüksəkdir. Azərbaycanın şimalında Səməd Vurğun kimdirsə, cənubunda

da

Şəhriyar

odur.

MİKAYIL MÜŞFİQ VƏ ƏDƏBİ DİLİMİZ

*Ey bizim dünyanın söz deyənləri,
Ruhun dodağına tutun neyləri!*

M. Müşfiq

Dünyanın söz deyənlərindən biri kimi Mikayıl Müşfiq Azərbaycan poeziyasının seçilib-sayılan, unudulmayan nümayəndələrindən olmaqla ədəbi dilimizə dəyərli bir sərvər bağışlayan şairlərdəndir. Ənənə baxımından böyük Füzuliyə, Sabirə bağlı olan, milli şeir ölçümüzdə - heca vəznində poetik uğurlar qazanan, sərbəst şerin gözəl örnəklərini yaradan şairin həmin istiqamətlərdə fəaliyyəti onun dil-üslub xüsusiyyətlərinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Hər bir üslub öz leksikasını yaratdığından, Mikayıl Müşfiqin də spesifik, heç kəsə bənzəməyən, ədəbi aləmdə müəllifinin imzasını təsdiq edən ifadə tərzidir.

Mikayıl Müşfiqin diligüclü məcazlar sisteminə malikdir. O, dildə, sənətdə eşqin, ehtirasın bolluğunu arzulayan və buna nail olan ədəbi sima kimi dilimizin sözlərini böyük bir zövq və şövqlə işlətmişdir:

Dünən bir şairin keçdim yanından,

İldə bir söz çıxmaz xəsis canından.

Eşqi, ehtirası olmayan, yetər,

Çıxsın birdəfəlik söz meydanından (148, 31).

Heç bir əsərində yanlış söz və ifadələrə yer verməyən, ifadəuyğunsuzluğundan, sünilikdən uzaq olan, sözləri yormaqla qaçan şairin altında “sözün səmənd atları” şahə qalxır. Mikayıl Müşfiq söz sənətimizdə, ümumtürk leksikasına aid olan, dilimizin lüğət ehtiyatında vətəndaşlıq hüququ qazanan sözləri özünəxas tərz və mənada işlədərək Azərbaycanın söz xəzinəsinə Müşfiqanə bir bəzək vurmuşdur.

Mikayıl Müşfiq dil-üslub xüsusiyyətləri ilə ədəbi dil, üslubiyyət və nitq mədəniyyətimiz tarixində xüsusi xidməti olan şairlərimizdəndir. O, üslubiyyətin, demək olar ki, bütün

qatlarından (fonetik üslubiyyat, frazeoloji üslubiyyat, leksik üslubiyyat, qrammatik eslubiyat) istifadə edən sənətkardır. Şairin dil-üslub xüsusiyyətlərinin araşdırılması Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin dərinədən öyrənilməsində əhəmiyyətlidir. Şairin əsərləri ilk oxunuş və dinləyişdə müəllifinin ədəbi dilimizdəki rolunu göstərə bilər. Yeni xüsusi araşdırma olmadan da şairi əsərlərindən tanımaq mümkündür. Lakin hər bir ədəbi simanın özünəlayiq şəkildə və yeni prizmadan araşdırılmasına həmişə ehtiyac vardır. Mikayıl Müşfiqdən nə qədər yazılsa da, hər dəfə yeni bir dil faktının meydana çıxması mümkündür. “Bədii yaradıcılıq elə zəngin və maraqlı bir fenomendir ki, onun çoxsəpkili təhlili zəruridir. Məhz belə bir zərurət bədii mətnin fəlsəfi, etik və estetik, linqvistik, poetik rənglərinin müəyyənəndirilməsinə imkan yaradır” (197, 281).

Mikayıl Müşfiqin dil-üslub özəlliklərinin araşdırılması XX yüzil Azərbaycan ədəbi dilinin hərtərəfli tədqiqinə kömək edir. Məlumdur ki, Azərbaycan ədəbi dilinin XX yüzillikdəki tarixi tam və əsaslı şəkildə, sistemətik baxımdan nəinki yetərinə öyrənilməmişdir. Həmin dövrə aid söz ustalarının tədqiqi, bu mənada, aktualdır.

Mikayıl Müşfiq Azərbaycan ədəbi dilində, poetik linqvistikamızda öz yeri və çəkisi, sanbalı, mövzu təqdimində, söz seçimində, ifadə formasında odlu gənclik ehtirası olan, çağdaş, çağdaş olduğu qədər də ənənəçi, ənənələrə yaradıcı münasibət bəsləyən novator şair kimi poeziya nümayəndələrimiz arasında diqqəti çəkən və əslində, təbliğə ehtiyacı ilməyən sənətkarlardandır. O, Azərbaycan poeziyası və ədəbi dilində elə iz buraxıb, elə imza qoyub ki, onun əsərlərinin təravəti indi də hiss olunur.

Mikayıl Müşfiq zər kəlamlar işlədən şair kimi savadlı, könülaçan, hər dəfə təkrarsız mənalar verən sözləri yeni nüfuz qatına qaldırmış, onları səliqəli seçib işlətməklə başqalaşdırmış, yavanlaşmağa, ucuzlaşmağa qoymamışdır. Bütün yaradıcılığı boyu sözün mənəfəətini artıran, ağır çəkili

fikirlərə layiq kəlamlar axtaran, “ilham pərisinin açdığı dadlı dillərdən” faydalanan həmişəcavan şairimiz şerimizi şablonçuluqdan uzaqlaşdırmaq baxımından da çox dəyərlidir. Üslub çalarları, ürəkdən gələn söz-ifadə faktorları onun poetik səsinin yeni-yeni rənglərindən xəbər verir və müəllifinə xəşliq, özünəməxsusluq kimi keyfiyyətlər qazandırır:

Yar məktubu kimi ovcunda sıxsan,

Qəlbimin qanını sızar bu üslub (149, 262).

Bu misralar şairin üslubunun keyfiyyəti haqqında mükəmməl məlumat verməyə qadirdir.

Söz və ifadələrə yetərinə diqqət edən, onlara həssaslıqla yanaşan Mikayıl Müşfiqin ədəbi dil aləmində başqa səslərdən fərqli dərəcədə seçilən səsi vardır. Söz-ifadə icadlığı pörosesində şairin fəaliyyəti Müşfiqçiliyin nə qədər qiymətli olduğunu təsdiq edir. Onun qaynar poeziyası sözün sənət dilində daha fərqli, daha möhtəşəm və mənalı olduğunu göstərir. Şairin sözləri öz təbiətinə bənzəyir. Deyirlər o, sadə, ədalətli, cəsarətli, kamallı, rıqqətli və diqqətli olmuşdur. Poetik dilin yüksək zirvəsinə qaldırılan bədii sözlər də öz işini görmüşdür: müəllifinə əbədiyyət qazandırmış, ölümündən sonra da mənəvi yaşamını əsaslandırmışdır. Nədən yazmağı, necə yazmağı bilən şairin hüsnu gözəl, içi dərin sözləri fikir ifadəçisi kimi təqdim etməsi, sözsüz ki, düşüncə tərzilə bağlı bir məsələdir. “Dünyada ən çətin şey fikrin, hissini ifadəsini tapmaq, içəridə çağlayan min bir duyğunu maddiləşdirmək, fikir qatlarını sözə çevirməkdir” (197, 279). Mənəvinə maddiləşdirmək isə təfəkkür təmizliyi, təfəkkür yüksəkliyi tələb edir.

Deyirlər, şairlərin sözləri göz nurundan doğulur. Bu fikri hardasa tam mənasında qəbul etmək olmur. Bizcə, sözlər, öncə, ağıl və fikirdən doğulur, onlar göz nuru ilə yazıya köçürülə bilər. Mikayıl Müşfiqin təfəkkürlü, məntiqli ifadələri, düşünmə-söyləmə vəhdətinin ifadəçisi olan sözləri bu fikri əsaslandırır. Şairin poetik dilində elə örnəklər vardır ki, onları

Mikayıl Müşfiqin qeyri-adi düşüncə payı kimi qəbul etmək lazım gəlir.

Mikayıl Müşfiq sözə heyrandır, onu heyranlıqla söyləyir və oxucunu da heyran edir. “Bəşər tarixinin ərsəyə gətirdiyi elə bir sənətkar, alim, dövlət xadimi və yaxud hər hansı bir hazırcavab şəxs yoxdur ki, o, söz adlanan bu əfsanəvi dünyanın, insanı bütüncanlılardan birdəfəlik və əbədi ayıran bu ali atributun seyr və möcüzələri qarşısında öz heyranlığını bildirməsin” (22, 4). Lakin sözə heyran olmaqla onu heyran edə biləcək səviyyədə işlətmək başqa-başqa şeylərdir. Yalnız “əhli-ruhlar” sözü gözəl deyə bilirlər. Sənətdə fəal xəyallıların, söz atı yürəklərin dil mədəniyyəti həmişə diqqəti çəkmiş və düşündürmüşdür.

Sevgi dəryasında ruhum bir
ada, Fırtınam ziyada, dalğam
ziyada. O ellər gözəli düşəndə
yada

Az qalır xəyalım şaşa, ürəyim (149, 189).

Burada ikinci misra müəllifinin xarakterini tanıtməğa, onun nə qədər həssas və çılğın olduğunu göstərməyə imkan verir. Yalnız “düşüncə şimşəyi”, “duyğu tufanı”, “həvəs çağlayanı” olan və onların “ziyadasına” malik olanlar sözləri bir-birinə belə bağlaya bilirlər.

Bədi dilimizdə mücərrəd ismin konkretləşdirilməsi faktları çoxdur. Bu, Müşfiqin dilində o qədər təbiidir ki, insan inanır ki, hardasa “sevgi” adlı dərya var və ya “sevda” ünvanlı məşəllər mövcuddur:

Xilqətin füsunlu həyəcanları,
Sevda məşəlləri, görüş anları... (149, 268).

Şairin dilindəki “lirikanın dənizləri”, “zülmətin övladı”, “siyah mühit”, “meşşanlıq girdabı”, “xəsis qaynağı”, “ingilis dargası”, “sarı düşüncə”, “vərəmli əsər”, “kapitalizmin noxtası”, “cənnət müxbirləri”, “əski bayquş”, “çürük millətçilik”, “yetim çöllər”, “kapital yurdu”, “şeytanca söz”,

“darğın ehtiram”, “yardım dalğaları”, “tənbəl iqlimlər”, “çarın

quyruğu”, “sarı ingilisin kor eşşəkləri”, “öln qəzəllər”, “oyaq qüssələr”, “insan qəlbinin mühəndisləri”, “insan ildirımı”, “tufan rəqqasəsi” və s. kimi ifadələr dil-üslub məziyyətləri baxımından çox maraqlı faktlardır.

Maraqlıdır ki, dildə eyni şəkilçinin bir-birinin ardınca gələn sözlərdə işlənməsi və həmin sözlərin qeyri-həmcinsliyi (morfoloji əlamətə görə paralel təyinlik) üslub ağırlığına səbəb olsa da, M.Müşfiq onları elə düzüb-qoşur ki, xoşa gəlir, ürəyəyatımlı olur:

İllər külək
yürüşlü, Qartal
qanatlı illər.
Yaşayış yollarında
Yəhərli atlı illər (149, 98).

Söz insanlığın bünövrəsidir, başlanğıcıdır. Şiştirmələrdən uzaq, sifarişlərdən kənar, müəllifin görüb duyduqlarını bəyan edən sözlər təbii və boyasız sözlərdir. Bu sözlərin dilimizdə yaranış tarixi uludur, bəlkə də bilinməzdir. Həmin sözlərin qiyməti həm onların özünü, həm də müəllifini yüksək nüfuza qaldırmasının səbəbi ondadır ki, onlardan yaradılan birləşmə və ifadələr yeni və tərəvətlidir. Bu yenilik qanunauyğunluqdur və çox hallarda şairin ədəbi dilimizə öz töhfəsi, öz payıdır:

Alında bir *bəyaz qəm*, bir dilənçi günündə -
Üzü günəşdən qızıl, içi qarlardan ağdır (149, 31).

Uf, andım keçmiş, yarıldı bağrım,
Çökdü gözlərimə *süslü bir xəyal* (149, 32).

Vardı gözlərdə, könüllərdə gülüş,
*Dadlı bir çarə*dir hər dərdə gülüş (142, 34).

Xəyalın qarşında canlandı, birdən
Göyərçin əllərin yadıma düşdü (149, 46).

Bir anda köpürmüş, bir anda sönmüş

Xırçın əməllərin yadıma düşdü (149, 47).

Sənindir, ey Bakı, şerim, divanım,
Can evim, can bağım, canlarbağbanım.

Mətin xəyalları üstə döydüyüm

Köküsdedikləri *şeyr zindanım* (149, 261).

Bu örnəklərin sayını dəfələrlə artırmaq mümkündür. Belə ki, M.Müşfiqin elə bir əsəri yoxdur ki, orada diqqəti çəkən dil-üslub faktı olmasın.

M.Müşfiq ənənələrə xor baxmayan, onlara ehtiramla yanaşan sənətkar olmuşdur. Məlumdur ki, XX yüzilin 20-ci illərində haqsız olaraq əruz vəzninə və hətta heca vəzninə mənfi münasibət göstərilirdi. Bu proses yeni şeyr şəklinin – sərbəst şeyr meydana çıxması ilə başlanmışdı. Yeniliyi görəndə keçmişə unutmamaq, hətta ona hücum etmək cəhdləri həmişə olmuşdur və bu da faktıdır ki, müxtəlif tarixi dövrlərdə kimsə hər hansı bir şəxs və ya hadisəni təbliğ, tənqid və ya inkar edəndə fikir təqlidçiləri də yaranır və çoxalır və bununla da yanlış mülahizələrin meydanı genişlənirdi. Sözügedən dövrdə idrak və psixologiya baxımından xalqımıza məxsus şeyr ölçüsü olan heca vəzni haqqında “bədi zövqləri təmin edə bilməyən”, “mürəkkəb fikirləri ifadəyə yaramayan” (Ə.Nazim) və s. kimi fikirlər səslənir, “şeyr sahəsindən çoxdan qovulan” (Ə.Nazim), hətta bir qədər də irəli gedilərək “ədəbi irtica” adlandırılan əruz vəzni haqsızlıq və ədalətsizliklə “döyülürdü”. Bu prosesdə sərbəst şeyr lazımsız yerə heca və əruz vəznələrinə qarşı qoyulurdu. Ə.Fövzinin “Azad şeyr” (1929) (şeyr adındakı “azad” sözü sərbəst şeyr haqqında epitetdir – S.H.) əsəri o dövrdə heca və əruz haqqında ümumiləşdirilmiş fikirləri əks etdirir. Şeyrdə əruz “Şərqi matəmini daşıyan”, “əsrələrin üzünü meymun kimi qaşıyan” kimi ifadələrlə təhqir edilir, heca vəzni “xəstə misralı” şeyr kimi pislənirdi:

Mən

ki

Saç ağartmış çolaq əsrlərin kar tabutunu daşıyan
“Əruz”un

Bu uzun yolundan çıxdım,

İxtiyar səltənətini yıxdım

Mən ki

Ovuram “heca”nın gözlərini,

Artıq görəcək gözlərim yox

“Heca”nın,

“Əruz”un

Ərz kimi kir bağlayan üzlərini!

O zamanın fikir sahiblərini müqayisə edəndə yüzillərin, yüzillərin, minillərin şeir vəznləri haqqında Müşfiqin nə qədər dahianə təfəkkür və münasibətdə olduğunu görürük:

Yazalım, özümüzü

öyməyəlim, Füzuliyə

dəyməyəlim.

Azərbaycan şerinin qiymətli inciləri əruzda yazılmış, əruzda yayılmış və əruzda sevilmişdir. “Əruz qocalmışdır”, lakin bu “qoca” əsrlər boyu böyük zəka sahiblərinin beynində, qəlbində yurd salmış, onların bədii təfəkkürünün, hiss-həyəcanlarının ifadəçisi olmuş, xalqın zövqünü oxşamışdır. Onun həyat yolu zəngin və mənalı olmuşdur. O, bu yolda güclü ənənə qazanmış, ağıllı, müdrik “qoca” idi. Poeziya hansı formada inkişaf edir-etsin, ondan “məsləhət” alır, ondan qidalanırdı” (178, 7). Bu həqiqəti Müşfiq zamanında dərk etmiş və öz düzgün mövqeyini mədəni və poetik dil ilə bildirmişdir. Onun istedadı imkan verirdi ki, bütün şeir şəkillərində əsər yaza bilsin. “O, demək olar ki, heca vəzninin bütün bölgülərində (üç hecadan tutmuş iyirmi hecalıya qədər), əruz vəzninin, əsasən, həzəc və rəməl bəhrlərində əsərlər, eləcə də sərbəst şeirlər yazmışdır” (88, 9). Müşfiq hətta yeni vəzn icad etmişdir ki, bu, yalnız onun yaradıcılığına məxsusdur. Güllüseyin Hüseynoğlu (Müşfiqin tədqiqatçısı) heca vəzni ilə sərbəst şerin vəhdətindən ibarət olan, lakin onların heç birinə

aid olmayan bu şeir ölçüsünü “Müşfiq vƏzni” kimi

dəyərləndirmişdir. Keçmişin dəyərlərinə ehtiram göstərən, yeniliyə biganə qalmayan Mikayıl Müşfiq, nəinki söz-ifadə, hətta intonasiya təkrarından da uzaq olmuşdur. “Tar” şeri bu fikri təsdiq edən faktlardandır. “Müşfiq vəznü”ndə yazılmış bu şeir müəllifinin kədər, təəssüfvə etirazını ifadə edən cəsarətli poetik fikir örnəyidir. Şeirdə 1929-cu ildə Konservatoriyanın tədris planından tar dərslərinin çıxarılması və Şərqi orkestrinin fəaliyyətinə son qoyulmasına qarşı yönəlmiş “Oxu, tar! Səni kim unudar?” müraciət və sualı ilə bədii şəkildə həmin məsələyə münasibət bildirilir. Şair bu sualla tarı sevməyənlərə sanki cavab verir: nə edirsinizsə, edin, tarundultmayacaq, “qədim aşına”nın, “alovlu sənət”in unudulması mümkünsüzdür:

Ey tarçı, çal, oxu,
Könlümü al, oxu! (149, 123).

“Tarçı” sözü ürəyə və qulağayatan ləksəm kimi diqqəti çəkir. Dilimizdə “tarzən” sözünün işlənmə tezliyi yüksək olsa da, “tarçı” daha millidir. Bu baxımdan, “mədənci”, “dastançı” kimi sözlər Müşfiqin dildə milliliyə yüksək münasibətini göstərir. O, alınma sözlərdə də milli şəkilçilər işlətməklə dilimizin imkanlarını daha da genişləndirməyə çalışmışdır. Məsələn, şair “ziyankar” əvəzinə “ziyançı” sözündən istifadə etmişdir. Ümumiyyətlə, M.Müşfiqin dili çağdaşlarının dili ilə müqayisədə xeyli təmiz dildir. Şair aşağıdakı sözlər sorğındadır:

Ax, ey havalı sözlər, səslisədali sözlər,
Hər sapı mirvaridən ağır, bahalı sözlər.

M.Müşfiq belə sözlərin yelçəkəri kimi yetərincə gözəl ifadələr yaratmış, bayağı sözləri yaxına qoymamışdır. Onun yaratdığı ifadələr elli, əsilli və köklüdür, fikirlərin ifadəsi spesifikdir. “yataqdaş”, “əfir qanadlı”, “yaradanın süfrəsi”, “ilan-ilan qıvrılan”, “salxım-salxım küləklər”, “mavi şeir”, “dalğalı sallanış”, “insanlığın ilk əkinçisi”, “sevdanın əlləri” və

s. kimi söz və birləşmələr şairin leksik və sintaktik spesifikasiyasını təyin etməyə imkan verir.

“Mavi şeir” ifadəsi şairin bir çox üslub tapıntıları kimi diqqəti çəkən sintaktik vahiddir. “Mavi” rəng bildirən leksemdir və əsəbləri sakitləşdirdiyinə görə təbabət, gözəl və sevilən rəng olduğu üçün estetik və səmanın rəngini bildirdiyindən coğrafi baxımdan maraqlıdır. Şerin rəngi olmur, əslində, hər hansı bir əsərdəki rənglə əlaqəsi olmayan əvvəldə “göy”, “yaşıl”, “qırmızı” və s. sifətinin işlənməsi dilimizin qrammatik qayda-qanunlarına ziddir. Lakin qrammatika ilə üslubiyyət çox zaman üst-üstə düşür. Üslub baxımından obrazlı və yığcam olan “mavi şeir” ifadəsi “tapıntıdır və şerin maviliyini təsəvvür edən oxucu və ya dinləyici qəlbində bir məmnunluq və rahatlıq duyur” (89, 77). Spektrdə (göy qurşağında) rənglərin ardıcılıqla düzülüşü elmə görə düzgün və qanunauyğundur. İlk rənglərin (qırmızı, narıncı, sarı) dalğaç uzunluğu yüksəkdir və onlar təbabətə görə əsəboyadıcı, qıcıqlandırıcı rənglərdir. Sonrakı rənglər isə (yaşıl, mavi, göy və bənövşəyi) qəlbə rahatlıq gətirən rənglər hesab olunur. Dünyanın inkişaf etmiş xəstəxanalarında yuxusuzluqdan əziyyət çəkən xəstələrin palata pəncərələrindən yaşıl, mavi pərdələr asırlar ki, onların sinirləri rahatlansın. Milli simvolikamızdakı – bayrağımızdakı üç rəngdən biri mavidir və o, türkçülüyn rəmzidir. Əslində, M.Müşfiqin dilindəki “mavi şeir” ifadəsində rəng bildirən lekse poetik rəmz daşısı da, “pantürkist” kimi ittiham edilən Müşfiqin bir “günahı” da bu idi.

Yeniyyə intensiv marağı ilə seçilən M.Müşfiq dilimizi təkcə mənimsəmə ilə kifayətlənməmişdir. Şairin bədii mənimsəməsi fəallığı, təqdimat orijinallığı ilə daha çox fərqlənir. Ədəbi dilin funksional üslubları çərçivəsində, xüsusilə də bədii üslubda öz fərdi üslubunu təmsil edən Müşfiqin yaradıcılığı poetik sərvət kimi dəyərlidir. Təzad və tərəddüdlər dövründə yuxarılara xoş gəlmək prinsipindən çox

uzaq olan şair könlünün dediklərinə əməl etməklə, duyum və deyim tərzilə yaddaşlarda qalmış, Azərbaycan poetik dilinin yeni zirvələrində mövqə qazanmışdır. Şairin amalı, prinsipi əsərlərinin dilindən bəllidir.

Dildəki sözlər hamıya aiddir, cəmiyyətin bütün üzvlərinin dildən yararlanmaq haqqı və imkanı vardır. M.Müşfiq də çoxsaylı şairlərimiz kimi dilimizin leksikasından istifadə etmişdir. Lakin bu istifadə fərqlidir, onu başqalarından seçib xüsusiləşdirəndir. Dilimizdəki sözlərdən hamı eyni dərəcədə və eyni məqsədlə istifadə etmir, hərənin öz üslubu, öz xətti vardır. Sənətkarın leksikası onun üslubunu formalaşdırır. Hər hansı bir ədəbi sima haqqında “onun dili” dedikdə, üslubu başa düşülür. Çünki Azərbaycanın söz sənətkarlarının dili ana dilindən ayrı bir dil deyildir, həmin sənətkarın dilimizdən istifadə dərəcəsi və bacarığıdır. Bu prosesdə M.Müşfiq son dərəcə bacarıqlı olduğundan söz sarayımızda böyük və zəngin bir xəzinə yarada bilmişdir. Leksik və qrammatik vahidlərdən başqa, şair elə frazemlər “icad” etmişdir ki, onları Müşfiqdən başqa heç kəs o cür formalaşdırma bilməzdi. Məsələn:

Mehriban sevgilim qarşımda durdu,
Yenə şairliyim başıma vurdu(149, 128).

Dilimizdə “yaxşılığın başa vurulması”, “hirsin başa vurmaı”, “beyinə vermək” kimi frazeoloji birləşmələrin işlənməsi halları çoxdur. Lakin “şairliyin başa vurmaı” tamamilə yenidir, tapıntıdır və bədii tutumuna, ekspressivliyinə, təsir gücünə görə çox qiymətli bir dil-üslub faktıdır. Belə müəllifli frazeologiya örnəkləri dilin üslub məziyyətlərini artıran amillərdəndir. M.Müşfiq dildə hər bir kiçik vahidə də mənə verməyi bacaran şairdir. Bu, çox təbiidir, çünki o nəinki sözləri, adi məfhumları belə mənalandıra bilir:

Təbiət varlıdır, təbiət xəsis,
İşlədərkən onu, sən, ey mühəndis,
Mən də qart daşlara verdiyim bu hiss,
Bu incə mənədən necə əl çəkim? (149, 127).

M.Müşfiqin dilindəki sözlərin məna qatlarını incələdikdə bu füsunkar ifadələrin sevgi və ilhamla bağlı olması anlaşılır:

İstər bəstəkar ol, istər nəqqaş ol,
Şair ol, rəssam ol, heykəltəraş ol,
Yaratdığın şeyi sevərək yarat (148, 31).

Hamıdan yüksək ol, hamıdan baş ol! – deyən M.Müşfiq sevərək və çox yüksək təblə yazıb-yaratmışdır. Ona görə də bütün söz və ifadələri, misraları yerinə düşür və poetik sərvətə çevrilir:

Sən aldın aşını təzə hisslərdən,
Ey cavan qələmim, düşmə bəhərdən.
A dostlar, söyləyin, mən bu hünərdən,
Bu təbi-valadan necə əl çəkim?(149, 128).

M.Müşfiqin dili bədii müraciətlər baxımından da maraqlıdır. Şairin müxtəlif məzmunlu xitabları, xüsusilə də çağırış nidası ilə işlənən müraciətləri lirik və psixoloji düşüncələri tamamlayan vasitə kimi diqqəti çəkir, onların intonasiya gücü və çalarları obrazlılığı artırmağa xidmət edir.

M.Müşfiqin poetik dil uğurları çoxdur. Onlardan biri də budur ki, şairin dilində cümlələrin növ sərhədini müəyyənləşdirmək çətindir. Bu da misralardakı hiss, duyğu və mənanın bolluğundan və gücündən irəli gəlir.Məsələn:

Ah, mən gündən-günə bu gözəlləşən
İşıqlı dünyadan necə əl çəkim?!
Bu yerlə çarpışan, göylə əlləşən
Dostdan, aşınadan necə əl çəkim?(149, 127).

İlk iki misra, yəni birinci cümlə riqqətin, şövqün yüksəkliyi ilə səciyyəvidir. Həmin cümləni qrammatik baxımdan məqsəd və intonasiyaya görə təhlil etsək, bir neçə istiqamətlibaxışlar özünü göstərəcəkdir. Yəni həmin cümləyə bir neçə yöndən yanaşmaq lazım gələcəkdir. Cümləni bir neçə növə aid sintaktik vahid kimi təhlilə cəlb etmək mümkündür. Məsələn, cümlədə nida sözü işləndiyindən onu nida cümləsi kimi izah etmək təbiidir. Lakin onun tərkibindəki sual əvəzliyi

imkan verir ki, o, sual cümləsi kimi qiymətləndirilsin. Əsas fikrin yükləndiyi morfoloji vahid (əl çəkim) felin əmr şəklində işləndiyi üçün, yəni cümlənin əsas informasiyasını ifadə edən xəbər felin əmr şəklində olduğuna görə ona “əmr cümləsi” demək də səhv hesab edilməz. Lakin araşdırmalar göstərir ki, sual intonasiyası yüksələn intonasiyadır və bütün intonasiyalardan güclüdür. O, cümlənin mənasına təsir edib məqsəd və intonasiyaya görə növünün müəyyənlişməsində mühüm rol oynayır. Ona görə də bir sıra qrammatik əlamətlərinə (nida sözü, felin əmr şəkli) baxmayaraq, həmin cümlə, ilk növbədə, sual cümləsidir, daha doğrusu, qrammatik əhatəsindən uzaqlaşan, ritorikaya meyli güclənən, bədii əhəmiyyətli faktorudur. “İfadə məqsədinə görə, üslub keyfiyyəti baxımından, sual cümləsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Belə cümlələrdən həm bədii, həm də ictimai-siyasi üslubda istifadə olunur. Təsadüfi deyildir ki, üslubiyyət elmində sual cümləsi “insan təfəkkürünü genişləndirən forma” kimi qiymətləndirilir. Sual cümləsi fikrin təsirli ifadəsinə, obrazlı deyim tərzinə kömək edir, nitqin mənasını dəqiqləşdirir, situasiyadan asılı olaraq hiss-həyəcan ifadə edir” (89, 116).

Ümumiyyətlə, M.Müşfiqin yaradıcılığında cümlənin sərhədini müəyyənləşdirmək çətinidir. BU, onun üslub məziyyətlərinin kəmiyyət çoxluğundan irəli gələn bir məsələdir. Müşfiqə ifadələrdə uzun bir nitqlə deyilişi mümkün ola bilən fikirlər bir söz, birləşmə və ya cümlədə (misrada) verilir. Şairin dil və üslubu, ifadə tempi hiss və duyğuları fəallaşdırır. Təsadüfi deyil ki, şair Azərbaycan şerində işlənən bütün ölçülərdə - heca və əruz vəznlərində, hətta sərbəst şeir formasında eyni uğuru qazanmışdır. Gördüyündən, duyduğundan, qəlbini titrədənən yazan Müşfiq gənclik şairidir, çağlayan şairidir. Onu “Azərbaycan şerinin çağlayanı” (şəlaləsi) adlandırmaq yerinə düşər.

M.Müşfiq adilikdən, primitivlikdən uzaqdır. O, mənaların əzəmətini, sanbalını xatırladır. M.Müşfiqdə “boş söz”, “quru söz” yoxdur, hərəkətli, intensivliyi ilə diqqəti çəkən, anlamlı və cəsarətli söz vardır. Şairin dili ana dilimizə hərarətli və yeni baxışın göstəricisi olaraq, dürüstlüyü, obyektiv keyfiyyəti ilə oxucunu tutur. Onun ifadələrində fikirlə hissin, duyğunun bir-birinə qovuşmasında dərin bir reallıq özünü göstərir. Az yaşı ilə dərin kamala yetmiş şairin dili mənasız dəbdəbədən, bəzək-düzəkdən uzaq olan fikirlərin bütövləşdirilməsidir. Onun mövzuya, hiss və həyəcanlara, faktlara və s. yanaşması özünəməxsusdur, M.Müşfiq xaslığının göstəricisidir.

Dilin leksik sistemində müxtəlif dəyişikliklər mümkün və təbiidir. Belə ki, cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı olaraq dilə sözlər girir və sözlər çıxır. Bu, dildəki qanunauyğun proseslərdən biridir. Ola bilər ki, nə zamansa dilimizin leksik sistemindəki dəyişmələrlə bağlı M.Müşfiqin leksikasındakı bir sıra leksemlər işlənmə fəallığını itirsin və dialektlərə keçsin, ya da tamamilə arxaikləşsin. Lakin qətiyyətlə demək olar ki, şairin bənzərsiz intonasiyaları heç vaxt arxaikləşməyəcək, tonunu itirməyəcək, M.Müşfiq dilinin əsas əlaməti kimi yaşayacaq.

M.Müşfiqin dilində işlənən sözlər çox vaxt leksik-qrammatik əhatədən çıxaraq, semantik sanbalı ilə irəli gedir. Onların dəyəri şerin səviyyəsini saxlamasındadır. Şairin dili bir daha təsdiq edir ki, şerin dili ən incə sənətin dilidir.

M.Müşfiq poemalarının birində (“Sındırılan saz”) “sağ söz” ifadəsini işlədir:

Kim nə deyər bu sağ sözə? –

Mən elinəm, el mənimdir!(149, 273).

Doğrudan da, ağır və mürəkkəb bir dövrdə “sağ söz” söyləmək çətin idi. Əslində, bütün dövrlərdə sağ söz deyənlərin sayı çox olmayıb. Belə söz deyənlər ürək və cəsarət sahibidirlər.

M.Müşfiqin dili Azərbaycan poetik linqvistikasının uğuru, xalqımızın estetik dil sərvətidir. Bədii sadalamalar, sual, nida və müraciətlər lirik düşüncələrin aynası kimi duru və cəlbedicidir. “Yenə o bağ olaydı” cümlə şəklində olan ad məzmun daxilində altı dəfə sadalanır. Lakin bu, adi sadalama deyil, arzuların paklığından, ifadə tərzindən irəli gələn bədii yüklü sadalamadır. Əsərin adındakı və sadalamalardakı “yenə” zərfi, “o” işarə əvəzliyi və felin arzu şəklinin çox maraqlı üslub məqamları vardır. Misradakı zərf (yenə) ikili vurğuya – həm heca vurğusuna, həm də məntiqi vurğuya malik olduğundan fikrin məna yükünü özünə çəkir və bu, əhəmiyyətli dərəcədə üslub keyfiyyətinə təsir edir. Həmin zərfin ilk hecası vurğuludur, güclü tələffüz edilir və məntiqi vurğu yazılı nitqdə xəbərdən əvvəlki sözün üzərinə düşdüyündən vurğunu “o” işarə əvəzliyi ilə paylaşsa da, əsas vurğu onun üzərində qalır. Vurğu isə sözün, ifadə və cümlənin mənasının çatdırılmasında mühüm prosodik imkanlardan biridir. Cümlələrin tərkibində və ya onların arasında struktur-qrammatik əlaqələr əmələ gətirməkdə, mənanı aydınlaşdırıb konkretləşdirməkdə, nitqdə təkrarın qarşısını almaqda əvəzliyin rolu böyükdür. Xüsusilə də işarə əvəzlilikləri çağdaş dilçilik ədəbiyyatlarında məndüzəltmə faktoru kimi qiymətləndirilir. Əvəzlilik digər nitq hissələrinə nisbətən yığcamlığı ilə seçilir və bu xüsusiyyət onun işləkliyinə səbəb olur. Əvəzlilik bütün əsas nitq hissələrini, hətta özünü də əvəz etdiyindən yerində işləndiyi nitq hissəsinin üslub imkanı qədər imkan qazanır. İşarə və sual əvəzlilikləri isə ekspressivlik baxımından daha yüksəkdə dayanır. İşarə əvəzlilikləri deyktik (göstərmə, işarəetmə) funksiya daşdığından müxtəlif üslub çalarlarına malik olur. Onun əsas funksiyasının açılması, məna və məna çalarlarının müəyyənləşməsi nitq prosesindən, nitqin mövzu və məqsədindən asılıdır.

Felin arzu şəkli ekspressivlik və emosionallıq baxımından digər şəkillərdən fərqlənir. Bu şəkildə bir çox mənaların sintezi özünü göstərir. Məna baxımından sintetik

səciyyəli olan bu şəklin adında şərtlik var. O, yeri gəldikdə şərt, əmr və vacib mənalarını da ifadə edir. Arzu şəklinin çoxlu mənalar ifadə etməsi dilçilik elmində ona müxtəlif adlar verilməsi ilə nəticələnmişdir. Bu şəkil çox ada malik olan feil şəklidir. O, indiyədək “razılıq şəkli”, “qətiyyətsizlik şəkli”, “qətiyyətsizlik forması”, “dilək forması”, “çəkinmə forması”, “mümkünlük şəkli”, “xəbərdarlıq forması”, “əmr-arzu şəklinin forması”, “qədim gələcək forması”, “əmr-arzu şəkli”, “iltizam şəkli”, “arzu-iltizam forması” və s. adlanmışdır. Bu, feilin arzu şəklinin üslub çalarlarının zənginliyi ilə bağlıdır. Arzu şəklinin adlarından biri “operativ”dir. Operativ latınca “operativis” sözündən olub, “arzulu”, “istənilən”, “arzu olunan” mənalarını verir. Bu sözlə əlaqədar rus dilində müxtəlif sözlər işlənir. Belə leksik vahidlərdən biri də “optant”dır. Bu söz də latın mənşəlidir və “optantis” sözündəndir, mənası “seçim”, “keçmə”dir. Hazırda bu söz hüquq termini kimi işlənərək “başqa dövlətin vətəndaşlığına keçmə hüququ olan şəxs” anlayışını verir. Göründüyü kimi, bu sözlər eyni anlam daşıyır. Arzu şəklinin “operativ” adlanması onun tərkibindəki çoxlu mənə çalarları və onların müxtəlif məqamlarda bir-birinə keçməsi ilə əlaqədardır.

Arzu şəklinin zaman kateqoriyasına münasibəti də maraqlıdır. Onun mahiyyətinə daha çox uyğun gələn gələcək zamandır. Arzu çoxsemantik şəkil olsa da, bütün məqamlarda o, gələcək zamanla bağlıdır. Arzu şəkli feil şəkillərinin hekayəsini əmələ gətirən “idi” ilə işləndikdə gələcək zamana aid olmaq anlamını itirmir. Halbuki “idi” qrammatik vasitəsinin özündə keçmiş zaman anlamı vardır. Bu vasitənin arzu şəkli ilə işlənməsi onu keçmiş zamana bağlaya bilmir, əksinə, bu şəklin məzmunundakı gələcək zamana aid olan istəyi daha da şiddətləndirir, daha doğrusu, zamandan çox semantika qabarıq hiss olunur:

Yenə o bağ olaydı, səni tez-tez görədim,
Qələmə söz verəydim (149, 176).

Felin bütün şəkilləri ifadə etdiyi əsas mənaya görə adlanır. “Məna hər hansı bir dil vahidinin məzmununu təşkil edir” (189, 295). Lakin feil şəkilləri əsas mənadan başqa, əlavə mənalara da malikdir. Əsas məna qrammatik şəklın mahiyyətini bildirir. Əlavə mənalar isə hər hansı bir şəraitlə əlaqədar olaraq formalaşır. “Yenə o bağ olaydı” əsərində arzu şəklində işlənən feillər sırf arzu mənası bildirir:

Yenə o bağ olaydı sevdalar ölkəsində,
O söyüd kölgəsində,
İnci qumlar üstündə yenə verib baş-başa,
Yayı vuraydıq başa.
Günlərimiz keçəydi qızğın fərəhlər kimi,
Dolu qədəhlər kimi;
Yarpaqlar arasından uzadaraq əlini,
Oxşayaraq telini,
Gecələr darayaydı saçlarını ay, gözəl,
Sən gözəlsən, Ay gözəl?
Əllərində əllərim, gözlərində gözlərim,
Asılaydı sözlərim
Könlünün qulağından bir qızıl tana kimi,
Günəş doğana kimi (149, 177-178).

Bu örnəkdə arzu şəklində işlənən beş ədəd söz vardır və onlar “idi” hissəciyi ilə işlənərək arzu anlamını daha da gücləndirmişdir. Fərdi mənimsəmə ilə bədii mənimsəmənin güclü vəhdəti şairin poetik dilinə nəğmə xarakteri verir.

Mən ki bilməz idim, nədir məhəbbət,
Bu sirri sən mənə anlatmadınmı?
Dünyaya sığmayan şair könlümü
Köksümdən qoparıb oynatmadınmı? (149, 189).

Gerçəkliyin bədii ifadəsi bu qədər güclü ola-ola şair yenə də öz ifadələrini yetərli hesab etmir:

Neyləyim ki, fikrim kimi qəşəng olsun
nəğmələrim? (149, 173).

Deməli, şairin fikrinə görə, onun fərdi mənimsəməsi, düşüdükləri daha gözəldir. Lakin bədii ifadədə o qədər yüksəklik var ki, bədii mənimsəmənin daha güclü olduğunu düşünürsən.

M.Müşfiq Azərbaycan ədəbi dilində özünəməxsus dil-üslub keyfiyyətləri olan sənətkardır. Şairin xas çalarlara, diqqəti çəkən məqamlara malik olan üslubu, təbii ki, özünə münasib və özünə layiq leksika yaradıcılığında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Bundan başqa, M.Müşfiqin dilindəki fonetik, leksik və qrammatik spesifikasiya da diqqəti çəkir. Fonetik üslubiyyətlə bağlı faktlar baxımından ədəbi dilin həmin səviyyədə göstəricisi kimi alliterasiya örnəkləri maraqlıdır:

Coş dəniz, coşqun dəniz!
Daş dəniz, daşqın dəniz!
Aşqın dəniz!
Daşqın dəniz! (149, 75).

M.Müşfiqin dilində tam alliterasiyalarla yanaşı, alliterasiya səviyyəsində olan uyğunluqlar, yəni uzaq alliterasiya da özünü göstərir:

Mənim könlüm deyir ki,
Həyat ondan küsənləri incidər.
Möhkəm dəzgah, şirin əmək, inci tər
Hələ qarşımızdadır (149, 148).

Nümunədəki “incidər” və “inci tər” söz və söz birləşmələri ilə yaradılan qafiyələrdəki “d” və “t” (bir-birinin qarşılığı olan samitlər) səsləri alliterasiya səviyyəsindədir. Ayrı-ayrılıqda heç bir mənə daşımayan səslər təkrarlananda, bir-birinə qovuşanda mənə qazanır, hər hansı bir reallığı, hissi, təəssüratı ifadə edə bilər.

M.Müşfiqin poeziyasında dildə milliliyi təmin edən qrammatik əlamətlərdən bol-bol istifadə edilmişdir. Bu baxımdan, şəkilçilər diqqəti çəkir. Məlumdur ki, dildə yeni sözlərin yaranmasında və qrammatik əlaqələrin formalaşmasında şəkilçilərin rolu böyükdür. Bu mənada, M.Müşfiqin

dilindəki milli şəkilçilərimizdən $-çl^4$ və $-daş$ şəkilçiləri səciyyəvidir. Maraqlıdır ki, şairin dilində $-çl$ şəkilçisi mürəkkəbdən sadəyə inkişaf prosesinə və alınma şəkilçilərin milli şəkilçilərlə əvəz edilməsinə xidmət göstərmişdir:

Üzünü tutaraq demiş vəzirə:

–Bir *dastançı* gətir (149, 86).

Budur, gəldi el mövsümü,

Tarçı, köklə sarı simi (149, 149)

–*Daş* şəkilçisinin türk dillərində işlənmə tarixi qədimdir və hazırda bir cür yazılsa da, tarixi qrammatika faktları onun bir zamanlar iki cür (*-taş*, *-təş*) yazıldığını təsdiq edir. Bu şəkilçi dilimizdə bir sıra sözlərə qoşularaq yeni sözlər yaradır. Həmin şəkilçi ilə işlənən sözlər dilimizdə aktiv leksikaya aiddir. M.Müşfiq həmin şəkilçini “yataqdaş”, könüldaş sözünün tərkibində işlətməmişdir ki, hazırda ədəbi dilimizlə bağlı lüğətlərdə belə sözlər qeydə alınmamışdır. Onları uğurlu leksem kimi qiymətləndirmək olar.

M.Müşfiqin dilində sifət düzəldən $-kl^4$ şəkilçisinin də maraqlı mövqeyi vardır. Məlumdur ki, bu şəkilçi zaman zərflərinə qoşularaq yalnız “hansı?” sualına cavab verən sifət düzəldir. Şairin dilində fərqli bir məqamla – həmin şəkilçinin zaman yox, yer zərfinə qoşulması faktı ilə qarşılaşırıq:

Bir tunc əksi-səda qarşığı dağdan

Söyləyir: “Qarını durma, xəbərlə” (149, 21).

Ədəbi dil faktları göstərir ki, yer zərfləri, əsasən, $-dakl^4$ şəkilçisi ilə işlənir. Məsələn: *qarşıdağı*, *arxadağı* və s. $-Kl^4$ şəkilçisinin zaman mənalı zərflərlə işlənməsi danışıq dilinə xas olan əlamətlərdəndir. M.Müşfiqin canlı danışıq dili elementlərini ədəbi dilimizə gətirməsi dilimizin milliliyinə, hərəkiliyinə, yaşarılığına xidmət örnəyidir. Bütün üslubların əsasında söz dayanır. Lakin bədii üslubda sözün meydanı daha geniş, mənalı daha çoxdur.

M.Müşfiqin dilində sifətin dərəcə əlaməti ilə bağlı maraqlı faktlar da vardır. Belə ki, şairin fonetik yolla əmələ gələn çoxaltma dərəcəsində iştirak edən “s” samitinin aktivləşməsi özünü göstərir:

Hərlənir qosqoca elliklərimiz (149, 81).

M.Müşfiqin dilində diqqəti çəkən faktlardan biri də danışıq leksikasından gələn “qanqırmızı” sifətidir. Bu sifət zahirən quruluş baxımından mürəkkəb sifət kimi görünsə də, fonetik yolla əmələ gələn çoxaltma dərəcəli sifətin funksiyasını yerinə yetirir. Belə ki, mürəkkəb sözlərdə vurğu son sözün üzərinə düşdüyü halda, sözügedən örnəkdə vurğu ilk hecanın üzərindədir. Fonetik yolla yaranan bütün çoxaltma dərəcəli sifətlərdə vurğu ilk hecaya düşür. “Qanqırmızı” sifəti sintaktik yolla yaranan sifət olmasına baxmayaraq, vurğu məsələsində fonetik üsulla əmələ gələn çoxaltma dərəcəli sifətlərlə eyni mövqedə dayanır. M.Müşfiqin dilindəki “qanqırmızı” sözü “qıpqırmızı”, “tünd-qırmızı” mənasında işlənmişdir:

Gözlərdə dolaşan qanqırmızı su

Ötən yarışların nəticəsiydi (149, 77).

Xalqımızın canlı danışıq dili və dialektlərində bir sıra sifətlər vardır ki, onlar müəyyən məqamlarda üslub məqsədi ilə ədəbi dilə gətirilir. Bu mənada, “qarayağız” (bəzi dialektlərdə “qarayanız” kimi işlənir) sözü də maraqlıdır:

Bu suyuşirin, bu qarayağız

Qızın sinəsində

Duyğusu dərin

Yeni günlərin

Şirin dalğalı

Ahəngi yaşar.

Bu lətif ahəng

Ruhları oxşar (149, 139).

Lügət tərkibi baxımından dilimizin zənginliyi məlumdur. Lakin söz sənətində onun semantikasi leksikasından irəli keçir. Sözlərin üslub çalarlığına yönəldilməsi, anlam qatlarının

açılması sənətkarlıq məsələsidir. Belə olduqda, sözlər ifadə sənətkarlığı nəticəsində müxtəlif həqiqətlərdən başqa, müəllifin özünü də tanıdır.

Mikayıl Müşfiq ədəbi dil tariximizdə bədahətən şeir söyləyən, hazırlaşmadan sözləri nəzmə çəkən sənətkar kimi tanınır. Belə istedad hamıya nəsib olmur. Tanrı ona həm camal yaraşığı, həm də kamal gözəlliyi bəxş etmişdi. M.Müşfiqin dili şairin zəngin və bənzərsiz üslubundan başqa, sintaktik faktlar baxımından da novatorluğunu göstərir. Onun dilinə məxsus “qart dağların bəyaz birçəyi”, “qiyamət ixtilalları”, “ingilis darğası”, “qüssə buludları”, “sirr sandığı”, “yaxıcı hicran”, “sərin vüsal”, “sarı bir çiçək” (“ulduz” mənasında), “çənə söhbəti”, “qara bayquş”, “sağ söz”, “acı qorxu”, “qara paltarlı, ağ başlı şeytan”, “dar könül” və s. kimi ifadələr uğurlu sintaktik vahidlərdəndir. Onlar M.Müşfiqin çağlayan ilhamını, seçilən üslub mədəniyyətini, milli dilimizin inkişafındakı layiqli rolunu, nəzakətli tərzini təsdiq edən dil faktlarıdır. Şairin imzası imzalar içində seçilir.

RƏSUL RZANIN DİLÇİLİK GÖRÜŞLƏRİ

Azərbaycan dili dünyanın qədim və zəngin dillərindən olmaqla bütün zamanlarda özünə, öz qrammatik qayda-qanunlarına uyğun şəkildə inkişaf etmişdir. Bu inkişaf prosesində ayrı-ayrı sənətkarların xidməti də unudulmamalıdır. Ədəbi aləmdə imzası olan hər bir şəxs az və ya çox dərəcədə ədəbi dilimizin cilalanmasına, onun leksik-qrammatik baxımdan zənginləşdirilməsinə, üslub keyfiyyətlərinə görə yetkinləşməsində müəyyən qədər fəaliyyət göstərmişdir. Bu fəaliyyətin xaslığı, özünəaidliyi ilə seçilən dil faktlarının yaranmasına səbəb olmuş və zaman-zaman müəllifli örnəklər meydana çıxmış, beləliklə də, bu proses milli dilimizin maraqlı faktlar baxımından keyfiyyət yüksəkliyinə qalxmasını əsaslandırmışdır. Bu gərəkli prosesdə imzası olan qələm sahiblərindən biri də xalq şairi Rəsul Rzadır.

Rəsul Rza ədəbi aləmdə Azərbaycan şerinə yeni forma gətirən şair kimi daxil olmuş, həm də dilçilik elmi ilə bağlı obyektiv, aktual fikirlər müəllifi, söz yaradıcılığında aktiv mövqeli söz ustadı kimi tanınmışdır. Onun başqa dillərdən alınan sözlər haqqında, dilimizə laqeyd münasibətlərlə bağlı mübariz ruhlu kəskin fikirləri bütün zamanlar üçün gərəklidir.

Rəsul Rza xalq dili xəzinəsinə açar salmağı bacaran, bu xəzinədən sənətkarlıqla istifadə edən, ona öz payını verən şairlərimizdəndir. Bu fikri onun yaradıcılığı təsdiq edir. Şairin söz dünyasından alınan faktlar onun dilimizə nə qədər qayğı, ehtiram və məhəbbətlə, böyük və isti sənətkar qəlbi ilə yanaşdığını göstərir.

Şairlərin dil-üslub xüsusiyyətlərinin araşdırılması Azərbaycan dilinin həm leksik-qrammatik, həm də üslubiyyət cəhətdən nəzəri fikirlərlə zənginləşməsinə kömək edir. Belə araşdırmalar dilimizlə bağlı yeni maraqlı faktların əldə edilməsinə səbəb olur.

Mövzu və ifadə forması seçməkdə əsl novatorluğa malik olan Rəsul Rza Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf və zənginləşməsində seçkin rola malik ədəbi simalardandır. Xüsusilə də, söz-ifadə yaradıcılığı məsələlərində özünəxas üslub özəllikləri ilə şair Azərbaycan ədəbi dili tarixində fərqli bir mövqeyə malikdir.

Rəsul Rzanın yaradıcılığında söz ecazkar bir qüvvədir. Burada sözlər həm bədii, həm də anlam dəyəri ilə diqqəti çəkir və bu baxımdan, şairin poeziyası fikir, düşüncə poeziyasıdır. Təsadüfi deyildir ki, onun poeziyasını “əsrin novator poeziyası” adlandırırlar. “Məhz R.Rza birinci olaraq cəmiyyətin həyatında, düşüncəsində, əhvali-ruhiyyəsində başlanan yeniləşməni əks etdirməyə başladı. Şair bir çox poetik nümunələrində, məsələn, “Yaz gəlir”, “Bir anlıq səadət”, “Həyat”, “Qədim əlyazması”, “Divar daşı”, “Novruzgülü”, “Nərgiz” və s. kimi şeirlərində adi, sadə, ilk baxışda mühüm olmayan həyat təzahürələrindən, predmet və hadisələrdən yazırdı, lakin o, bu kiçik, adi təfərrüat vasitəsi ilə yeni bir fikir, əhvali-ruhiyyə ifadə edirdi (173, 15). R.Rza yaradıcılığının əsas əlamətləri çoxdur: bədii dəyər, özünəxas obrazlı düşüncə, yaradıcılıq ehtirası, söz-ifadə axtarışları və kəşfi, həyata yeni baxış, lirik qavram, miqyası geniş duyum, anlam təzəliyi, ifadə gözəlliyi və s.

Sözlərim sığallı deyil,
Şəkərli, ballı deyil.
Nə mey məclisinə,
Nə qız albomuna
Yarayır onlar.
Onların başqa, yeni,
Ayrı gərəkliyi var (167, II, 105).

Doğrudan da, gərəkli söz və fikirlərlə R.Rza Azərbaycan ədəbi dilinə fərqli keyfiyyətlər gətirdi. O vaxta qədər dilimizdə işlənməyən, lakin milli dil bazasından istifadə ilə yeni yaradılan sözlər, birləşmələr, müəllifli frazeologiya və s. həmin

keyfiyyətlərin əsasında dayanır. “Aydındır ki, şüurun əsas elementi olan dil ictimai dəyişikliklər, tarixi inkişaf nəticəsində şüurun özü kimi dəyişir və irəliləyir” (171, 36). Şairin yaşadığı dövr ictimai dəyişikliklərin bolluğu ilə səciyyəvidir. Bu baxımdan, həmin dövrdə dilə münasibətlər də müxtəlif olmuşdur. əsrin əvvəlində ədəbi dil məsələsi, ortaq türk dili ideyası, bir qədər sonra dilin alınmalardan təmizlənməsi problemi, ənənəçiliyə aludəlik, yeniliklərin asanlıqla qəbul edilməməsi və s. fikir ayrılıqlarına səbəb olurdu. Rəsul Rza dilə münasibətdə obyektiv mövqedə dayananlardan idi. Hələ 1939-cu ildə Azərbaycan Sovet Yazıçıları İttifaqı tərəfindən çağırılmış dil müşavirəsində “Azərbaycan dilinin bugünkü vəziyyəti və gələcək vəzifələri haqqında” mövzusunda deyirdi: “Biz ərəb, fars, osmanlı dillərinin təsiri ilə mübarizə deyəndə o dillərin vaxtilə dilimizə soxulmuş ruhu ilə mübarizə məsələlərindən danışırıq, “şayani-diqqət”, “hissiqəblülvüqu və bu kimi xalqımıza yad olan, xalq tərəfindən mənimsənməmiş, xalqın dilinə girməmiş, dilimizin ruhuna uymamış sözlərin və ifadələrin dildən qovulmasından danışırıq. Bu işdə solçuluq edənlər və məsələnin mahiyyətini anlamayıb Azərbaycan dilini ancaq Azərbaycan sözlərindən ibarət bir dil eləmək istəyənlər zərərli iş görürlər. Dilimizin lazım olmayan kəlmələrlə zibilləndiyindən danışmaq heç də dili qara qıfıl altında saxlayaraq ona heç bir yeni kəlmə və terminin gəlməsinə yol verməmək demək deyil” (171, 37). Bu anlamda, R.Rza həm dildə yeni sözlərin yaradılmasını, həm də gəlişinə ehtiyac duyulan alınmaları zəruri hesab etmişdir.

Dildə sadəlik məsələsi R.Rzanın daha çox önəm verdiyi problemlərdəndir. O, sadəliyi zənginliyin əsası kimi qiymətləndirirdi: “Bir dilin zənginliyi o dilin ayrı-ayrı anlayışları, fikri daha sadə verə bilməsi və şüurun inkişafını doğru əks etdirə bilməsindədir. Bəzi adamlar ərəb və fars dillərinin təsiri ilə mübarizə pərdəsi altında dilimizi anlaşılmaz sözlərlə doldururlar. Mən soruşuram: *kasıb, ağıllı, sovqat,*

fəhlə, fabrik, vaqon, xoruz, dilxor, məktəb, adam, dünya, kolxoz, dəsmal, sovet və yüzlərlə belə sözləri işlədəndə kim bu sözlərin Azərbaycan sözü olmadığı haqqında düşünür? Kim bu sözləri anlamır? Dilin qüdrəti bir də orasındadır ki, onillər sürən ərəb istilasısı, fars təzyiqi, osmanlı təzyiqləri altında öz ruhunu saxlamışdır. Xalqımız ərəblərdən, farslardan, osmanlılardan və başqa millətlərdən aldığı sözləri özünün dil süzgəcindən keçirərək, onları Azərbaycan dilinin ahənginə, qanunlarına uyğunlaşdıraraq elə bir hala salmışdır ki, indi çox çətinliklə o sözlərin ibtidaihalını axtarıb tapmaq olar” (171, 30). R.Rza uzun yüzillər, onillər boyu dildə yaşayan, dilin ruhunu qəbul edən (əsas məsələ odur ki, dilə gələn sözlər gəldiyi dilin ruhuna uyğunlaşsın, dil onların ruhuna uymasın) sözlərə yüksək münasibətdə olsa da, dildə milli qarşılığı olan sözlərin alınmasına qarşı çıxırdı: “Ayrı-ayrı qəzetlərimiz, tərcüməçilərimiz bu və ya başqa sözü dilimizə gətirəndə, iş ancaq o sözün gəlməsi ilə qurtarmır. O söz özü ilə bərabər yeni şəkilçilər də gətirir. İndi bu saat çox yerdə *traktorçu* yerinə *traktorist* deyirlər. *Uçot* sözünü yazanda *uçotnik* sözünü də yazırıq. Nə üçün gözəl *yedək* sözümüz varkən *buksir* yazmaq lazımdır? Bizim qoca analarımız deyərlər ki, “başına yüz min qəza gəldi”. Yaxud “Görəsən, yazığa bir qəza üz verdimi?” Bunun yerinə bizim qəzetlər “qəza” deyil, “avariya” yazırlar” (171, 40).

Alınma sözlərin əhəmiyyəti böyükdür. Dilin leksik baxımdan zənginləşməsi, sinonim bolluğu, məna dolğunluğu və s. baxımdan alınmaların özünəxas mahiyyəti var. Lakin bir sözün dildə bir və ya bir neçə variantı ola-ola həmin sözü ifadə edən hər hansı bir alınma sözün dilə gətirilməsi ona zərər vurmaqdan başqa bir şey deyil. Bu baxımdan, R.Rza bir sıra “sovet” sözlərinin (sosializm quruluşu ilə bağlı dilə keçən sözlərin) qəbulunu məqbil hesab etmirdi. Ümumiyyətlə, R.Rza Azərbaycan dilinin milliliyinə uyğun olmayan, bu dilin ruhunu oxşamayan hər cür alınmalara qarşı çıxırdı: “... bir qardaş

xalqdan və ya başqa millətlərdən aldığımız sözlər mütləq Azərbaycan dilinin öz qanununa, Azərbaycan dilinin qrammatikasına, Azərbaycan dilinin bütün incə xüsusiyyətlərinə tabe edilərək işlənəlidir. Birdəfəlik anlamaq lazımdır ki, dilin qanunu, dilin ruhu sözlər üzərində hakim olmalıdır. Əgər hər yeni aldığımız sözə görə bir qanun, bir qayda düzəltmək, o zaman on il sonra Azərbaycan dilindən nə qalar?” (171, 41). XX yüzilin 30-cu illərində ziyalılar içərisində başqa dillərdən alınmış sözləri eynilə qəbul etmək fikrində olanlar da var idi. Onlar sözün mənsub olduğu dildəki formasının qəbul edilməsini, bizim dildə həmin leksik vahidlər üzərində heç bir əməliyyat aparılmamasını (dilimizin qrammatik qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılmamasını) istəyirdilər. R. Rza dildə bu səhv istiqaməti görür və həmin fikirlərə qarşı çıxırdı: “Mən *büdcət* sözünün *byudcət* yazılmasına, *Şedrinin* *Çşedrin* yazılmasına və bunlar kimi sözlərin bəkarətini saxlamaq uğrunda canfəşanlıq göstərənlərə qarşı qəti etiraz edirəm. Mən yüzillərlə xalqımızın işlətdiyi və alışdığı Ərəbistan, Hindistan, Almaniya və bu kimisözlərin Arabiya, İndiya, Germaniya kimi yazılmasına etiraz edirəm” (171, 41-42). R. Rzanın bu fikirləri indi də aktuallığını itirməmişdir. Təəssüf ki, indi də son orfoqrafiya lüğətimizdə bəzi sözlərin “bəkarəti” saxlanılaraq dilimizə uyğunsuzluğu nəzərə alınmamışdır. Və hazırda əvvəllər lüğətdə kompüter kimi yazılan, sonra kompüter kimi işlənməsi qəbul edilən söz çox yerdə əvvəlki variantında yazılır. əslində, həmin sözün türk mənşəli variantı var və o daha gözəl səslənir və milliliyinə görə qəbul edilməsi daha məqbuldur: bilgisayar. “Alınma, gətirmə sözləri bəkarətini saxlamaq “prinsipi” əsasında deyil, dilimizə yatımı, deyimi, hamarı əsasında işlətmək yaxşı olar” (172, 48). R. Rza bir sıra gətirmə sözlərin geniş işlənsə də, dilimizin dadına-duzuna uymadığını da göstərir. Təəssüf ki, indi də dilimizdə belə problemlər mövcuddur. Bir neçə il bundan qabaq kütləvi informasiya vasitələrinin dilində (əslində,

nitqində) “evakuasiya”, “ekskluziv” kimi sözlər işlənməyə başladı. Həmin qrupdan olan sözlər bir neçə cəhətdən (hər ikisində ahəng qanununun pozulması, birində saitlərin, digərində dörd samitin yanaşı gəlməsi, tərcüməyə ehtiyacı olması və s.) dilimizə uyğun deyil, onun ruhunu daşıya bilmir, bu ruha tabe olmur. Lüğətlərdə “evakuasiya” sözünün dilimizdə çox gözəl səslənən, dilimizin dadını-duzunu bəlli edən qarşılığı var: köçmək. Bu söz əsasında necə də gözəl sözlər yaranıb: köçmək – köçürmək – *köçürmək* – *köçürtdürmək* – *köçdürmək* – *köçdürmək* – *köçürülmək* – *köçürtdürülmək* və s. Və yaxud “ekskluziv” sözünün qarşılığı kimi yüzillərlə dilimizin gözəlliyini dada bilən ərəb-fars mənşəli “xüsusi” sözü, milli mənşəli “özəl” sözü ola-ola həmin leksik vahidə ehtiyac varmı? Sözsüz ki yox! Təəssüf ki, belə sözlər yalnız nitqdə qalmır, onlar dilimizin orfoqrafiya lüğətinə yerləşdirilərək dilimizin leksik tərkibi süni şəkildə “zənginləşdirilir”. Halbuki, onsuz da, zəngin və təbii olan dilimizin belə əməliyyatlara qətiyyə ehtiyacı yoxdur. Belə bir ehtiyac hiss olunanda Rəsul Rza kimi bir-birindən maraqlı və dilimizə layiqli söz yaradan sənətkarların yaradıcılığına müraciət etmək daha faydalıdır.

Dünyada saf dil tapmaq çətinidir. Demək olar ki, dillərin hamısında alınma sözlər var. “Türk xalqları ilə dünyanın mədəni xalqları arasında ən qədim dövrlərdən etibarən müxtəlif tərəfli sıx əlaqələr olmuşdur” (54, 88). Bu əlaqələrin sonucunda həmin dillərdən bir-birinə sözlər keçmişdir. Belə bir proses, sözsüz ki, indi də davam edir. Lakin alınmalara həmişə həssaslıqla yanaşmaq lazımdır. Əsasən, dildə qarşılığı olmayan və dilin qrammatik qayda-qanunlarına uyan alınmalardan istifadə etmək müsbət nəticələr verə bilər. Bir sözün dildə bir neçə sinonimi varsa, həmin sözün yad dildəki variantının işlədilməsi dilin zənginləşməsi yox, ağırlaşdırılması, çirklənməsi deməkdir.

Məlumdur ki, ümumxalq dili ilə yazılı ədəbi dil arasında həmişə onları bir-birindən ayıran əlamətlər olmuşdur. Dövr və ictimai-siyasi səbəblərdən asılı olaraq həmin cəhətlər kəmiyyəti və keyfiyyəti ilə fərqlənmişdir. Ədəbi dil əsas materialı xalq dili versə də, bütün zamanlarda onlar arasında ayrıntılar az və ya çox dərəcədə özünü göstərmişdir. Bu məsələdə ən gözəl və dəyərli iş yazılı ədəbi dili xalq dilinə yaxınlaşdırmaq və ya əksinə, şifahi danışığı yazılı ədəbi dilə gətirməkdir. Belə gözəlxidmət sahiblərindən biri kimi Rəsul Rzanın yaradıcılığı diqqəti çəkir. O, xalqın dilinə dərinləndirən və onu sevib dəyərləndirən bir sənətkar olaraq həmin qiymətli və zəngin qaynağın bütün yaruslarına aid anlamı və gözəlliyi ilə diqqətçəkici faktlardan istifadə edərək ümumxalq dili ilə yazılı dil arasındakı məsafənin azalması prosesində müəyyən qədər rol oynamışdır. Bu baxımdan, şairin dilində ümumxalq dilinin bir qolu olan dialektlərin üslub məqamları maraqlı və əhəmiyyətlidir. Dialektlər ədəbi dil materialı olmasa da, bədii üslubda özünəxas mövqeyə malikdir. Onlar nitqin təbiiliyini artıraraq, dildə milliliyi gücləndirən faktlar olaraq bədii əsərlərə canlılıq gətirir. Lakin onlara ehtiyatla yanaşmaq lazımdır. Çünki “əsərdə şivə sözlərinə çox yer vermək əsərin dilində duzluluq yox, artıq duzluluq – şorluq yaradır” (57, 76). Ədəbi dilin bədii üslubunda dialektlərdən istifadə dilin xəlqiliyini gücləndirən əlamət kimi diqqəti çəkir. Məlumdur ki, dialektlər dildə xüsusi bir lay təşkil edir və onların da özünəməxsus leksik tərkibi vardır. Və bu da çox qiymətli faktdır ki, dialektlərin leksikasını, əsən, milli sözlər təşkil edir. Onlar məzmun və ya forması ilə ürəyə və qulağa yatımlılığı ilə səciyyəvidir. Yerinə düşən dialektlər estetik cəhətdən, xalqın zövqünü oxşamaq baxımından dəyərli dil nümunələridir. “Bədii dilin xəlqiliyi, zənginliyi, təmizliyi, həm də ədəbi dilin xəlqiliyinə, zənginliyinə, təmizliyinə yardım edən mühüm amillərdəndir” (34, 171). Bədii dildə xəlqiliyi təmin edən faktlardan biri, doğrudan da, dialektlərdir. Bu anlamda, Rəsul

Rzanın yaradıcılığı diqqətəlayiqdir. Onun dilində maraqlı və bu gün alınma sözlərin qarşılığı kimi ədəbi dilimizdə işlənməyə layiq milli sözlərimizdən ibarət dialektlər var. “Ədəbi dilin inkişafında alınmaların rolu nə qədər böyük olsa da, birinci sırada, əlbəttə dilin daxili imkanları əsasında yaranan söz və ifadələr durur” (97, 13). Bu baxımdan, hazırda Avropa mənşəli sözlərin çox sürətlə dilimizə girməsinin qarşısının alınması üçün dialektlərimizə müraciət etmək daha müvafiq yoldur. Bu, bir bəla və illətdir ki, yad dillərdən yalnız terminlər almırıq, lüzumsuz söz və ifadələr də dilimizə daxil olur və fərqi varmadan və ya bilərək onlardan istifadəni savadlılıq əlaməti hesab edənlər var. Bunun yanlış yol olduğunu düşünməyin zamanıdır. Bu proses bir mçədər də irəliləsə, milli sözlərimizin faizi sürətlə aşağı düşəcək. Bu məsələ dilin gələcək yaşamını sual işarəsi altında qoyur. Dilimizin milliliyini, təmizliyini qorumaq üçün yad təsirlərdən uzaqlaşmaq, əgər sözə ehtiyacımız varsa, ya yeni söz yaratmaq təcrübəsindən istifadə etmək, ya da dialektlərdən faydalanmaq lazımdır. Bir vaxt dialekt örnəyi olan “kəhriz”, “sayrışmaq”, “qənşər”, “tərəcə” və s. sözlərinin hazırda ədəbi dil faktı kimi işlənməsi bu fikrin əsassız olmadığını göstərir. M.C.Cəfərovun bu bərədəki fikirləri aktuallığı ilə diqqəti çəkir: “Dünyanın bütün söz ustaları məhz ləhcə və dialektlərdən münasib sözlər alıb işlətməklə ədəbi-bədii dilin zənginləməsinə kömək etmişlər. Belə bir axtarış, seçmə, əvəz etmə, sözlərə yeni məna vermə Azərbaycan yazıçısı, alimi üçün xüsusilə vacibdir. Ona görə ki, məlum olduğu üzrə, ötən əsrlərdə dilimizə daxil olan bir çox lüzumsuz əcnəbi söz, ifadə, tərkiblər dilimizin öz doğma sözlərini sıxışdırıb unutturmuş, üstü örtülmüş xəzinə halına salmışdır. Bu nöqtəyi nəzərdən, Azərbaycan yazıçısının, aliminin lazım olduğu yerdə ləhcə, şivə və dialektlərə müraciət etməsi vacibdir” (11, 88). Bu baxımdan, Rəsul Rzanın dilində də maraqlı dialekt örnəkləri vardır. Məsələn, *idim* (forma), *yüyrük* (beşik), *gənimək* (rəngi qaçmaq), *köbər* (dik yer),

bəlləmək (müəyyənləşdirmək) və s. Rəsul Rzanın yaradıcılığı təsdiq edir ki, bədii dildə dialektlərə müəyyən qədər yer vermək dilin axıcılığına, rəvanlığına səbəb olur ki, yeri gəldikcə gizli xəzinə materialı olan dialektləri üzə çıxarmaq faydalı nəticələr verir.

Rəsul Rzanın söz yaradıcılığına da çox yüksək münasibəti olmuşdur. Söz yaradıcılığı dilin çətin, ancaq həm elmi, həm də praktik baxımdan maraqlı, zəruri proses və problemlərindən biridir. Bu prosesin əsas dəyəri ondadır ki, o, bir tərəfdən dilin leksikasını zənginləşdirir, digər tərəfdən alınma sözlərin milli sözlərlə əvəz olunmasını təmin edərək onların sıxışdırılmasına səbəb olur və beləliklə də, dildə milliliyi çoxaldır. Dildə yeni sözlər yaratmaq şərəfli bir işdir. Bu proses dilin leksik tərkibini zənginləşdirməsi, milliliyin qorunması, alınma sözlərlə mübarizə aparmaqla yanaşı, üslubiyat elminin inkişafında da böyük rol oynayır. Dilin ən çox dəyişən və inkişaf edən qatı leksika olduğundan yeni leksik vahidlərin yaranması da təbiidir. “Yeni anlayışlar, alətlər, əşyalar meydana çıxır – özünə ad tələb edir. Yüksək inkişaf mərhələsinə çatan cəmiyyətin üzvləri tələbatlarına, güzəranlarına, əyin-başlarına yeni münasibət bəslədikləri kimi, onlara ünsiyyət vasitəsi kimi, fikri ifadə etmək vasitəsi kimi xidmət göstərən dilə də yeni nəzərlə baxırlar. Xalqın mədəni səviyyəsi nə qədər yüksək olursa, onun dilinin səviyyəsi də eləcə yüksəlmiş, yeni-yeni sözlərlə zənginləşmiş olur” (11,87).

XX yüzildə ədəbi dilimiz söz yaradıcılığı baxımından, digər dövrlərlə müqayisədə xeyli irəli getmişdir. Antroponimlərlə (insan adları ilə) bağlı yeni sözlərin yaranması (Sevil, Dönüş, Gündüz, Gülüş və s. – C.Cabbarlı; Elçin – Mehdi Hüseyin; Aygün, Aybəniz, Elyar – S.Vurğun; Anar – Rəsul Rza və s.), dialekt və şivələrin ədəbi dilə gətirilməsi həmin prosesi daha da gücləndirmişdir. “Bədii üslub və ya başqa cür deyildiyi kimi, bədii əsərlərin dili müəyyən mənada və dərəcədə yeni söz yaratmaq üçün, necə deyərlər, təcrübə

sahəsində sınaqdan çıxmış sözlərin ədəbi dilə daxil olması tamamilə təbii sayılmalıdır. Bir də ki dilin taleyi , gələcəyi barədə yazıçıdan çox kim düşünməlidir?” (11, 93-94). Bu prosesdə seçilən sənətkarlardan biri kimi Rəsul Rzanın dili səciyyəvidir. Yenilikləri qəbul edə bilmək bacarığında olmayanlara və ya yenilikləri qəbul etmək istəməyənlərə şairin öz sualı ilə müraciət etmək olar: “Nə üçün bizim keçmişdən qat-qat maraqlı və zəngin olan həyatımız yeni əsnələr yarada bilməz və yaratmamalıdır? Milli kolorit, şerin üslubu və cümlələr haqqında həmin sözü demək olar. Belə düşünmək ki, millətlər nə yarada bilərlərsə, artıq yaratmışlar, sənətdə milli xüsusiyyət isə çoxdan tapılmışdır, burada axtarmalı bir şey yoxdur – mənəcə, tamamilə səhvdir. Bizim həyatımızda, müxtəlif xalqların həyatının bir qədər bir-birinə yaxından bağlı olduğu bir dövrdə, bu xalqların böyük tarixi əməlləri birgə mübarizədə həyata keçirdikləri bir zamanda, onlar elə xüsusiyyətlər kəsb edirlər ki, milli olduqları halda, daha çox beynəlmiləl ünsürlər daşıyırlar. Milli xarakterin elə cəhətləri meydana çıxır ki, keçmişdə, başqa ictimai-iqtisadi şəraitdə bu cəhətlər meydana çıxma bilməzdi. Bütün bunları nəzərə almadan, əsnələri, koloriti və dili inkişafdan məhrum olan, dəyişməyən cansız bir şey kimi qəbul etmək doğru deyil” (170, 31). Bütün yaradıcılığı boyu Rəsul Rza həmin prinsiplərə sadıq qalaraq sığallı dillə yazmamış, dilə yaradıcı münasibət göstərərək dil vahidlərinə adi söz kimi yanaşmamış, onları bütün anlamı ilə və məqamında işlətmişdir.

R.Rza yenilikçi şairdir. O, Azərbaycan şerinə yeni forma gətirməsi ilə seçilir. Yeni forma isə yeni fikir, yeni söz, yeni ifadə tərzini tələb edir. Şair “Avtobioqrafiya”sında yazırdı: “Mən inanırdım ki, klassik və xalq poeziyası irsindən istifadə edərək irəli getmək, indiyə qədər olanları təkrar etməmək lazımdır. Axı klassik olmuş formalar konkret tarixi şəraitdə işlənilib hazırlanmışdır. Poeziyanın dilini isə xalq yaradır, inkişaf etdirir və zənginləşdirir. Xalqın yaradıcılıq dühası yaşayır, yeni

forma, yeni söz ehtiyacı həyatın öz tələbidir. Yeri gəlmişkən, onu da deyim ki, bəzi tənqidçilərin təkidlə dediklərinin əleyhinə olaraq, Azərbaycan poeziyasının yeni formaları hardansa kənardan gəlməyib, yazılı və şifahi xalq poeziyasının zəngin, tükənməz mənbələrindən qaynayıb qalxmışdır” (170, 23). Beləliklə, Rəsul Rza heç kəsi təkrar etmədən yeni formanın bayraqdarı oldu və həmin formaya uyğun olaraq yeni söz və ifadələr yaratmaqla dilimizə təzə və maraqlı bir ruh gətirdi. Hər şeydən öncə gələn məsələ budur ki, o, sözləri məqamında işlədən sənətkardır. Bu məsələdə şairin fikri belədir:

Ən mənalı söz belə
Yerli-yersiz işlədəndə
İtirir dəyərini, düzünü (167, II c., 216).

Xalqın dili kimi tükənməz bir mənbəyə dayanaraq onun əsasında onlarla yeni söz yaradan Rəsul Rzanın nitq mədəniyyəti təfəkkür mədəniyyəti qədər yüksəkdir. Bu və ya digər söz “xalqda yoxdur” deyə zaman-zaman şairi tənqid edənlər də olmuşdur. R.Rza isə sübuta ehtiyacı olmayan bir gerçəkliyi anladır: “Sözlər ayrı-ayrı adamlar tərəfindən “uydurulur”. Məhz ayrı-ayrı adamlar tərəfindən. Çünki bir insan kollektivinin, yaxud bütün bir xalqın yığılıb bir yerdə söz icad etməklə məşğul olduğunu təsəvvür etmək çox çətinidir. Sözləri ayrı-ayrı adamlar icad edir, bu sözlər həyata girir, hamı tərəfindən qəbul olunur, ya unudulur” (170, 31).

Dilimizdə Rəsul Rzanın yaratdığı bir çox sözlər var ki, indi də leksikamızın bəzəyidir:

Səs aydın, *anlaşıq* asan,
Elə bil, yanımda
Bir əl *uzadım*ındasan (167, I c., 190).

Könlüm ayrılığında
Sızlasın *ağlam-ağlam* (167, I c., 190).

Bura
Köçəri çobanlara bir *sığınaq*,
Bir yurd olub (167, I c., 249).

Deyirəm: Dünya mənim *sığınağı*mdır,
Yuvamdır.
Dünya mənim evimdir (167, I c., 249).

İftixarım, *öyüncüm*,
Qələbəm, zəfərimdən (167, II c., 184).

Duracaqlar ötüşür (167, II c., 213).

Çöl *donuşluq*dur, yəqin (167, II c., 213).

Sonra bir qab sınımış kimi
Pozdu atanın adını
Dirilər sadalağından (167, III c., 120).

O səs dəmir burğacla
Qulaqlarda yol açır (167, III c., 136).

Nümunələrdəki işarələnmiş sözlərin hamısı dilimizin daxili imkanları əsasında yaradılıb. Ümumiyyətlə, Rəsul Rzanın yaratdığı bütün sözlərin kökü milli sözlərimizdən qidalanıb. Bunlardan aşağıdakıları göstərmək olar:

Sadalamaq – sadalaq (siyahı) Öyünmək – öyünc
Durmaq – duracaq Duymaq – duyum
Çimmək – çimərlik Anlamaq – anlam
Əyləmək – əyləc Hərləmək – hərləc
Demək – deyim Yığmaq – yığıcı
Doymaq – doyum – doyumlu Görmək – görün
Susmaq – susum Öyrətmək – öyrənc
Söykəmək – söykək Ayrılmaq – ayrılış
Eşitmək – eşidimli Doğmaq – doğum

Olmaq – olum Batmaq – batım
Dincəlmək – dincərlik Soyumaq – soyuducu, soyutqan
Dönmək – dönək Gözləmək – gözləm
Anmaq – anımlı – Anar və s.

Rəsul Rzanın yaratdığı sözlərin çoxu dilimizin aktiv leksikasına daxil olmuşdur. Şair bəzən alınma sözlərə də müraciət etmiş, onlar əsasında yeni leksik vahidlər yaratmışdır. Məsələn, qəzetxana, filban və s. O, bəzi alınma sözlərin, mümkün olduqca, milli şəkilçilərlə işlədilməsini məqsəduyğun hesab etmişdir. Məsələn, *cavabdeh* əvəzinə *cavablı*. Doğrudur, şairin yaratdığı yeni sözlərin hamısı eyni dərəcədə işlək olmamışdır, lakin onların çoxu dilimizin söz ehtiyacını qarşılayaraq aktiv leksikaya keçmişdir. Bəlkə də, Rəsul Rzanın söz yaradıcılığına vaxtında düzgün münasibət göstərilisəydi, bu nəcib və şərəfli iş zamanında dəyərləndirilsəydi, onun yaratdığı sözlər dilin fəal leksikasında layiqli mövqe qazanardı. Məntiqsiz yanaşmalar həmin sözlərin bəzilərinin qəbul edilməməsinə səbəb olmuşdur. Bu haqda R.Rza yazırdı: “Hansı məntiqlə “səciyyə daşıyır” demək olar, “vurgun kəsildim” demək olmaz? Nə üçün “anmaq” demək olar, “anımlı” demək olmaz? “Duymaq”dan “duyum” sözü yaratmaq niyə qəbahət olsun? “Olmaq” sözü var, “ölmək” sözü var. Hansı məntiqlə “olum” sözünü rədd edib, “ölüm” sözünü işlətməliyik?” (172, 49).

Rəsul Rza *-daş* şəkilçisi vasitəsilə bir sıra sözlərin yaranmasında fəal iştirak etmişdir. Həmin şəkilçi ilə bir zaman M.Müşfiq “könüldaş”, “yataqdaş” sözlərini işlətməmişdir. R.Rzanın dilində isə “gündaş”, “ildaş”, “sınıfdaş”, “cəbhədaş”, “əsrdaş”, “səngərdaş”, “işdaş”, “zamandaş”, “dünyadaş”, “vaxtdaş” kimi sözlərlə qarşılaşırıq.

Söz yaradıcılığında məntiq böyük rol oynayır və yeni sözlər yaradılarkən onların məntiqə uyğun olub-olmamasına diqqət etmək lazımdır. Rəsul Rza yeni yaranan sözlərin anlamına diqqət etmiş və bütün zamanlarda yeni sözlər

yananmasını qanunauyğun proses kimi qiymətləndirmişdir. Aşağıdakı fikir şairin söz yaradıcılığı ilə bağlı əsas prinsipini aydın ifadə edir: “Nə üçün indi, dillərin formalaşmış inkişaf tapdığı bir zamanda, lazım gəldikdə, həyatın yeni hadisələrini ifadə etmək üçün yeni söz yaradılmasını, axı dillərin yetkinləşməsi prosesi indi də gedir. Məlumdur ki, söhbət söz oyunbazlığından getmir, dilə fikir və hisslərini ifadə etməsi kimi yaradıcı münasibət bəsləmək haqqında gedir” (170, 31). Bu fikrin tərkibindəki “lazım gəldikdə” birləşməsi onun əsas motivini təşkil edir. Rəsul Rzanın fikrincə, sözün yaranmalı olduğu məqamlar vardır: “Bir şeyi, bir hadisəni ifadə etmək üçün ana dilində söz və ya söz birləşməsi olmadığı halda, dilə yeni söz gətirilə bilər”(172, 41). Bu fikirlər hər zaman qiymətlidir. Dildə yeni sözlərin yaranma prosesində şairin aşağıdakı fikirləri prinsip kimi qəbul edilməyə layiqdir. “Dilimizin inkişafı üçün yeni söz yaratmaq mühüm şərtidir. Bu yaradıcılıq ehtirasından doğan elmi, məntiqi bir hadisə olmalıdır. Yaradılan yeni sözlər, ya yeniləşdirilən sözlər dilin tarixi gəlişi – axarından doğmalıdır. Belə sözlərin kiçik, böyük, aydın və dumanlı qaynaqları dilin semantik əhatə dairəsində, lüğət imkanlarında olmalıdır” (172, 49).

Rəsul Rza mənə tutumu ilə diqqəti çəkən maraqlı ifadə yaradıcılarından biri kimi dilimizin sintaksisinə də qayğılı münasibət bəsləmiş, onu söz birləşmələri ilə zənginləşdirmişdir. Şairin yaratdığı birləşmələri yalnız sintaktik baxımdan qiymətləndirmək düzgün olmaz. Onlar həm də dilimizin üslubiyatına xidmət etməkdə dəyərlidir. Rəsul Rza dilimizin bilicisi və sevəni kimi ifadə sənətkarlığında da gözəl bir məqsəd daşımış, dilimizin gözəlliyini lazımı səviyyədə əks etdirə bilməyən bir çox alınma ifadələri millilərlə əvəz edən maraqlı sintaktik vahidlər yaratmışdır. “Elə sözlər, tərkiblər də var ki, onlar dildə çox geniş işləndiyinə baxmayaraq, gətirildikləri dilin dadına-duzuna uymamış, dil üçün özümləşməmişdir” (172, 48). Yeri

gəlmişkən, bu sitatadakı “özümləşmək” sözü çox uğurlu dil faktorudur.

Aydındır ki, ifadələr məlum sözlər əsasında yaranır. Lakin həmin sözlər birləşmə kimi işləndikdə ayrılıqda ifadə etdiyi anlamdan fərqli məna çalarları bildirir ki, bu, üslub baxımından çox maraqlı məsələlərdən biridir və dil mədəniyyətinə yeni töhfələr verir. Dildəki sözləri “ifadələşdirmək”, onları necə və hansı məqamlarda, hansı anlamda işlətmək nitq mədəniyyəti məsələsidir və müəllifin sənətkarlığını müəyyənləşdirir. Sözlər dilin leksikasına aiddir, lakin birləşmələr qrammatik qayda-qanunlar çərçivəsində yaranır. Onların məcazlaşması isə frazeologiya və üslubiyyat məsələsidir. “Dil mədəniyyətindən danışmaq o dilin hələ çözülməmiş problemlərini açmağa çalışmaqla bağlıdır. Bu vaxta qədər Azərbaycan dilində olan idiomların izahı, onların tarixi bioqrafiyası, ifadə zənginliyi haqqında tutarlı bir əsər yoxdur” (172, 48). Doğrudan da, ifadə zənginliyi dil mədəniyyətinin əsas göstəricilərindən biridir. Dilin imkan və gözəlliklərinin üzə çıxmasında ifadələrin böyük rolu vardır. Dildə ifadələr iki cürdür: tarixən daşlaşıb sabitləşənlər və ayrı-ayrı sənətkarlar tərəfindən yartadılanlar. Bunların hər ikisinə ehtiyacımız vardır və dilimiz o xoşbəxt dillərdəndir ki, ifadə bolluğu ilə səciyyəvidir.

Azərbaycan dilinin ifadələrlə zənginləşməsində Rəsul Rzanın özünəxas payı vardır. Aşağıdakı ifadələr onun dilinə məxsusdur: *doyumsuz sözlər, duyumsuz ürəklər, qazanış zirvələri, insanlığın fəza donanması, söz yanığı, istək dustaqlığı, dərya-dərya imkanlardan verilən nemət cərəsi, mərmər poemalar, yaşıl susuzlar, uğursuz duyum, niyyətli sevgi, şöhrətli məhrabanlıq, qondarma pərişanlıq, dotələb nadanlıq, arzuların imkan məsafəsi, giley gərəyi, “izm”lərlə damğalamaq, özümlük kiri, nadanlıq kiri, qibtədən mayalanmaq, xırda niyyətin hissi, yaşamaq açarı, qəlbimizin cənubu, izzirab heykəli, parlaman qeybətləri, fikir dustağı,*

gizləndə oturub aşkarda iş görmək, təəssüfsüz ölmək, zülm abidəsi, fəlakət qalası, yöndəmə salmaq, pasportsuz kədər, ürək dilli tanış, könül adlı qəfəs, acı təşbeh qoxusu, anlamaq dərdi, standart danışmaq peşəsi, yarım fakt, mütəxəssis şeytan, qəliblenməmiş səadət, icarəli cəsarət, kifli bəlağət, təntənəli cəhalət, qarın hakimiyyətinin ətalət quyusu, ucuz tərif, pəltək məruzə, ömrün qırbacı, payızlı duyumlar, sarımtıl yaşıl, ləkəsiz ülfət, öz-özünü təsəllilənmək, ülfət ehtiyacı, ümidlərin nigaran kölgəsi, imkansızlıq hasarı, ən modern köləlik təməli, filantrop mərhəməti, tərif dilənçisi, şöhrət dilənçisi, yoldaş qafiyəxanası, böhran divi, cəlladlar sürüsü, ziddiyyətlər ocağı, fitnə, yalan qarğası, cilovsuz yel, mədəniyyət davası, zəncirlər dünyası, qəzəbdən yarımaq, qərəzli qiymət, qara buludların qarmağı, ürəklərin tutumu, ucuz gəlir, təsəlli üçün deyilmiş yalan, tək bir qəlbin qapısına düşən açar, ölüdən gələn qazanc, həm elə, həm belə adam, vərdişli könülsüz gülüş, vaxtın rəngsizliyi, mütəliyə bəraət hissi, aldanışın şirin zəhəri, yer üzündə cəhənnəmin şöbəsi, səfəri mümkünsüz xatirələr, məhəbbətin barmağa dolaşmış damğası, cinayətin yaşadı, payını güclülər yemiş aclar, məhəbbətə ləkə salan cingilti metal, ağıllı dəli, peşmanlıq qoxuyan həqiqət, mahnısını itirmiş aşuqlar, doyumсуz insan, zülmün tələsi, bayağı dostun təzəsi, vədələrin gücsüzlüyü, şüurdan gizlənməmiş qorxu, söz eşidə bilməyən qulaqlar, yaşamalılı ölümlər, ölməli sağlar, ənənəçi mötəbər, arxiv qəfəslərində dincələn əlyazmalar, tapşırıqlı yol, məqsədli alqışlar, fil görünən birələr, doğruya bənzəyən yalanlar, adiləkdən yorulmaq, ədəbi pəltək, isti sarı, alov rəngli qisas, dildəki yaşlıq, rütubət məntiqi, sığortaçı mülahizə və s. Bu birləşmələrdə adlı sözlər bir-biri ilə sintaktik əlaqələr girərək və fikir və düşüncələrdən asılı olaraq müxtəlif üslub məqamlarında işlənməmişdir. “Dilin ifadə bacarığının yeni çalarla yetkinləşməsi, lüğət sayının yeni və yenilənmiş sözlərlə zənginləşməsi, bir sözlə, dilin harmonik, intensiv inkişafı üçün onun gərəkliliyi mühüm şərtədir. Metal alət işlədilməsə, paslanar.

Dil işlədilməsə, get-gedə kəsərini, məna dəqiqliyini, ifadə incəlik və gözəlliyini itirər, inkişafdan qalar” (172, 46). Dilin sözlərindən ifadə yaradıcılığı kimi istifadə etmək onun mədəni səviyyəsini yüksəltməkdə önəmlidir və bu prosesdə Rəsul Rzanın dili çox qiymətlidir

Beləliklə, Xalq şairi Rəsul Rza aktual, maraqlı və elmi dilçilik fikirləri ilə dilimizə düzgün münasibət formalaşdırmış, xalq dilinə söykənərək dialektlərdə işlənən bir sıra işlənməsinə ehtiyac duyulan leksik vahidlərdən istifadənin ədəbi dil üçün yararlı olduğunu təsdiq etmişdir.

Rəsul Rza dildə və sənətdə ənənəçiliyə sadıq qalsa da, ona ehkam kimi yanaşmamış, həmişə yeniliklərin (sözsüz ki, gərəkli yeniliklərin) tərəfçisi olmuşdur. Şair başqalarını təkrar etmək, özgələrə oxşamaq meylindən tamamilə uzaq olmuş, yalnız özünü kimi yaratmış, sözünü özünəxas şəkildə demişdir:

Lermontov deyiləm mən,

Şekspir də deyiləm;

Nə olsun ki...

Onlar da

Rəsul Rza deyildir (167, I c., 152).

Bu, doğrudan da, belədir. Dil məsələlərində də bu cürdür. Rəsul Rza sərbəst fikirli və mübarizdir, yenilikçidir. Onun yaratdığı onlarla söz və ifadə bu fikri təsdiq edir. O, söz-ifadə yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbi dilinə yeni, tərəvətli, saf hava gətirən sənətkardır. “Günəş intihar etməz”, “Suyu doğramaq olmaz” kimi aforistik misraları, “eşqin qələmilə şəkil çəkdirmək” kimi maraqlı ifadələri, uğurlu, gərəkli sözləri bu gün də ədəbi dilimizin bəzəyidir.

NİGAR RƏFİBƏYLİ VƏ ƏDƏBİ DİLİMİZ

*Pis-pis insan sifətlərini
qoparıb oda atardım.
Kamil görə bilsəydim
insanı dünyada,
Doğma torpaqlar altında
rahat-rahat yatardım.*

N.Rəfibəyli

Azərbaycan dili dərin və geniş bir dəryaya, onun sözləri isə bu dəryanın saysız-hesabsız damllarına bənzəyir. Heç kəs bu sözlərin hamısını işlədə bilmir, söz sənətkarları dabu damlların hamısını əsərlərinə səpə bilmir, və bu, mümkün də deyil. Hər bir sənətkar onlardan öz qabiliyyət və istəyi çərçivəsində, duyğu və düşüncələrini əks etdirəcək dərəcədə istifadə edir. Dilimizin leksikasından istifadə dərəcəsi və üslubiyat cəhətdən işlətmə bacarığı və keyfiyyətinə görə sənətkarlar bir-birindən seçilir. Və bu məsələyə görə, onların ədəbi dilimizə xidmətinin dərəcəsi üzə çıxır. Sözsüz ki, hər bir söz sərrafının ədəbi dilimizdə müəyyən qədər payı vardır. Bu, ya yeni söz və ifadə yaratmaqla dilimizi leksik-qrammatik baxımdan zənginləşdirmək, ya dildə olan hər hansı bir söz və ya ifadəni tamamilə fərqli bir məqam və anlamda işlədərək ona yeni üslub çaları vermək prosesi ilə bağlıdır.

Dilimizin poetik baxımdan dərinləşməsində ədəbi simaların rolu böyükdür. Onlardan biri də Nigar Rəfibəylidir. Onun yaradıcılığı səmimi hisslər, duyğular qaynağıdır. Təsadüfi deyildir ki, “vaxtilə Azərbaycan və o zamankı ittifaq mətbuatında belə bir xəbər yayılmışdı: tanınmış İtaliya bəstəkarı Franko Manino özünün “Məhəbbət kantatası”nı yazarkən Nigar xanımın lirikasından bəhrələnməmişdir” (152, 6).

Rəsmi günlərdə, təntənəli bayramlarda, ölkəyə əziz qonaq gələndədivarların üstündən dövlət bayraqları asılır. Bu, ürəklərdəki qüruru, xalqın fəxr coşqusunu artırır, könüllərdə fərəh, üzlərdə bir sevinc duyulur. Nigar Rəfibəylinin

zamanında da belə idi, indi də belədir. Bayraqları baş üstə qaldırırlar, uca yerlərdən asarlar, bu, təbiidir. Və bayraq elə bunun üçündür. Lakin “könüldən bayraqlar asmaq” qeyri-adidir və bu ifadə Nigar Rəfibəylinin poetik mətləblər aləmində öz nəfəsi, istiliyi, səmimiyyəti, anlamı ilə tamamilə təzə və fərqli ifadədir:

Bilsəydim sən gələcəksən,

Könlümdən bayraqlar asardım (165, 51).

Bəzən insan haqqında düşündüyü əşyanı, hadisəni və ya adamı xəyalında canlandırır, onunla xəyali dialoqa girir, daxili nitqində həm həmin duruma uyğun, həm də özünəxas söz və ifadələrdən istifadə edir. Həmin insanın, əşyanın və ya hadisənin surəti bəzən bir müddət insanın xəyalından getmir. Bəzən də insanın görüb, görüşüb uzaqlaşdığı obyektlər bir müddət onun gözləri önündən dayanır. Psixologiya elmində buna “eydetizm” hadisəsi deyilir. Bu durum hamının həyatında ola bilər. Lakin “xəyalın könüldə ilişib qalması” sözlərin gücü ilə olur. Nigar Rəfibəylinin dilində söz sənətkarlığına məxsus yeni və tərəvətli ifadədir. Şairənin səmimi lirikasından, bədii dilindən yaranan leksika özəllikləri ilə seçilir. İncə hisslər, yüksək məramlı arzular, dərin duyğular dilə gələndə, qələmə keçəndə özünəxas olan leksika yaradır:

Bu bir dostluq idi, ya sevda idi,

İlişib könlümdə qaldı xəyalın (165, 27).

Söz sənətkarlığı belə bir həqiqəti də təsdiq edir ki, insan qocalsa da, söz qocalmır, zaman insanın qəddini əyə bilir, lakin sözün qəddini əyə bilmir. Canlılardan insan, cansızlardan söz üstündür:

Çəmənlər, çiçəklər, quşlar gözəldir,

İnsan daha üstün, daha əzəldir (165, 135).

Nigar Rəfibəyli sözün ecəzkarlığı ilə “bir qəhrəmanın sinəsinə yaslanmış kimi arxayın-arkayın yatan mavi gözlü, xoş bənizli Xəzəri” tərənnüm edir, “ışığı səhrası” olan Bakıdan

danışır, hamıdan fərqli olaraq çiçəkləri dodaqları ilə deyil, gözləri ilə öpür:

Öpdüm gözlərimlə sizi hər səhər
Yığıdım dəstə-dəstə az çiçəkləri (165, 140).

Nigar Rəfibəyli bu fikri ilə məmnundur ki, “Mən mənzil olmadım heç bir namərdə” (165, 141). Və qürur duyur ki:

Mən könül mülkünün tacıdırıyam,
Xəyal dünyasının şah nigarıyam.
Vətən torpağına iftixar olan
Şanlı nəsillərin yadigarıyam (165, 160).

Bu bədii parça “Nigar Rəfibəyli kimdir?” sualına cavab verir. Bu baxımdan, aşağıdakı misralar da səciyyəvidir:

Bircə qələm oldu mənim zinətim,
Bəzəyim, düzəyim, zövqüm, şöhrətim (165, 150).

Nigar Rəfibəylinin dili insanda bəzən coşqulu, təlatümlü, bəzən də sakit, həzin hisslər yaradan söz və ifadələri təcəssüm etdirir. Buna görə də sözlərin, ifadələrin yeni-yeni rəngləri, çalarları meydana çıxır. “Nigar xanımın lirikası geniş, vüsətli bir lirikadır. Onun palitrasındakı rənglər yalnız məhəbbətin tərənnümü, hicran yağışının təsviri üçün deyil. Bu rənglər həyatın daha əlvan hadisələrinin inikası üçün, ictimai həyatda, insanlar arasındakı münasibətlərdə yol verilən haqsızlıqların ifadəsi, köməksizlərin müdafiəsi, ahəngdarlığın qorunması üçündür” (152, 6). Onun tərcümə dilində Məhsətinin rübailəri nə qədər də real və gözəldir. Düşünürsən ki, Məhsəti onları ana dilində yazsaydı, fikirlərini elə bu cür ifadə edərdi.

Sözlər, ifadələr adicə dil vahidləri, nitq faktları deyil, söz sərraflarının, ədəbi simaların mənəvi güzgüsüdür. Adi güzgülərin ömrü azdır, onlar əldən düşüb qırıla bilər və ya insanın ona baxdığı zamanı göstərə bilər. Söz isə həmişəyaşar güzgüdür, üstündən nə qədər zaman keçsə də, insanın fikir və düşüncələrini, istəklərini, mənəvi aləmini əks etdirmək gücündədir. Sözlərin qüdrəti bütün zamanlar üçün qüvvədədir, bütün məqamlarda yenilməzdir. Sözlər nə qədər deyilsə də,

əgər yerinə düşübsə, insan ondan bezmir, əksinə zövq alır, nitq mədəniyyətini zənginləşdirir, ondan tərbiyələnilir. Söz ikili xüsusiyyət daşıyır. Həm insanın xoşuna gəlib onda estetiklik yaradar, insanın ehtiramını artırır, həm də onu hörmətdən salar, pərt edər. İnsan aləmində çox şey belədir: nitq mədəniyyəti, davranış göstəriciləri, geyim zövqü və s. Hətta Nigar Rəfibəylinin ifadələri ilə desək, gülüş də müxtəlif çalarlara malikdir:

İnsanın gülüşü dünyaya dəyər
Zəhərli, iynəli olmasa əgər (165, 152).

Gülüşü dünyaya dəyənlər də
var, Gülüşlə zamanı döyənlər də
var, Gülüşü bir dağı əyənlər də
var,

Yaşatsın bu gözəl dövrən gülüşü (165, 153).

Söz də belədir. Söz ustadlarını yüksəklərə qaldıran da, zamanların əbədi yaddaşına həkk edən edən də odur, dağları əyən də, yox edən də odur. Bu, bir təsadüf deyil ki, tarix Qaracıq dağının (“ana kitabımız” “Dədə Qorqud” dastanlarındakı Qazan xan həmin dağın “qaplanı” idi) Əhməd Yəsəvinin duası ilə yerlə yeksan olması möcüzəsini bəşər övladına göstərmişdir. Dualar da sözlərdir, sözlərin hikməti ilə mayalanıb, müqəddəsləşib, ecazkar bir təsir gücünə malik olub.

Nigar Rəfibəylinin əsərlərinin birində sudan danışılır. Su həyatdır, dünya yaradılışının dörd ünsüründəbn biridir, cəmiyyət də, təbiət də susuz yaşaya bilməz. Lakin şairənin qələmi göstərir ki, su həmişə qiymətli və gərəkli deyil:

Saf su, sərin, təmiz su,
Dupduru, ləkəsiz su.
Sən hər yerdə gərəksən.
Sən hər yerdə əzəlsən...
Ah, nə yersiz olursan,
Nə lüzumsuz olursan

Şeirlərə dolanda (165, 147).

Şairənin əsərləri də sudan yox, mənalardan, gərəkli düşüncələrdən, zərif duyğulardan qidalanıb.

Nigar Rəfibəyli xalqının qızıdır. Xalqının hər şeyi – torpağı, insanları, təbiəti, tarixi və hər şeydən öncə, dili ona əzizdir. Şairənin dilində ümumxalq dilindən qaynaqlanan söz, ifadə və cümlələrin (misraların) işlənməsi təsadüfi deyil. Onun dilində “məni yoldan eləməyin” kimi frazeoloji anlam daşıyan misra, iki morfoloji əlamətin – felin qəti gələcək zaman (-acaq²) və birinci şəxsin təkinə məxsus olan şəkilçinin (-am²) xalq danışığı dilində olduğu kimi ixtisarla işlənməsi bədii üslub üçün qüsurlu deyil, əksinə, əsərin dilinə bir şirinlik və səmimiyyət qatan faktıdır:

İlk baharı görəcəm,
Bağlardan gül
dərəcəm, Göy dağlara
qalxacam, O uca
zirvələrdən

Enişlərə baxacam (165, 155).

Nigar Rəfibəylinin dili də özü kimi sadə və təbiidir. O, insanda daha çox sadəliyə dəyər vermiş, yüksək mənəviyyətli insanlardan danışmışdır. Onun dilində fəlsəfi anlam daşıyan dil faktları da mövcuddur. Şairə atalar sözlərinin mənə dərinliyi, hikməti səviyyəsinə uyğun olan fikirlər müəllifidir:

Nə qədər sadəcə olsa da donu,
Qəlbi təmiz olan insan gözəldir
Bəzəkli nadandan ağıllı bir kəs
Sadə paltarda da inan, gözəldir (165, 154).

Böyük arzuları, saf duyğuları
Torpağın altında basdırmaq olmaz (165, 174).

Yerdə sürünənə yaraşmaz qanad (165, 135).

Vətəndir dünyada hər şeydən əziz (165, 135).

Bundan başqa, Nigar Rəfibəylinin dilində “qəmli salam”, “şaxtalı salam”, “istehzal salam”, “ədali salam”, “gecələr qızı”, “səhər ulduzu”, “yatmış dilbər” (Bakı), “azad əmək sevinci”, “yasəmən tellər”, “lazımsız hiss”, “gərəksiz duyğu”, “mənəvi mərəz”, “acı küləklər”, “yaşıl çəmənlərin sərdarı” (lələ), “uğursuz niyyət”, “ömrün payız bağı”, “nazik könül”, “fikirlər bəhri”, “acı sevda”, “kөнүlün can evi”, “yasəmən rəngli duman”, “babaların namusla yaşamaq öyüdü”, “acı səs”, “sadə salam”, “torpağın dərisini soymaq”, “kөнүldəki qəmi alıb şeir yaratmaq”, “yüksək mədəniyyət kürsüləri”, “tənə daşları”, “yaşıl dağların gizli sevdası”, “pərişan ilham” və s. kimi maraqlı ifadələr vardır. İnsanlar arasında xətir-hörmət deyilən bir şey var. Nigar Rəfibəylinin mənəvi aləmində gülün də xətri var, dilində isə “gülün xətri” adlı xoşagələm mənəli bir ifadə diqqəti çəkir:

Çöldə hər çiçəyin bir ətri olar,

Hər gülün öz yeri, öz xətri olar (165, 148).

Beləliklə, Nigar Rəfibəyli ədəbi dilimizdə yeri və rolu olan ədəbi simalardandır.

MİRZƏ İBRAHİMOV VƏ ƏDƏBİ DİLİMİZ

*Azərbaycan dili Azərbaycan xalqının
mənəvi dövləti və milli iftixarıdır.*

M.İbrahimov

Azərbaycan xalqının həm şəxsiyyət, həm də ziyalılıq baxımından məntiqə güclü, qələmcə sanballı ədəbi simalarından biri kimi Mirzə İbrahimov seçkin bir mövqeyə malikdir. O, ədəbiyyat sahəsində çalışsa və həmin sahənin alimi kimi fəallıq göstərsə də, ədəbi dilimizə münasibəti və bu mövzudakı əsər və fikirləri onu dilçi alim səviyyəsində də tanıdır. Həmin fikirlər həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından o qədər mükəmməl və fərqlidir ki, dilçilik elmi sahəsində çalışsan məşhur alimlərin ideya və əsərlərindən nəinki geridə qalmır, hətta bir çoxlarını ötüb keçir. Dilimizə bu qədər yüksək münasibət onun dərin və zəngin vətəndaşlıq mənəviyyəti və böyük milli qeyrətindən irəli gəlir. Dili “mənəvi dövlət” hesab edən ədib yazırdı: “Dil bütün vətəndaşların yalnız istifadə etdiyi bir xəzinə yox, həm də zənginləşdirməli olduğu bir xəzinədir. Hər kəs dilin lüğət fondunu, ifadə vasitələrini, mənəvi çalarlarını, təşbehlərini artırma bilər” (100, 286).

“Gəlin gözəl danışaq!” adlı məqaləsində Mirzə İbrahimov dili “bəşər tarixinin, insan dühasının ecazkar və hikmətli kəşfi” adlandırır. Doğrudan da, dil haqqında düşünəndə bu hikmətin sirləri qarşısında aciz qalırsan. Fikrimizcə, dil və söz haqqında nə qədər fikir deyilir-deyilsin, nə qədər tərif söylənir-söylənsin, nə qədər həqiqətlərdən bəhs olunur-olunsun, adama elə gəlir ki, yenə də azdır, yenə də bu barədə danışmağa dəyər və zaman- zaman buna ehtiyac duyulur. Deməli, dil elə dolu bir xəzinədir ki, onun inciləri ilə tanışlıq bitib qurtarmır, onun fəlsəfəsi hələ də öyrənilməmiş qalır.

Dil haqqında Mirzə İbrahimov elə sərrast, dərin, mükəmməl və səlis mülahizələr irəli sürüb ki, onlar bütün

zamanlar üçün mənəli və aktual olaraq yaşayacaq, öz elmi və

fəlsəfi dəyərini itirməyəcək. Həmin fikirlər əsl millət təəssübünün, əsl Azərbaycan təfəkkür mədəniyyətinin ifadəsidir. “İnsan aqlının qüdrətli silahı”ndan – dildən istifadə ilə dilin mahiyyətini açan ədib onun bir sıra cəhətlərinə toxunaraq faydalı və layiqli fikirlər söyləmişdir: “Dil şüur deməkdir. Dilin tarixi aqlın, şüurun tarixidir” (101, 34). Dil ilə şüuru eyniləşdirən ədibin sözlərində böyük və mənalı bir həqiqət görünür: insan dili və şüuru ilə insandır, insanın onların hər ikisinə eyni dərəcədə ehtiyacı vardır.

Mirzə İbrahimovun dil haqqında bir, bəzən də bir neçə cümlədən ibarət olan fikirlərində böyük-böyük və çox vaxt hamının aqlına gələ bilməyən mətləblər əks olunur. “Hər bir xalq öz hisslərini və fikirlərini, təbiəti və cəmiyyəti idrak prosesindəki kəşflərini dil vasitəsilə ifadə edir və başqa xalqlara çatdırır. Eyni zamanda, onların kəşflərini dil vasitəsilə öyrənir. Beləliklə, dil xalqları yaxınlaşdırmış olur, xalqlar arasında mənəvi rabitə yaradır. Mahiyyət etibarilə hər bir dil ümumbəşəri hadisədir. Bütün dillərin təbiətində beynəlmiləçilik ruhu yaşayır, humanist mənə, insaniyyət ruhu gizlənir” (100, 282). Bu cümlələrdə dil həm ünsiyyət, fikir və duyğuları ifadə etmək vasitəsi, həm xalqlar arasında bağlılıq yaradan faktor, həm “mənəvi rabitə”, həm “ümumbəşəri hadisə”, həm də “insaniyyət ruhu daşıyan” amil kimi dəyərləndirilir və bu fikirlərin hamısı öz-özlüyündə həm adi bir həqiqət, həm də dərin bir fəlsəfədir.

Mirzə İbrahimovun söz haqqındakı fikirləri dahi söz xiridarlarının – Nizami Gəncəvinin, Məhəmməd Füzulinin düşüdükləri ilə üst-üstə düşür. Nizami söz haqqında qürurla, fəxrlə danışır, Füzuli sakitcə, ağır yana “söz qədrini artıran öz qədrini artırır” deyir. Mirzə İbrahimov isə sadəlik və təvazökarlıqla adi bir həqiqəti bildirir, onu yaddaşlarda təzələyir, bu həqiqətə inanır və onu dərk etdirir: “Söz bizi ruhlandırır da bilər, həvəsdən də sala bilər, güldürə də bilər, ağılda da, qoçaq da edə bilər, aciz də, cəsarətli də edə bilər, qorxaq da,

mərd də edər, namərd də...Sözün bu qüdrətini, insana necə dərin təsir göstərdiyini xalqımız çox gözəl ifadə edib: “Gedər qılinc yarası, getməz söz yarası!”. Bütün bunlardan əlavə, söz insanda zövq tərbiyə edir, gözəllik duyğusu oyadır, gözəlliğin bütün növlərindən (cismani, mənəvi gözəllik, təbiət gözəlliyi) ləzzət almaq qabiliyyətini gücləndirir, kamilləşdirir” (100, 285).

Söz sirlə, sehrli, anlam qatları tamamilə açılmamış bir inci dünyasıdır. Zaman-zaman hərə ona öz təfəkkürü daxilində, öz anlam miqyasında qiymət verir, hərə onun bir tərəfinə işıq salmağa çalışır. Azərbaycan ədəbi dili tarixinin müxtəlif mərhələlərində diqqəti çəkən elə bir dövr olmamışdır ki, sözlə laqeyd münasibət hiss olunsun. Söz həmişə diqqət mərkəzində olub, hər zaman ondakı sirləri açmağa çalışıblar, hər zaman onun haqqında fikir söyləmək istəyiblər, sözdən sənət qaynağı kimi istifadə edənlər az və ya çox dərəcədə ona mütləq münasibət bildiriblər. Bu baxımdan, Mirzə İbrahimovun isti münasibəti diqqəti çəkir: “Tarix göstərir ki, hər xalq öz istiqlaliyyət və azadlığını saxlamaq uğrunda mübarizə apararkən, qılınclar yalnız torpaqlar və şəhərlər, zəmilər və bağlar üçün qınından çıxarılmır. Bu maddi sərvətlərlə bərabər, xalq həm də öz mənəviyyatının ifadəsi olan mədəniyyət və sənətini, ədəbiyyat və dilini müdafiə edir” (101, 35). Bu sözlərlə ədib bir daha xatırladır ki, dil qorunmağa layiq sərvətdir, torpaq qədər, vətən qədər və bəlkə də, daha artıq dəyərlidir. Çünki vətən əldən çıxsas, mübarizə və ya müharibə ilə onu yenidən əldə etmək olar, lakin dil məhv olsa, millət tanınmaz, itər, batar.

İsmayıl Şıxlı yazırdı: “Mirzə İbrahimovun bir sənətkar və ictimai xadim kimi geniş əhatəli fəaliyyəti mənə fransız maarifçilərini xatırladır. O da ensiklopedistlər kimi, hər şeydən əvvəl, öz xalqına yeni söz demək, yeni fikir aşılamaq istəyir” (203, 4). Mirzə İbrahimovun fikirləri təzə olmaqdan başqa, həm də hikmətlidir, aforistik xarakter daşıyır. Onun elə bir

əsəri yoxdur ki, orada insanı tutan, qəlbinə dərindən təsir edən fikir və ifadələr olmasın. Həmin fikirlərində ədib böyük bir filosofdur. Məsələn, təkcə 1946-cı ildə yazdığı “Azad” (102, 15-26) və 1957-ci ildə yazdığı “Tonqal başında” (102, 27-43) hekayələrində çoxlu mənalı və hikmətli fikirlər var: “Elin ürəyinə sığınanlar ölməzlər”, “Pərvanə odda yananda fayda axtarmır”, “Azadlıq arzusu ilə yaşayan bir milləti əbədi əsarətdə saxlamaq qeyri-mümkündür”, “Ümid və səadət qapısında hər şey gözəl, hər şey mənalı olur”, “Möhkəm ruhu və pozulmaz təşkilatı olan bir xalq ölür, amma öz azadlığını əldən verməz” və s.

Mirzə İbrahimov sovet dövrünün həddini aşan yalançı tərifləri haqqında kəskin fikirləri ilə, daha doğrusu, bütün həyatı boyu əməlləri ilə bütöv, dürüst, düz sözdən qorxmayan, xalqın xeyri üçün hər cür fədakarlığı qəbul edən, yuxarılara xoş gəlmək “prinsipindən”, uzaq olan bir şəxsiyyət olaraq tanınır. Onun məntiqli, düzgün, bütün zamanlar üçün zəruri fikirlərinin çoxu bədii əsərlərində surətlərin nitqində verilib və onlar müəllifinin mövqeyini ifadə edir:

– Bir adamın mənəvi pozğunluğu, xasiyyətinin dəyişməsi şöhrətpərəstlik duyğularından, layiq olmadığı təriflərdən başlayır (102, 138).

– Vəzifə sahiblərini üzük qaşı kimi dövrəyə alan məddahların, yaltaqların və onların yağlı dilinə uyub borcunu unudanların axırı yoxdur.

– İnsanı axmaqlaşdıran, böyüklük, allahlıq iddiasına salan şeylərdən birincisi şöhrət həvəsidir, yersiz təriflərə uymaqdır.

– Yalançı tərif zəhərli şərbətdir.

– Tərif adamın içini yeyib çürüdən canlı mikrobdur.

– Ağillı-başlı bir adamı tərifləyə-tərifləyə axmağa çevirənlər, axmaqları tərifləyə-tərifləyə havalandırıb yerə-göyə

sığmağa qoymayanlar və buna baxaraq ləzzət alan kələkbazları bu dünya az görməyib (102, 139) və s.

Məlumdur ki, Mirzə İbrahimov xalqın dilinin – milli-mənəvi sərvətinin müdafiəsi üçün əsl mücahidlik fəaliyyəti göstərən əqidəli şəxsiyyətlərdəndir. Və buna görə Kremldə oturanların xoşuna gəlməmiş, mənfi mənada “millətçi” adına “layiq görülmüşdür, 1950-ci illərdə Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri kimi məsul bir vəzifə daşıyan və bu vəzifəni itirməkdən narahat olmayan, ümumiyyətlə, kreslo hərisliyi mərazindən xeyli uzaq olan, yalnız məxsus olduğu xalqın mənafeyinə xidmət edən ədib hələ o zaman Azərbaycan dilinin idarə və təşkilatlarda dövlət dili kimi işlənməsinin zəruriliyi məsələsini qaldırmışdı. O zaman bir sıra həqiqətləri dilə gətirmək müşkül məsələ idi. Ədibin fikrincə desək: “İnsanlara səadət vermək və həqiqəti onlara anlatmaq meyilləri öz-özünə yerinə yetmir” (102, 169). Ancaq Mirzə İbrahimov buna da inanırdı ki: “Həqiqət çox güclüdür” (102, 171), “Ancaq həqiqət insanlığı xilas edə bilər” (102, 169). “Həqiqətin təntənə yolları tükənməzdir” (102, 176).

Ürəyi xalq sevgisi ilə dolu olan Mirzə İbrahimov həyatında saysız-hesabsız adamlara yaxşılıq etmiş, haqq yolunda çalışmışdır. “Çandranın üsyanı” povestindəki Ramulinin dilindən verilən bu sözlər ədibin öz prinsiplərindən irəli gələn fikirlərin ifadəsidir: “Vəcdanım şahiddir ki, xalqımın əleyhinə bir addım atmamışam. Fikrim insanları qardaş və dost görmək olub. Hamını xoşbəxt görmək istəmişəm” (102, 178). İnanıdırıcı sözləri, insanı tərbiyələndirən və düşünməyə vadar edən fikirləri, hər birində fərqli bir məna olan cümlələri, dilimizin leksik-qrammatik vahidlərindən istedadla istifadə etmək bacarığı Mirzə İbrahimovun xalqımızın kimliyini bildirən əvəzsiz mənəvi xəzinəsinin – dilimizin incəliklərinə dərinləndən bələd olduğunu göstərir.

Mirzə İbrahimovun fəaliyyət və yaradıcılığı çoxcəhətlidir. Sözsüz ki, bunlardan biri də ədəbi dilimizin

inkişaf və qorunmasına xidmət etməkdir. O, özünə xas üslubu, məntiqli, qaydalı cümlələri ilə seçilməkdən başqa, bir sıra ifadələri ilə də yadda qalır. Məsələn, “şum fikir” (“şum” ərəb sözüdür, mənası “uğursuz” deməkdir), “cansız bürokratlar”, “qabiliyyətsiz stolbazlar”, “ürəksiz formalistlər”, “ilişəcəkli iş”, “noxudu gülmək”, “qalaylanmış cam kimi açılmaq”, “tərif dəryasında üzmək”, “yerinəyetməz ərizə”, “canlı istilik”, “bulanmaz bulaq”, “mavi saflıq”, “büllur təmizlik” və s. kimi ifadələr böyük ədibin qələminə məxsusdur.

Həmişə xalqı dayaq hesab edən, özü də insanlara dayaq olan Mirzə İbrahimov vicdanlı şəxsiyyət, yanar ürəkli sənətkar, ləyaqətli ictimai xadim olmuşdur. Onun çoxcəhətli yaradıcılığı, məsuliyyətli fəaliyyəti nəsillərə örnekdir. Bir nasir kimi qaydalı dili ilə diqqəti çəkən yazıçı mehribanlıq, ülfəti, gülərüzlüyü, insanlara ruh yüksəkliyi verməsi ilə yaddaşlarda yaşayır. O, həmişə\ sadə, zəhmətkeş və namuslu adamları himayədarı olmuşdur.

Mirzə İbrahimovun öz sözüdür: “Elin ürəyinə sığınanlar ölməzlər”. Və bütün həyatı, şəxsiyyəti, hərtərəfli, çoxcəhətli yaradıcılığı ilə Mirzə İbrahimov belələrindəndir.

İLYAS ƏFƏNDİYEV VƏ ƏDƏBİ DİLİMİZ

1930-1990-cı illər Azərbaycan bədii nəsrinin inkişafında qabiliyyətli qələmi, isti ürəyi ilə fəal iştirak edən sənətkarlardan biri də İlyas Əfəndiyevdir. Onun Azərbaycan ədəbiyyatının bədii-obrazlı fikir tarixində öz yeri və bu fikrin zənginləşməsinə də öz payı və xaslığı vardır. Yazıçının nəsrində süjet sahilləri bəlli olmayan böyük və nəhayətsiz bir ümman kimi diqqəti çəkir və burada hər şey ölçülü-biçilidir, hər şey qaydasındadır, ürəyin, hissən, duyğunun qaydasından başqa, burada həyatın öz qanunauyğunluqları və reallıqları da mövcuddur. Ürəyin işığı və istisində yazıldığından bütün hadisə və əhvalatlar səmimidir, həyat faktlarından danışdığı üçün bütün hadisə və əhvalatlar gerçəkliklərdən ibarətdir. Onun yaradıcılığı maraqlı nitq materi- alları, monoloq, dialoq və poliloqlarla zəngindir. Bəzən bunların heç birinə yer verilməyə belə, orada sözlər danışır, dillər danışır, ürəklər, hissələr, duyğular dilə gəlib dialoqa girir. Və bu, poetik dilçiliyimizə yeni-yeni töhfələr verir.

Üslublar içərisində qədimliyi və fəallığı ilə seçilən bədii üslub digər üslublara da əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Bu proses üslubların bir-birinə yaxınlaşması və birləşməsinə səbəb olur. Belə ki, ədəbiyyatımızda elə əsərlər vardır ki, onların üslubunu ilk baxışda müəyyən etmək olmur, yəni onlarda üslubların sintezi özünü göstərir. İlyas Əfəndiyevin əsərlərində isə ədəbi növlər birləşir, lirikliklə epikliyin sərhədini ayırd etmək olmur. Əslində, Azərbaycan ədəbiyyatına nasir kimi gələn İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığında şair və nasir, realist və romantik qələmləri birləşir. Hadisələrin təhkiyəsində hissələr, duyğu və düşüncələr önə keçir. Bütün bunlar ədəbi dilimizə də öz təsirini göstərir və onun yeni faktlarla zənginləşməsində, inkişafında müəyyən dərəcədə rol oynayır ki, bu da bir sıra dil özəlliklərinin meydana çıxmasına səbəb olur.

Sözsüz ki, hər bir sənətkar ədəbiyyatda müəyyən qədər rol

oynadığı kimi, ədəbi dilimizdə də öz sözünü deyir, onun

maraqlı, zəngin faktlarından istifadə prosesində özü də bilərəkdən və ya bilməyərəkdən sözü və ya ifadəni o vaxta qədər bəlli olmayan bir mənasında işlədir, yaxud dil faktlarından elə məqamlarda istifadə edir ki, müəyyən yeniliklərə səbəb olur. Bununla da, ədəbi dilimizə xidmət edir. Bu anlamda, İlyas Əfəndiyevin dil-üslub xüsusiyyətləri diqqəti çəkir.

İlyas Əfəndiyev təkcə həyat gerçəkliklərini təsvir etmir, təkcə bir insan ömrü boyunca gördüklərini, duyduqlarını danışmır, sanki liriklik baxımdan, psixoloji cəhətdən onları təhlil edir, bədii söz qalasına yeni-yeni daşlar qoyur, onu daha da ucaltmağa çalışır. Təsadüfi deyil ki, lirik-psixoloji üslub deyəndə, ilk olaraq İlyas Əfəndiyev yada düşür. İlyas Əfəndiyevin nəsrî mənəvi-əxlaqı axtarışlar ədəbiyyatıdır, canlılıq, təbiilik, reallıq, güclü hissiyyat bu yaradıcılığın mayasıdır. Ona görə də onun dil-üslub keyfiyyətləri ədəbi dilimizdə də dərin izlər buraxmışdır. Yazıcının duyğu və düşüncələrinin dərinliyini ifadə edən nəsrî hissələrin, duyğuların nəsridir, nəsrin lirikasıdır, epik növün lirik nəğməsidir. Bu nəğməni oxuyan İlyas Əfəndiyevin özü və obrazlarıdır, onların daxili nitqidir, düşündükləridir, özünün özü ilə danışığıdır...və nəhayət, tərənnümün təhlilidir.

İlyas Əfəndiyevin dilində diqqəti daha çox çəkən bədii təkrarlardır. Təkrarlar obrazlılığın göstəricilərindən biri kimi əsərin bədii dilinin qüvvətlənməsində böyük rol oynayır. Məlumdur ki, təkrarlar bədii dilin obrazlıq keyfiyyətinin fonetik səviyyədə göstəricilərindən biridir. Onlar bədii dildə ritmik ahənglər yaradaraq obrazlılığın səviyyəsinin yüksəlməsinə xidmət edir. Bədii üslubun əsas göstəricisi obrazlılıq olduğundan, onu yaradan vasitələr həmişə ədəbi simaların diqqətində olmuşdur. Bu baxımdan, İlyas Əfəndiyevin dil və üslub keyfiyyətlərindən danışarkən təkrarları da vurğulamaq lazım gəlir. Bu anlamda, yazıcının yaradıcılığından alınmış aşağıdakı örnəklər maraqlıdır:

Onu yüz dəfə gözümün qabağına gətirmişəm, yüz dəfə xatırlamışam, lakin heç kəsə heç nə söyləməmişəm (62, 7).

Arxada qalan bu böyük şəhərə mən vaxtilə necə səssiz-səmirsiz gəlmişdimsə, indi də bu şəhərdən eləcə səssiz-səmirsiz çıxıb gedirdim (62, 9).

Mən istəyirəm ki, yol uzansın, uzansın. Biz əbədi olaraq elə beləcə gedək...(62, 12).

İlyas Əfəndiyevin dil-üslub faktlarındakı özəlliklərdən biri budur ki, o, əslində, poeziyaya, lirik növə məxsus olan xüsusiyyətləri epik növə gətirir. Ona görə də onun nəsr dili təkcə epik xarakter daşımır, onun dilini lirik-epik dil kimi səciyyələndirmək daha düzgün və dəqiq olar. Bu anlamda, daha çox poetik dilin özəlliklərindən biri olan təkrarlar yazıçının dilindəki lirizmi dərinləşdirir və onun təsir və tərbiyəedici gücünə əsaslı dərəcədə təsir edir.

Birdən bu kiçik hadisə nə üçünsə xəyalımı çəkib insanların hələ Yer üzündə yaşamadığı zamanlara apardı. Bu geniş çöllər, bu nəhayətsiz sükut, bu munis aydınlıq onda da var idi, indi də var(62, 10).

Mənə elə gəlirdi ki, dünyada zaman, məkan deyilən şey yoxdur, bizim aqlımızın dərk edə bilməyəcəyi əbədi bir boşluq, bir intəhasızlıq var (62, 10).

Mən heç bir zaman ağlamamışam. Heç bir zaman öz taleyimdən inciməmişəm. Lakin heç bir zaman özümü indiki kimi yalnız hiss etməmişdim (62, 8-9).

Örnekərdən görüldüyü kimi, belə təkrar söz və ifadələr sənətkarın dil-üslub özəlliklərini təsdiq edən faktlardır.

Azərbaycan ədəbiyyatında bədii üslubda yazan sənətkarlar çoxdur. Bədii üslubun ədəbi dil tarixində aparıcı mövqe tutması realdır və təbii proseslərdən biridir.

İlyas Əfəndiyev əsərləri ilə yalnız ədəbiyyatımıza xidmət etməmişdir, o, eyni zamanda, dilimizin də qayğısına qalmış, ona yaradıcı münasibət bəsləmişdir. “Bədii dilin gözəlliyi üçün ilkin şərtlərdən biri onun yaradıcılıq məhsulu olmasıdır. Gözəl bədii dil ustasının səsi gərək min şairin, min nasirin səsinin içində seçilsin” (10, 21). İlyas Əfəndiyev belə sənətkarlar-

dandır. Onun elə bir əsəri yoxdur ki, dil-üslub xüsusiyyətləri baxımından diqqəti çəkməsin. Bu keyfiyyət onun əsərlərini bir əsrə yaxındır ki, oxunaqlı edib, bu əsərlər müxtəlif məclislərin müzakirə obyektinə çevrilib. Sənətkar çoxları tərəfindən mənfi hesab edilən obrazların müsbət olduğunu qəbul edib və oxucunu buna inandırıb. Sözsüz ki, bu prosesdə dilimizin zənginlikləri onun köməyinə gəlib.

İlyas Əfəndiyevin dilində işlənmə fəallığını itirmiş sözlərdən – arxaizmlərdən də istifadə edilmişdir:

Mənim gəlişim kimsəni maraqlandırmadığı kimi, gedişim də qoca Ələsgər dayı ilə Güllü xaladan başqa heç kəsi mükəddər etmədi (62, 9).

XX yüzilin 1930-1990-cı illərində ədəbi dilimizin normalarını müəyyənləşdirmək üçün İlyas Əfəndiyevin yaradıcılıq örnəkləri müəyyən qədər material verir. Sözsüz ki, “dil normasız informasiya mənbəyinə çevrilə bilməz” (94, 3).

Böyük sənətkarların hamısı dilə xüsusi önəm vermişlər. “Dil bir xalqın mənəvi birləşməsində, həyat və mübarizəsini təşkil etməsində qüdrətli bir vasitə və silahdır. Ta qədim zamanlardan bəri tarix göstərir ki, hər hansı bir xalq öz millət və mədəniyyətini saxlamaq üçün öz vətəni və dövləti ilə bərabər, öz dilini də saxlamağa cəhd etmişdir. Çünki hər bir xalqın ana dili onun milli varlığının və mədəni aləminin ifadəsidir. Beləliklə, dil hər bir xalqın milliyyət və varlığını bildirən və qoruyan mühüm amillərdən biridir” (99, 53).

İlyas Əfəndiyev dilimizin sözlərindən sadəcə istifadə etməmişdir, həm də onlara yaradıcı münasibət göstərərək müxtəlif mənalı yeni söz və ifadələr də yaratmışdır. Bu anlamda, aşağıdakı örnəklər maraqlıdır: *mavi nur dənizi, nəhayətsiz sükut, muniz aydınlıq, gümüşü toran* və s.

İlyas Əfəndiyevin dil-üslub keyfiyyətləri çoxdur, dilinin şirinliyi qatıdır, üslub çalarları özünəxasdır, İlyassayağıdır. O, işlətdiyi sözlərə üslub donu geyindirir, onları bir anlamda yox, bir çox anlamlarda işlədir. “Sözlərin üslubi mənsubiyyəti, hər

şeydən əvvəl, sözlərin ifadə etdiyi məna ilə bağlıdır. Bu isə o deməkdir ki, xüsusi sahələrlə bağlı olan sözlər və terminlər bu və ya digər sahə məfhumlarının, bir sıra ümumişlək sözlər isə xüsusi məna çalarlıqlarının ifadəsi kimi müəyyən üslubun leksik sisteminə mənsub ola bilər. Lakin sözün üslubi mənsubiyyəti, təkcə bu və ya digər mənanı sadəcə ifadə etməsi ilə deyil, hər hansı bir sözün və ya ifadənin məhz müəyyən sahə ilə əlaqədar mənanı ifadə etmək üçün daha əlverişli olması ilə ölçülür” (57, 78). Bu mənada, İlyas Əfəndiyev sözlərdən sənətkarlıqla istifadə edən yazarlardandır.

İlyas Əfəndiyevin dilində sual cümlələrinin də müəyyən qədər mövqeyi vardır. Məlumdur ki, cümlənin bu növü ekspressivliyi artıran sintaktik vahidlərdəndir. Xüsusilə də, ritorik sual cümlələrinin, bu baxımdan, rolu böyükdür. Onlar cavab məqsədi daşmadığından məna yükü daha çox olur:

Biz insanlar dünyaya nə üçün gəldik? Təbiətin bu əbədi ahənginə nə əlavə etdik? İndi mənim çəkdiyim bu əziyyət, bu iztirab nə üçündür? Əgər mən olmasaydım, bu gözəl gecə nə itirərdi? (62, 10).

Və ya “Söyüdlü arx” romanında – yazıçının ilk irihəcmli əsərində qoca Ələsgər dayının axtarımlar “sazını dinqıldadaraq” oxuduğu qədim bir mahnıdakı həzin bir kədər, qərribə bir təəssüf, hiss, duyğu ifadə edən ritorik sul cümləsi:

Üzü bəri baxan dağlar,

Mənim sizdə nəyim qaldı? (62, 8).

İlyas Əfəndiyevin əsərlərinin dil-üslub özəlliklərini araşdırarkən bir sıra varvarizmlərlə — dildə vətəndaşlıq hüququ qazana bilməyən təsadüfi alınmalarla da qarşılaşdıq. Məlumdur ki, hər bir dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində alınma sözlər də özünəxas rola malikdir. Və dünyada, bu baxımdan, saf dil yoxdur, yəni bütün dillərin leksikasında alınma söz tapmaq mümkündür. Dünya xalqlarının bir-biri ilə ədəbi, mədəni, siyasi, iqtisadi və s. əlaqələri dillərə də təsir edir, onlar bir-birindən söz alır və bir-birinə söz verir. Təbiidir ki, həmin alınmaların

bəziləri işlək leksikaya daxil olur və dildə vətəndaşlıq hüququ qazanır. Varvarizmlərisə belə bir hüquqa malik ola bilmir, onlar təsadüfən işlənilir, müəllifin dilindən deyilmir, surəti səciyyələndirmək üçün işlədilir, tez bir zamanda passiv leksikaya keçir və sonra isə unudulub dildən çıxır. İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığında da belə dil faktları vardır:

Tələsik stansiya binasına girib kassanın qabağına getdim. Lakin redükülümü açanda yerimdə donub qaldım (62, 9).

İlyas Əfəndiyevin dilində maraqlı bir ifadə var: *dünyaya səssiz-səmirsiz gəlmək*. Bu ifadəni eşidəndə və ya oxuyanda elə bilirsən ki, sənətkarlar dünyaya səssiz-səmirsiz gəlsələr də, dünyadan səssiz-səmirsiz getmirlər. Onlar adi insanlar kimi düşüncələr, yarada bilməzlər və ya yaratdıqları sönük olar, qəlbə təsir etməz. Ürəklərin işığında yazılanlar isə həmişə zövq və şövqlə oxunurlar. İlyas Əfəndiyevin əsərləri kimi!

Müxtəlif sənətkarların yaradıcılıq örnəklərindən alınan faktik materiallar göstərir ki, dilimizin inkişafı üçün ona yaradıcı münasibət, yüksək qayğı, ona dərinləndirən bələd olmaq lazım gəlir. İlyas Əfəndiyevin dilindəki bir sıra faktlardan məlum olur ki, Azərbaycan ədəbiyyatının 1930-1990-cı illərdəki dövründə dilimizə bu cür münasibət var idi və hətta bir qədər də fərqli idi. Çünki həmin dövr ədəbiyyat tarixində sovet dövrünün süqut mərhələsinə aid idi və müstəqil düşüncə sahiblərinin sayı çoxalmışdır. İlyas Əfəndiyev də həmin müstəqil düşüncə sahiblərindən və təfəkkür mədəniyyəti baxımından seçkilərdən idi. Bütün bunlar onun dil-üslub yetkinliyinə öz təsirini göstərmiş, yazıçı bədii-obrazlı fikir tariximizdə lirik-psixoloji təhlillər salnaməsi yaratmışdır.

Əslində, lirik-psixoloji məsələlər daha çox lirik növün janrlarına, poetik nümunələrə xas cəhətlərdir. Lakin İlyas Əfəndiyevin özəlliyi ondadır ki, o, daxili aləmin incəliklərini müxtəlif taleli adamların, hətta adi, sadə hesab etdiyimiz adamların qeyri-adi düşüncələrini, duyub hiss etdiklərini nəsrə gətirir və onun nəsrini 1930-1990-cı illər Azərbaycan nəsrində

dil-üslub xüsusiyyətləri ilə seçilən mənbələrdəndir. Bu anlamda, İlyas Əfəndiyevin nəsrini “poetik nəsr”, “lirik nəsr” adlandırmaq olar.

Sözsüz ki, İlyas Əfəndiyevin nəsrinə belə fərqli gözəllikləri gətirən onun dilidir. Diqqət etdikdə, yazıcının nəsrində realist nəsrdir, lakin o qədər romantik, dərin, həssas düşüncə və münasibətlərlə doludur ki, isti və həzin nəغمə təsiri bağışlayır. Elə bir nəغمə ki, səsi qulaqlardan, təsiri ürəklərdən getmir və onları unutmaq asan deyil, hətta mümkünsüzdür.

İlyas Əfəndiyev dilimizin dərin mənalılığından, məcazlıq xüsusiyyətlərindən istifadə edərək mənəvi-əxlaqi axtarışlara çıxır və yeni-yeni tapıntılar əldə edərək uğurlar qazanır, insan xarakterlərindəki incə, üzdən görünə bilməyən cəhətləri müəyyənləşdirir və insanın sadə, sadə olduğu qədər də naməlum bir varlıq olaraq özəl mənəvilərini qələmə gətirir. Onun dili ilə tək-cə insan fərqlilik və gözəllikləri deyil, təbiət füsunkarlığı da sanki başqa bir don geyinir. Və çoxlarına adi görünən təbiət örnəkləri, coğrafi məkanlar yazıcının dilində (yəqin ki, həm də ürəyində) qeyri-adi olur və beləliklə də, İlyas Əfəndiyev Güney Qışlaq, Söyüdlü arx, Qartallı dərə kimi coğrafi məkanlara tamamilə fərqli bir baxışla baxır. Bu baxışın istisi və işığı ilə oxucu vətəninə yenidən kəşf edir, onun ağaclarını, adamlarını yenidən görmüş kimi şaşır və sanki dünyanı kəşf etmiş kimi məmnun olur. Bütün bunlara görə ana dilimizə, bu dilə yüksək və yaradıcı münasibət göstərən yazarlarımıza borcluyuq.

DİLİMİZİN İSLAM SƏFƏRLİ ŞİRİNLİYİ

Ədəbi dilimiz müxtəlif funksional üslubların birliyindən ibarətdir və həmin üslubların daşıyıcılarının dilimizin inkişafında müəyyən qədər əməyi vardır. Ayrı-ayrı sənətkarların ədəbi dilimizdə xidmətinin müəyyənləşdirilməsi, onların sözdən istifadə bacarığının üzə çıxarılması, dilimizin qədim və zəngin nitq mədəniyyəti xəzinəsindən nə dərəcədə faydalanması məsələləri həmişə dilçilik elminin maraqlı və az araşdırılan sahələrindən biri olan üslubiyyatın vacib problemlərindəndir. Bu, bir tərəfdən, dilimizin maraqlı faktlarının meydana çıxmasına səbəb olur, digər tərəfdən araşdırmaların sözügedən istiqamətdə aparılması müxtəlif sənətkarların bir-birindən seçilməsi, hansı yeniliklərin onlar tərəfindən dilə gətirilməsinə düzgün qiymət verməyə kömək edir.

Ədəbi aləmdə öz imzası və mövqeyi olan sənətkarlardan biri də İslam Səfərlidir. O, ədəbiyyatımızda “vətənpərvər şair” kimi tanınır. Onun əsərinə, sözündə vətənin doğmalığı, şirinliyi, gecəsi, gündüzi, məhəbbətin səssiz dili və qüdrəti, təbiət gözəlliyi vəhdət təşkil edir. İslam Səfərlinin yaratdığı yeni ifadələr, dilimizin daxili imkanları hesabına söz və birləşmələri fərqli anlamda işlətmək bacarığı ədəbi dilimizdəki imzasını təsdiqləmişdir. Şairin fikrincə, hər bir sənətkarın öz yolu, öz izi olmalıdır. Başqalarının açdığı cığırla gedənləri şair sənətkar hesab etmir.

İslam Səfərli orijinal üsluba, özünə xas ifadə tərzinə malik olan sənətkarlardandır. Onun əsərlərini oxuyanda yalnız özü yada düşür, onun qələmi yalnız özünə məxsusdur, o, öz içindən keçənləri yazıya alır. Dilimizin bənzərsiz gözəlliklərindən, çeşid-çeşid söz anlamlarından istifadə edən şair ədəbiyyatla bərabər, Azərbaycan ədəbi dilinin də inkişafında böyük rol oynamışdır. O deyirdi:

Təzə sözlü olarsan
Öz izinlə yerisən.

Naxçıvanın Səməd Vurğunu – İslam Səfərli ədəbi aləmdə öz izi ilə yerimək prinsipini seçən sənətkarlardan biridir. Şeirdə sadəliyi böyük məziyyət hesab edən şair Azərbaycanın ilk Xalq şairi S.Vurğun kimi ehtiraslı, hərarətli, alovlu natiq olmuşdur. Onun Naxçıvanla bağlı əsərləri, xüsusilə də “Batabat bulağı”, “Naxçıvanım” kimi şeirləri S.Vurğunun “Azərbaycan” şeri kimi axıcı, coşqulu və təsirlidir.

Nəğmələri yelkən, günəşi bayraq hesab edən İ.Səfərli onu “sevda beşiyində bəsləyən” vətəninə rıqqət və məhəbbətindən irəli gələn həm sadə, həm çılğın, həm də fərqli bir şirinliyə malik bir dillə ürəyindəkiləri ifadə edir və şerimizdə özünə xas bir yolla gedir ki, o, hər zaman belə bir yolun tərəfdarı olmuşdur:

Bir cığır açsın hərə,
Şaxlıdır şerin qolu (180, 25).

Sözləri vətənimizin gölləri kimi dumduru olan İ.Səfərli aydın fikirli, açıq sözlü sənətkar olaraq izi qalan, sözü qalan, böyük ürəkli şairlərdəndir:

Bil ki, o adamdan sənətkar olmaz
Əgər ürəyinə arxalanmasa (180, 37).

İ.Səfərli dilimizin zənginlik, sadəlik və şirinliyindən ürəklə istifadə edərək, “şerin köhnə vəzninə yeni ahəng gəzərək”, min illərin tarixindən süzülüb gələn sözləri yerli-yerində və zamanında işlədərək ədəbi dilimizdə özünə xas imza qazanmışdır:

Mənim də boş yerə sözüm olmayıb (180, 14).

Onun bənzətmələri o qədər fərqi, fərqli və yatımlıdır ki, heç kimlə müəqayisəyə gəlmir. Məsələn, şair dumanlı, çiskinli, günəşli yolları ağ şəriddə, Bakını buruq səltənətinə, Xəzəri Bakının aynabəndinə, başqa bir şerində tərlə aynaya, digər şerində duzlu gözələ, dənizin qoynundakı Nargin adalarını mavi göz içindəki qara giləyə, sevgilisini ürək içində ürəyə, insan baxışlarını kəşfedilməz aləmə, həqiqəti xəyalın meyvəsinə, Naxçıvanı nisgillər açarçısına, sənət vadisinə,

Suraxanını Abşeronun gözlərində sürməyə bənzədərək özü dediyi kimi “söz fırçasını vərəqdə gəzdirir”, dilimizin sözləri bir dağ çeşməsi kimi onun ürəyindən dodağına süzülür. Ancaq şair bir həqiqəti də etiraf edir ki, ən zərif düşüncələri şərə çəkmək olmaz. Bu, doğrudan da, belədir. Dil düşüncənin aynası olsa da, bəzən onu tam dolğunluğu ilə əks etdirə bilmir, xüsusilə də həmin düşüncələr hisslərlə zəngin olanda. İ.Səfərlinin şeirlərini oxuyanda onun düşüncələrinin dediklərindən daha dərin olması qənaətinə gəlirsən. “Qayələr selində” olan şairin düşüncə meydanı, sözsüz ki, geniş, söz aləmi varlıdır. Şair “Xəzərim” şerində deyir:

Ürəyimdə söz yatır suyunca (180, 200).

Başqa bir şerində isə şair belə deyir:

Sözü varsa,

Kim yaratsa,

Əsil sənət halalıdır (180, 176).

İslam Səfərlinin şeirlərində bir sıra layiqli və özünə xas aforistik məzmunlu ifadələr də diqqəti çəkir:

El özü qoruyar axarlı şeri (180, 13).

Sözü dumanlı deyən

Bir çən olub sovuşar.

Eli sevən sənətkar

Eldən-elə qovuşar (180, 27).

Ürək odsuz sənər (180, 134).

Qəlb göynəyər, göz dolar (180, 136).

Gözələ göz dəyər,

Qəlbə söz dəyər.

Hicrana düşən

Vüsal gözləyər (180, 138).

Heç kəs güvənməsin böyüklüyünə (180, 147).

Sənətkar susanda millət kar olar (180, 174).

Övladı bir vətən eşqi yaşadır,
Vətənsiz övlad yox, övladsız vətən (180, 186).

Dünya belə olub əzəldən bəri
Təmiz ürəklilər daim dost olar (180, 187).

Qoy deyim, bu söz də bir məqsəd olsun:
Gəncləşər gənclərlə gəzən qocalar! (180, 188) və s.

Ana dilini dillərin tacı hesab edən şair dilə düzgün münasibəti doğru əqidə kimi dəyərləndirir və bu dövlətli, varlı xəzinənin sadə sözlərini ən layiqli anlamında işlədir. Onun alqışı da, qarğışı da seçkindir:

Öz dilini sevməyənlər
lal olub yerə girsin,
Bir kəlmə söz möhtacı olsun, deyirəm (173, 89).

Sözə möhtac olmayan sənətkarlar onun dərinliyinə girməyi bacarır və düşüncələrini sözə çevirə bilirlər. Sözsüz ki, sözlər təfəkkür və düşüncələr dünyasının açarıdır, insanın iç aləmini bəyan edən, könlündən keçənləri çatdıran ən gözəl bələdçidir. İ.Səfərli sözlər xəzinəsinə açar salmağı bacaran və bu yolda sadəliyə önəm verən sənətkar olaraq ədəbi dilimizin zənginləşməsinə özünəlayiq şəkildə xidmət göstərmişdir. O, “tərif azarı”na tutulanları, “neçə qələm əhlindən neçə yüz calaq edənləri”, dili dolaşıqları qınamış, yeni fikri, təzə sözü şerin məziyyəti kimi qəbul etmişdir:

Yeni fikir, təzə söz
Ülvi şəriyyətidir.
Dili pəltək şairi
Oxumaq nə çətidir! (180, 129)
Bu bir gerçəklikdir ki:

Vətən üçün, xalq üçün
Söz qalacaq dünyada (180, 28).

Bu anlamda, sözü ruhun təzahürü hesab edənlər yanılmayıblar.

İ.Səfərlinin fikrincə, şair təkcə şeirləri ilə deyil, həm də şəxsiyyəti ilə sevilməlidir, şairliklə insanlıq bir-birini tamamlamalıdır:

Şair var, desə də gözəl şeirlər,
Onu insan kimi sevmir bu ellər (180, 187).

İ.Səfərli həm şair, həm də insan kimi sevildi və sevilir. Az reklam olunsa da, bu gün doğulduğu yerdə ev muzeyi belə olmasa da, unudulmur. O, dilimizin şirinliyini qoruyan və artıran, vətəninin uğurlarından qürurlanan, gözəlliklərindən rıqqətə gələn və bu hisslərin möhtəşəmliyini sözlərlə ifadə edən təvazökar, tərif dalınca getməyən, sadəcə olaraq şairlik vəzifəsini həyata keçirən, yeri düşəndə özü dediyi kimi, “rübabını kökləyib cövlana gələn” maraqlı, oxumağa, araşdırılmağa layiq şairlərimizdəndir:

Ah, nə deyim, nə söyləyim sizə mən,
Gözüm dolur söz deyəndə ürəkdən.
Bu torpaqda kəsdiyim duz-çörəkdən,
Qüvvət alıb mən cövlana gəlmişəm (180, 60).

İ.Səfərli ədəbi aləmdə öz addımları ilə irəli gedib, içdən gələn sözləri ilə ucalıb. Gərçək ucalıq nə vaxtsa özünü göstərir, unutqanlıq qalib gəlir. İ.Səfərli təbii şairdir, şairlik xatirinə şair olanlardan deyil. Şeirlərinin birində belə deyir:

Süni ucalmaq hissi
Mənə heç yaraşmayır...
Yöndəmsiz ucalandan
Xalqıma kar aşmayır (180, 38).

İ.Səfərli bütün tərəfləri ilə, o cümlədən yatımlı, sadə və təbii dili ilə yöndəmli şairdir. Fikrimizcə, onun S.Vurğunla müqayisəsi yersiz deyil. Şairin vətən mövzusunda şeirlərində S.Vurğun şirinliyi və duzluluğu vardır. Onun nitqində xalq

danışığının doğmalıq və şirinliyini yaşadan “kəhriz atmaq”, “qayım dartmaq”, “plan çəkmək”, “başına dönüm” və s. kimi ifadələr uğurlu dil faktlarıdır. Digər tərəfdən, şair dil-üslub özəllikləri ilə ədəbi dilimizdən başqa, ümumxalq dilinə də xidmət etmişdir. Sözsüz ki, “ümumxalq dilinin inkişafında sənətkarın fərdi dil təcrübəsi böyük rol oynayır” (50, 28).

İslam Səfərlinin poeziyasında gözəllik könüllərdəki yaqut daşına çevrilir, günəş ayla barışır (xalqımızın əfsanələrinə görə, günəşlə ay küsülüdür), dağların zirvəsini buz bülluru bəzəyir, ətəyində isə od yanır, vətənin çöllərindən söz qoşmamış keçmək olmur. Şair günləri boş keçəndə, ilhamı susanda utanır:

Ey dadlı, ey nabathı,
Ey acılı günlərim...
Gəlin can otağıma,
Yel dəyər, üşürsünüz –
Elə günlər olub ki,
Hamıdan seçilmişəm.
Elə vaxtlar olub ki,
Sizi boş keçirmişəm.
Utanmışam əqrəblər
On ikiyə çatanda.
Qızarmışam ilhamım
Gül yasdıqda yatanda... (180, 39).

Şeirlərinin birində İ.Səfərli deyirdi:

Dalğalı Arazın göy yaxasında
Durur əzəmətli şəhərim mənim.
Onun hər evində, hər obasında

Kaş ki səslənəydi sözlərim mənim (180, 65).

Bu, şairin arzusuydu. Onun sözləri nəğmələrin qanadında nəinki təkcə Naxçıvanda, bütün Azərbaycanda səsləndi.

Bakı – şəhərim mənim,
Xəzər – bulağım mənim.
Dağlar – hünərim mənim,
Günəş – bayrağım mənim,

Dünyada nə qəmim var?

Yaşaram arzular da,
Bu nazəndə baharda,
Nə çovğunda, nə qarda
Qər q olmaram sularda,
Nəğmədən yelkənim var (180, 15).

İ.Səfərlinin söz gülşəni rəngbərəng, duyumu dərin, ifadə tərzii təbiidir. Dilimizin İ.Səfərli şirinliyi poetik linqvistikamızın bəzəyidir.

İslam Səfərlisözə dəyər verir, onun təsirini anladır, məqamlarını diqqətə çatdırır. Bal kimi şirin, su kimi büllur dilimizin ürəklərdə min-min nəğmə yaratmaq gücünü bildirmək istəyir:

Dilim –
su kimi büllur,
bal kimi şirindir,
Elim –
Vətən adlı
ilk sevgilimdir.
Mən elimin
ürəyi min nəğməli oğluyam.
Ürəyimdən bir səs keçir:
Əqidəmdə doğruyam!.. (180, 89).

Şair gücünü ürəklərdən alan sözləri sirlərin açarı hesab edir.

Dil haqqında, söz haqqında çox deyiblər, çox yazıblar. Hətta dili “bəşər tarixinin, insan dühasının ecazkar və hikmətli kəşfi” adlandıırıblar. Dahi Füzuli sözə “ehya” (can, qüvvət, tərəvət) verməyi məsləhət görüb, Məmməd Araz təəssüf edib ki, “biz sözə ehya verə bilmədik”. İslam Səfərli kimi neçə şairimiz sözün mənasına bələdçilik edə-edə onu tanıyıb və tanıtmağa çalışıb.

İslam Səfərlinin “Ana dili” şeri dilinin səmimiyyəti, coşqunluğu ilə seçilir.

El mənim, mən də elin.
Qəlbimdəki hər telin
Səsi sazımda güdür.
Dilim – bir dağ çeşməsidir,
Ürəyimdən dodağıma süzülür...
O çeşmənin gözünü gözüm qədər sevirəm.
Onun hər damlasını özüm qədər sevirəm.
Çınqıllı daşlarını,
Bir mirvari sanıb mən,
Kaş boynuma düzəydim,

Can, Vətən!.. (180, 89).

Dilimizin bütün sözləri gözəldir, geniş üslub imkanlarına malikdir. Dilimizdə nəinki sözlərin, hətta şəkilçilərin və adi işarələrin də əhəmiyyəti böyükdür. Bu dildə “ana” kəlməsi daha şirin, daha hərarətli səslənir. Azərbaycanda ana haqqında ən gözəl nəğmənin mətni İslam Səfərliyə məxsusdur. Onun “Ana” şeri böyük Cəfər Cabbarlının “Ana” şeri qədər təsirli və qəlbə təsir edəndir. Digər şeirlərində də şair “ana” kəlməsini xüsusi zövq və şövqlə işlədir:

Mən qürurumu
qürurlara
qürur saya bilərəm.
Körpə bir uşaq beşikdən baş qaldırıb
“Ana!” desə,
Onu bağıma basıb gülərəm.
Çünki öz dilimdir,
ana dilim.

Pərvaz et hər yana, dilim! (180, 89).

İslam Səfərlinin əsərlərinin dili, ruhu göstərir ki, o, çox humanist şairdir, insanlara sevgisi böyükdür. Lakin onun böyük məhəbbəti o adamlardır ki, onlar dilini, elini, vətəni sevirlər:

Mən qəlbi qəlbimdə döyünənləri,
Mənim kimi öz millətiylə öyünənləri,
Dilimi sevənləri sevirəm.
Hər kim nə deyir-desin,
Elimi sevənləri sevirəm.
O el – anadan adsız doğulub,
Ada, şöhrətə çatdığım,
İlk şerimi yaratdığım
Azərbaycan torpağıdır! (180, 89).

Bütün söz sənətkarları dilimizə az və ya çox dərəcədə xidmət edir. Çünki onların silahı sözdür. Onların könül oxşayan əsərləri, həm də söz oxşayır. Lakin sözdən istifadə bacarığı, sözə isti münasibət, dilimizi içdən sevmək, həqiqi və böyük məhəbbətlə sevmək mənəvi keyfiyyətdir. İslam Səfərlidə bunların hamısı vardır. O, dilimizi Şərqi nəğməli dodağına bənzədir:

O dil – Şərqi min bir nəğməli dodağıdır.
Dodaq dedim, –
O, ürək tərcümanıdır
Ürəksizsə, nəğmə olmaz.
Dilim – nərgiz gülü kimidir,
Borana da düşsə, solmaz.
Çünki bu dil
Baharıstan torpağında
atmış rüşə (180, 89).

Şeirdəki “baharıstan” sözü diqqəti çəkən leksik-qrammatik vahidlərdən biridir. Əslində, -stan şəkilçisi konkret isimlərə qoşularaq məkan anlamı ifadə edən sözlərin yaranmasına səbəb olur və dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə təsir edir. İslam Səfərlinin dilində isə o, fəsillərdən birinin adına qoşularaq “vətən” mənasında işlədilmiş və üslub çaları əmələ gətirmişdir. Vətənimiz haqqında təşəbbülər çoxdur: işıq ölkəsi, günəş diyarı, odlar diyarı, qəhrəmanlar vətəni və s. İslam Səfərli isə onu

“baharıstan” adlandırır. Şairin dilimizin əbədililiyinə böyük inamı vardır. O, bu dilin taxtdan düşəcəyinə, məhv olacağına inanmır:

Bu dil o vaxt məhv olar ki,
Dünya qopa, günəş düşə.
Yoxsa heç bir saxta qürur,
Qüruruma düşməz yaxın.
Nəğmə deyın axın-axın!
Bu nəğmələr
ürəklərə axıb dolsun.
Bizim könül nəğməmizsə
“Azərbaycan himni” olsun!.. (180, 89).

Şair söz və dil haqqındakı fikirlərində onun xalqın tarixini, qüdrətini xüsusilə vurğulayır. Dilimizə yüksək dəyər verən şairin özü də anlamsız, yersiz söz işlətmir, sözün sanbalını, çəkisini saxlayır və hətta artırır. Bu, onun sənətkarlıq keyfiyyətlərini dərinləşdirir. Şairin sənətkarlığı onun yaradıcılıq xüsusiyyətlərini, bədii ustalığını, həyat həqiqətlərini obrazlılıq səviyyəsinə qaldırmaq bacarığını üzə çıxarır.

Sənətkarlıq məsələləri hər zaman ədəbiyyat və sənət qarşısında duran önəmli problemlərdən olmuşdur. Hər bir ədəbi simanın özəllikləri onun sənətkarlıq keyfiyyətləri ilə bağlıdır. İslam Səfərlinin duyğuları da, onları tanıdan sözlərin, misraların düzümü, anlamı da diqqəti cəlb edir.

Sürücü, başına dönüm asta sür,
Qoy güzüm doyunca yollara
baxım. Odur, çapıq qaya çənə
bürünür, Mən də duman olub
dərədən axım. Otlayır sürüsü göy
yaylaqların, Durmuş şiş qayalar
çobansayağı.
Qurbanı olduğum qarlı dağların
Üşüyür zirvəsi, yanır ayağı... (180, 117).

Bu əsərdə şiş qayaların çobansayağı durmağı, zirvəsində

qar olan vüqarlı dağların ətərinin günəşin hərarətindən yanması

çox gözəl bir bədii mənzərə yaradır. Necə də gözəl, orijinal və səmimi fikirdir: Adi bir həqiqət şairin dilində bədii gözəllik qazanaraq poetikləşmişdir.

Azərbaycan dilində mücərrəd mənalı “sevda” sözü vardır. Bu söz sənətkarların dilində müxtəlif məqamlarda və ayrı-ayrı poetiklik səviyyələrdə işlənmişdir. Bir sıra söz sənətkarları bu leksik-qrammatik vahidi elə məqama salmışlar ki, sanki o, mücərrəd deyil, konkret sözdür. Və maraqlıdır ki,, belə məqamlarda sözün keyfiyyətinə xələl gəlməyib. Məsələn, Mikayıl Müşfiq onu “sevdalar ölkəsi” ifadəsinin tərkibində işlədib. Təbii ki, dünyada bu adda ölkə yoxdur. Lakin şair sözü elə bir üslub vəziyyətinə gətirib ki, o, həqiqətdən uzaq olan söz kimi səslənmir, əksinə, poetikliyin gücü ilə seçilən leksik-qrammatik vahid kimi diqqəti çəkir. İslam Səfərlinin dilində də belədir. Burada da “sevda” sözü maddiləşdirilib, konkret isim səviyyəsində işlədilib:

Sevda beşiyində bəslədin məni,
Ey odlar vətəni, odlar vətəni!.. (180,14).

İslam Səfərlinin dilində təbiət şairləşir, bulaq ağlayır, qovaq dil açır, çinar söz deyir. Bu hikmətin seyrində şairin özü də duyğular selinə düşür, o duyğular sənətkar qələmində maraqlı, mənalı misralara çevrilir:

Bu necə mənadır, bu necə hikmət,
deyirlər ağlayır
bulağın gözü.
Danışır təbiət, şair təbiət,
qovağın dili var, çinarın sözü (180, 15).

İslam Səfərlinin vətən mövzusunda əsərlərinin dil-üslub özəlliyi diqqəti çəkir. Onun bu mövzuda ümumi vətən obrazı yaradan şeirlərindən başqa, Azərbaycanın ayrı-ayrı şəhərləri haqqında da gözəl əsərləri vardır. “Bakı” mövzusunda yazdığı şeirdə maraqlı söz-ifadə lövhələri yaradır. Bəzən şair o qədər rıqqətə gəlir ki, sözlər ona azlıq edir. Şairin belə bir etirafı da var ki, düşüncələr sözlərdən bol və dərin olur, onları

vəsf etməyə sözlərin gücü çatmır. Bu zaman şair sözlərin yeni rəngini, yeni ahəngini axtarıb tapır:

Bəzən bir rəssam olub,
Səni yaratmaq üçün
Fırçama rəng gəzirəm.
Bəzən də şair kimi
Şərin köhnə vəzninə
Yeni ahəng gəzirəm (173, 20).

Dilimizin qüdrəti ilə şair öz sözünü deyə bilir. Bu sözlər dilimizin ahəngindən güc alır. Şairin zəif şeri yoxdur. O, belə şeirlərin əleyhinədir, onları dövrünə, zamanına mçüxalif sayır:

Şərim Azərbaycanın
Dilinin ahəngidir.
Zəif şeir əsrimin
Sürətini ləngidir (180, 25).

İslam Səfərlinin dilindəki təzadlar onun əsərlərinin bədiiliyini artıran bir vasitə olaraq mənə zənginliyi ilə seçilir. Onların içərisində elələri var ki, forma cəhətdən konkret antonimlərdən ibarət deyil, lakin anlam baxımından daxili qarşıdurması və fəlsəfi xarakteri ilə diqqəti çəkir. Maraqlıdır ki, şair həmin mənaları çatdırmaq üçün bir sıra şeirlərində dialoji nitqdən istifadə edir. Halbuki dialoji nitq dramatik əsərlərin xarakterik xüsusiyyətlərindəndir. Lakin şair onu lirik əsərlərə gətirməklə şeirlərinin bədii təsirini çoxaltmışdır. Bundan başqa, İslam Səfərlinin elə əsərləri də vardır ki, onlarda bədii təzad üzədedir. Belə ki, həm antonimlik ifadə edən sözlər və ya birləşmələr, həm də fikirlərin qarşılaşdırılması ilə daha kəskin təzad yaranır. Bu baxımdan, şairin aşağıdakı misraları səciyyəvidir.

Ağ bir şərid kimi uzanıb gedir,
dumanlı, çiskinli,
günəşli yollar,
Bəzisi həyatdan usanıb gedir
mənimsə yollarda
hekayətim var (180, 13).

Əslində, bu misralar zahiri baxımdan adi qrammatik cümlələrdir. Lakin onları yalnız qrammatik baxımdan dəyərləndirmək olmaz, çünki onlarda məntiqi cəhətdən incə bir ritoriklik də özünü göstərir ki, bu, İslam Səfərli əsərlərinin xarakterik cəhətidir. Hər bir sənətkar ədəbi dilimizə xidmət edərkən hər hansı bir iz qoyur, müəyyən dərəcədə rol oynayır, onun zənginləşməsinə, yeniliklər qazanmasına çalışır. Bu baxımdan, İslam Səfərlinin əhəmiyyətli rolu danılmazdır.

Dilimizin dadını, duzunu dadıb get-gedə şirinləşən İslam Səfərlinin dili ümumxalq dili çeşməsindən su içərək lakoniklik, aydınlıq və təsirliliyini artırmış, nitq mədəniyyətimizin inkişafında özünə xas səhifə açmışdır. Onun Naxçıvan mövzusunda yazdığı əsərlərin dili daha gözəl və axıcıdır. Vətəni Naxçıvandan söz düşəndə o mütləq nəğməli sözlər qoşur.

Çöllərindən keçən mənəm,
Söz qoşmamış keçəmmənəm,
Sularından içən mənəm,
Başı qarlı Naxçıvanım,
Xoş baharlı Naxçıvanım

Qızların var, xumar gözlü,
Mah camallı, şirin sözlü,
Göy dərəli, məxmər duzlu,
Mənim barlı Naxçıvanım
Xoş baharlı Naxçıvanım (180, 60).

“Duz” isminə “məxmər” epiteti vermək İslam Səfərlinin qələminə məxsusdur. Onun dilinin şirinliyinə səbəb olan amillərdən biri də bəzən xalq danışığı dili elementlərini əsərlərinə gətirməkdir. Belə ki, onun dilində bəzən orfoepik cəhətlər qarışıq olur. “Naxçıvanım” şerində də belədir. Məlumdur ki, dilimizdəki tərkibi feillərin bir hissəsi “bacarmaq” mənasında olan “bilmək” felinin iştirakı ilə yaranır və bundan əvvəlki feil $-a^2$ şəkilçisi ilə işlənir. Məsələn, *gələ bilmərəm, ala bilmərəm* və s. Danışığda isə “bilmək” feli formaca öz funksiyasını itirir,

heca düşümü hadisəsi baş verir, lakin bu “itki”lərə baxmaya-raq, əsərin dilində bir yaxınlıq və duzluluq özünü göstərir. “Naxçıvanım” şeirində “Söz qoşmamış keçəmmənəm” misrasında da belə bir fakt vardır. Əslində, qrammatik və orfoqrafik baxımdan həmin misra belə olmalıdır: “Söz qoşmamış keçə bilmərəm”. Belə faktlar İslam Səfərlinin dilini sadələşdirərək, onu xalq ruhuna daha çox yaxınlaşdırır. Özü dediyi kimi, “qəlbini şeirə verən ” şairin “könül simi” hərarətlə çalır:

Gör nə çalır könül simi,
Şerə verdim mən könlümü,
Mirzə Cəlil, Bəhrüz kimi
Sənətkarlı Naxçıvanım,
Xoş baharlı Naxçıvanım.

Mən neylərəm sənsiz, görən?
Doymaz səndə ömür sürən,
Ey İslama könül verən
Düz ilqarlı Naxçıvanım,
Xoş baharlı Naxçıvanım(180, 60).

Şairlərin çoxu vətən haqqında əsərlər yazır. Bədii dildə məhəbbət kimi vətən mövzusunda da çox müraciət edilir. Kimi vətənin dərdlərindən yazır, kimi vətənin əmək qəhrəmanlarından danışır, təbiətini vəsf edir, kimi vətənin gözəlliklərini nəzmə çəkir. İslam Səfərli isə vətən məhəbbətindən doğan rıqqətini dilə gətirir. Şairin vətənlə bağlı əsərlərində xüsusi bir coşqu, səmimiyyət, istilik və şirinlik vardır.

İslam Səfərlinin dilində xitabın da özünəxas üslub imkanları vardır. Onun xitabları, əsasən, vətənin yolları, dağlar, düzləri, ayrı-ayrı gözəl guşələridir:

Bir bələdçim ol, ay yollar,
Daşlı yollar, qolay yollar,
Dolay yollar, dolay yollar,
Xoş xəbərli “sağsağan dağ”,

Mənə qalan bu olacaq (? 180, 56).

Hər bir şair, ilk növbədə, öz zamanının övladıdır. Onların içərisində elələri var ki, əsərləri zaman tanımır, bütün zamanlar üçün dəyərlidir. Belə ki, onların mənəvi irsi, söz sərvəti zaman anlayışından yüksəkdə dayanır. Bu baxımdan, İslam Səfərlinin yaradıcılığında realist fikirlər, yüksək ideyalar sadəliyi, xəlqiliyi, deyim səliqəsi, ifadə mədəniyyəti və təravətli üslubu ilə seçilir.

Xalqın sadə şairi olan İslam Səfərli hər hansı bir mövzunu qələmə alanda, vicdanlı və namuslu vətəndaşları yada salanda qəlbindən və dilindən qopan sözlər yurduna, xalqına məhəbbətini ifadə edir, şairin ürəyindəki arzu, duyğu və düşüncələrdən xəbər verir:

Yan-yanadır yüz alaçıq,
Gah yamaca, gah yala çıx.
Ürək geniş, süfrə açıq,
Kefim duru, damağım çağ,
Mənə qalan bu olacaq.

Göy buludlu, hava sərin,
Çırpı yığın, moruq dərin.
Çubuq şişdə kabab verin,
Yağar yağış, sönər ocaq,
Mənə qalan bu olacaq (180, 56).

Şairin ürəyindən bitib-tükənməyən sözlər damla-damla sızdı, dilimizin aydınlığını qorudu, şöhrətinə xələl gətirmədi, xalq mədəniyyətinə uyğun oldu, müəllifini utandırmadı, ona qürur gətirdi. Şairin dilindəki yeni ifadələr onun öz qələminə məxsusdur, maraqlı, anlam baxımından, mənə çalarları cəhətdən diqqəti çəkən söz-ifadə sənətkarlığının İslam Səfərli mərhələsinə aiddir. “Yazıcının dili, döyüşçünün silahı – ikisi də eyni əhəmiyyətə malikdir. Silahını bilmədən hər b meydanına atılan döyüşçüyə ümid bağlamaq olarmı? Ədəbiyyat üçün sadə dil qanunlarını gözləmək azdır. Bir əsərdə bütün xəbərlər axırda, bütün nöqtə və vergüllər yerində isə hələ o, ədəbi əsər deyildir. Ədəbi əsər bədii

təfəkkürlə bağlıdır. O, canlı təşbehlər, eyhamlar, kəskin və təsirli ifadələrlə dolu olmalıdır” (103, 50).

İslam Səfərlinin elə əsərləri var ki, onların şeir yox, nəğmə olduğunu düşünürsən:

Yenə coşdu ürəyimin telləri,
Əziz dostlar, mən tüğyana gəlmişəm.
Neçə vaxtdır, görmür məni bu yerlər,
Araz üstə mən seyrana gəlmişəm.

Vurulduqca bu sevimli yurda mən,
Rübabımı kökləmişəm burda mən.
Mənə şeir çələngini bəxş edən,
Yaraşlıq bir məkana gəlmişəm.

Ovçu kimi mən dolana-dolana,
Qalxıb Araz qırağından bu yana.
Baba yurdum gözəl nəqşi-cahana,
Ana yurdum Naxçıvana gəlmişəm (180, 61).

İslam Səfərlinin “gəlmişəm” rədifli başqa bir əsəri də vardır. Onun ritmi, bölgüsü, axıcılığı oxucunu heyran edir. Gözəl təbiətli Batabata həsr edilən bu şeir dilinin ecazkarlığı ilə ürəklərə girir, qəlbləri oxşayır. Hər bəndi 5 misradan ibarət olan bu şeir qafiyə gözəlliyi ilə də səciyyəvidir:

Mehmanınam on beşdə mən, beşdə mən,
Gətirmişəm basdırmanı teştdə mən,
Neçə ocaq tüsdülədid döşdə mən,
Birini də çata-çata gəlmişəm,
Mərcan gözlü Batabata gəlmişəm.

Vüqarlıdır zirvələrin, qaşların,
Üzə gülür qayaların, daşların,
Mən İslamam öz səsimi quşların
Nəğməsinə qata-qata gəlmişəm,
Mərcan gözlü Batabata gəlmişəm (180, 70).

Məlumdur ki, hər bir üslubun özünə xas olan leksikası vardır. Və məsuliyyət və inamla, faktik materiallarla demək mümkündür ki, hər bir sənətkarın da öz leksikası mövcuddur. Azərbaycan dili xalqımıza məxsus olan bütün söz sənətkarlarının faydalandığı dildir. Lakin dildən istifadə, dilin söz və ifadələrindən üslub üçün ən uyğun olanını seçib işlətmək məsələsində onlar bir-birindən fərqlənir. Üslub baxımından seçilən və ədəbi dilimizdə öz imzası olan sənətkar əsl sənətkardır. Bu anlamda, İslam Səfərlinin özəllikləri çoxdur. Onun sözdən istifadə məqamları, xalq təfəkkürünün məhsulu olan deyimlərə məsuliyyət hissi ilə yanaşması, onların saflığına xələl gətirməməsi, dilimizin qayda-qanunlarına uyğun söz-ifadə yaradıcılığı, sözləri vaxtlı-vaxtında işlətməsi, demək olar ki, bütün əsərlərində özünü göstərir. “Hər dilin ancaq öz qanunları və öz ifadə formaları müqəddəs və gözəldir. Bu və ya digər məfhumun xatirinə dili əzməyə və ona yabançı olan bir tərkib yaratmağa ehtiyac yoxdur. Çünki hər dildə xüsusi ifadə formaları vardır ki, onu başqa dildə eynilə tapmaq çətindir” (103, 51). İslam Səfərli əsərlərində dilimizin bu xüsusiyyətinə önəm vermiş, ümumxalq ifadələrinin deyim tərzinə sadıq qalmışdır.

Ədəbi dilimizdə hər bir sənətkarın öz izi və sözü vardır. İslam Səfərlinin qələminə xas olan ifadələr dilimizin daxili imkanları hesabına, milli və işlək sözlərimiz əsasında yaransa da, anlam baxımından yeni, tərəvətli, ürəyə və qulağayatan, xalq dilinin müdrikliyindən uzaqlaşmayan, əksinə ümumxalq təfəkkür və nitq mədəniyyətinə uyğun dil faktlarıdır.

Təbiidir ki, dildə təzə bir söz və ya ifadənin yaranması insanın fikir səviyyəsi, söz ehtiyatı və dilini bilməsi, sevməsi və təbliğ etməsi ilə bağlıdır. İslam Səfərlidə bunların hamısı boldur və hətta yüksək dərəcədədir. Sözsüz ki, bənzərsiz poeziyanın bənzərsiz də dili olmalıdır. Bütün bunlar, bir tərəfdən də ona görədir ki, şair dilini sevməkdən başqa, həm də onun qorunmasına, daha da varlanmasına çalışmışdır. Bu,

bütövlükdə xalqın məqsəd və vəzifəsidir ki, onun qədərbilən, idrakı uca övladları da belə müqəddəs iş üçün həmişə mübarizə aparmışlar. Çox-çox qədim zamanlara aid olan tarixi sənədlər təsdiq edir ki, bütün mənəviyyətli xalqlar öz torpağı, dövləti ilə yanaşı, öz dilini də qorumaq üçün mübarizəyə qalxmışdır. Bu, onunla bağlıdır ki, xalqın ana dili onun mənəviyyəti, iç dünyası, ləyaqətidir. Bu ləyaqəti qorumaq hissi söz sənətkarlarında daha güclüdür və bu, belə də olmalıdır. Bundan başqa, türk xalqlarında hissiyyətin güclü olması onlarda yüksək təbin yaranmasına müsbət təsir edir və bu xalqların bir çox nümayəndələri düşüncələrini poetikləşdirir, qafiyə ilə, ritm ilə, bir sözlə, şeir dili ilə ifadə edirlər. Bu prosesdə dilin poetikası zənginləşir və ədəbi dildə sənətkarların rolu və yeri aydınlaşır.

İslam Səfərli adi sözlərdən maraqlı, üslub keyfiyyətinə görə fərqlənən ifadələr yaratmaqdan başqa, frazeoloji birləşmələr məqamına yüksələn bir sıra dil materiallarının meydana çıxmasında da böyük əmək sərf edən sənətkar kimi yadda qalmışdır.

Beləliklə, sənətkarın dili onun şəxsiyyətinin açarıdır. Dil hər bir adamın fikirlərinin aynasıdır. İnsanın dil səviyyəsi onun təfəkkür səviyyəsi ilə bağlıdır. Xalqımızın şirin dilli şairlərindən olan İslam Səfərlinin sənət dünyası onun gözəl və oxunaqlı dil sütunu üzərində dayanır. Şair görüb-bildiklərini, həyat həqiqətlərini maraqlı bir dillə ifadə etmişdir. Onun sənətinin mayası gerçəkliklərdən doğan duyğuların tərənnümüdür. Şairin əsərlərinin bədii keyfiyyət baxımından seçkinliyi həyatı həqiqətlərlə bağlıdır. Həqiqətlə yığılan sənətlər yaşarıdır. Bu anlamda, İslam Səfərlinin sənəti, dil və üslub keyfiyyətləri ədəbi dilimizin incilərindəndir.

ƏLİAĞA KÜRÇAYLI VƏ ƏDƏBİ DİLİMİZ

*Qışda təsəllini az verin mənə
Bir yaşıl yarpaqlı yaz verin mənə,
Bir özüm nəğməli söz verin mənə,
Alın, nəyim varsa, dinən deyiləm.*

Ə.Kürçaylı

“Şeir xalqın ilk mürəbbisi olmuşdur” deyənlər nə qədər də gözəl düşünmüşlər. Poeziyanı “xalqın ürəyi” hesab edənlər də belə gözəl fikir sahiblərindəndir. Bualo “Poeziya sənəti” əsərində belə bir qənaətə gəlmişdir ki, bir zaman qayda-qanunun nə olduğunu bilməyən, zorakılığı qanun hesab edən, meşələrdə, dağlarda təkbaşına gəzib dolaşan insanın dəyişməsində söz və kəlamların böyük rolu olmuşdur. Buradan belə nəticə çıxır ki, gözəl qanunların əsasının qoyulması şeirlə, sözlə bağlıdır. “Şeir gözəl, incə, dərin fikirlərdən hisslər, hisslərdən fikirlər doğuran sənət əsəridir. Gözəl şeir qəlbə qanun cərəyanını arxasınca çəkib aparən, o cərəyanı ritmə, ahəngə, musiqiyə çevirən bir sənətdir” (46, 13-14). Bu sənətdə hərənin bir izi, bir sözü, bəzən də çox sözü vardır. Bu söz sahiblərindən biri də Ə.Kürçaylıdır. Həyat hadisələrini təfərrüatı ilə sezən, onların ən gizli məqamlarını qələmə alan və bu haqda orijinal poetik dillə münasibət bildirən şairin imzası heç kəsin imzası ilə qarışmır, saflığı, təmizliyi ilə seçilir.

Əzsin ayağımı qoy daşlar mənim,
Düşmən köhləninə minən deyiləm.
Qoy yağsın başıma yağışlar mənim,
Günəş tonqalıyam, sönən deyiləm (118, 33).

Söz sənətində hərə bir cür yadda qalır: məhəbbət şairi, təbiət şairi, partiyalı şair, dəniz şairi, küləklər şairi və s. kimi. Əliəğa Kürçaylı şeirlərinin birində özünü “məhəbbət bayraqdarı” adlandırır və deyir ki:

Dədə Füzulinin Vahid qəzəldə,

Mən isə sevgidə yadigarıyam (118, 207).

Lakin bəlkə də şairin özü də bilməmişdir ki, o, daşların baş nəğməkarıdır, daşları anlayan, onların dərini-dilini bilən, məqamlarını müəyyənləşdirməyi bacaran, daşlar haqqında fərqli fikirlər söyləyən söz sənətkarıdır. O qədər həssas, o qədər duyğuludur ki, insanların incə cizgilərini belə seçməyi bacarmaqdan başqa, daşları da hiss edir, mənalandırır. Onun dilində daşlar bulağın gözüylə ağlayan, bir zaman insan mağaralarda ömür sürəndə balta, silah sayılan zəruri bir faktordur. Ə. Kürçaylının dilində daş müqəddəsdir, onu pisləməzlər, ona “laf” deməzlər:

Deyirlər, nə qədər eldə, diyarda

Daşa yaman demək günah sayılıb (118, 19).

Şairin söz aləmində daşların hər cür üzü var: onlar bəzən torpaqda sərhədə çevrilib, bəzən qəm-kədərin baisi olub, Qobustanda şöhrət tapıb, Xudafərinde yetim qalıb...:

Daş insan oğlunun evi, otağı,

Öləndə buz rəngli məzarı olub.

Daşlar dəyirmanda elin dayağı,

Heykəldə bir xalqın vüqarı olub (118, 19).

Ə.Kürçaylının dilində daşın öz sanbalı, öz yeri, öz zirvəsi var. Daşlara nəğmə deyən şairin sözləri daşları insanın gözündə xeyli yüksəldir, Ə.Kürçaylı onları elə tərənnüm edir ki, düşünürsən: daş nə qədər də gərəkli bir şeydir, bəlkə də, daşsız həyat mümkün deyil. Bu nəğmələr işığında şairin gözəl bir arzusu dilə gəlir:

Daşlar bünövrədə olaydı möhkəm,

Pıtılı, kövrəyi kaş olmayaydı.

İnsan sinəsində ancaq deyirəm:

Ürəyin yerində daş olmayaydı (118, 19).

“Sevmirəm yarımçıq söz deyənləri” – deyən şair daşlar haqqında bütöv fikirləşir və bütöv yazır, yazdıqları ilə imzasını və özünü təqdim və təsdiq edir. Şairin özünü təqdim etməsi də fərqlidir, onun üslub özəllikləri ilə səciyyəvidir. “Dil

poeziyanın ilkin yaradıcılıq simasıdır. Bədii hadisələrə həqiqi sənət meyarları ilə yanaşmağın birinci şərti dil faktorundan asılıdır. Mükəmməl dil və üslub vərdişlərinə yiyələnmədən söz sənətkarlarının özünü təsdiq etmə qətiyyəti nəticəsiz qalır, təcrübə dönə-dönə sübut etmişdir ki, dil duyumundan məhrum olanların nümunəvi poeziya yaratmaq cəhdləri heç bir səmərə verə bilməz” (92, 10).

Ə.Kürçaylının daş haqqında əsərlərindən biri “Daş qalağı” adlanır. On bir bənddən ibarət olan bu əsərdə qanlı bir tarixin izi və sözü vardır. Bir zaman Özbəkistanda mollaların, “işan”ların fitvası ilə (Ə.Kürçaylı onu “qara fitva” adlandırır) xalqın şair və nəğməkar oğlu Həmzə Niyaziyə atılan daşların xalq tərəfindən yığılıb Şahi-Mərdan çayının sahilində qalanması və indi də bir dərddin şahidi kimi ziyarət edilməsi şairin qələmində həyatdakı təzadların daşlar üzərinə köçürülməsi ilə dərin mənalarla təzahür edir. Şair bu daşları təkcə insana deyil, şerə, musiqiyə, təbə, ilhama atılsa da, indi kiçik bir ehrama bənzədir. Şair sərrast dillə bu yəqinliyini bildirir ki: xalqın öz vüqarına daş atmağa əli qalxmaz, o, əlini öz övladının qanına batırmaz. Həmzə Niyaziyə daş atan ixtiyar sahiblərinin “qoludur”, o daşları acı xatirə kimi yığan isə xalqın əlləridir. Və şair dili o daşları bir ölkənin daşlaşmış ürəyi hesab edir:

Xalq yığıb saxladı həmin daşları,
Saxladı bir qəmli hekayət kimi
Zümrüd sahilində Şahi-Mərdanın.
Durur əfsanəli həqiqət kimi
Daşlaşmış ürəyi Özbəkistanın (118, 23).

Bütün daş yığınları belə mənalı, sevilən deyil. Həyatda elə daş yığınları var ki, hissiz, duyğusuz əşyadır, mənfiyyətin daşıyıcısıdır:

Yaman dərddir, görünməyə varlığı,ğın,
Söz deyəsən, bir eşidən olmaya.
Daş qalağı samılasan bir yığın,
Kimsə səni vecinə də almaya (118, 47).

Ə.Kürçaylının dil-üslub xüsusiyyətləri təsdiq edir ki: “...Şeir sənəti tarixinin bütün dövrlərində şair sözü – şeir gözəllik qiyafəsində, müqəddəslik libasında araya-ərsəyə gəlmiş, bədii söz ustaları – sözə təmənnəsiz xidmət edənlər, ədəbiyyat nəğməkarları sözü əbədiyyətə qovuşdurduqları üçün özləri də mənsub olduğu xalqın qəlbinə köçmüşlər. Müasirlərinə bədii söz həyəcanı, sənət sevinci, xoş ovqat və ilahi zövq aşılaman şair kəlamı həmişə misilsiz mənəvi sərvət hesab edilmişdir” (92, 3).

Bir zaman poetik mədəniyyət səviyyəsinin yüksəkliyi ilə seçilən M.Müşfiq belə deyirdi:

Təbiət varlıdır, təbiət xəsis,
İşlədərkən onu sən, ey mühəndis,
Mən də qart daşlara verdiyim bu hiss,
Bu incə mənadan necə əl çəkimi?! (149, 127).

Sonra daşlara hiss, duyum verən Ə.Kürçaylı oldu. Onun dilində daşlar əfsanədir, gerçəklikdir, ibrət dərşidir və onları qorumağa dəyər. Həm də daş yol üstünə düşəndə dizi, dirsəyi sıyıran, ayağı, başı qanadandır, onu atmaq və bunun üçün qol çirməmək gərəkdir. Çünki:

Qalxmaz ortalıqdan heç bir maneə
Sözlə, yalvarışla, geley-güzarla (118, 24).

Dünyada daşlar var ki, onu kimsə dərinə salır və o, düş-düyü yerdən qaldırıla bilmir. Bu da şairin diqqətindən yayınmır və o, xalq müdriqliyinin ifadəsi ilə bu fikri nəzmə çəkir:

Bir daşı quyuya salır bir dəli –
Onu çıxardammır yüz aqil əli (118, 32).
Şairin dilində daşın başqa bir özəlliyi də vardır:
Dünyanın Femida tərəzisində

Daşla çəkilibdir əməyim mənim (118, 34).

Ə.Kürçaylının dilində “inamın daş heykəli” və bir də Azərbaycan dünyasında “Qara daşlar” var. O “Qara daşlar” ki, onların hekayəti dənizin sahillərində daşlar əhatəsində başlayıb. Onlar daşlaşmış xatirənin izləridir. Şairin dilində

bəzən qaş ilə göz arasında dilsiz əsrlərə at sürən, özü ilə daş arasında qəribə bir yaxınlıq, dostluq görən, dərini daşlara deyən Mehdi Hüseynin adına da daşlar varmış: Mehdi daşları.

Ən yaxın həmdəmdi bu daşlar ona,
Burda tək qalardı xəyallarıyla.
Burda yanaşmazdı sirdaşlar ona
Həyatın əsrarlı suallarıyla (118, 26).

Ə.Kürçaylı əsərdə daşların tərənnümünə müəyyən qədər yer versə də, Mehdi Hüseynin şəxsiyyətini tanıtmaqla onun insan üçün önəmli cəhətlərini də göstərir:

Görsəydi ayağa salınır sənət,
Görsəydi söz gəldi şerin adına –
Onu tərək edərdi, güzəşt, mərhəmət,
O saat minərdi qəzəb atına (118, 26).

Şair təkcə təsvir və tərənnüm etmir, o həm də toxunduğu məsələyə münasibət bildirir:

Onun tanrısıydı söz sənətimiz,
O, “mənim” deməzdi, “bizim” deyərdi.
(Yazıqlar olsun ki, lap bu gün də biz
Sağalda bilmirik bu qara dərdi.
Mənə ver deyirdik, hər nə var, mənə,
Hər və var, deyirik, qoy mənim olsun.
Xalq deyib, kim girir xalqın cibinə (118, 27).

Deməli, müqəddəs adamların adı alqış və qarğışlarımıza keçib xalq deyimlərinin əsas motivinə çevrilir. Böyük tənqidçi Belinski demişdir: “Şair sözü yüksək və müqəddəs sözdür. Bu sözdə ölməyən əbədi bir şöhrət vardır” (41, 286). Ə.Kürçaylının sözlərində isə nəinki əbədi şöhrət, hətta böyük bir əbədi həqiqət vardır.

“Məzar daşları”... Yenə də daşlar. Bu daşlar nə istəyir? Onların dərdi nədir? Əliağa Kürçaylının dilində ölü bir aləmin “vətəndaşı” olan məzar daşları duyğusuz deyil. Onları da dilə gətirən səbəblər var: daş bacıları, daş qardaşları toylu, təbəssümlü binalardadır, onlar isə məzaristanın sakinidir:

Bizim əcdadımız, o daş nəslimiz
Qədim qalaların hörgüsündədir.
Yalnız matəmlərin şahidiyik biz,
Bu dərd boynumuzda ağır күndədir (118, 30).

Məzar daşları düşünür ki, onlardan heç olmasa, toyuq
hini, qoyun qəbəli tikmək olardı, onlar yerə döşənib insan
ləpirlərinə şahidlik edə bilərdi və:

Biləndə nəyəsə gərəkliyini
Elə zənn edirsən, qış da bahardır (118, 30).

Lakin məzar daşı da olmaq olar, ləyaqətli, təmiz adamın
başında durub hörmətli bir adı tanıtdıran bir daş. Lakin:

Bəzən tüfeylinin, acgöz zəlinin
Qəbri tapşırılır bu yerdə bizə.
Adı yer üzündən silinməlinin
Adı həkk olunur daş köksümüzə.

Deyirsən, axı bu sağlığında da
Tapdardı kiminsə ləyaqətini.
İnsan məzarda da, qılınc qında da
Hökmən alsın gərək öz qiymətini (118, 31).

Ə.Kürçaylının daşların daş qəlbini dilə gətirən
sözlərində dərin fəlsəfi fikirlər gizlənilir, daşların da insanlar
kimi müxtəlif taleli olduğuna inanırsan. İnanırsan ki, “Bəna
ilə söhbət” şerindəki kimi daşlar qədər insanlar da yerinə
qoyulmayanda elin başına min bəla gətirir. Şairin dilində daşın
həm qafiyəsi olan “baş” da var. Safli-çürüklü daşlar kimi
tədbirli-tədbirsiz başların da şahidi olan şair deyir:

Baş hamar yolu da müdam əyirsə,
Eli bəlalara sürükləyirsə –
Bir kəlik yaxşıdır o başdan, deyim,
Qoy sənə sözümlü bu başdan deyim (118, 32).

Ə.Kürçaylının dilində “daşlı qitələr” də var. Bu qitələrdə
həm ayağı əzən, həm də sapanda qoyulub atılan daşlar

müxtəlifliyi ilə seçilir. Daşlar cansız olsalar da, tarixləri, taleləri canlıdır:

Bu ana yurdumun hər qarışında
Canlı tarixi var cansız daşın da.
Mən də daşlaşaram el yaddaşında,
Əriyib torpağa dönən deyiləm (118, 33).

Bəlkə də Azərbaycan poeziyasında Ə.Kürçaylı qədər daşlara bələd olan ikinci bir şair yoxdur. Poetik dildə soyuq daşın oduna qızınan şair bu əksliyin yüksəkliyində fərqli-fərqli təzadlar yaradır:

Daşdan yaza-yaza elə bilməyin,
Soyuq daşa dönüb ürəyim mənim.
Bunu yaxşı bilir yaxın da, yad da
Daim daşdan çıxıb çörəyim mənim (118, 34).

Burada daşa məhəbbətin fəlsəfi mənası üzə çıxır. Dənizə daş atanda təbiətin hüsn gözəllikləri üzə çıxır: sular ləpələnir, ütülənir. Daş və su. Səfərə çıxarkən insanın dalınca atılan bu cansız varlıqların mənə özəllikləri çoxdur:

Suyu atırlar ki, getdiyın yerdən
Uğurla qayıdıb evə çatasan.
Daşı atırlar ki, sən bu səfərdən
Bir də dönməyəsən, itib-batasan (118, 35).

Və şairin dilindən öyrənirik ki, onun dalınca çox daşlar atılsa da, onların “tilsimini” anasının əliylə atılan sular qırıb.

Ədəbi dilimizdə rənglərə mənə verən Rəsul Rza, daşlara mənə verən isə Ə.Kürçaylı olmuşdur. “Rənglər” silsiləsində Rəsul Rza kimdirsə, daşlar “silsiləsində” Ə.Kürçaylı odur. Bədii söz nəyi və necə deməyi bacarır. Fikir üfüqlərini genişləndirmək üçün dilimizə güvənən, ona inanan şair təkçə daşdan yazmır, insanlardan, çiçəklərdən, həsrətdən, məhəbbətdən, dənizdən, quşlardan, fəsillərdən... də yazır və hər zaman dilinə nəzarətdə olur, poetik fikrin bütövlüyünü ifadə edir. “Şair, hər şeydən əvvəl, müstəsna dərəcədə həssas, böyük daxili məzmunu, geniş dünyagörüşə malik insandır, öz mədəni

səviyyəsi və təbiətinin istedadlılığı etibarilə yüksələn, buna görə də dilin bütün məharət və şairənəlik qüdrətindən istifadə edərək öz hissləri ilə ətrafdakılara sirayət etməyə çalışan insandır” (166, 171).

Ə.Kürçaylı dilimizin sözlərini poetik sərvətə çevirməyi bacaran, dil vahidlərinə fərqli bir obrazlılıq verən sənətkarlardandır. Sözsüz ki, şeir estetikasının əsasları dildən istifadə ölçülərindən asılıdır. Əsrarəngiz fikirləri sözlərlə əyaniləşdirmək hər bir kəsdən xüsusi qabiliyyət tələb edir. Ə.Kürçaylının poeziyasında bu, o qədər rahat və asan görünür ki, sanki uzun yüzillər, minillərdir ki, bu sözlər bulaq kimi qaynayır, çaylar kimi axır. Buna görə də onların təsiri və nüfuzu böyükdür. Şairin dilində müstəsna bir yaradıcılıq sənətkarlığı özünü göstərir. Bu, bədii dildə dəyəri ölçüyə gəlməyən hadisələrdəndir. Ona görə ki, “..dili üzərində yaradıcılıq işi aparmayan şairlərdə təqlidçilik meyli yaranır” (92, 17). Əsl sənətkarların dilində nəinki bu meyli hiss etmək, hətta bu haqda düşünmək belə mümkün olmur. Ə.Kürçaylı da belələrindəndir. Fikrimizcə, futbolla Şekspiri, Şekspirin simasında teatr mədəniyyətini müqayisə edərək belə sərrast fikirləri hər kəs bu şəkildə, bu səviyyədə ifadə edə bilməzdi:

Bəli, səhnəmizin halı yamandır,
Görürəm, son vaxtlar işi əyibdir,
Futbol Şekspiri üstələyibdir (118, 71).

Poetik dildə sözün vəzifələri daha çox və ciddidir. Belə ki, bədii dil hadisələrinin hamısını söz reallaşdırır. Xalq dilinin imkanları və enerjisinə malik olan poetik dildə sözün böyük rolu vardır. “Onun əsrarəngiz aləmi söz sənətkarlarının qələmində nə qədər lay-lay açılsa da, tükənmir, ifadəlilik potensiallığı gözlənilməz bədii-estetik icadlar üçün həmişə etibarlı bünövrə, qüdrətli özül rolunu oynayır” (92, 318). Söz təsiretmə, təfəkkür vasitəsi kimi də çox qiymətlidir.

Antik dövrün böyük mütəfəkkiri və loğmanı Hippokrat təbabətin üç nəhəngin çiyində dayandığını göstərmişdir ki,

bunlardan biri sözdür. Söz elə bir sirrə, sehrə sahibdir ki, onu işlətdikcə hər dəfə yeni bir gözəllikdə üzə çıxır. Dildə həm söz var, həm də “söz-ifadə icadlığı” məsələsi var. Bu prosesdə fəallıq göstərənlər dilimizin incəliyinə bələd olanlar və onu sevənlərdir. Ə.Kürçaylı da bu məsələdə imzası olan şairlərdəndir. “Sözü mənasından tanıyıram mən” deyən şairin dilindəki *bulaq adəti, dərdin şahidi, dilsiz əsrlərə at sürmək, fındıq beyinli fındıqbaş, daş addımı, inamın daş heykəli, ürəkdən sürgün olan sevinc, bir görtümlük çiçək, bir udumluq külək, susmaq azadlığı, qarətlər dumanlığı, suların ütülənməyi, asqılıq, mədəniyyət ayağı, qara rəngli ulduz (gözlər haqqında), qəmin rəngi, aydan nur dərmək, şimşəyin səmanı dağlaması, ürəyi dar ağacından asmaq, şəhid meşə, təbiətin insanlaşmağı, xatirələr dəlisi, fürsət quşları, dəli arzu, fikir qəlibləri, azad dustaq, köniül yası, şəfa zəngləri, yaşıl-yaşıl əl (yarpaq haqqında), hicranın belini qırmaq, könüldəki intibah, xəyaldan qovulası “bəlkələr”* və s. kimi söz və ifadələr onun öz qələminin məhsuludur və onlar maraqlı, zərif bədii dil faktlarıdır. Dilin zərifliyi poetik duyumun incəliyi ilə bağlıdır. Şübhəsiz ki, dildəki sözlər hiss və duyğuların, düşüncələrin donudur.

Ə.Kürçaylının dilində çoxsaylı aforistik fikir və ifadələrin də xüsusi üslub özəllikləri vardır:

Əzəli qaydadır: bircə ovuc dən

Səpilsə, göyərüb bir zəmi olur (118, 101).

Ağılsız, visdansız tədbir görəndə

Torpaq da insandan qisas alırmış (118, 108).

Hansı zülm əbədi yerində qaldı,

Əriyib getmədi güney qarıtək? (118, 112).

Yaxşı köklənməsə tarın bir simi,

Ən gözəl musiqi xaric çalınar (118, 113).

Çəkilib uzaqdan baxanda ancaq
Hər insan özünə aydın görünər (118, 113).

Adam səadəti evə çağırmaz,
Adam səadətin dalınca gedər (118, 121) və s.

V.İnber demişdir: “Yaradıcılıq prosesində şair döyüşür, istədiyi sözü, təşbehi, qafiyəni tapmaq üçün yorulub haldan düşənə qədər fikirləşir. Sanki söz və ifadələr qələm sahibi ilə pələng kimi güləşir... fikirlərini kağız üzərinə həmişəlik mismarlayana qədər çox böyük mənəvi qüvvə itirir” (111, 48). Görəsən bu fikirlər doğrudurmu? Nədənsə Ə.Kürçaylının Kür kimi axan sözləri bu fikrə qarşı gizli bir şübhə oyadır. Elə düşünürsən ki, bu sözlər içi dolu bir xəzinədən rahatlıqla gəlib tökülür. Və yəqin ki, bunu başarılı edən bizim ana dilimizdir. Şairlərin sözləri öz mənbəyini burdan götürüb. Peyğəmbərimiz demişdir: “Ərzin altında Allahın xəzinələri vardır ki, şairlərin dili bu xəzinələrin açarıdır” (63, 35).

Ə.Kürçaylının dilindəki səliqə-sahman, sözlərin işlənmə balansı, poetik dil uğurları onun Azərbaycan ədəbi dilində özünəxas rolunu təsdiq edən faktlardır.

MƏMMƏD ARAZIN NƏĞMƏLİ DİLİ

*Ömür də bir borcdur, əlli il, yüz il,
Bədbəxtdir az yazıb çox yaşayanlar.
Şair dost, ömrünü yaşında deyil,
Yazdığı nəğmənin ömründə axtar.*

M.Araz

1950-ci illər Azərbaycan şerinin özünəxas imzası ilə gələn Məmməd Araz, bütövlükdə milli poeziyamızın ulduzları sırasına daxil olmaqla bərabər, ədəbi dilimizin inkişaf və zənginləşməsində də seçkin rola malik sənətkar kimi diqqəti çəkir. Güclü qələmli, isti ürəkli, yüksək təfəkkür mədəniyyətli şair sözün fəlsəfi qüdrətini təsdiq edən sənətkarlardandır. Şair var ki, yazır, yaradır, tanınır, ədəbiyyat aləminə hansısa bir yenilik gətirir, yalnız sənət adamı kimi yadda qalır. Şair də var ki, yalnız ədəbi sima kimi fəaliyyət göstərmir, həm də milli dilimiz üçün yaddaqalan işlər görür. Bu anlamda, Məmməd Araz yaradıcılığı özünəxas əlamətləri ilə xarakterikdir. O, əsərlərində dilimizin məna dərinliklərindən istifadə etmək, onları üzə çıxarmaq, zəngin dil xəzinəsinin qatlarını aç-aça əsərlərində sözün əsl qiymətini verir, onun məziyyətlərini nəzərə çatdırır, fəlsəfi mənalarını anladır. Bu baxımdan, aşağıdakı örnəklər səciyyəvidir:

Bəy deyiləm, söz hökmündə Atabəyəm (135, II, 66).

Ehtiyatda söz meydanım qalır hələ (135, II,66).

Söz qənirsiz gözəlimdi,
Düz yolumdu, düz əlimdi (135, II, 71).

Söz gərək oxkeçməz qayadan keçə (135, I, 18).

Yanğın söndürəndir söz yanacağı (135, II, 7).

Söz bağı, cənnət bağı (135, II, 19).

Ən yaxşı bürüncəyim şirin söz qabığından (135, II, 19).

Saç ağartdım söz yolunda (135, II, 35).

Hər ağılsız addımı
Ağla yamaq deyiblər.
Söz hikmətə dönəndə
Qızıl tabaq deyiblər (135, II, 42).

Söz kəlam bişirər ağız kürədə (135, II, 47).

Söz açıq olanda göz açıq olur (135, 55).

Söz açıq olanda içərimizdə
“Yalanlar, filanlar” qafiyələnməz (135, II, 55).

Tilsim açar, buxov açar sözün açığı (135, II, 23) və s..

Belə misra və bəndlərin sayını artırmaq üçün Məmməd Araz yaradıcılığında kifayət qədər örnəklər vardır. Onların sayı artmasa belə, qeyd edilənlər şairin söz fəlsəfəsini açmağa qadirdir. Adi sözləri də hikmətə, heyrətə döndərən şair ədəbi dilimizin poetik səviyyəsini, sanbalını saxlayaraq, həm fikirlərini səmimi şəkildə, bütün incəliyinə qədər ifadə edir, həm də həyatın reallıqlarını, gerçəkliklərini tərənnüm etməklə epikliyi liriklikdə əridir.

Şair dostum, gəl həyatı,
Həqiqəti şərə gətir (135, II, 23).

Məmməd Araz poeziyasının bəzəyi həqiqətlərdir. Ancaq bu həqiqətlər dərin fəlsəfi mənə daşıyır, onların ecazkarlığı şairin qələmində daha güclü şəkildə üzə çıxır. Ürəyin, hissini, duyğuların öz “qayda-qanunu”, həyatın isə öz qayda-qanun və həqiqətləri vardır. Bunların hər ikisi Məmməd Araz qələmində

fərqli və güclü görünür, onun poeziyasında ürək də, söz də dilə gəlir, həyat gerçəklikləri də danışır. Məmməd Arazın dilində adi sözlər bir araya gələrək aforizmlərə, hikmət saçan, nəsihət verən, öyrədən, tərbiyə edən fikirlərə çevrilir. Elə fikirlərə ki, onlar hamıya lazımdır, hamı üçün faydalıdır:

Yaxşılığı yaxşılığa xırdalamazlar (135, II, 11).

Göz baxmasa, qulaq da daşdır (135, II, 16).

Namərdlər gah qara, gah ağ yamaqdır (135, II, 18).

Mənzil haqlamadı hər yüyrək qaçan (135,II, 18).

Başı olan baş əyməz (135, II 19).

Yalan atı cilovladı, düz düşər atdan (135, II, 23).

Ağılsız baş gödənciyə ayaqdı (135, II, 29).

Nahaqqa tən olan yerdə haqq itər (135,II, 29).

Duz-çörəyi tapdayanın təhnəsi boşdu (135, II, 35).

Bu qoca dünyanın nərdivanı var –
Endirir qafası boş nazirləri,
Başını itirən baş nazirləri (135, II, 33).

Dərd asan əkilir, çətin biçilir (135, II, 41).

Namərd əlləridir çox dərdə dibçək (135, II, 41).

Möhürlənmiş hər ucalıq yüksəliş deyil (135, II, 45).

Od halal olmasa, ocaq alışmaz (135, II, 47).

Çox xırdalar bərk ayaqda qeybə çəkilir (135,II, 48).

Yazıqlıq bacarır cəllad olanlar (135, II, 51).

Məmməd Arazın bütün fikirlərində el havası, el nəfəsi var. O, elin nəfəsini ən böyük əsər kimi dəyərləndirmişdir. “Heç kəsin xəzinəsindən söz oğurlamayan” şair eldən isti nəfəs, isti münasibət götürərək “üzü dönüklərə dönükdür bu xalq” deyir. Xalqa sədaqətini, layiqli övlad olduğunu, vətəndaşlığını dilə gətirib özünü reklam etmək mərazindən uzaq olan şairin etibarını söz-söz, kəlmə-kəlmə, misra-misra danışan şeirləri söyləyir. İlham çırağı gur yanan şairin dilində elə söz və ifadələr tapmaq mümkündür ki, onları, bəlkə də heç kəs bu şəkildə işlətməmiş və işləməyəcəkdir. Məmməd Arazın dilinə xas olan bu leksik-qrammatik vahidlər ədəbi dilimizin, Azərbaycan nitq mədəniyyətinin inciləri sırasında durmağa layiqdir: *“vədə yeli”, “söz oxu”, “bir aşiqin könül yaşını dağidan baxış”, “ömrün tağından salmaq”, “doyumluq möhnət”, “doğru donlu yalan”, “dərdi ələmək”, “qəmin itkin düşməyi”, “qapılma şöhrət”, “tapılma şan”, “təbiət fəhlələri”, “şeytanlığın göyərməsi”, “pislik sərgiləri tərtib edənlər”, “nahaq qan tökəni təltif edənlər”, “aclar ümid yeyəndir”, “xəyanət caynaqlar”, “biclik tələsi”, “çəpik qərargahı”, “alqış məktəbi”, “göz yaşları alverçisi”, “gözlərin varisi göz yaşlarıdır”, “bulud əkmək”, “sel üyütmək”, “boylu-buxunlu alçaqlar”, “ədələt paytaxtı”, “dostluq qəsri”, “yalan yalmanı”, “bir içim güman”, “xəyanət yarğandı mərdanəliyə”, “yalan at çapanda əlildi vicdan”, “ölü sağlıq”, “diri mərhumluq”, “zamanın qayçısı düzü düz kəsir”, “söz alğı-satqısı”, “təbi təlaşlı”* və s.

Məmməd Arazın dilində sözlər “küt düşmür”, yerini tapır, məqamında işlənir və səslənir. Milli dilimiz onun poeziyasında Araz təbli, Araz vüsətlidir. Onun dili milli şüurumuzun güclü göstəricilərindəndir. Dil düşüncənin aynasıdır. Dil milli hafizənin, milli duyğuların, bütün maddi,

mənəvi dəyərlərin müştərək xəzinəsidir. Məmməd Arazın təbindən qaynayıb qalxan söz və ifadələr şairin məxsus olduğu xalqın dərin təfəkkür mədəniyyətindən xəbər verir. “Dil insan aqlının qüdrətli silahıdır, insan həyatının böyük neməti və tükənməz mədəniyyət xəzinəsidir” (103, 34). Məmməd Arazın əsərlərində başqa bir məziyyət də var: elə bil ki, tərənnüm edilən obyekt haqqında bilgilər müəllif tərəfindən istiqamətləndirilir. Hər hansı bir duyğu, hiss, münasibət onun dilində fərqli şəkildə tərənnüm edilir. Qəlbəyatan, diləyatan ifadələr, lüzumsuz söz oyunundan uzaqlıq, sadəlik və sadəlikdə anlam dərinliyi, mənə tutumu, poetik vüsət, fəlsəfi mühakimələr, ifadə və yanaşma tərzinin orijinallığı – bütün bunlar Məmməd Arazın dil-üslub keyfiyyətlərinin göstəriciləridir. O, təkrar fikirlərdən, təkrar söz və mənələrdən qaçan, bunları bəyənməyən, poetik dilə xüsusi dad-duz qatan şair olaraq ədəbi dilimizdə özünəxas rola malikdir. Şair əsərlərinin birində deyir:

Dişimiz qalmadı söz çeynəməkdən (135, II, 84).

Məmməd Araz, özü dediyi kimi, “hər sözün qulpundan yapışmır”, söz gərək qəlbə girə, ürəyə yata, nəyi isə anlada.

Məmməd Araz filosof şairdir. Onun, demək olar ki, bütün əsərlərində fəlsəfi fikirlər özünü göstərir. Bu fikirlər mənə tutumu ilə diqqəti çəkən söz, birləşmə və misrələrlə elə ifadə olunur ki, sanki bildiyin həqiqətləri indiyə qədər bilmədiyini, onları yalnız şairin təqdimi və istiqamətləndirməsindən sonra anladığını düşünürsən. Məmməd Araz xalqının bütün problemləri ilə yaşayan, onları bilən şairdir. Xalqımızın həyatındakı ciddi hadisələri çox zaman bütövlükdə əsərinə, ya da əsərinin heç olmasa, bir bəndinə, bir misrasına gətirərək, onu unudulmağa qoymur. Bu əsəslərdə sintaktik təkrarlar, anafora və epiforalar dili zənginləşdirməyə, onun bədii qüdrətini artırmağa xidmət edir:

Biz kimik, bizimçün ölənlər bilir,
Bizim havamızı bilənlər bilir.

Bizi çox astaca bölənlər bilir(135, II, 136).

Bizi çox ustaca bölənlər bilir (131, II, 136).

Sintaktik fiqurlar, xüsusilə də bədii təzad Məmməd Araz poeziyasının incisi, bəzəyidir. Şair çox zaman qarşılaşdırmadan istifadə yolu ilə zəruri fikirləri oxucunun yadına salır, ağına gətirir, sanki onların unudulmaq təhlükəsini aradan qaldırır, yaddaşlardan silinməyə qoymur.

Məmməd Arazın poeziyasında durğun söz yoxdur, sözlər hərəkətdədir. “Çünki dil bütün vətəndaşların gündəlik həyatı, fəaliyyəti, fikirləri, həyəcan və iztirabları ilə bağlı olan çox mühərrik və daim işlənən bir silahdır. Ona donmuş bir şey kimi baxmaq olmaz. O daim dəyişir, yeni sözlər, ifadələr, tərkiblərlə zənginləşir, anlayışı dəqiq ifadə etməyən köhnəlmiş sözlərdən təmizlənir” (104, 284). Bu anlamda, Məmməd Arazın poeziyasında sözlər öz pətəklərinə bal daşıyan zəhmətkeş arılara bənzəyir: onlar da öz evinə – dilimizə mənə seçkinliyi, fikir gözəlliyi, yeni ifadələr daşıyır.

Məmməd Arazın yaradıcılıq örnəklərinin təhlili göstərir ki, ayrı-ayrı ədəbi simaların dil-üslub özəlliklərinin araşdırılması bütövlükdə ədəbi dilimizin hərtərəfli öyrənilməsinə kömək edir. Sözsüz ki, hər bir sənətkar ədəbiyyatda müəyyən qədər rol oynadığı kimi, ədəbi dilimizdə də öz sözünü deyir, onun maraqlı, zəngin faktlarından istifadə prosesində özü də bilərəkdən və ya bilməyərəkdən sözü və ya ifadəni o vaxta qədər bəlli olmayan bir mənasında işlədir, yaxud dil faktlarından elə məqamlarda istifadə edir ki, müəyyən yeniliklərə səbəb olur. Bununla da, ədəbi dilimizə xidmət edir. Bu anlamda, Məmməd Arazın dil-üslub xüsusiyyətləri özəllikləri ilə seçilir. Bunun əsasında sənətkarın dilimizi bilməsi, sevməsi, ona yüksək qayğı ilə, əsl vətəndaş məsuliyyəti ilə yanaşması məsələləri dayanır.

Sözü “qənirsiz gözəl”, “düz yol”, “qızıl suyu” adlandıran Xalq şairi Məmməd Arazın dili Azərbaycan ədəbi dili tarixində maraqlı və əhəmiyyətli milli hadisə, dəyərli milli mədəniyyət

faktlarından biridir. Onun poeziyası milli və bəşəri keyfiyyətlərlə, fəlsəfi mühakimələrlə zəngin, dilin poetik vüsəti baxımından seçkin, diqqəti hər zaman çəkən mənəvi qaynaqlardandır. Hələ ilk kiçik əsərlərindən böyük şair kimi tanınan Məmməd Arazın güclü dil duyumu, “sözlə işləmək, sözü əkib-becərmək” bacarığı onun poeziyasının ədəbi-bədii dil cəhətdən maraqlı olmasını əsaslandırان faktlardan biri kimi qiymətləndirilmişdir.

“Məmməd Arazı xalqa bu qədər yaxın edən nədir?” və ya “Xalq nə üçün Məmməd Arazı bu qədər sevir?” suallarına cavab axtarsaq, çox sayda müsbət və bir-birindən gözəl fikirlərlə qarşılaşırıq. Lakin “çünki o, xalq üçün yazır” cavabı birinci cərgədə durar.

Reallıqlar, həqiqətlər Məmməd Arazın dilində aforizm keyfiyyəti qazanır, sadəlik, tutumlu mənə, adi sözlərdən toxunmuş anlamlı misralar onun dilinin bəzəyinə çevrilir:

Ədalət qamçısı qəzəb soyudur,

Qırımlar, qurumlar itirməz onu.

“Açıq söz” dediyin qızıl suyudur,

Pas atan ağıllar götürməz onu (135, II, 56).

Şair açıq sözlüdür, özü dediyi kimi, ürəyini doğru sözə taybatay açandır. Sözü, gözü, qəlbi açıq olan şairin poeziyası təsdiq edir ki, zaman çox şeyə xələl gətir, zərbə vurur: yarpaq solur, insan ölür, paltar köhnəlir, çaylar quruyur, dağlar dağılır...., lakin zaman sözə bata bilmir. Əksinə, zaman keçdikcə söz cilalanır, bəzənir, dondan-dona girir, dildən-dilə, içdən-içə keçir, ürəklərdən, düşüncə və təfəkkürlərdən qidalanır, əbədi yaşam qazanır. Zaman çox şeyə qalib gəlir, ancaq sözə gücü çatmır. Düz sözü heç tapdalaya bilmir. Düz sözü qızıl kimi qiymətli xəzinə hesab edən şair təəssüflənir ki, düzlüyün qarşısında yalanlar da var:

Ağlına inam itər dağda qarın da,

Ara vuran bal qatanda şərə, qeybətə.

Yalançının dili yanmaz söz bazarında

Yaxşı yalan satılarsa yaxşı qiymətə (135, II, 57).

Məmməd Araz heç bir söz və fikri siyasiləşdirmir, reallığı ideyaya qurban vermir, yaxşı nə varsa, onu tərənnüm edir və sözünün gücü ilə yaşadır.

Sözsüz ki, dilçilik elminin normaları ilə ədəbi-bədii dil eyni anlayışlar deyil. Ədəbi-bədii dilə yalnız dilçilik normaları baxımından yanaşmaq düzgün nəticələrə gətirib çıxara bilməz. Məmməd Arazın dili dedikdə, xalq dilinin yatımlı ifadələrindən mayalanan, müdrik xalq təfəkkürünün məhsulu olan fikirlərdən qaynaqlanan, sadə, həm insanları sevən, həm də onlardan hardasa nigaran qalan mənəviyyatca yüksək bir vətəndaşın iç dünyasından xəbər verən, ürək bulağından su içən tərtemiz, düzgün, təsirli, köhnəlməyən, bəlkə də bütün zamanlar üçün lazım olan ideyalarla zəngin bir bədii dil başa düşülür. Məmməd Arazın dil-üslub keyfiyyətlərinin dəyərlərindən biri də budur. Xalq yazıçısı Elçinin ifadələri ilə desək “Dil ilə məxsus olduğun xalqın arasında genetik bağlılıq var və bu pozulanda... bədiyyatın harmoniyası pozulur” (176, 67). Məmməd Arazın dil-üslub xüsusiyyətlərinin əsasında bədiiliyin harmoniyası dayanır. Bu poeziya ona görə vüsətlidir, ona görə inandırıcı və sevimlidir.

Dönən döndü, yenən yendi
dönməzliyə, Doğru yolun nərdivanı
qalır hələ.

Bəy deyiləm, söz hökmündə Atabəyəm,
Ər olmaza ər divanım qalır hələ.

Dərdlə yarış meydanı da əlimdədir,
Dərdlə gülüş meydanı da
əlimdədir. Dərdlə atəş meydanı da
əlimdədir,

Ehtiyatda söz meydanım qalır hələ (135, II, 66).

Bu obyektlərdə — yarış, gülüş, atəş meydanlarında şair söz atına minir, söz qılıncına qurşanır. Özünü xalqının,

vicdanının köləsi hesab edən Məmməd Arazın qaynar qanı,
qaynar təbi, adiliyi dahiliyə döndərən dili ədəbi dilimizin

diqqətə layiq faktlarındandır. Onun əsərlərinin çoxu lirik olsa da, hardasa epikliklə yanaşı addımlayır, adama elə gəlir ki, indicə hansısa bir hadisə baş vermiş və şair onu həm tərənnüm, həm də təsvir edir. Doğrudur, Məmməd Arazın dilində tərənnüm zirvədədir, ancaq bəzən epiklik də onun bəzəyidir. Epiklik lirikliyin daxilindədir. Belə ki, onun hər hansı bir əsərini oxuduqda, elə dərin fəlsəfi düşüncə və mühakimələrlə qarşılaşırsan ki, elə bil, onların əsasında hansısa böyük bir dərd, hadisə, əhvalat, tarix, gerçəklik dayanır və bunların təsirindən çox güclü bir tərənnüm yaranır. Məlumdur ki, epik poeziya ümumiləşdirilmiş obrazlar yaratmaq, həyat hadisələrini daha geniş şəkildə təsvir etmək üçün çox əlverişlidir. Və maraqlıdır ki, Məmməd Araz belə bir işi tərənnüm şəklinə lirikada görür. Şairin bəzən bir söz, ifadə və ya cümlə (misra) ilə elə hərtərəfli tərənnümündən sonra düşünürsən ki, tərənnüm olunan obyekt haqqında daha deyilməmiş söz qalmadı. Məmməd Araz tərənnüm obyektinə fəal müdaxilədə olan, bütün hiss və düşüncələrini az söz, lakin çox və dərin mənalarla ifadə edən sənətkardır.

Mən də çox ürəyə od dardım hədər,
Heç vaxta sığmadı havalı vaxtım.
Caynaqdan, qaynaqdan uzaqdı hələ
O mənim abırlı, həyalı vaxtım (135, II, 72).

Məmməd Araz tərənnüm üçün elə söz və ifadələr seçir ki, onun dilində başqa bir şirinlik və istilik hiss edirsən. Ona görə də onun mükəmməl dili əsərlərinin təsir gücünü artırır. Bu, bir tərəfdən də, şairin cəmiyyət hadisələrinə güclü mühakimə qabiliyyəti ilə bağlıdır. Sözsüz ki, hər bir şair cəmiyyət və bəşəriyyətin bir üzvüdür. Şair təklikdə öz fikir və düşüncələri, kədər və sevinci ilə tanınıb böyük ola bilməz. O yalnız cəmiyyətdə, onunla təmasda, bəşəri hadisələrə münasibətdə böyükdür.

Azərbaycan ədəbi dilinin tarixində Məmməd Arazın özünə xas yeri vardır. O, maraqlı, mükəmməl dil-üslub

özəllikləri ilə dilimizin inkişafında fəal mövqedə dayanmışdır. Azərbaycanın ilk Xalq şairi Səməd Vurğun demişdir: “Əgər bədii ədəbiyyatın dili həyatda mövcud olan dili zənginləşdirməsəydi, qəhrəmanın dili üzərində işləmək üçün şair ilhamı yox, danışiq dilinin, sadəcə, stenoqrafik yazısı lazım olardı” (185 3). Bu anlamda, Məmməd Araz yeni söz-ifadə yaradıcılığında seçilən sənətkarlardandır. Onun dilindəki “uysan hər havaya, oynamaq çətin”, “gərəksiz nəsihət kitabı”, “vaxt köhlən atdır, vaxtında yalnız yatanlar udur”, “külək səslərinə qulaq bağlamaq”, “külək vədlərinə uymaq”, “dərdi özündən ağır”, “Məcnun gümanı”, “ürəyi güzgü” kimi onlarla gözəl, məna tutumu ilə seçilən, atalar sözləri qədər dəyərli misra və ifadələr ədəbi dilimizə verdiyi töhfələrdəndir.

Dərdim min olsa da, sönməz çırağım,

Səsim öz səsimdən bata, qorxuram.

Şairi yalana yatan yığnağın

Özü də plana yata, qorxuram (135, II, 85).

Buradakı “yalana yatmaq”, “plana yatmaq” ifadələri uğurlu dil vahidləri kimi diqqəti çəkir.

Məmməd Arazın konkret lirik qəhrəmanı yoxdur. Bu qəhrəman ya bütövlükdə dünyadır, ya xalqdır, ya xalqın hansısa bir fərdidir, ya da şairin özüdür. Dərin poetik müşahidə, güclü tərənnüm, dil əlvanlığı bu qəhrəmanları tanıtmada fəallığı ilə diqqəti çəkir:

Mən tale satan

deyiləm, Dalca daş atan

deyiləm, Kölgədə yatan

deyiləm,

Qarğıma məni, qarğıma (135, II, 163).

Məmməd Araz heca vəznində böyük Füzulinin – təfəkkür mədəniyyətli, ağır təbiətli, sözü sanballı, fikri dərin, vüsətli, mənaları zəngin filosof-şairimizin çağdaş dövrümüzdəki təcəssümüdür – dövrümüzün Füzulisidir, duyumu, güclü mühakiməsi, söz demək qabiliyyəti, sözü “oynatmaq” bacarığı

ilə.

Təsadüfi deyildir ki, poeziya üçün üç əsas şərtin vəhdəti önəmli hesab edilmişdir: mövzu aktuallığı, ümumiləşdirmə və müşahidə qabiliyyəti. Və bu da bir gerçəklikdir ki, xəlqilik “poeziyanın canı”dır. Bütün bunlar Məmməd Araz poeziyasında özünü göstərir. Ədəbi dilimizdəki böyük xidmətlərinə, dilə, sözə yüksək münasibətinə baxmayaraq, Məmməd Araz yenə də narazıdır; “sözün qəddini” düzəldə “bilmədiyini” üçün, “sözün qədrini” yetərincə “artıra bilmədiyini” üçün. Bundan narazı qalan nigaran şair dahi Füsuliyə üz tutub dediklərində sanki söz sənətkarlarının “günahını” etiraf edir və düşünürsən ki, söz üçün, onun qanadlanması üçün, dilimizin uzun ömür qazanması, əbədi yaşam əldə etməsi üçün yaşamağa, yazmağa, yaratmağa dəyər:

Biz artıra bilmədik sözün qədrini, ustad!
Əydik də qamış kimi sözün qəddini, ustad!
...Hürənə dəm tutanı yalaq başında gördük,
Həddinə göstərmədik sözün həddini, ustad!
Beş-on çır-çırpı yığdıq “söz çələngi” adında,
Əlimizlə uçurduq sözün səddini, ustad!
Qoca kimi sızladı, uşaq kimi bağırırdı –
Sözün bayramı sandıq sözün dərdini, ustad!
Sözə əhyə vermədik, sözü şeypur elədik:
Biz düzəldə bilmədik sözün qəddini, ustad! (135, II, 164).

Bu əsər şairin dilimizlə bağlı narahatlığının ifadəçisidir. O, dilimizin təcəssümü olan sözlərin, ifadələrin qiymətini bilən, dəyərini anlayan və bunu təbliğ edən sənətkar kimi sevilib seçilən şairdir. Nə qədər ki, Araz çayı axır, Məmməd Araz unudulmayacaq, nə qədər ki Azərbaycan xalqı var və nə qədər ki Azərbaycan dili var, Məmməd Araz yaşayacaq.

BƏXTİYAR VAHABZADƏ VƏ ANA DİLİMİZ

*Zənnimcə, oxucuların çoxu bu gün
özünü, öz dünyasını, öz hiss və həyəcanlarını
Bəxtiyar poeziyasında tapa bilər.*

Ç. Aytmatov

Azərbaycan ədəbi dilində öz yeri və imzası olan söz sənətkarlarından biri də Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadədir. O, fəlsəfi dili ilə diqqəti çəkən şairlərimizdənndir. Dil-üslub keyfiyyətlərindən başqa, şair ana dili mövzusunda yazdığı əsərləri ilə yaddaşlardan silinmir və bundan sonra da yaddan çıxmıyacaq. Onun dilimizə gətirdiyi yeniliklər, dil-üslub özəllikləri, dilimizə yüksək münasibəti ifadə edən poetik örnəkləri bu fikri əsaslandırır.

Bəxtiyar Vahabzadənin ana dili mövzusunda yazdığı əsərlərindən biri “Ana dili” (1954) adlanır. Sözsüz ki, “ana” sözünü hər kəlmənin əvvəlində işlətmək olmaz. Bu söz “dil”, “vətən”, “yurd”, “torpaq” sözlərinin əvvəlində işlənməyə layıqdır. Bu həqiqəti şair “Ana dili” şerində xüsusi vurğulamışdır:

Dil açanda ilk dəfə “ana” söyləyirik biz,
“Ana dili” adlanır bizim ilk dərsliyimiz.
İlk mahnımız laylanı anamız öz südüylə
İçirir ruhumuza bu dildə gilə-gilə (195, 8).

Şair dilin ruha, eşqə, cana bərabər olduğunu, əhd-peyman qədər müqəddəsliyini göstərir. Aşağıdakı misraları oxuyanda şah babamız Xətayinin vəsiyyəət xarakterli sözləri yada düşür: “Babalarımızdan bizə üç şey miras qalıb: qeyrətimiz, torpağımız, dilimiz”.

Bu dil – bizim ruhumuz, eşqimiz, canımızdır,
Bu dil – bir-birimizlə əhd-peymanımızdır.
Bu dil – tanıtmış bizə bu dünyada hər şeyi,
Bu dil – əcdadımızın bizə qoyub getdiyi
Ən qiymətli mirasdır, onu gözlərimiztək
Qoruyub, nəsillərə biz də hədiyyə verək (195, 8).

Şeirdə sanki şair “Dilimiz hardan və necə yaranıb?” sualına cavab verir. O, dilin yaranma mənbələrini sadalayır: dağların sonsuz əzəməti, yatağına sığmayan çayların hiddəti, torpaq, elin bağrından qopan nəğmələr, güllərin rəngi, çiçəklərin iyi, düzlərin sonsuz genişliyi, ağsaçlı babaların ağı, kamalı, düşmənlər üstünə çapan Qıratların nalından qopan səslər, xalqın nəfəsi...

Xalq hikmətinin daşıyıcısı olan ana dili, həm də milli-mənəvi mədəniyyətin saxlancıdır. Bəxtiyar Vahabzadə ana dilini insanın namusu, vicdanı hesab edir. O, doğma dilinə aşağı nəzərlə baxan, özgə dillərə meyil edib onları öz dilindən uca tutanları “modalı ədabaz” adlandırır və bu məqamda şerin dilində alqış və qarğışlar diqqəti çəkir:

Ey öz doğma dilində danışmağı ar bilən,
Bunu iftixar bilən
Modalı ədabazlar,
Qəlbinizi oxşamır qoşmalar, telli sazlar.
Qoy bunlar mənim olsun!
Ancaq Vətən çörəyi,
Bir də ana ürəyi
Sizlərə qənim olsun! (195, 9).

Bəxtiyar Vahabzadə 1967-ci ildə yazdığı “Riyakar” adlı şerində də ana dili məsələsini ön plana çəkir. Əsərdə “Ana dili” fənnini tədris edən bir müəllimdən danışılır. O, dildə “Vətən! Vətən!” deyir, ancaq öz övladını əcnəbi dilində oxudur. Şair bu riyakarlıqla barışa bilmir:

Özgəyə “Dilini öyrən!” – deyirsən,
Özünsə... Bu dili
bəyənməyirsən!... Nə deyək bu
miskin riyakarlığa?
Yoxsa, öz qınını bəyənmir bağa? (195, 45).

Bəxtiyar Vahabzadə çox dil öyrənməyin tərəfdarıdır. O, körpələrin – sabahın gənclərinin bir neçə dil bilməsini istəyir, lakin vətən dilinə dodaq büzülməsi onun ürəyini ağrıdır. Şair

hər bir vətəndaşın bu dildən ayaq açıb yola çıxmasının və bu

işdə ilk addımın böyüklər tərəfindən atılmasının zəruriliyini göstərir. O, ana dilini insanın ilk dili kimi dəyərləndirir və deyir ki: “İlkini bilməyən sonunu bilməz!”. Bəxtiyar Vahabzadə ana dilində dərs deyib övladını başqa dildə oxudanların insanlıq və vətəndaşlığının atalıq hissindən min dəfə kiçik olduğunu bildirir. Şair bunu da qeyd edir ki, öz dilini yaxşı bilməyən adam özgə dili də yetərincə öyrənə bilməz. O, özünü sevməyənin özgəsini sevməsinə inanmır. Şair bir həqiqəti vurğulayır ki, vətənin dilini gərəksiz hesan edənlərin vətən sevgisi ola bilməz.

Bəxtiyar Vahabzadə ana dilini sevməyənləri qeyrətsiz hesab edir. Vətənin qeyrətini çəkməyənlərin isə həm özünə, həm də özgəyə yük olduğunu göstərir. Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyar Bəxtiyar Vahabzadənin ehtiram etdiyi şairlərdəndir. Lakin şair onun da anasını yad dillə adlandırmasını qəbul edə bilmir:

Məni bağışlasın Şəhriyarım da,

Otuz il özgəyə “bəradər” dedi.

Öz doğma yurdunda, öz diyarında

Doğma anasına o “madər” dedi (195, 48).

Bəxtiyar Vahabzadənin öz millətimizdən olub dilimizə həqarət edənlərə dərin nifrət hissi 1984-cü ildə yazılmış “Cavab” əsərində daha güclüdür. Həmin dövrdə İran İslam Respublikasında Azərbaycan xalqının milli varlığına şübhə edən, xalqımızın mənşəyini farslarla bağlayan, dilimizə aşağı nəzərlə yanaşan alimlər, xüsusilə də Yəhya Zəka millətimizi, onun milli dilini danaraq haqqında böhtan xarakterli fikirlərlə çıxış edirdilər. Əsər onlara verilən ən layiqli cavab kimi səslənir. Şair şeirdə özgə qapısına daş atanların “azğın” olduğunu göstərərək, müqayisəli şəkildə Yəhya Zəkanın özgəyə yox, özünə daş atmasını qınayır. Axı Yəhya Zəka milliyyətə azərbaycanlıdır. Özgələr adama nə deyir-desin, yad adamlar yalan, böhtan deyəndə insan o qədər də narahat olmur. Lakin dostlar, öz millətindən olanlar xalqa böhtan deyəndə

insan sarsılır. Özgəyə qənim haqqında az-çox eşidən şair “özünə qənim”i qəbul edə bilmir və o, Yəhya Zəkani “özünə qənimin” yaradıcısı hesab edir, siyasətin fitinə uyan, öz mənzilində özgəyə əyilən bu alimə dilimizin təsirli sözləri ilə tərbiyə dərsi verir. Şair bir şeyə əminliyini bildirir ki, zaman siyasət havasına oynasa da, tarix hardasa ədalətlidir, bütün həqiqətlər gec-tez üzə çıxacaq. Şair şerində fars siyasətinə boyun əyən, fars dilini üstün tutan Yəhya Zəkaya belə bir sual verir:

Nənən bayatını, anan laylanı

Niyə çağırmadı bəs fars dilində? (195, 205).

Bəxtiyar Vahabzadə “Cavab” şerində maraqlı qarşılaşma və müqayisələr apararaq fikirlərini daha təsirli şəkildə ifadə edir. Şair əsərdə “Cırtan” nağılının adını çəkir və bu nağılın qananlara ibrət olduğunu göstərir. Onun fikrincə, Cırtan div kimi bir nəhəngə əyilmir, ancaq Yəhya Zəka kimi alimlər, şairin idadfəsi ilə desək, “qarğa qabağında sərçəyə dönür”. Şair anasının laylasını, atasının sazını, babasının ocağını yaddan çıxaranlara onların layıq olduğu qiyməti verir:

Dayaq olmalıykən öz elinə
sən, Elin kürəyində bir bıçaq
oldun. Sən igid olmalı, ər
olmalıykən,

Özgənin əlində oyuncaq oldun (195, 206).

Bəxtiyar Vahabzadə ömrünü-günü qoltuqlarda sürüb, özgə dəyirmanına su tökənlərə anladır ki, özgə qoltuğu adamı isitməz, özgədən alınan alqışları tarix şillə kimi insanın üzünə çəkər. Öz bostanının suyunu kəsib özgə bostanını sulayanları şair öz nehrəsinə yad mayası qatanlar hesab edir. Dilini, anasını, vətəninə sevən şair o qədər hiddətlənir ki, əsərin bir yerində çox şiddətli, hətta təhqir xarakterli tənqiddə yer verir:

Özgənin şoruna sən qaymaq deyib,
Demə öz südünə bulama, Yəhya.
Sən bu gün tüpürüb öz boşqabına,

Özgə boşqabını yalama, Yəhya...

Onsuz da özgəyə sən yadsan, oyan,
Canını versən də, boyatsan, oyan.
Sən onun əlində alətsən, oyan,
Özünü özgəyə calama, Yəhya! (195, 207).

Bəxtiyar Vahabzadə “Vüsaldə hicran” (1970) şerini şair Səhəndə həsr edib. Əsərdə o, Azərbaycanın birliyi məsələsindən başqa, ana dili probleminə də toxunur və dilimizin ləhcə hesab edilməsinə qarşı etirazını bildirir:

Bütövlüyümə
Qıyırlar mənim.
Özümü parça,
Dilimi ləhcə
Sayırlar mənim (195, 69-70).

1968-ci ildə yazılmış “Mənim anam” şeri səmimiyyəti, sadəliyi ilə diqqəti çəkir. Şair bu əsərdə ona ana dilini öyrətməsini anasının ən böyük məziyyəti kimi qiymətləndirir:

Savadsızdır,
Adını da yaza bilmir
Mənim anam...
Ancaq mənə,
Say öyrədib,
Ay öyrədib,
İl öyrədib;
Ən vacibi:
Dil öyrədib
Mənim anam... (195, 52).

Şair sevinci, qəmi bu dil ilə tanıyıb, şeri, nəğməni bu dil ilə yaradıb. Ona görə də anasını kitab-kitab sözlərinin müəllifi hesab edir.

Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığında ana dili mövzusu zirvədə gəlir. Şair dilimizin sözlərinə yüksək dəyər verir, söz onun üçün sirli, sehrlı bir aləmdir. O, sözləri fikrin, düşüncənin qəlibinə, fikir və düşüncələri havadakı quşa bənzədir. Elə

hisslər var ki, sözlərlə ifadə oluna bilmir, elə duyğular var ki, sözə sığmır. Sözlərin yerində işlənməsi, təsirli olması, gözə görünməyən düşüncələri əks etdirməsi haqqında şair belə deyir:

Sözlər – quşa atdığımız daşa bənzər,
Dəyə bilsə, səninkidir,
Dəymədisə –
Daşdan küsmə,
Özündən küs.
O incidən əlini üz (195, 94).

Bəxtiyar Vahabzadə sözlərin eyni mənada, eyni havada olmasını, təzə havaya həsrət qalmasını istəmir, o, yenilik tərəfdarıdır, sözün də hava kimi təzələnməyə ehtiyacı olduğunu göstərir. Şairin bu haqdakı fikirləri 1978-ci ildə yazdığı “Örtmə pəncərəmi” şeirində daha qabarıqdır:

Masa arxasında gecəbəgündüz
Bir ömür əritdim təzə söz üçün.
Gəlsin təzə fikir, gəlsin təzə söz
Dünən yazdıqlarım köhnəlir bu gün (195, 103).

Şair yenilik xatirinə yazmaq istəmir, təzə söz istəyir, sənətin, şeirin, sözün ilhamla yaranmasını arzulayır. Çünki kəlmələr söz xatirinə deyiləndə quru olur, qəlbə təsir edə bilmir, lakin ilhamla deyiləndə təzələnir, tərəvətli olur:

Köhnə söz deməmiş ilham heç zaman
Hər qəlbin öz sözü təzədir bizə! (195, 38).

Şair istəyir ki, onun könlü şeirlərindən oxunsun və köüllər söz arxasında gizlənməsin. Bəxtiyar Vahabzadə şeirlərinin birində son dərəcə təvazökarlıq edərək özünü “şaircik” adlandırsa da, “ilham aləmində, miz arxasında” özünü dünyanın ən gözəl adamı hesab edir:

Ürəyim ilhamla, sözlə dolanda
Hər sətirim könlümdən od alır mənim
Duyan bir ürəkdə tel qırılında
Şerimin vəzni də qırılır mənim (195, 44)

Gözəl söz demək və ya sözü gözəl demək sənətkarlıq örnəyidir. Söz ustadları sözün müqəddəsliyini duymuş, dəyərləndirmiş və təlqin etmişlər. Söz yarandığı kimi qalmamış, onların qələmi ilə cilalanmış, dondan-dona girmiş, ən incə mətləbləri ifadə etmək qabiliyyəti qazanmışdır. Doğrudur, sözlər nə qədər çox olsa da, nə qədər çox məna ifadə etsə də, bəzən bütün düşüncələri anlatmaqda çətinlik çəkir. Bunu nəzərdə tutan M.Müşfiq deyirdi: *Neyləyim ki, fikrim kimi gözəl olsun nəğmələrim?* Bəxtiyar vahabzadə isə deyirdi: *Hissim dərin, sözüüm solğun*. Doğrudan da, bəzən hisslər, duyğular o qədər güclü, o qədər dərin olur ki, sözlər onların yanında solğun görünür. Buna görə də şair yazırdı:

Bu arzular, bu nəğmələr,
Bu səslər bir saz kimi
Mənim solğun sözlərimdə
Heç dil açə bildimi? (195, 15).

Düşüncələri hər zaman olduğu kimi anlada bilməsə də, söz güclüdür, gərəklidir və söz sənətkarları zaman-zaman onun qüdrətini kəşf edir, sirlərini meydana çıxarır, dərinliklərinə enirlər ki, duyduqlarını ifadə etmək gücündə olan sözü tapsınlar. Söz axtarışı hər bir sənətkarın ən önəmli və müqəddəs işidir. Onların sayəsində dilimiz bu qədər inkişaf etmiş, bu qədər zənginləşmişdir. Sənətkarlar sözü asanlıqla tapa bilmirlər. Sözlər çoxdur, lakin onların yerinə düşəni, mətləblər anladanı axtarış və bacarıq tələb edir. Bu anlamda, Bəxtiyar Vahabzadə yazırdı:

Yaxşı söz önündə siz də baş əyin,
Şair ki yığmayır sözləri yerdən (195, 42).

Yerində, məqamında, fikirlərə uyğun anlamında işlənən söz qiymətlidir, onun mahiyyəti də, təsiri də, inanadırıcılığı da güclüdür. Söz yerində deyilməsə, danışanı xəcalət edər, onun gülcünc vəziyyətdə qoyar. Bu mənada, Bəxtiyar Vahabzadənin aşağıdakı misraları səciyyəvidir:

Siz deyın, mən necə heyran olmayım,

Yerində deyilən gözəl bir sözə? (195, 76).

Şairin fikrincə, söz həyat mənbəyidir, insanı yaşatmağa qadirdir:

Bəzən xoş bir baxış, xeyirxah bir söz,
Günlərlə, aylarla yaşadır bizi (195, 83).

Söz demək cəsərət tələb edir, hər bir deyilən söz fikir, düşüncə ilə bağlıdır. Fikir mənalı olanda söz də gözəl olur:

Ürəklə, cürətlə dediyim hər söz
Hələ qorxaqla da asan dil tapır (195, 87-88).

İlham sözləri coşdurur, onları bir-birindən seçir, bir-birinə qarşı qoyur, bəzisinin üstündən keçir, bəzisinin daxilinə nüfuz edir. Sözlər içərisində sevindirəni, kədərləndirəni, pərt edəni, nifrət bildirəni, xoş əhval yaradana və s. vardır. Şairin fikrincə, ilham sözdən çəkinməməlidir:

Hər sözdən özünü qoruyan ilham
Ayaqda sürünür, başda tac olmur (195, 87).

Bəxtiyar Vahabzadə sözün sehrinə düşən, sözün sehrini açan şair kimi xoş sözə yüksək dəyər verir. Nitq mədəniyyətində böyük rolu olan, gözəl ünsiyyətə xidmət edən sözlər onun üçün qiymətlidir. Lakin şair təəssüf edir ki:

Xoş bir təbəssümü, gözəl bir sözü
Bəzən biz qiymətsiz bir-birimizə (195, 83).

Bəxtiyar Vahabzadə dilimizi sevdiyindən, ona yetərinə bələd olduğundan sözləri seçə bildi, onlara təzə don geyindirməyi bacardı və onun istedad yelkəni zamanın küləklərinə sinə gərmək iqtidarında olduğu üçündür ki, içindən gələni deyə bildi.

Bəxtiyar Vahabzadənin dilimizə yüksək münasibəti bütün yaradıcılığında duyulur. Ümumiyyətlə, o ən aktual mövzuları əsərlərinə gətirən fəal şairlərimizdəndir. “Bu, müstəsna dərəcədə zəruri haldır ki, sən övladı olduğun xalqın nitq hissəsində feil olmağı bacarasan, xalqın canlı dil memarlığına öz töhfəni verə biləsən” (24, 6). Bəxtiyar Vahabzadə belə sənətkarlardandır.

NƏBİ XƏZRİNİN DİL-ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ

*Hər kəlməsi öz yerində deyilsə,
Qılınclardan daha kəskin olar söz.*

(Nəbi Xəzri)

Azərbaycan ədəbi dilinin ayrı-ayrı ədəbi simalarının yaradıcılığı əsasında öyrənilməsi aktual və zəruri məsələlərdən biridir. Ona görə ki, ədəbi dilimiz müxtəlif funksional üslubların birliyindən ibarətdir və həmin üslubların daşıyıcılarının dilimizin inkişafında əməyi vardır. Ayrı-ayrı sənətkarların ədəbi dilimizdə xidmətinin müəyyənəndirilməsi, onların sözdən istifadə bacarığının üzə çıxarılması, dilimizin qədim və zəngin nitq mədəniyyəti xəzinəsindən nə dərəcədə faydalanması məsələləri həmişə dilçilik elminin maraqlı və az araşdırılan sahələrindən biri olan üslubiyyat elminin vacib problemlərindəndir. Ona görə də ədəbi dilimizin həmin aspektdən tədqiq olunması bir çox cəhətdən faydalıdır. Bu, bir tərəfdən, dilimizin maraqlı faktlarının meydana çıxmasına səbəb olur, digər tərəfdən araşdırmaların sözügedən istiqamətdə aparılması müxtəlif sənətkarların bir-birindən seçilməsi və hansı yeniliklərin onlar tərəfindən dilə gətirilməsinə düzgün qiymət verməyə kömək edir.

Ədəbi aləmdə öz imzası və mövqeyi olan sənətkarlardan biri də Xalq şairi Nəbi Xəzridir. O, ədəbiyyatımızda “dəniz şairi”, “məhəbbət şairi”, “təbiət şairi”, “küləklər şairi”, “çinar şairi” kimi tanınır. Onun səsində, sözündə dəniz təlatümü, məhəbbətin səssiz dili və qüdrəti, təbiət gözəlliyi vəhdət təşkil edir. Təsadüfi deyildir ki, şairin təxəllüsü də külək adından alınıb.

Nəbi Xəzri orijinal üsluba, özünə xas ifadə tərzinə malik olan sənətkarlardandır. Dilimizin bənzərsiz gözəlliklərindən, çeşid-çeşid söz anlamlarından istifadə edən şair ədəbiyyatla bərabər, Azərbaycan ədəbi dilinin də inkişafında böyük rol oynamışdır.

Şair sözə dəyər verir, onun təsirini anladır, məqamlarını diqqətə çatdırır. Öz yerində deyilmiş sözü şair qılıncdan daha kəskin hesab edir. Sözü insanı ucalda bilmək qüdrətini, hörmətdən sala bilmək gücünü bir daha yada salaraq sanki ondan ehtiyat etməyin vacibliyini göstərir:

Söz ucaldar bu cahanda insanı,

Əzizləyər bu cahan da insanı.

Vaxt olar ki, bircə anda insanı

Əlli ilin hörmətindən salar söz (151, I c., 11).

Şair gücünü ürəklərdən alan sözləri “sirlərin açarı” kimi dəyərləndirir.

Dil haqqında, söz haqqında çox deyiblər, çox yazıblar. Hətta dili “bəşər tarixinin, insan dühasının ecazkar və hikmətli kəşfi” adlandıırıblar. Dahi Füzuli sözə “ehya” (can, qüvvət, tərəvət) verməyi məsləhət görüb, Məimməd Araz təəssüf edib ki, “biz sözə ehya verə bilmədik”. Nəbi Xəzri sözü mənasına bələdçilik edə-edə onu tanıyıb və tanıتماğa çalışıb: söz – ürəyin atəşindən su içən, odu yaxıb keçən, məbədğah, qıbləğah...

Sözə səcdə etmək bəxtədir, qədərdir,

Sözündən qaçanlar fərarilərdir! (151, II c., 7).

Sözə münasibətdə Nəbi Xəzri belə bir qənaətə gəlir ki, “dünya sözdən təmiz varlıq görməyib”. Sözə boyanı da, rıyanı da insanlar qatır. Sözü öz müqəddəsdir, lakin heyf ki:

Bu gün sözə min-min rəng vuranlar var,

Xırman taxılıtək sovuranlar var.

Söz məddah dilində ah-aman çəkir,

Bu dərdi yer çəkir, asıman çəkir (151, II c., 7).

Necə də gözəl, orijinal və diqqətə dəyər fikirdir: *Söz məddah dilində ah-aman çəkir*. Doğrudan da, sözü dəyərini itirən, onu çəkisindən aşağı salan, onu məqsədli yaltaqlıq alətinə çevirən fürsətçi məddahlardır. Bu həqiqəti şair bədii dillə çox gözəl və yerində qeyd etmişdir.

Nəbi Xəzri söz düzənləri, sözlə rütbəyə çatanları, sözün kölgəsində yatanları belə xəbərdar edir:

Unutma! Sözün də öz məqamı var,

Sözün nədanlardan intiqamı var!

O, qəlbən qürurlu, ruhən haqdır o.

Nankor boğazından tutacaqdır o (151, II c., 8).

Şair söz haqqındakı fikirlərində onun xalqın tarixini nəqş etmək, ana dilimizin gözəlliklərini ürəklərə bəxş etmək qüdrətini xüsusilə vurğulayır. Sözə belə yüksək dəyər verən şairin özü də anlamsız, yersiz söz işlətmir, sözün sanbalını, çəkisini saxlayır və hətta artırır. Bu, onun sənətkarlıq keyfiyyətlərini dərinləşdirir. Şairin sənətkarlığı onun yaradıcılıq xüsusiyyətlərini, bədii ustalığını, həyat həqiqətlərini obrazlılıq səviyyəsinə qaldırmaq bacarığını üzə çıxarır.

Sənətkarlıq məsələləri hər zaman ədəbiyyat və sənət qarşısında duran önəmli problemlərdən olmuşdur. Hər bir ədəbi simanın özəllikləri onun sənətkarlıq keyfiyyətləri ilə bağlıdır. Nəbi Xəzrinin sənətkarlığı özünə xasdır, onun öz dünyası, söz dünyası, həyata baxışı, gördükləri, duyduqları var və onların tərənnümü fərqlidir. Bu çinar şairinin duyğuları da, onları tanıdan sözlərin, misraların düzümü, anlamı da seçkindir.

“Sözün mənzili hara gedəcəkdir?” sualı ilə düşünən Nəbi Xəzri “söz qəlbə həmahəng olsa, uludur” – deyir. Şair dili xalq ürəyinin ənginliyi, zənginliyi hesab edir:

Yox, dil əsrlərin tale səsidir,

Azərbaycan dili büllur bir bulaq...

Dil xalqın adıdır, xalqın özüdür,

Dilin ixtiyarı xalqdadır ancaq (151, I, 118).

Özünü “böyük bir vətənin kiçik oğlu hesab edən” Nəbi Xəzrinin dilindəki bədii təzadlar onun əsərlərinin bədiiiliyini artıran bir vasitə olaraq mənə zənginliyi ilə seçilir. Onların içərisində elələri var ki, forma cəhətdən konkret antonimlərdən ibarət deyil, lakin anlam baxımından daxili qarşıdurması və fəlsəfi xarakteri ilə diqqəti çəkir. Şair lirik əsərlərə dialoq

faktları gətirməklə şeirlərinin bədii təsirini çoxaltmışdır. Maraqlıdır ki, Nəbi Xəzrinin dilindəki dialoji nitqin birinci tərəfi sual şəklində olan misralardan təşkil edilir. Bu, bədii priyomlardan biridir. Belə ki, sual intonasiyası fikri çatdırmaqda mühüm rol oynayır:

- Rütbənin, şöhrətin ilk qulu kimdir?
- Kim ki vəzifəyə daim baş əyir!
- Dünyanın ən böyük yoxsulu kimdir?
- Kim ki milyon üstə əsib titrəyir!

(151, I, 45).

Nəbi Xəzrinin elə əsərləri də vardır ki, onlarda bədii təzad üzədir. Belə ki, həm antonimlik ifadə edən sözlər və ya birləşmələr, həm də fikirlərin qarşılaşdırılması ilə daha kəskin təzad yaranır. Bu baxımdan, şairin “Ən böyük faciə nə zaman olur?” sual cümləsi ilə adlanan şeri səciyyəvidir. Əslində, bu sual fərqli bir sualdır. O, qrammatik sual cümləsi kimi işlənib və əsərin məzmununu ifadə edən misralarında ona cavablar da verilib. Lakin həmin sualı sırf qrammatik baxımdan dəyərləndirmək olmaz, çünki onda incə bir ritoriklik də özünü göstərir ki, bu, Nəbi Xəzri əsərlərinin xarakterik cəhətidir. “Ən böyük faciə nə zaman olur?” sualına şair qısa, lakin tutarlı sözlərlə belə cavab verir:

Xəsis səxavətdən,
Qəddar ədalətdən,
Yaltaq məharətdən
danışan zaman.

Vicdansız vicdandan,
İmansız imandan,
Amansız amandan
danışan zaman... (151, I, 57).

Hər bir sənətkar ədəbi dilimizə xidmət edərkən hər hansı bir iz qoyur, az və ya çox dərəcədə rol oynayır, onun zənginləşməsinə, yeniliklər qazanmasına çalışır. Dilimizin

dadını, duzunu dadıb get-gedə şirinləşən Nəbi Xəzri dili ümumxalq dili çeşməsindən su içərək lakoniklik, aydınlıq və təsirliliyini artırmış, ədəbi dilimizin tarixində özünə xas səhifə açmışdır. “Nəbi Xəzri bir şair kimi Azərbaycan poeziyasına səssiz-səmirsiz və həm də vaxt baxımından uzun illər ərzində daxil olmuş, kök salmış və tədricən özünün layiqli yerini tutmuşdur. Nəbi Xəzri Azərbaycan poeziyasına ehtiyatlı addımlarla, yazacağı əsərləri beyin süzgəcindən keçirə-keçirə, poetik fikirləri ağıl xəlbirində ələyə-ələyə, söz dünyasının incilərini seçə-seçə, məntiq qatları karvanında hər bir ifadəyə layiqli yer tapa-tapa gəlmişdir” (42, 7).

Nəbi Xəzri dünya dilləri içərisində məcazlaşma meyli ilə seçilən dilimizin xəzinəsindən gələn söz və ifadələrinin gücü ilə bütün fikir və hissləri müxtəlif çalarlar və ahənglərlə səsləndirə bilir. Onun yaradıcılığında fikirlərifadə səlisliyi və səliqəsi ilə seçilir. Təbiət, məhəbbət, xalq şairi olan Nəbi Xəzri babalarımızın mərdliyindən su içən çınarı tərənnüm edəndə, dənizdən danışanda, ulduzu sayrısan göyləri qələmə alanda, vicdanlı və namuslu vətəndaşları yada salanda qəlbindən və dilindən qopan sözlər yurduna, xalqına məhəbbətini ifadə edir, şairin ürəyindəki arzu, duyğu və düşüncələrdən xəbər verir:

İstədim xalqıma elə söz deyim,

Xalqımın qəlbindən gələn söz olsun (151, I, 120).

Bitib-tükənməyən sözlər şairin ürəyindən damla-damla sızdı, ancaq dilimizin aydınlığını qorudu, şöhrətinə xələl gətirmədi, xalq mənəviyyətinə uyğun oldu, müəllifini utandırmadı, ona qürur gətirdi. Şairin dilindəki “Tufanlar olmasa, sakitlik olmaz”, “Dərya çağlayırsa, durulacaqdır”, “Qurumuş çinar da bir abidədir”, “Yadlar gəlib dost olanda dostlar yad olar” kimi aforistik fikirlər, “kədər sükutu”, “mavi yol”, “səma yolçuları” (durnalar), “sevgi gəməsi”, “qəlbin sahilləri” kimi yeni ifadələr onun öz qələminə məxsusdur, maraqlı, anlam baxımından, məna çalarları cəhətdən diqqəti çəkən söz-ifadə sənətkarlığının Nəbi Xəzri mərhələsinə aiddir.

Nəbi Xəzrinin lirik qəhrəmanları da fərqlidir, onların bir-birinə münasibəti, hətta hədiyyəsi belə qeyri-adiliyi ilə seçilir. Lakin müəllif o qeyri-adiləri adiyə, romantikliyi resllığa çevirə bilir ki, yenə də bunlar sözlərin ecazkarlığından qidalanıır:

Dənizi hədiyyə verirəm sənə...
Mən dedim, sən baxdın, sən gülümsədin.
Göylərin şəfəqi düşdü üzünə,
Mən isə göyləri verirəm, – dedin...

Ayrıldıq qəribə hədiyyələrlə,
Göylər eşqim kimi mənə əzizdir.
Ayrıldıq dənizlə, ağ ləpələrlə,
Necə aparasan? Dəniz dənizdir (151, I, 50).

“Mən bir dənizəm ki, eşqim səhərdir” deyən şairin dəniz nəğmələrində daha isti, coşqun, duyğulu bir ürək var. Dəniz surəti olan, dənizi xatırladan, dənizi dilə gətirən, tərənnüm edən bütün əsərlərində belədir. Hiss edirsən ki, şair vətən təbiətindən danışanda, çinardan, küləkdən, dənizdən bəhs edəndə daha fərqli olur, onun dili də tutumlu, fikirlərinə uyğun sözlərlə zənginləşir, qəlbi xalqının qarşısında açılır, dilə gəlir.

Nəbi Xəzri ümumxalq ifadələrinin deyim tərzinə sadıq qalaraq dilimizə yeni ifadələr gətirmişdir. Bizim dilimizdə “dil”, “söz” və “rüşvət” leksemləri vardır. Nəbi Xəzri onların iştirakı ilə “dil rüşvəti”, “söz rüşvəti” kimi yeni söz birləşmələri yaratmışdır:

Kəsin, yığışdırın, qurtarın, bəsdir,
Bu dil rüşvətini, söz rüşvətini.
Budur həqiqət:
Əgər ləyaqət
Qalxsə da, göylərin yeddi qatına,
Rüşvət salar onu ayaq altına (144, II, 120).

Nəbi Xəzrinin dilində maraqlı və yeni söz və ifadələr çoxdur. Onlar dilimizin daxili imkanları hesabına, milli və işlək sözlərimiz əsasında yaransa da, anlam baxımından yeni,

tərəvətli, ürəyə və qulağayatan, xalq dilinin müdrikliyindən uzaqlaşmayan, əksinə ümumxalq təfəkkür və nitq mədəniyyətinə uyğun dik faktlarıdır.

Nəbi Xəzrinin dilində atalar sözləri səviyyəsində olan çox sayda fikirlər mövcuddur. Bu baxımdan, şairin “Əbədiyyətdən gələn səsler” adlı şeri çox maraqlı və səviyyəvidir. Əsər Həzrət Əlinin “İnsan öz dilinin altda gizlənər” kəlamı ilə başlayır və Nəbi Xəzrinin ululardan gələn gözəl fikirlərə münasibət və əlavəsi ilə davam edir:

Həqiqət acıdır – fəqət dərmandır,
Yalan şirindir sə - əfi ilandır.

Tamah zülmətli yoldur,
Tamahkar əbədi quldur.

Dünyada ən ulu sərvət ağıldır,
Dünya da nadanlıq üstdə dağıldı

Söz var, bir əbədi kitaba dönər,
Söz var, ömür boyu əzaba dönər (151, II, 96-97).

Nəbi Xəzrinin dilində belə “müəllifli atalar sözləri”nin sayını qat-qat artırmaq mümkündür. Onlar tək-cə sayca yox, həm də anlam, sanbal baxımından zəngin və dəyərli fikirlər xəzinəsidir. Bu xəzinədən faydalanmaq, onlardan təlim-tərbiyə məqsədi ilə istifadə etmək faydalıdır. Belə ifadələr, bir tərəfdən də, sözləri düzüb-qoşmağı öyrədir.

Məkriylə hiyləsi gizli olan kəs
Elə düşməndir ki, dost ola bilməz.

Kinli adamların dərdi böyükdür,
Ədavət qəlb üçün ən ağır yükdür.

Əgər şərəfini itirsə bir kəs,
Ata şərəfi də köməyə gəlməz (151, II, 98-100).

Nəbi Xəzri adi sözlərdən maraqlı, üslub keyfiyyətinə görə fərqlənən ifadələr yaratmaqdan başqa, frazeoloji birləşmələr məqamına yüksələn bir sıra dil materiallarının meydana çıxmasında da böyük əmək sərf edən sənətkar kimi yadda qalmışdır.

Doğrudan da, Nəbi Xəzri poeziyası əngin bir kəhkəşana bənzəyir. Burada işıqlı ulduzlar bir-birinə göz vurur, qərribə bir ülvyyəət, gözəllik, cazibədarlıq, füsunkarlıq içində sayrışırlar. Ədəbi aləmdə öz nəfəsi duyulan, izi bilinən, yolu aydın seçilən, şeirlərinə mahnılar bəstələnən, sözlərinin sehri musiqiyə qarışıb onu daha ecazlaşdıran Nəbi Xəzri orijinallığı ilə, özümlüyü ilə yaddaşlardadır. Onun sözləri vətənin gah həzin, gah da təbiətin hüsnünü dəyişən küləkləri kimi fikir dünyasını gəzir, ona Nəbisayağı bəzək vurur.

CABİR NOVRUZUN DİL-ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məlumdur ki, söz sənəti kimi tanınan ədəbiyyat dilsiz, sözsüz mümkün deyil. Bütün ədəbiyyatın – həm bədii, həm elmi, həm publisistik, həm rəsmi-işgüzar yazıların, o cümlədən məişət üslubunun əsasında söz dayanır. Söz, həm də sənətkar üçün ilham qaynağıdır. Sözdən istifadə edən hər bir sənətkar onu işlətdikcə, sözün ecazkar aləminə düşdükcə, istər-istəməz onun dərin qatlarına enə bilir və bu prosesdə onun dili və üslubu müəyyənləşir. Belə məqamlarda sənətkar həm sözünü deyə bilir, həm də söz sənətində müəyyən bir iz qoyur. Bu fəaliyyət hən söz sənətkarının bacarığını ortaya qoyur, həm də üslubiyyat elmi üçün yeni faktları üzə çıxarır. Ədəbi dilimizdə özünəxas izi olan Cabir Novruz üçün söz yüksək məqam, uca taxt-tac deməkdir. Şairin fikrincə, sözün ölçüsünə, anlamına xələl gətirmək olmaz:

Kimsə məni söz taxtımdan sala bilməz.
Bir gün ölüm didər məni, dələr məni,
Son məqamım, son saatım gələr mənim.
Gözlərimə qara zülmət dolar mənim,
Sözlərimə qara zülmət dola bilməz (45, 34).

Cabir Novruz maraqlı dili ilə diqqəti çəkən şairlərimizdəndir. O, əsərlərinin birində deyir:

Yoxdur elə bir qüvvə
Şəri, sözü öldürə! (45, 10).

Doğrudan da, söz ölməzdir, əzəli və əbədidir. Yaranan gündən bəri söz yaşayır, gözəlləşir, onun yeni-yeni mənaları yaranır. Cabir Novruz işlətdiyi sözləri özünə ən müqəddəs olanlardan hesab edir:

Misralarım, sözlərim,
ən mehriban kəslərim...
Doğma torpağım qədər
Doğmam, müqəddəslərim... (45, 19)

Torpaq sevgisini şeirlərinə köçürən, onları əzizləri qədər sevən şairin sözləri ürəkdən gəlir. Ona görə də səmimidir, insanın qəlb aləminə təsir edir. Hiss edirsən ki, şairin dediklərində heç bir artıq söz yoxdur və o, ədəbi dilimizə xidmətdə fərqlidir. Sözsüz ki, bu fərqlilik hər bir sənətkara nəsib olmur. Yalnız öz sözü olan, öz izi olan sənətkarlar oxucunu inandıra bilir. Cabir Novruz bu prosesdə əsərlərinin gücünə inanır. Çünki o, dərdinə, sevincinə şərik olan, ən incə duyğularını əks etdirən şeirlərini sevdiyi kimi, şeirləri də onun mənəviyyatını tanıda bilir:

Sizə yaxınlaşanda
Görürəm ki, güclüyəm.
Sizdən uzaqlaşanda
Görürəm ki, heç nəyəm...
Sizə yaxınlaşanda
Görürəm qüvvətliyəm,
Müqəddəsəm, uluyam,
Sizdən uzaqlaşanda
Görürəm ki, çox adi
Fikirlərin quluyam.
Mən olmasam, nə eybi,
Siz varsınız, bəsimdir (45, 9).

Dilimizdə “ana dili”dən başqa, “şeir dili” deyilən bir ifadə də var. Bu dil adi dil deyil. O, poeziyanın çox qədimlərə dayanan tarixi təcrübəsi əsasında yaranıb inkişaf edir. Şeir dili də ana dilindədir, lakin dilimizin əzəməti poetikada daha qabarıq görünür. Şerin müəllifi xalqa, onun dilinə dərinədən bələd olmasa, şeir dili formalaşa bilməz. Bu dil sənətkarda poetik mədəniyyət formalaşdırır və şairin kimliyi onun dili sayəsində meydana çıxır. Dil sənətkarın poetik təfəkkürünün açarı, düşüncələrinin ifadəçisi olmaqdan başqa, oxucuya təsir göstərmə vasitəsidir. Çünki o, sənətkarın qələmi ilə bədii don geyinir, poetiklik qazanır və bu poetiklikdə diqqəti çəkən bir fərdilik özünü göstərir. Bu, dilin dinamikliyi ilə bağlıdır. Bədii

dildə durğunluq mümkün deyil. Söz məna həsrətindədir, gözəl formaya düşmək təmənnasındadır. Və bu formanı sözə, şübhəsiz ki, sənətkarlar verir. Söz sənətkarlığın mayasıdır. Sözü sənət amilinə çevirən isə sənətkardır.

Azərbaycan ədəbi dili zəngin və tarixən qədimdir və onun söz estafeti nəsibənəsil davam edir. Söz estafetini uca tutanlardan biri kimi Cabir Novruz çalışır ki, sözləri ana torpağa bağlı olsun, xalq dilinin dadından, duzundan faydalansın, onlarda vətən dəyərlərindən bir iz olsun:

Çalışmadım şeirlərim,
Küylü olsun, haylı olsun .
Qoymadım ki, bircə sözüm
Bu torpaqdan ayrı olsun,
Çalışdım ki, hər sözümün
Yeri olsun, yurdu olsun!
Çalışdım ki, hər sözümün
Canı olsun, odu olsun! (45, 14).

Cabir Novruzun dilində sözlər şairin qələminə xas olan bir axıcılıqla süzülür. Oxucuya elə gəlir ki, həzin bir nəğmə oxunur. Şairin misralarındakı bölgülər sistemlidir və düzgünlüyü ilə diqqəti çəkir. Həmin misralarda şairin öz səsi eşidilir, öz nəfəsi duyulur.

Söz sənətkarları dil üzərində kəşflər edən, yaradıcılıq işi aparan adamlardır. Belə bir əməliyyata cəhd etməyən şairlərdə xaslıq olmur, əksinə, təqlidçilik özünü göstərir. Əsl söz ustaları sözlərə yaradıcılıqla yanaşır və yalnız bu zaman poeziya sevincinə, zövq yüksəkliyinə səbəb olmaq mümkündür. Xalqımız o xoşbəxt xalqlardandır ki, bu sevinc və zövqü daha çox yaşayıb. Bu xoşbəxtlikdə milli dilimizin rolu böyükdür. Cabir Novruz da həmişə milliliyin tərəfdarıdır. Yad ləhcələrin dilinə qarışmasından, ana dilinin məhəlli dil hesab edilməsindən narahat olan şair deyir:

Polad sədlər qoyuldumu cəh-cəhinə,
Yad ləhcələr qarışdımı ləhcəsinə,

Qara əllər onu xalqdan ayırdımı,
Ana dili məhəlli dil sayıldımı,
Donar şair, yanar şair, ölər şair (45, 16).

Cabir Novruzun dilində sözlərin sıralanması diqqəti çəkir. Sözlər elə sıralanır ki, ritm əmələ gətirir və beləliklə də bədii dilin obrazlılıq səviyyəsi çoxalır. Bu, şairin dil-üslub özəlliklərindən biridir:

Düşməni qul etmək olar,
Min əsr yol getmək olar,
Dünyanı titrətmək olar,
Kaş millətdə ruh yaşasın! (45, 27).

Ümumiyyətlə, ritm Cabir Novruzun poeziyasında diqqəti çəkən yüksək fonetik obrazlılıq örneyidir. “Əsərin oxucuya təsir etməsi, onu həyəcanlandırması, onun beynini müəyyən fikirlərlə doldurması, ürəyində işıqlı duyğular oyatması bədii keyfiyyətdən, yəni əsərin dərin həyatı mənasından, obrazlılığından, qabaqcıl ideyanı əks etməsindən və canlı, ifadəli yazılmasından asılıdır” (104, 259-260).

Cabir Novruzun dilində bədii dilin bütün səviyyələrdə obrazlılıq örnekləri ilə qarşılaşmaq olar. Lakin fonetik səviyyə daha güclüdür:

Çoxu pul yığıb çin-çin düzdülər,
Mənsə dövlət dedim şeirlərimə.
Sətiri çinlədim sətir üstünə,
Qızıl yerinə, altun yerinə (45, 131).

Şair adi, xalq danışığı dili üçün səciyyəvi olan leksik-qrammatik vahidlərdən bol-bol istifadə edir ki, bu da dilin sadəlik və təbiiliyini əsaslandırır:

Dünyada nə olsa, ürəyimdədir,
Bir insan sevinmə, bir gül açılma,
Bir ömür məhv olsa, bir ev uçulma,
Bir güllə atılma, ürəyimdədir (45, 59).

Şair sözlərdə yeni anlam çalarlarını, poetik imkanları üzə çıxarmağa qabildir və belə məqamlarda sözün biri digərini

gətirir. Dildə elə bir söz tapmaq çətindir ki, bədii fikrin ifadəsində az və ya çox dərəcədə iştirak etməsin. Bu prosesdə şairlərin obyektiv hadisə olan dilə subyektiv münasibəti formalaşır və poetik faktlar çoxalır. Cabir Novruzun dilində belə maraqlı faktlar çoxdur.

Xalq daha doyub cana,

Astarlar üzə çıxıb,

Əvəzində ekrana

Hər cür gəvəzə çıxır (45, 136).

Bəzən şairin dilində az işlənsə də, qulağa və ürəyə yatan leksik-qrammatik vahidlərdən istifadə olunur ki, bu, onun dilinin üslub keyfiyyətlərinin çoxalmasına müsbət təsir edir. Şairin dilində fonetik üslubi vasitələr diqqəti çəkən bədiilik örnəkləri kimi özünü göstərir:

Ömrümün, günümün bu qürub çağı

Ruhumda baharı göyərdə bildin.

Könlümdə qaralan odu, ocağı

Təzədən yandırıb közərdə bildin (45, 74).

Cabir Novruz üçün söz ecazkar və qüdrətli bir aləmdir. Bu aləmin adamları sözə güvənir, sözə inanır, söz deyir. Lakin hər bir söz ürəyə girmir. Ürəyə girməyən söz isə təsirsiz qalır. Sözü qəlbə yol tapması üçün sənətkar onları adi şəkildə işlətməməlidir, o, daxilindən gələn sözləri dilə gətirməlidir. Cabir Novruzun təbiri ilə deyilsə, şairin ruhu onun sözlərində, şeirlərində olmalıdır. Bu anlamda, şair deyir:

Ruhum, təbiətim şeirlərimdə,

Əsil-nəcabətim şeirlərimdə

Qəlbimin aynası – bütün sözlərim,

Bütün yaxşılarım, bütün pislərim.

Daddığım acılar, ağrı-əzablar,

Həyata verdiyim sual-cavablar,

Fərəhli günlərim, ağır günlərim,

Ömrümə, bəxtimə yağdı günlərim.

İlk məhəbbətimin qönçə çağları,

Bütün ölümlərim, bütün sağlarımla
Hamısı yaşayır şeirlərimdə,
Həyatım başlayıb şeirlərimdən (45, 39-40).

Əsl şairlər söz mülkünün qulu olmağı fəxarət sayıblar. Doğrudan da, sözü hökmran hesab edə-edə, onun quluna çevrilə-çevrilə söz qalasını fəth etmək, onun zirvəsinə ucalmaqlar. Cabir Novruzun qələmi ilə şərə çevrilən sözlər sanki onun həyatının izlərini yaşadır, mərhələlərindən xəbər verir:

Məni kim tanıyır məndən savayı?!
Bircə öləcəyim gündən savayı,
Qalan hər hikmətim şeirlərimdə,
Avtoportretim şeirlərimdə (45, 41).

Cabir Novruzun dilindəki ellipslər onun üslub keyfiyyətlərini çoxaldan vasitələrdən biridir. Onlar şairin dilindəki qrammatik obrazlılığın güclənməsinə səbəb olur:

Bu torpağı yada vermək dəhşətdisə,
Bu dəhşətlə razılaşımaq daha dəhşət...
Çöl düşmənim qorxuncdursa, dəhşətdisə,
İç düşmənim daha qorxunc, daha dəhşət...
Özümü zə güvənməmək dəhşətdisə,
Özgələrə arxalanmaq daha dəhşət...
Vəhşi olmaq, cəllad olmaq dəhşətdisə,
Naçar olmaq, miskin olmaq daha dəhşət...
Qəflətlərdə olmağımız dəhşətdisə,
Durmağımız daha müşkül, daha dəhşət (45, 23).

Cabir Novruzun dilində onun ətrafa, insanlara, təbiətə münasibətini, qiymətləndirməsini ifadə edən bir çox fikir və ifadələr orijinallığı ilə fərqlənir. Onun əsərlərində “həqiqi şair necə olmalıdır?” sualına cavab tapmaq olar. Şairin fikrincə, əsl şair qürurlu olmalı, vətəninə, xalqını sevməli, başqaları qarşısında əyilməməlidir. Yaltaqlıq kimi mənfur xüsusiyyət şairə yad olmalıdır:

Yaltaqdan şair olar,
Şairdən yaltaq olmaz,

Şairin qürurunu
Heç nəylə almaq olmaz...
Oyuncaqdır əllərdə
Yenə bəzi yazarlar,
Əsil şair heç zaman
Əldə oyuncaq olmaz...(45, 34-35).

Cabir Novruzun fikrincə, hər əlinə qələm alan şair hesab olunmur. Elə “qələm sahibləri” vardır ki, təzə söz demək əvəzinə, lazımsız təriflər qoşaraq əl-ayağa dolaşır. Bu haqda şair deyir:

Məddahlardır yenə də
əl-ayağa dolaşan.
Onları nə ki yazar,
Heç insan saymaq olmaz...
Kişilikdir şairin
Ömrü, yolu, amalı,
Qorxaqların sözlünə,
Şerinə uymaq olmaz...

Cabir Novruz şerində sanki şairliyin məziyyətini göstərir:

Bütün şahlar, xaqanlar
Baş əyiblər şairə,
Şair əyildi, ondan
Xalqına dayaq olmaz (45, 35).

Ümumiyyətlə, əsərlərində şairi əsl insan hesab edən, xalq adamı, millət adamı kimi dəyərləndirən Cabir Novruz həqiqi insanın məsləkinin dəyişməz olduğunu göstərir. Bu mövzuda o, atalar sözlərinə müraciət edir:

Atalar deyiblər: həqiqi insanın
Dünyası dəyişər, məsləki dəyişməz (45, 28).

Cabir Novruz əsərlərində şair haqqında son fikirlərini belə söyləyir:

Şairi yalnız millət
Mühakimə eləyər
Ayrı yerdə

Məhkəməsi baxılmaz (45, 35).

Şairlərin sözləri onların mənəviyyatıdır. “Qələm sahibinin mənəvi heykəli” onun sözləridir, fikirləridir. Özü dediyi kimi, “pəyız yerə qəm yazanda doğulan” şair şeir səadətini əzab-əziyyətlə qazanmağı ilə fəxr edir:

Diş-dırnaqla qazandığım səadəti

Min-min hazır səadətə dəyişməyəm (45, 8).

Sadə adamların şirin ləhcələri ilə böyüyən, onların şirinlik və gözəlliyindən dadan Cabir Novruz şeirlərinin birində deyir:

Mən nə qərar şairiyəm, nə də arxiv şairiyəm,

Təpədən dırnağa kimi elin, xalqın şairiyəm (45, 111) – deyən Cabir Novruz xalqımızın dilindən doğma, isti ifadələri seçməklə, o sözlər əsasında özü də yenilik yaradaraq dilin üslub keyfiyyətlərini artırmağa xidmət etmişdir: “kürül-kürül odlanmaq”, “xalqına xidmətdə tamah gəzənlər”, “torpaq məcnunu”, “vətən məcnunu”, “qeyrət südü”, “ədələt çələngi”, “şərəfli təqsir”, “əyri sərvət”, “sərdabə sevgilər”, “xəyal atı”, “sözlərin boyundan kəsmək”, “sevgi meridianları”, “sevgidən tökülmüş mavzoley”, “bəşərin mənəvi mərkəzi”, “insan qiyafəli soxulcan”, “şairlə düzlüyün birliyi”, “şairlə mərdliyin vəhdəti”, “gözünə görüşdən sürmə çəkilən günlər”, “barmağı öpüşdən xınalı günlər” və s.

Əbədi yaşaram mən bu cahanda,

Xeyir taparsınız şeirlərimdən.

Bir vaxt bu dünyada mən olmayanda

Məni taparsınız şeirlərimdən (45, 41).

Cabir Novruzun dilində təzadın həcm baxımından yığcam, mənə baxımından geniş olan örnəkləri ilə tez-tez qarşılaşırıq. Məcəzın bu növü şairin dil-üslub zənginliklərini çoxaltmağa xidmət edir:

Fələyi tanımaq olur,

İnsanı tanımaq olmur.

Hər şeyi tanımaq olur,

İnsanı tanımaq olmur.
Ha axtar, dolan aləmi,
Bərabəri, tayı yoxdur.
Sərsəm yoxdur onun kimi,
Onun kimi dahi yoxdur (45, 42-43).

Şairin yaratdığı təzadda müxtəlif vasitələrdən istifadə olunur. Bu anlamda, şairin dilində aşağıdakı vasitələr daha aktivdir:

1. Təsdiq və inkar feillərin bir araya gəlməsi:

Şeytani tanımaq olur,
İnsanı tanımaq olmur,
İlanı tanımaq olur,
İnsanı tanımaq olmur.

2. Antonim sözlər:

O cür qəlblərə aşıyan,
Gözəllik, yaraşlıq yoxdur.
O boyda zülmət daşıyan,
O boyda gur işıq yoxdur (45, 43).

Sözə yüksək dəyər verən Cabir Novruz sözün insana həmdəm olmağında ürəyin də düzlüyünü və təmizliyini əsas sayır.

Cabir Novruzun dilindən alınmış “soyuq təfəkkür”, “fikir çaparları”, “minnətli hörmət”, “əsrin kağız qulduru”, “səbr dağı”, “inam dağı”, “ağıl xalqı”, “iyli, paslı şeir”, “millətsiz vəkillər”, “paxıllanmaq azarı”, “iftira sapları”, “ulduz üzmək”, “ümid hörmək”, “qeyrət südü”, “azad həbs”, “azad qazamat”, “məslək alveri”, “göy kağıza bəndə olmaq”, “söz loğmanı”, “vəzifə dəlisi”, “qeyrət satmaq”, “ar satmaq”, “şöhrətin vəzifə atı”, “cibə çökən vicdanlar” kimi söz və ifadələr onun qələminin xaslığını göstərən dil vahidləridir.

Cabir Novruz sözə yüksək münasibətdə olan sənətkarlardan öyrənməyi tövsiyə edir. Əsərlərinin birində belə bir misra ilə qarşılaşırıq:

Gedəyin söz loğmanı Nizaminin yanına (45, 121) və s.

Bu misradakı “gedəyin” sözü ümumxalq leksikasına aid faktlardandır. Bir zaman dilimizdə fəal olsa da, indi işləkliyini itirməkdədir. O, uşaq mahnı mətnlərinin birində də varlığını qoruyub saxlayır (çalağın, oynayağın, dostlarım, Çöllərdən gül yığağın, dostlarım). Bundan başqa, misradakı “söz loğmanı” ifadəsi dilimiz üçün uğurlu faktlardan biridir.

Cabir Novruzun dilindəki hikmətli ifadələr də oxucunu düşündürür, tərbiyə edir, insanın qəlb aləmində müəyyən izlər qoyur:

Davaların ən qanlısı
Hakimiyyət davasıdır (45, 74).
Sözü yemək olmayır (45, 118).
Diri üçün iynə boyda hörməti mən,
Ölü üçün min heykələ dəyişməyəm (45, 53).

Cabir Novruzun hökm xarakterli bir misrası adi və böyük həqiqətə söykənir:

Bu xalqa layiq olsun bu xalqdan danışanlar (45, 120).

Cabir Novruz əsərlərinin birində belə deyir:

Sehr dolu bir qalaya sığındım,
Şeir əkdim bu qalanın içində (45, 33).

Dil-üslub xüsusiyyətlərinin araşdırılması göstərir ki, bu söz qalasında Cabir Novruzun öz izi vardır.

Təzə kəslər düşər eşqə, təmənnaya,
Təzə sözlər köhnələri salar saya.
Neçə təzə şair gələr bu dünyaya,
Amma biri Cabir Novruz ola bilməz (45, 34).

Cabir Novruzun dilində diqqəti çəkən gözəl fəlsəfi fikirlər vardır:

Bir arzum var, ey insanlar, qoyun deyim,
Sağlığında qiymət verin insanlara,
Yaxşılara sağlığında yaxşı deyin,
Sağlığında yaman deyin yamanlara (45, 51).

Şair təzə və yerində deyilmiş söz istəyir.

Azərbaycanı sevin, sevin Azərbaycanı,

Bu gün odlu sevgiyə onun ehtiyacı var...
Sevin odum, ocağım, evim Azərbaycanı,
İndiki dərdlərinə eşqimiz əlac olar...(45, 35).

Şair istəyir ki, onun könlü şeirlərindən oxunsun və könuöllər söz arxasında gizlənməsin. Cabir Novruz isə bir həqiqəti anladır ki:

Ucuz şöhrət arxasınca qaçmadım...
Hayla, küylə istəmədim xalqımı (45, 33).

Doğrudan da, Cabir Novruzun sözləri hay-küylü deyil, sakit deyilsə də, axar-baxarlıdır, mənaları dərin, yerinə düşəndir. Yerində, məqamında, fikirlərə uyğun anlamında işlənən söz qiymətlidir, onun mahiyyəti də, təsiri də, inanadırıcılığı da güclüdür.

Cabir Novruzun sözləri gözəl səslənir, özünə xas olan mənası ilə könuöllərə girə bilər. Özü dediyi kimi, o, sözlə doğulmuş, sözlə böyümüş, sözlə yatıb-durmuş, sözlə nəfəs almışdır:

Söz ilə məni doğdu,
Mənim Qızılıgöl anam.
Söz ilə varid oldum
Sözlə gəldim cahana.
Mən söz ilə boy atdım,
Sözdən-sözə yol
açdım. Axşam söz ilə
yatdım,
Sübhü söz ilə açdım (45, 224).

Məlumdur ki, fikrin ifadəsi üçün söz seçimi böyük və əsas məsələdir. Lakin sənətkarın yeniliyi, sənətkarlığı yalnız sözləri seçməklə bitmir, bu prosesdə ən başlıca iş sözləri yeni şəkildə təqdim etmək və onların gizli anlamlarını açaraq tərəvətini hiss etdirməkdir. Bu baxımdan, ədəbi dilimizdə Cabir Novruzun özünə məxsus imzası vardır.

Cabir Novruzun dilində ritmik təkrarlar, intonasiya, alliterasiya və assonans kimi fonetik üslub vasitələri dilin estetik gözəlliyinin, incəlik sanbalının artırılmasında mühüm

rol oynayan vasitələrdən biri kimi diqqəti cəlb edir:

Bu dünya düzələn deyil,
Ürəyi soyuq dünyadır,
Qəmləri sağalan deyil,
Dərd-bələdan tox dünyadır .

İlk gündən vəfası yoxdur,
Keyfindən cəfası çoxdur,
Kürəyi oyuq-oyuqdur,
İpləri qırıq dünyadır (45, 195).

Adi söz ilə poetik sözün məzənnəsi bir deyildir. Poetik söz sənətkarın sözüdür, bədiiliyin ifadəçisidir. “Söz əsl sənətkar üçün hər hansı donuq vahid ola bilməz. O, bu donuqluğun arxasında sözün danışdığı bütün semantik yükü və üslubi zənginliyi görməli və onun malik olduğu sonsuz imkanlardan məharətlə istifadə etməyi bacarmalıdır. Bəlkə elə buna görə də çox zaman sənətkarın yaradıcı təxəyyülü dildə mövcud olan hazır fraza qəliblərinə sığmır, adi deyiliş çərçivəsinin sıxıntısına dözə bilməyib yeniliyə can atır” (142, 75). Bu mənada, şair Cabir Novruzun dilindəki söz və ifadələr çox zaman aforistik məzmunu ilə yadda qalır.

Könül, düşmə təmənnaya,
Həyat boşdu, mənə görə...
Uymaq bu fani dünyaya
Aldanışdı, mənə görə.

Hamımız beşgünlük qonaq,
Axırımız qara torpaq...
Yaşamaqdan yaşamamaq
Daha xoşdu, mənə görə (45, 170).

Bəlkə də bunlar adi fikirlərdir, lakin gərəkli və dəyərlı fikirlərdir. Şair bu fikirləri bədi şəkildə yada salmaqla onların mahiyyətini anladır, mənasını xırdalayır və bununla da dilin gözəlliyinə xidmət edir.

Cabir Novruzun deyiliş tərzi sadə, lakin gözəldir, o, bədii sözün qüdrəti ilə, xalq müdrikliyindən qidalanan deyiliş formasının gücü ilə dəyərli həqiqətləri bir daha xatırladır, gəncləri tərbiyə edir, uşaqlara nəsihət verir, böyükləri ayıqduyuq olmağa çağırır. “Poeziyamızda əsas amillərdən biri də deyiliş tərzinin gözəlliyidir. Hamının bildiyini, eşitdiyini və gördüyünü elə eşitdiyi və gördüyü qədər də şeir qəlibinə salmaq şeir deyil, adicə nəzmdir. Nəzm isə oxucuda heç bir bədii emosiya yarada bilməz. İstedadı istedadsızdan ayıran əsas amil isə hamının müşahidə etdiyi həyat hadisəsinə öz gözü ilə baxıb, qəlbinin istedadından doğan həyəcanı ona qatıb, ona tamam başqa rəng vermək qabiliyyətidir” (190, 7).

Əsərlərinin birində Cabir Novruz deyir:

Hey ürəyim qəmli, hey qanım qara,

Baxmışam sahilsiz qəbristanlara.

Ulduzlar sanında məzar görmüşəm,

Yenə də özümü ölməz bilmişəm (45, 53).

Dil-üslub xüsusiyyətləri ilə Cabir Novruz ədəbi dilimiz tarixində, doğrudan da, ölməz şairlərdəndir.

III HISSƏ

NAXÇIVAN ƏDƏBİ MÜHİTİ VƏ DİLİMİZİN ÜSLUB İMKANLARI

MƏHƏMMƏD TAĞI SİDQİNİN SÖZ HAQQINDA FİKİRLƏRİ

Dünyanın ağıllı adamları dilin, sözün mahiyyətini anlamış və onlara yüksək dəyər verərək insan aləminin bunlarsız mümkünsüzlüyünü dərk etmişlər. Dilin ən dəyərli, ən əvəzsiz anlaşıma vasitəsi kimi təbiilik, canlılıq, millilik, sosiallıq xüsusiyyətlərinə malikliyi, millətin öz söz və dil aləminin özəlliklərini ifadə etməsi bütün zamanlarda diqqəti çəkmişdir. Dil mədəniyyət ünsürüdür. Dilin mayası sözdəndir. Hansı dilin sözləri anlam dərinliyinə, təsir gücünə, geniş əhatə dairəsinə malikdirsə, o dil xoşbəxt və yaşarıdır. Azərbaycan dilinin söz mülkü möhkəm təməlidir və qədim, ulu bir tarixə bağlıdır. Bu söz mülkünün divarları mənalardan hörülüb. Bu dildə zaman-zaman sözlərin üstündəki toz silinmiş, pərdələr atılmış və sözün bir çox özəllikləri üzə çıxmışdır. Söz elə bir qüvvədir ki, qılıncdan qorxmayanlar ondan qorxublar. Sözün kəsəri iti, təsiri tutarlı olur. Söz sərrafları zaman-zaman sözü daha yüksək mərtəbələrə qaldırmış, onun məna qatlarını açmağa çalışmışlar. Böyük Füzuli “söz qədrini artıran öz qədrini artırır” kimi bir kəlam söyləmişdir.

Söz bilənlər sözün anlam zirvəsini nə qədər fəth etsələr də, yenə də özlərindən razı qalmamışlar. Halbuki onlar söz meydanında at oynadan qüdrətli qələm və söz sahibləri olmuşlar. Sözün dəyərini bilənlərdən, ona layiqli qiymət verənlərdən biri də Məhəmməd Tağı Sidqidir.

Sözü “canın cövhəri”, “sağlam ruh” hesab edən Məhəmməd Tağı Sidqi söz haqqındakı fikirlərində fərqli bir mövqeyə və çox maraqlı və aktual fikirlərə malikdir: “Hər bir

şeyin tərifi sözlə layiq şərh və bəyan olarkən sözün özü-özü ilə də qabili-tərif və tövaf ola bilməz” (179, 122). Doğrudan da, hadisə, əhvalat, düşüncə və fikirləri, insanın iç dünyasını heç nə söz qədər, söz səviyyəsində ifadə edə bilməz. Və bu da bir gerçəklikdir ki, sözün nə olduğunu bildirmək, təsvir, təsəvvür və tərif etməkdə sözün özü də çətinlik çəkir. “Söz nədir?” sualına nə qədər mükəmməl şəkildə, dolğun məzmununda cavab verilsə də, o, yenə tam cavabını tapmayacaqdır.

Zaman-zaman işlənsə də, sözlər azalmır, bitib-tükənmir, işləndikcə çoxalır, sözdən yeni sözlər yaranır, ifadələr üzə çıxır, fərqli-fərqli mənalar üzünü göstərir. Lakin sözlərin hələ də sirliliyi, bilinməyən qatları vardır. Dünya yaşlaşır, illər, əsrlər keçib gedir, insan qocalır, ancaq söz cavan qalır, onun “cavanlıq gülüstanı”ndan bir ləçək belə qoparmağa heç nəyin, heç kəsin gücü çatmır.

Sözü həyatla bərabər tutan Məhəmməd Tağı Sidqi onun canlı olduğunu, insanın ruhu ilə əlaqəsinin mövcudluğunu qeyd edir: “Əgər sözdə can yoxdursa, bəs nə üçün ölü susur?” (186, 123). Ədib bu barədə Nizami Gəncəvi mövqeyində dayanır. Nizami sözün qiymətini, əzizliyini ruhla bağlayır və yazırdı:

Söz ruhdur, can üçün ruh bir dərmandır,
Can tək əzizliyi, bəlkə, bundandır (161, 75).

Sözdür həm təzə şey, həm də köhnə şey,
Sözdən bəhs edilir zaman-zaman hey.
Varlığın anası doğmamış, inan,
Sözdən gözəl övlad, şahiddir cahan.
Ruh kimi təmiz söz oldu gövhəri,
Hatif xəznəsinin əzəldən bəri (161, 79).

Nizami Gəncəvinin XII yüzillikdə nəzm ilə söz haqqında dediyi yüksək fikirlərin davamını Məhəmməd Tağı Sidqi XX yüzillikdə nəsr ilə söyləmişdir.

Hər bir tarixi dövrün öz sənətkarı olmuşdur. Bu zamanlarda söz də yarandığı kimi qalmamış, məna və forma

baxımından təzə şəkilləri yaranmış və dövrlərin söz sənətkarları öz qələmi qüvvəsinə ona bəzək vurmuşlar. “Söz bir tavusi-nəzərbaz və ya bir buqələmunu-sehrbazdır ki, hər əsrdə bir rəng ilə və hər zəmanədə bir şəkil ilə, hər vaxtda bir heyətdə və hər saatda bir surətdə pəri bali-pürnəqş açıb, biixtiyar xatirələri və biqərar könülləri öz havasınca uçdurmaqdadır. O, bir şahidi-rəna və nazənini-zibadır ki, hər lisanda bir libas ilə, hər millət içində bir şivə ilə və hər qövm arasında bir ləhcə ilə dolanır” (186, 123).

Təsadüfi deyildir ki, Məhəmməd Tağı Sidqi sözü “sehrli buqələmun” adlandırmışdır. Bu sözün mənalardan biri müxtəlif cür çiçəklər açan gül deməkdir. Sözün rəngarəng anlamlara malik olması baxımından bu bənzətmə yerinə düşür. Bundan başqa, Məhəmməd Tağı Sidqi sözün “hər dona girmək” qabiliyyətini göstərmək üçün onu buqələmunla müqayisə etmişdir. Bu sözün anlamlarından biri də “mühitə uyğunlaşmaq”dır. Doğrudan da, söz hər bir dona girə bilər, o, ağladar, pərt edər, sevindirib güldürər, alçalda, ucaldar, düşündürər və s. Bundan başqa, hər bir dövrün özünəxas leksikası vardır. Söz müxtəlif tarixlərdə fərqli anlam və şəkillərdə işləyə bilər. Sözün bu əlamətlərini ədib maraqlı qarşılaşdırmalarla izah etmişdir.

Azərbaycan sözləri böyük bir dəryanın saysız-hesabsız damllarına bənzəyir. Heç kəs bu sözlərin hamısından istifadə edə bilmir, çünki bu, mümkün deyil. İnsanlar sözlərdən öz bacarıq və qabiliyyəti çərçivəsində, duyğu və düşüncələrini əks etdirəcək dərəcədə istifadə edirlər.

Məhəmməd Tağı Sidqinin fikrincə, söz “aləmə” olmalıdır, yəni aləmi bəzəmli, işləndiyi məqama uyğun olmalıdır. Söz yerində deyilməyə, təsir göstərə bilməz. Ədib sözdəki “nəzərrüba”lığı yüksək dəyərləndirərək göstərir ki, diqqəti cəlb etməyi bacaran sözlər daha qiymətlidir. O sözlər diqqəti çəkir ki, onlar düşüncələrin məhsuludur. Düşünmədən deyilən sözlər insanda heç bir müsbət hiss oyada bilməz.

Düşüncə ilə deyilmiş bir pis söz düşüncəsiz deyilən yaxşı sözdən daha faydalıdır. Məhəmməd Tağı Sidqi sözdəki “dilsuzluğu” da yaddan çıxarmır, təsir baxımından güclü olan sözlərin daha dəyərli olduğunu göstərir.

Məhəmməd Tağı Sidqinin fikirlərinə görə, sözü işlətdikdə onun ürəyə yatmasına çalışmaq lazımdır. Söz qəlbə xoş gəlməsə, onun təsir gücü zəif olar. Ona görə də söz “ciyərsuz” olmalıdır. Söz ürəkdən gəlməlidir ki, ürəklərə təsir etsin. Bundan başqa, ədib sözdə fərəhverici keyfiyyətə çox diqqət yetirmişdir. O, sözdə ruh, əhval oymaq əlamətini vacib hesab edir və göstərir ki, söz “fərəhxiz” olmalıdır.

Söz tarix boyu eyni məqamda və eyni anlamda işlənmişdir. O işləndikcə gözəlləşir, dərinləşir, mənaları çoxalır, söz sənətkarları onu zaman-zaman cilalayrlar və beləliklə, sözün daha çox ucalığa layiqliyini təsdiq edirlər. “...Söz ələmi-ülvidən yer üzünə nüzul edəndən sonra onu hər əsrin üdəbəyimi-mümtazı və şüərayi-sehrpərdazı yenə ələmi-balaya qaldırdılar” (186, 122).

Məhəmməd Tağı Sidqi sözdə başqa bir cəhəti də qeyd edir ki, bu da sözün “tərəbəngiz” olmasıdır, yəni söz insanlara sevinc gətirməlidir. Qəlbi rahat edən, sevincə, təbəssümə səbəb olan sözlərə ədib yüksək dəyər verir. Onun bu fikirləri də XII əsrin dahisi Nizami Gəncəvinin fikirləri ilə səsleşir:

Hiyələli sözlərdən əcəb nə çıxar?

Ürək bulandıran söhbətdə nə var? (161, 77).

Məhəmməd Tağı Sidqi sözdən çox şey istəyir və söz bu istəklərin hamısını həyata keçirməyə qabildir. Ədibin fikrincə, “mətlub”luq (hər bir insanın arzusu mövqeyində olmaq) sözün bəzəyidir. Doğrudan da, hər bir kəs sözlərdən arzusu qədərincə istifadə edir. Söz insanın arzusunu, istəyini ifadə edə bilmirsə, deməli, mənası yoxdur, gücü zəifdir. Lakin Məhəmməd Tağı Sidqiyə görə, söz üçün “mətlub” olmaq kifayət deyil, o, həm də “məhəbbub” olmalıdır, insanların dostu, sevgilisi mövqeyində

dayanmalıdır. İnsanlar sözlə təskinlik tapırlar, bir-birini ovudurlar, könülləri şad edirlər.

Məhəmməd Tağı Sidqi sözdən danışarkən onda məmnunluğa, alqışa layiq cəhətlər görmək istədiyini vurğulayır, sözlərin bəyənilməsinin böyük məziyyət olduğunu göstərir: Söz “layiqi-təhsin” və söz “avari-afərin” olmalıdır.

Sözün ikili xüsusiyyəti – həm insanı yüksəltməsi, həm də alçaltması haqqında ədib belə düşünürdü: “Əfradi-bəşərin təğyiri-ətvarına, tənvari-əfkarına, təhzibi-əxlaqına lazımlı dərəcədə xidmət edəcək surətdə sözdən müəssir bir şey ola bilməz. Odur ki, asimani-vaizlər, möcüzünə peyğəmbərlər və hətta hükəmayi-rəhmani və üləmayi-rəbbani hər əsrin təqzasınca söz ilə ifadəyi-bəliğəsində bu kifayətdir ki, insan gahi bir söz ilə hal və hərəkətini dəyişdirib, şirin canından əl çəkib, əziz və ləziz olan həyatını bir sözlə fəda edir. Və gahi bir söz ilə də matövqi təsəvvür olunmayan sürur və behcətə düçar və yainki bilanihayə ənduh və möhnətə giriftar olur” (186, 123). Doğrudan da, dünyanın böyük adamlarının, o cümlədən peyğəmbərlərin bəlağətli nitqinin əsasında sözlər dayanmışdır.

Məhəmməd Tağı Sidqinin söz haqqındakı fikirləri elm və nəsihət xarakteri daşıyır. Bu fikirlərdə söz həm elmi, həm də fəlsəfi baxımdan izah olunmuş, doğru sözün, ölçülüb-biçilmiş sözün mahiyyəti, sanbalı anladılmışdır. Ədibin sözə verdiyi dəyər bütün zamanlar üçün qiymətli və faydalıdır.

EYNƏLİ BƏY SULTANOVUN DİL-ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ

XX yüzilin əvvəlində milli ziyalıların gərgin əməyi nəticəsində mədəniyyət və maarif sahəsində qazılan uğurlarda Eynəlibəy Sultanovun da payı vardır. O hələ XIX yüzilin sonlarında Naxçıvan mədəni mühitini təmsil edən Cəlil Məmmədquluzadə, Paşa ağa Sultanov, Mirzə Cəlil Şürbi, Mirzə Ələkbər Xəlilov, M.T.Sidqi, Əsəd ağa Kəngərli, Qurbanəli Şərifzadə kimi görkəmli şəxsiyyətlərlə dostluq şəraitində yaradıcılığa başlamış, çoxsahəli fəaliyyətində demokratik fikirli ziyalı kimi diqqəti çəkmişdir. Bədii nəsr, ilk əlifba islahatı ilə bağlı çalışmaları, tərcüməçilik işləri onun çoxcəhətli yaradıcılığını təsdiq edir. Onun Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında da müəyyən qədər xidməti olmuşdur.

XX yüzilin əvvəli Azərbaycanda ədəbi dil problemləri mövzusunda mübahisələrin kəmiyyət və keyfiyyət cəhətdən genişləndiyi bir dövr olmuşdur. Həmin dövr ədəbi dilimizdə bir tərəfdən yüzilliklər boyu formalaşmış inkişaf etmiş Osmanlı dili elementləri işlənir, digər tərəfdən məişət leksikası ədəbi dilə gəlirdi. Bu iki istiqamət ədəbi dilə ikili münasibət formalaşdırırdı. Belə bir zamanda Eynəlibəy Sultanov ikinci istiqamətə meyil etmiş, məişət nitqini ədəbi dilə gətirməklə onu sadələşdirmək istəyən ziyalılar sırasında olmuşdur.

Eynəlibəy Sultanovun bədii yaradıcılığının bir hissəsini onun hekayələri təşkil edir. O, “kiçik hekayənin rusdilli Azərbaycan ədəbiyyatındakı ilk yaradıcılarından biri” (85, 21) hesab edilsə də, sonralar əsərlərini milli dildə yazmışdır. Eynəlibəy Sultanov dilimizi mükəmməl bilən və onu yüksək dəyərləndirən ziyalılardan olmuşdur. Dilimizi gözəl və dərindən bildiyi üçündür ki, “...24 fevral 1884-cü il tarixdə latın dilindən təklif olunan ifadələri rus dilinə düzgün tərcümə edən 4 nəfər gimnazistin arasında onun adı da yazılmışdır” (85, 6).

Hekayələrin dili üzərində aparılan araşdırma onların dilinin məzmun və ideyası ilə müqayisədə daha yüksək olduğunu göstərir. “Azəri sovet ədəbiyyatının təşəkkül dövründə yazılmış bu hekayələr müasir oxucuya bəsit görünə bilər. Çünki bu hekayələrin çoxunda mövzunun həlli lazımı bədii yüksəkliyə qaldırılmamışdır. Müəllif bəzən mövzu olaraq həyatdan götürdüyü hadisələri bədii ədəbiyyat dilinə köçürə bilməyib, əhvalatların adicə təsvirinə çevirmişdir”(205, 9). Lakin buna baxmayaraq, Seyid Hüseyn onun “Seyidlər” və “Acı masqara” əsərlərini dövrün yaxşı hekayələri kimi dəyərləndirmişdir.

Eynəlibəy Sultanovun hekayələri asan və maraqlı dila malikdir. Ədib bunu yaradıcılıq üçün məziyyət kimi dəyərləndirmişdir: “Kəlamın gözəlliyi və nəzakəti onun sadə və aydın olmağından ibarətdir” (125, 46). Onun əsərlərinin dilində yaşadığı mühitlə bağlı bir sıra söz və ifadələrlə qarşılaşmaq mümkündür. Onlardan biri o zamanın Naxçıvan xalq danışığına xas olan “bu hində” ifadəsidir:

Bu hində çöldən gələn iki nəfər seyid, başlarında göy əmmamə, çiyinlərində aba, əllərində hasa, ayaqlarında uzunboğaz lapçın qapıda hazır oldular(188, 12).

Bu hində həyətdə oho-oho səsi gəldi, məlum oldu ki, Şirməmməd çöldən qayıdıb (188, 12).

Bu söz “bu zaman” sözünün qarşılığı kimi C.Məmmədquluzadənin dilində də bol-bol işlənmişdir. Bundan başqa, Naxçıvanda “döndərmək” əvəzinə “çöndərmək” sözünün aktivliyi də vardır. Eynəlibəy Sultanovun da dilində bu fakt özünün göstərir.

Sonra üzünü seyidlərə çöndərib söylədi (188, 19)

“Çadra altında” hekayəsinin dilindən alınmış aşağıdakı örnəyə nəzər salaq:

Bu hiyləgər hər ifincəvara köhnə adamları aldada bilirdi, cavan nəslimiz isə ondan nifrət edirdi (188, 53).

Buradakı *incəvara* sözü Naxçıvan dialektinə aid faktlardandır. “Yaxşı ki” modal sözünün anlamında olan bu söz C.Məmmədquluzadənin də dilində aktiv mövqelidir. Həmin örnəkdə başqa bir diqqəti çəkən məsələ də vardır. Belə ki, “nifrət etmək” sözü, adətən, özündən əvvəl gələn yönlük hal şəkilçili sözlə sintaktik bağlılığa malik olur. Eynəlibəy Sultanovun dilində isə o, çıxışlıq hal şəkilçili sözlə sintaktik əlaqəyə girmişdir. Çağdaş türk dilində də belədir. Məsələn, “sənə nifrət edirəm” əvəzinə, “səndən nifrət edirəm” işlənir. Dilimizin tarixinə nəzər saldıqda bədii dildə hal şəkilçilərinin fərqli məqamlarda işlənməsi hallarına rast gəlirik. Azərbaycanın ilk xalq şairi S.Vurğunun da dilində belə məqamlarla, məsələn, çıxışlıq hal şəkilçili söz əvəzinə, təsirlik hal şəkilçili sözün işlənməsi ilə qarşılaşırıq:

Kür qırağı... Qarayazı... Göy çəmən...

Qoca palıd... Tüstülənən od, ocaq...

Saç ağardı, unutmadım sizi mən,

Hansı şair sizi bir də yazacaq? (181, 283).

Belə faktlar dilimizdə nəinki sözlərin, hətta şəkilçilərin də üslub imkanlarının genişliyini göstərir.

Məlumdur ki, mənzillərin bir otağı yemək üçün nəzərdə tutulur və o, yemək otağı adlanır. “Yemək otağı” ümumişlək dil vahidlərindən biridir. Bu birləşmə Eynəlibəy Sultanovun dilində “çörək otağı” kimi işlənir və bu, Naxçıvan xalq danışığına məxsus olan ifadələrdəndir. Naxçıvanda indi də biri digərini yeməyə dəvət edəndə “gedək çörək yeyək” deyir, “gedək yemək yeyək” demir. Bu da ədibin qələm xaslıqlarından biridir.

Eynəlibəy Sultanovun dilində məişət leksikasının bir sıra əlamətləri özünü göstərir. Məsələn:

*Şirməmməd bu sözləri eşidən kimi yerindən qalxıb
başladı tələsik geyinməyə, elə tələsiyirdi ki, arxalığı ayağına
geyib, şalvarı başına taxırdı...(188, 18).*

Ədəbi dil normalarına görə, bu örnəyin birinci komponentindəki yanaşma və idarə əlaqəsi ilə “başladı” xəbərinə bağlanan sözlər “tələsik geyinməyə başladı” kimi olmalıdır. “Seyidlər” hekayəsinin dilində isə o, “başladı tələsik geyinməyə” kimi inversiyalı işlənərək məişət nitqinin əlamətlərini daşıyır. Belə cəhətlər ədibin hekayələrindəki digər dil vahidlərində də özünü göstərir:

Giülsüm xala bu sözləri deyə-deyə oğlunun başına pərvanə kimi filik-filik dolanırdı(188, 12).

Dilimizdə həm “başına dolanım” nitq etketi, həm də “başına dolanmaq” birləşməsi vardır və o, hər iki halda dilin aktiv leksikasına aiddir. Belə ki, o, həm həqiqi anlamda işlənən sözlərdən ibarət leksik-qrammatik vahid və sərbəst birləşmə kimi, həm də frazem xüsusiyyətli sabit birləşmə kimi özünü göstərir. Eynəlibəy Sultanovun dilində, əslində, tərəflərə ayrılmayan bu ifadəni təşkil edən sözlər arasına biri köməkçi, ikisi əsas nitq hissəsi olmaqla üç söz girmişdir. Ədibin dilində “ürəyi qızmaq” birləşməsinin işlənməsində də belə bir vəziyyətlə qarşılaşıyıq:

Doğru deyirsən, kişi, mənim ürəyim o seyidlərə heç qızmur(188, 20).

Bundan başqa, Eynəlibəy Sultanovun dilində “ürəyinə dağdağa düşmək” ifadəsində var ki, o, məxsusluğu və fərqliliyi ilə diqqəti çəkir:

Nurulla kişi gördü ki, xeyr, bu xına o xınadan deyil, arvad az qalır dəli olsun, özünün də ürəyinə dağdağa düşdü... (188, 21).

Ədibin dilinə xas olan əlamətlərdən biri də budur ki, bir dil vahidinin yerinə bəzən həmin vahidin ifadə etdiyi mənanı saxlayaraq tamamilə başqa bir tərkibdə olan fərqli ifadələr işlənməmişdir. “Acı masqara” hekayəsinin dilindən alınmış aşağıdakı örnək bu fikri əsaslandırır:

Tacir arvadlarının içində çoxlarının könlündən keçirdi ki, qızlarını Ağamehdiyə versinlər, fəqət oğlanı qız elçiləmək

adətdən dıŝarı olduđuna görə tütəklərinin dillərini içəri çəkib qismətə müntəzir idilər (188, 25).

Bu örnəkdə “səsini çıxarmamaq”, “dilini qısmmaq”, “susmaq” əvəzinə “tütəklərinin dillərini içəri çəkmək” ifadəsi diqqəti çəkən maraqlı dil vahidlərindəndir. Ədibin dilində “ağzı plov ilə yumulmaq” kimi onun öz qələminə xas olan ifadələr də vardır.

Eynəlibəy Sultanovun hekayələrinin dilində bəzən milli məişət nitqimiz üçün xarakterik olmayan örnəklərə də rast gəlmək olur. Məsələn, qadının kişiyyə “maralım” deyə müraciəti buna nümunədir. Adətən, “maralım” müraciəti qıza, qadına ünvanlanan xitabdır. “Acı masqara” hekayəsində, Dilşad həyat yoldaşı Ağarəsula üç dəfə “maralım” deyə müraciət edir. Bu ədəbi əsərlərin dilində nadir görünən hallardandır. Bəlkə də, müəllif bunu hansısa məqsədlə işlətməşdir. Belə faktları qüsur hesab etmək düzgün deyil. Ola bilsin ki, bu, müəllifin hekayələrin dilində yumoristik ovqat yaratmaq məqsədi ilə bağlı bir məsələdir: “Bu hekayələrə həqiqi yumor, dərin realizm xas idi. Heç vaxt yazıçılıqla bağlı iddiası olmasa da, Eynəlibəy Sultanovun hekayələri XX əsrin əvvəllərində Cəlil Məmmədquluzadə və Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin yaradıcılığı ilə səciyyəvi olan bədii nəsrimizin fərqli nümunələri kimi diqqəti çəkməkdədir” (125, 47).

Eynəlibəy Sultanovun dilində varvarizm kimi işlənən sözlərə də rast gəlmək mümkündür. Məsələn, *spekulyasiya*, *spekulyant*, *filippinka* və s. “Filippinka” bir zamanlar termin səciyyəsi daşısı da, ədibin dilində varvarizmlərə xas olan səciyyəsi ilə diqqəti çəkir:

Qəhrəmanımız Mirzə Mustafa zahirdə çadranın bərk düşməni idi, yeri düşəndə onun əleyhinə uzun-uzadı və canlı filippinkalarsöyləyirdi, onu gözəl günəşin qabağını kəsən qara buluda oxşadıb, məhv olmağını tələb edərdi. Amma o biri tərəfdən də, deyəsən, istəyirdi ki, çadra azəri arvadlarının içindən götürülməsin, çünki pərdə altında çox işlər görmək mümkündür (188, 60).

“Filippinka” sözünün tarixi qədimlərə gedib çıxır. Bir zamanlar böyük yunan natiqi Demosfen makedoniyalı İsgəndərin atası II Filipp əleyhinə təntənəli və alovlu nitqlər söyləmişdir. Həmin nitqlər Filippin adından qaynaqlanmış, “filippinka” adlandırılaraq sözügedən hökmdarın əleyhinə çevrilən danışqlar anlamında işlədilmişdir. Eynəlibəy Sultanov “Çadra altında” hekayəsinin dilində isə ikiüzlü, layiqsiz rəftara malik ziyalılardan biri olan Mirzə Mustafanın zahirdə çadranı tənqid edən nitqlərini “filippinka” adlandırmışdır və bu maraqlı müqayisə uğurlu dil faktlarından biridir. Ədib həmin mənfi obrazın dilində “çaxırın köhnəsi, arvadın təzəsi” kimi yumoristik məzmunla malik olan deyimdən də istifadə edərək onun mənfi xarakterini açmağa çalışmışdır.

Eynəlibəy Sultanovun dilində *hönkürtü vurub ağlamaq, ziyindən çıxmaq* (həddini aşmaq), *çörəkdən düşmək, pənpəcə salmaq* (qapaz salmaq), *yarımalım molla, başısarıqlılar milləti, dovşan çomağa rast gələn kimi rast gəlmək, xalqı çoban qoyunu qırخان kimi qırmaq, ilan ağzından qurtulub qaçan qurbağa kimi qaçmaq, havar çəkmək, ləc düşmək, boğma basmaq* kimimaraqlı dil faktları vardır.

Eynəlibəy Sultanovun “Kənd uşaqları” adlı hekayəsindən aşağıdakı cümləyə nəzər salaq:

Çölün də hamı ağır işləri mənim boynumdadır (188, 137).

O zaman dilimizdə “bütün” təyin əvəzliyi kimi “hamı” sözünün fəallığı diqqəti çəkir. Dilimizdə həmin sözün əvəzinə “cümlə” leksik vahidinin də işlənməsi məqamları vardır. Hazırda təxminən həmin dövrdə yazılan himnimizin mətnində də “bütün” təyin əvəzliyi anlamında “cümlə” sözü işlənmişdir:

Namusunu hifz etməyə

Cümlə gənclər müştəqdir.

Tarixi qrammatikamızda fəal mövqeli “cümlə” əvəzliyi XX yüzilliyin 20-30-cu illərindən sonra fəallığını itirmişdir.

Eynəlibəy Sultanovun dilində “süfrə” əvəzinə “dəstərxan” sözünün işlənməsi də diqqəti cəlb edir. “Podratçı” hekayəsinin dili bu fikri təsdiq edən örnəklərdən biridir:

Əzim bəyin də çadırında dəstərxan açılıb, üstünə cürbəcür yeməklər düzülmüşdü(188, 124).

Bu söz də o zamankı dilimiz üçün fəal leksik-qrammatik vahidlərdən biridir. Mirzə Cəlilin və Ü.Hacıbəyovun dilində də bu faktın fəallığı ilə qarşılaşırıq.

Aşağıdakı aforizm səciyyəli fikirlər də Eynəlibəy Sultanovun qələminə məxsusdur:

— *Qız ürəyi çox nazik olar, onu sındırmaq heç rəva deyil.*

— *Üz-üzə oturmaq yan-yana oturmaqdan yeydir.*

— *Bu dünyada güclü qarşısında qorxub titrəmə, sənin arxanda duran həqiqət ondan daha güclüdür.*

— *Hər bir millətin ədibi o millətin xalq dilində yaratmalı,xalqı çaşdırmamalıdır.*

Beləliklə, Eynəlibəy Sultanov maraqlı dil-üslub örnəkləri ilə ədəbi dilimizin inkişafında xidməti olan ziyalılardandır.

MÜZƏFFƏR NƏSİRLİ VƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ

Hər bir xalqın ədəbi dili onun mənəvi ruhunun, mədəniyyətinin, milli varlığının göstəricilərindən biri və əsasıdır. Ədəbi dil zaman-zaman Azərbaycan xalqının da çoxcəhətli mədəniyyəti və dünyagörüşünü əks etdirən mötəbər mənbələrdən olmuşdur. Dilimiz həm də müxtəlif zamanların və cəmiyyətlərin güzgüsüdür. Təsadüfi deyildir ki, xalqımızın tarixi dəyəri, dünya xalqları içərisində yeri, milli-mənəvi özəllikləri, adət-ənənələri onun ədəbi dilində əks olunaraq tanınılır.

Ədəbi-bədii dilimizin uğurlarında ayrı-ayrı sənətkarların özünə xas olan payı və töhfəsi vardır. Bütövlükdə ədəbi dilimizin inkişaf və yeniliklərinin yaranması və çoxalmasında həmin sənətkarların rolu danılmazdır. Və Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında ayrı-ayrı bölgələrdəki ədəbi mühitlərin də əməyi vardır. Milli zəmində yaranmış zəngin bir irsə dayanan Naxçıvan ədəbi mühiti ilə bağlı olan ədəbi-bədii dil xüsusiyyətləri ədəbi dilimizin yaşarı cəhətlərinin zənginləşməsində müəyyən rol oynamış, onun maraqlı, bütün zamanlar üçün aktual hesab edilən nümunələrinin çoxalmasına öz payını vermişdir. Bu mühitin bu gün də müstəqil dövlətçiliyimiz və xalqımız üçün əhəmiyyətini itirməyən dəyərlərindən biri – müxtəlif problemlər haqqında orijinal düşüncələrin ədəbi-bədii inikasını təmin edən əsərlərin dilinin zənginlik və gözəlliyidir. Naxçıvan ədəbi mühitində yazıb-yaratmış sənətkarlardan biri Müzəffər Nəsirlidir.

Müzəffər Nəsirlinin dil-üslub xüsusiyyətləri, ədəbi dilimizə münasibəti ilə bağlı araşdırmalar göstərir ki, Naxçıvan ədəbi mühitində yaranan ədəbi nümunələrin dil və üslubu Azərbaycan ədəbi dilini tamamlayan, ona seçkin, orijinal, maraqlı xüsusiyyətlər verən nümunələrdir.

Naxçıvanda yaşayıb yaradan yazıçıların yaradıcılığı ədəbiyyat elmi baxımından müəyyən qədər tədqiq olunmuşdur. Lakin onların dil-üslub keyfiyyətləri sistemetik və ardıcıl olaraq araşdırılmamışdır. Sözsüz ki, tarixin müxtəlif mərhələlərində yaşayıb-yaradan sənətkarların dil-üslub xüsusiyyətləri ədəbi dilimizi hərtərəfli öyrənmək baxımından faydalıdır.

Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin yaranması, formalaşması, inkişafı xalqın özünün və onun sənətkar övladlarının sözə münasibətindən, söz-ifadə yaradıcılığından, sözdən istifadə dərəcəsi və qabiliyyətindən çox asılıdır. “Azərbaycan ədəbi dilinin, xüsusən bədii dilin inkişafında mütərəqqi Azərbaycan yazıçıları böyük rol oynamışlar. Onlar öz bədii əsərləri ilə dil yaradıcılığında, ədəbi-bədii dilin inkişafında, zənginləşməsində, bu dilin üslublarının formalaşmasında bilavasitə iştirak etdikləri kimi, elmi və publisistik əsərlərində, bəzən bədii əsərlərində dilə aid qiymətli mülahizələri ilə də Azərbaycan bədii dilinin inkişafına kömək göstərmişlər” (175, 7). Bu prosesdə hər bir sənətkarın öz mövqeyi vardır. Hər bir sənətkar bir tərəfdən, ədəbiyyata xidmət edib, digər tərəfdən isə ədəbi dilimizin cilalanmasında müəyyən dərəcədə rol oynayıb. Belə sənətkarlardan biri kimi Müzəffər Nəsirlinin yaradıcılığı maraqlıdır.

Müzəffər Nəsirli 1940-cı illərdən tanınan şairlərdən, Naxçıvan ədəbi mühitinin Azərbaycan ədəbi mühitinə verdiyi töhfələrdən biridir. “Muxtar respublikamızın mədəni həyatında Müzəffər Nəsirli həmişə fəal iştirak etmiş, mədəniyyət ocaqlarında, istehsalat sahələrində onun ədəbiyyat və sənət adamları haqqında çıxışları maraqla qarşılanmışdır” (69, 4). O, uzun müddət Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının Naxçıvan bölməsinə rəhbərlik etmiş və pedaqoji, ədəbi istiqamətdə çalışmışdır. 1971-ci ildə şairin 60 illik yubileyi qeyd edilmiş, bu münasibətlə SSRİ Yazıçılar İttifaqı İdarə Heyətinin katibliyi və Azərbaycan Ədəbiyyatı Şurası onu təbrik etmiş, Naxçıvan

MSSR Ali Soveti “Şair M.H.Nəsirli yoldaşın Naxçıvan MSSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin fəxri fərmanı ilə təltif edilməsi haqqında” fərman vermişdir. Təbrik 2 oktyabr 1971-ci il tarixli “Ədəbiyyat və İncəsənət”, fərman isə 27 oktyabr 1971-ci il tarixli “Şərq qapısı” qəzetində çap olunmuşdur.

Müzəffər Nəsirli şair idi, o həm də sadə bir insan, təmkinli və sevilən müəllim, qayğıkeş rəhbər işçi, alovlu natiq, mətin döyüşçü, gözəl ailə başçısı, yaxşı dost olmuşdur. Çoxsaylı işlərinə baxmayaraq, yaradıcılığa həmişə yüksək münasibət göstərmişdir. İlk əsərlərindən tutmuş, poemaları da daxil olmaqla onun yaradıcılığında məsuliyyət hissi həmişə öndə durmuşdur. “Əlvan çiçəklər” adlı almanax haqqında fikir söyləyənlər bu faktı diqqətdən kənar da qoymamışlar: “Müzəffər Nəsirlinin yaradıcılığa ciddi münasibət bəslədiyi almanaxdakı “Partizan Əfruz” adlı poemasında özünü bir daha göstərir” (143, 3).

Müzəffər Nəsirli müharibə görmüş, Böyük Vətən müharibəsi cəbhələrində iştirak etmiş şairlərdəndir. “Qələmi silaha döndərən şairlərimizdən biri kimi, o, həmişə sülh carçısı olmuş, “ölüm”, “dava” sözlərinin lüğətdən silinməsinə arzu etmişdir” (59, 4).

Müzəffər Nəsirli elə bir dövrdə yaşamışdır ki, “sosialist realizmi” adı ilə sənətkarların səlahiyyəti məhdudlaşdırılır, onlar bütün fikirlərini olduğu kimi ifadə etməkdən çəkinirdilər. O, siyasət adamı olmamışdır, lakin xalqın, demək olar ki, bütün ictimai-siyasi tədbirlərində fəallıq göstərmişdir. Çünki o, xalqın oğlu, vətəndaş şair idi. “Onun şeirlərinin böyük bir qismi əsl vətəndaşlıq mövqeyindən yoğrulub” (9, 4). Şairin elə bir əsərini tapmaq çətindir ki, orada vətən sevgisi, xalqına məhəbbət hissləri duyulmasın.

Məlumdur ki, şairin demək istədikləri onun dili və üslubu ilə bəlli olur. Bu anlamda, Müzəffər Nəsirli sadə, aydın, rəvan və axıcı dilə malik olan bir sənətkar kimi diqqəti çəkir. Sözsüz ki, hər bir sənətkarın xarakter və psixologiyasının, mühitinin

yaratdığı əsərin təsirinə aidliyi vardır. Xüsusilə də bədii əsərlərdə bunların əhəmiyyəti böyükdür. Bu mənada, sözügedən şairin nikbinliyi onun dilinə də təsirsiz qalmamışdır. “Müzəffər Nəsirlinin bütün şeirləri nikbin ruhdadır” (14, 6).

Axşamdır... *sayırsır* göydə ulduzlar

Xalı üstündəki əlvan *qönçətək*.

Qalın buludların altından ay da

Gəlintək boylanır gülümsəyərək (157, 11).

Bu bədii parçada Müzəffər Nəsiri iki bənzətmə nümunəsi yaratmışdır. Bənzədilən obyektlər (qönçə və gəlin) tərz bildirən zərflik rolunda çıxış etmişdir ki, dildə atributivlik keyfiyyəti ilə bədiiyə xidmət edən bu cümlə üzvünün dilin məcazlaşmasında böyük əhəmiyyəti vardır. Bu baxımdan, təyinlər də müəyyən rol oynayır. “Son illərdə bədii dilimizdə nəzərə çarpan əlamətlərdən biri də təsvir olunan hərəkətin vəziyyətini, tərzini daha dəqiq və obrazlı vermək üçün eyni sözün təkrarı ilə yaranmış zərfliklər (xüsusilə tərz-i-hərəkət) və təyinlərin işlənməsi meylinin güclənməsidir” (137, 160). Bundan başqa, həmin şeir örnəyində diqqəti çəkən vahidlərdən biri “sayırmaq” felidir. Bu söz M.P.Vaqifin, Aşıq Qurbaninin, Azərbaycanın ilk Xalq şairi Səməd Vurğunun dilində də işlənmişdir. Doğrudur, o, işlənmə tezliyi ilə seçilən söz deyil, lakin az işlənsə də maraqlıdır. Ona görə ki, həm gözəl səslənir, özünə xas olan mənası var, həm də dialektdən ədəbi dilə doğru yol gedən vahid kimi maraqlı və yararlıdır.

Məlumdur ki, fikrin ifadəsi üçün söz seçimi böyük və əsas məsələdir. Lakin sənətkarın yeniliyi, sənətkarlığı yalnız sözləri seçməklə bitmir, bu prosesdə ən başlıca iş sözlərin təravətini hiss etdirməkdir. Bu baxımdan, Müzəffər Nəsirlinin də özünə məxsus imzası vardır. Məsələn, aşağıdakı ifadələrdə duyulan yeni nəfəsin, yeni təravətin müəllifi şairin özüdür:

Duz-çörəkdən əziz nə var dünyada,

Büllür duzu gətirmişəm mən yada (154, 15).

Səməd Vurğunun da şah misraları,
Şeir, *söz baharım* yadıma düşür (154, 58).

Bu örnəklərdə “büllur duz”, “söz baharı” ifadələrini şair özünəxas tərzdə işlətməmiş, epitet və metonimiyadan istifadə ilə əsərlərinin bədii gücünü, təsir qüvvəsini artırmışdır.

Nə gözəldir söyləyirəm ürəkdən
Vətənimin gündüzü tək axşamı.
Arzum budur, mən olaydım dünyada

Gündüzün də, axşamın da rəssamı (154, 61).

Məlumdur ki, bizim dilimiz məcazlıq səviyyəsinə görə yüksəkdə duran dillərdəndir. “Gecənin, gündüzün rəssamı” ifadəsi də məcazlıq səviyyəsinə görə fərqlənən frazeoloji çalara malik olan ifadədir. Və bu da bəllidir ki, frazeologizmlər tamamilə xalq təfəkkürünün məhsuludur və milli keyfiyyəti ilə seçilir. “Frazeoloji vahidlərin poeziyada işlənməsi, daha dəqiq desək, şairlərimizin fikir və düşüncələrinin bədii təcəssümündə misilsiz vasitəyə çevrilməsi də həmin poeziya nümunələrinin oxuculara tez çatdırılması və yaddaşlarda yaşamaq hüququ qazanması üçün münbit zəmin yaradır” (142, 74). Bu mənada, aşağıdakı misralar da uğurludur:

Çiçəklərə qonan səhər şəbnəmi
Parıldayır *yaşılköynək dərdə* (155, 88).

Şeir parçasındaki “yaşılköynək dərdə” metaforik əlaməti ilə dildə yaranan uğurlu ifadələrdəndir.

Sözdəki mənaları öz məqsədinə görə növbələşdirmək, onlardan ifadə edəcəyi fikrə daha çox uyğun olanları görmək və işlətmək əsl sənətkarın həmişə qoşulduğu proseslərdəndir. Belə sözlər danışq dilinin ekspressivliyini, obrazlılığın orijinallığını daha da artırır. Sözsüz ki, bədii söz ustaları nitqin canlı, təsirli, obrazlı olması üçün ümumxalq təfəkkürünün ifadəsi olan söz və ifadələrdən bol-bol istifadə edirlər.

Adi söz ilə poetik sözün məzənnəsi bir deyildir. Poetik söz sənətkarın sözüdür, bədiiyin ifadəçisidir. “Söz əsl

sənətkar üçün hər hansı donuq vahid ola bilməz. O, bu donuqluğun arxasında sözün danışdığı bütün semantik yükü və üslubi zənginliyi görməli və onun malik olduğu sonsuz imkanlardan məharətlə istifadə etməyi bacarmalıdır. Bəlkə elə buna görə də çox zaman sənətkarın yaradıcı təxəyyülü dildə mövcud olan hazır fraza qəliblərinə sığmır, adi deyiliş çərçivəsinin sıxıntısına dözə bilməyib yeniliyə can atır” (13, 75). Bu mənada, şair Müzəffər Nəsirlinin dilindəki söz və ifadələr çox zaman aforistik məzmunu ilə yadda qalır:

Məhəbbətin bəzəyidir etibar (155, 129)

Çörəksiz ölkələr yada qul olub (155, 147).

Sənətkara ölüm yoxdur.

Ellər üçün nəğmə deyən

Nəğməkara ölüm yoxdur (154, 63).

Baharın qədrini bilərmə məgər

Qışın şaxtasını görməyən insan? (157, 22).

Bir məsəl var bizim eldə:

Tikan olar qızılgüldə (157, 63).

Bəlkə də bunlar adi fikirlərdir, lakin gərəkli və dəyərli fikirlərdir. Şair bu fikirləri bədii şəkildə yada salmaqla onların gərəyini anladır, mənasını xırdalayır və bununla da dilin gözəlliyinə xidmət edir.

Müzəffər Nəsirlinin deyiliş tərzii sadə, lakin gözəldir, o, bədii sözün qüdrəti ilə, xalq müdrikliyindən qidalanan deyiliş formasının gücü ilə dəyərli həqiqətləri bir daha xatırladır. “Poeziyamızda əsas amillərdən biri də deyiliş tərzinin gözəlliyidir. Hamının bildiyini, eşitdiyini və gördüyünü elə eşitdiyi və gördüyü qədər də şeir qəlibinə salmaq şeir deyil, adicə nəzmdir. Nəzm isə oxucuda heç bir bədii emosiya yarada bilməz. İstedadı istedadsızdan ayıran əsas amil isə hamının

müşahidə etdiyi həyat hadisəsinə öz gözü ilə baxıb, qəlbinin istedadından doğan həyəcanı ona qatıb, ona tamam başqa rəng vermək qabiliyyətidir” (190, 7).

Ürək bu *sevgidən çəkdi xəcalət*,
Nifrət alovları yandı, nəhayət –
Duydu ki, aldanıb saxta sözlərə,
O qurban olubdur *ovçu gözlərə* (155, 134).

Dedi: ər evinə *daşları dələn*
Məhəbbət, sədaqət aparıram mən (155, 136).

Ürəyin günəşli bahara dönür
Gözlərə nur, işıq payladıqca sən.
Daim sevinirsən, fərəhlənirsən
Onların *minnətdar təbəssümündən* (155, 148).

Lalələrdən bayraq tutan
Yurdumuzun üzü gülüb (155, 149).

Bu örnəklərdəki “sevgidən xəcalət çəkmək”, “ovçu gözlər”, “daşları dələn məhəbbət və sədaqət”, “minnətdar təbəssüm”, “lalələrdən bayraq tutmaq” ifadələri Müzəffər Nəsirlinin özünə məxsusdur.

Dildəki sözlər sənətkarlıqla işləndikdə, bədii ifadə vasitələri fərdiləşdirilmiş şəkildə təqdim edildikdə insanın daxili aləminə, şüuruna, düşüncəsinə kompleks şəkildə effektiv təsir göstərən fikirlər yaranır. Sözlərin təbiətini bilmədən, üslubi rəngini təyin etmədən onlardan düzgün, yerində və tutarlı şəkildə istifadə etmək mümkün deyil. Yalnız bununla obrazlılığın müxtəlif səviyyələrinə aid göstəricilər əldə etmək olar.

Şair Müzəffər Nəsirlinin fikirlərindən biri belədir:

Bu geniş dünyada hər nə ki vardır,
İnsan kamalından bir yadigardır (157, 10).

Dildəki sözlərdən üslub baxımından istifadə bacarığı da sənətkar kamalının məhsuludur. Bu anlamda, şairin təfəkküründən, kamalından süzülüb gələn mənalı misralar yaddaşlarda yaşayacaq.

Həqiqi sənətkarlar öz əsərləri ilə ürəyini, arzularını, prinsiplərini ortaya qoyur. Bu baxımdan, Müzəffər Nəsirlinin maraqlı əsərləri çoxdur. Bu əsərlərdə o, dilimizin zəngin imkanlarından istifadə ilə nə demək istədiyini, kim olduğunu anladır. Bu cəhətdən, onun sözləri bulaq kimi axan “İstərəm” adlı əsəri diqqəti çəkir:

Özgələrin kölgəsində yatanın,
İblis kimi haqqa böhtan atanın,
Məsləkini qara pula satanın
Başında mərmitək çaxmaq istərəm!

Yaltaqlanıb min bir dona girənin,
İnsanlığı ciblərində görənin,
Ömrü boyu nadan ömür sürənin
Qəlbini odlayıb yaxmaq istərəm!

Nə qədər ucaya qalxsam da belə,
Ürəkdən bağlıyam bu doğma
elə. İlhamım dönərsə coşqun bir
selə,

Vətən torpağına axmaq istərəm!(155, 128).

Bu əsər Müzəffər Nəsirlinin dil-üslub gözəlliyini, axıcılığını ifadə edə bilən şeirlərdəndir.

Məlumdur ki, söz tarixi kateqoriyadır, lakin onun biçimi, anlamları, tutumluq keyfiyyəti, daxili və xarici bəzəyi, işlənmə tarixi konkret deyil. Sözün anlamları, bədii gücü xalqımızın nitq və təfəkkür mədəniyyətinin tarixi təkamülü ilə bağlıdır. “Tarixilik və sistemliliyin genetik əlaqəsi vardır, o mənada ki, hər bir sinxron sistem tarixi təkamülün məhsuludur: tarixilik təkcə tarixi təkamüldə yox, sinxron sistemdə də ifadə olunur.

Ona görə də linqvistik tədqiqatlarda həmin münasibətə istinad

edilməsi metodoloji əhəmiyyətə malikdir” (52, 81). Sənətkar üçün söz olduğu şəkildə qala bilməz. Söz həmişə olduğu kimi işlənsə, beyinləri yorar, insana zövq və şövq verməz. Onun bədii təfəkkür məhsulu olması üçün sənətkar qəlbinə, sənətkar qələminə ehtiyac vardır. Bu ehtiyacı hərə bir cür ödəyir. “Oxucu həmişə yazıçıdan bədii kəşflər, əsl incəsənət mahiyyətini təşkil edən həyat həqiqətlərini və bunları əks etdirən yeni-yeni orijinal ifadələr gözləyir” (137, 117).

Müzəffər Nəsirlinin dilində diqqəti çəkən cəhətlərdən biri poetik müqayisələrdir. Şair bu məqsədlə adi söz və birləşmələri üslub məqsədi ilə məcazlaşdıraraq onlara frazeoloji don geyindirir. “Frazeoloji vahidlərdə poetik müqayisə daha çox iştirak edir, komponentlərin təmsil etdiyi fikir, obyekt bir-biri ilə qarşılaşdırılır, adi şəraitdə nəzərə çarpmayan cəhətlər qabarıq şəkildə meydana çıxır, təsvir obyektinin səciyyəvi cəhətləri açılır, əyaniləşir, oxucunun gözləri qarşısında canlanır” (31, 145). Oxucudan uzaq olan, bəlkə də onun görmədiyi, bilmədiyi gerçəkliklərin sözün gücü və qüdrəti ilə əyaniləşdirilməsi sənətkarın dilə dərinindən bələd olması ilə həyata keçə bilər. Bu prosesdə, sözsüz ki, frazeoloji vahidlərin rolu əvəzsizdir. Şeirdə frazeologizmlər hesabına bütöv bir strukturu yaratmağın mümkünlüyünü Azərbaycan xalqının bir çox sənətkarları öz dil-üslub keyfiyyətləri ilə artıq təsdiq edəblər. Frazeoloji ifadələrdəki ekspressivlik onları adi mənalı (həqiqi leksik mənalı) sözlərdən seçir və onların obrazlılığını əsaslandıraraq amilə çevrilir. Belə ki, adi sözlərdə olmayan metaforiklik, çoxmənalılıq bu dil vahidlərinin yüksək obrazlılığını təmin edir.

Maraqlıdır ki, dildə dərin mənalılığı yaradan vasitələrin əsasında elə frazeoloji vahidlər dayanır. Əslində, bütün sabit birləşmələrin kökündə adi sözlər durur. Bu sözlər bir araya gəldikdən sonra frazeoloji anlam daşıyır. Bu baxımdan, şair Müzəffər Nəsirlinin dilindəki bir sıra maraqlı söz və ifadələr diqqəti çəkir. Ancaq dilimizdə bu proses o qədər aktiv və

güclüdür ki, bəzən poeziyada həmin məcazlaşmış sözləri ilk baxışda adi informativ məna daşıyan sözlərdən seçmək olmur. Dilimizdəki məcazlaşma meylinin yüksəkliyi bu prosesi əsaslandırın məsələlərdən biridir:

Sənsiz keçirdiyim bir gün il
olar, Yandırar qəlbimi hicran,
intizar. Dağlara, düzlərə gələndə
bahar

Mən səni anaram, səni səslərəm (155, 90).

Bu bədii parçada “yandımaq”, “gəlmək” sözləri həqiqi anlamından uzaqlaşaraq məcazlığa meyil etmişdir. Azərbaycan poeziya dilinin məziyyəti də məhz bundadır. Artıq bu proses oqədər dərinləşib ki, az qala adiliyə çevrilir. Bununla belə, bu, dilimizin üslub keyfiyyətlərindən biri kimi dəyərlidir. “Sabit birləşmələr sərbəst birləşmə modelləri əsasında qurulur. Lakin sərbəst birləşmələrin komponentləri məna müstəqilliyinə malik olduğu, həqiqi mənada işləndiyi halda, sabit birləşmələrin komponentlərindən zəif, yaygın, son dərəcə ümumi semantikasını ilə, yaxud tərəflərdən birinin və ya hər ikisinin məcazi mənada işlənməsi ilə birləşmə komponentlərinin ayrılmazlığına səbəb olur” (113, 65). Sözsüz ki, burada söhbət məna ayrılmazlığından gedir.

Müzəffər Nəsirlinin dilindəki ritm, ahəngdarlıq, qafiyə, sözlərin sıra və məna sabitliyi, leksik məcazlıqdan başqa, üslubi məcazlıq onun bədii dilini gözəlləşdirir.

ƏLİYAR YUSİFLİNİN DİL-ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Azərbaycanın qədim zamanlardan bəri kərpic-kərpic hörülən möhtəşən bir söz qalası vardır. Bu qalaya hər sənətkar bir daş qoyub. Bütöv Azərbaycan ədəbi mühiti ayrı-ayrı ədəbi mühitlərin vəhdətindən yaransa da, ümumi ədəbi dil xüsusiyyətləri ilə səciyyəvidir. Bu baxımdan, Naxçıvan ədəbi mühiti Azərbaycan ədəbi mühitinin layiqli bir hissəsi kimi özünəxas dil-üslub xüsusiyyətləri ilə diqqəti çəkən maraqlı qaynaqlardan biridir.

Naxçıvan ədəbi mühitinə məxsus olan söz sənətkarları Azərbaycan ədəbi dilinə müəyyən töhfələr vermiş, bu dilin inkişafında onların öz payı olmuşdur. Bu sənətkarlardan biri də Əliyar Yusiflidir.

İlk əsəri 1953-cü ildə çap edilən Əliyar Yusifli Azərbaycan şairlərinin 1950-1960-cı illər nəslinə mənsub olan nümayəndələrindəndir. O, şair qələmi ilə gördüklərindən, duyduqlarından yazmış və yazdıqca, bəlkə özü bilmədən, bəlkə də məqsədli şəkildə ədəbi dilimizə də müəyyən dərəcədə xidmət etmişdir.

Sözləri işlətməkdə, onların incə və fərqli anlam və məqamlarından istifadə prosesində, xalq danışıqı elementlərinin yazılı ədəbi dilə gətirilməsində, arxaik plana keçmiş leksik vahidlərin üslub məziyyətini tamamlayan material kimi işlədilməsində, dialekt faktlarının bədii üslubda yerinin və rolunun müəyyənləşdirilməsində şair Əliyar Yusiflinin dil və üslub xüsusiyyətləri maraqlı faktlarla doludur.

Bir eşq ki sığmaya bütün cahana,

Kiçik bir varağın üstə sığarmı? (200, 25)

– deyən şair vətənə, anaya, el-obasına böyük insan məhəbbəti ilə dolu ürəyindən keçənləri yazmış, sakit təbiətinə uyğun olaraq bəzən asta-asta, bəzən rıqqətlə oxucularına müraciət edir, sevincini, kədərini bölüşür.

Əliyər Yusiflinin poetik dil örnəkləri təsdiq edir ki, Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında Naxçıvan ədəbi mühitinin də müəyyən dərəcədə rolu və yeri vardır. Azərbaycan ədəbiyyatının ayrılmaz tərkib hissəsi olan bu mühit Azərbaycan söz sənətinə dəyərli ədəbi simalar bəxş etmişdir. Söz bayrağını uca tutan, Naxçıvanın söz qalasına daş qoyan böyük şairlər ordusu nəsilbənəsil davam edir.

Naxçıvan ədəbi mühitinin poetik dil aləmində öz yeri, hörməti və rolu olan Əliyər Yusiflinin kəmiyyət baxımından az, lakin keyfiyyət baxımdan diqqətçəkici yaradıcılığı maraqlı dil-üslub xüsusiyyətləri ilə zəngindir. Əslində, onu və onun kimi bir çox şairləri bölgə şairi kimi dəyərləndirmək düzgün olmaz. Çünki onlar müxtəlif bölgələrdə yaşayıb fəaliyyət göstərsələr də, ümumilikdə ədəbi dilimizə müəyyən dərəcədə fərqliliklər gətirmiş, dil-üslub özəllikləri ilə onun zənginləşdirilməsi prosesində özünəxas iz qoymuşlar. Bu mənada, Əliyər Yusiflinin poetikası diqqəti çəkən mənbələrdəndir.

Əliyər Yusiflinin dilində ana dilimizin imkanlarından geniş istifadə edilməklə şairin öz qələminə xas olan bir sıra ifadələr vardır:

Rəslərin üstündə hey taqqataqdır,
Qatar qanad açıb axşamdan bəri.
Elə bil, dünyadan çıxaracaqdır
Dünyanın dərini düşünənləri (200, 9).

Bu örnəkdə “dünyanın dərini düşünənləri dünyadan çıxarmaq” ifadəsi ürəyəyatan və maraqlı dil faktlarından biridir.

Deyirəm ki, a çinar,
Müharibə adlanan
O dəhşətli kəlməni
Qoy silsin lüğətindən
Yer kürəsi, yer üzü.
Qoy bir daha insanlıq

Eşitməsin bu sözü! (200, 14).

“Müharibə” kəlməsini lüğətdən silmək” ifadəsi, əslində, məntiq baxımından çox layiqli və şairin arzu və istəklərini bildirən dil vahidlərindəndir. Şair bununla, yəni sözün lüğətlərdən silinməsi ilə dilimizin lüğət ehtiyatına xələl gəlməsindən danışmır. Oxucu düşünür ki, müharibə olmasa, onu ifadə edən söz də olmaz və beləliklə, bu sözün lüğətlərdən silinməsi təbii proseslərdən biri olar.

Təbiidir ki, hər sözün əsasında bir fikir dayanır. Fikirsiz söz mənə daşıya bilməz, belə sözün ürəklərə yol tapması mümkün deyil. Bu anlamda, şair Əliyər Yusifli deyir:

Fikirsiz adam bir quru candır (201, 32).

Dilimizdə bədiilik yaradan söz və ifadələr çoxdur. Onların içərisində frazeoloji birləşmələrin öz sanbal və çəkisi vardır. Belə ki, dilin digər vahidlərini poetikləşdirmək üçün xüsusi əməliyyatlara ehtiyac olduğu halda, frazemlərdə belə bir əməliyyata lüzum yoxdur. Ona görə ki, bədiilik bu ifadələrin qanında, canındadır. Bu səbəbdəndir ki, bədi dili frazeoloji birləşmələrsiz təsəvvürə gətirmək çətindir. Şair Əliyər Yusiflinin dilində də belə dil faktları ilə qarşılaşırıq:

Uzaq bir səfərə çıxıram bu gün,
Qonşular bizdədir bayaqdan bəri.
Anam əl-ovcunu tökübdür bütün,
Arxa çantasına yığır şeyləri (200, 17).

Dilimizdə “əlini, ovcunu tökmək” “olanını ortaya qoymaq” mənasında işlənir. Şairin dilində də o, öz mənasını qoruyub saxlayır. Frazeoloji birləşmələr xalq təfəkkürünün ən layiqli kəşflərindən biridir.

Əliyər Yusiflinin dilində ümumxalq danışığı elementləri, dialekt və köhnəlmiş sözlər onun dil-üslub keyfiyyətləri kimi meydana çıxır:

Ayağımız altı xışıldayır
qar, İzimiz *şəridtək* arxada
qalır. Çırpına-çırpına keçən

gilavar

Yovşan kollarında min hava çalır (200, 15).

Dəydi qulağıma bir mahnı səsi,
Şəridə çevrilən boz qamışlıqdan.
Oynatdı ruhumu əsgər nəğməsi,
Güldü gözlərimdə qarışıq cahan (200, 22).

Nazik çitdən *oyma* geymişdin,
Gözəl, göyçək.
Fəqət şaxtadan titrəyirdin (201, 49).

Bir şair dostumla ova çıxmışam,
Belində patrondaş, əlində tüfəng.
Güclü qar yağıbdir dağlara axşam,
Təpənin döşüylə gedirik *diltəng* (200, 15).

Örneklerdeki “şərid” və “oyma” sözləri Naxçıvan dialektlərindədir və onlar şairin dilinə bir şirinlik gətirir. Dialekt faktı olaraq aşağıdakı örnekdə seçilmiş söz də maraqlıdır:

Ötüşüb gedirsən saymazyana sən,
Vüqarın ən *qəlbi* dağı andırır.
Hələlik heç kəsə fikir vermirsən,
Bilmirsən, can odun canı yandırır (201, 39).

“Qəlbi” sözü o dialektlərdəndir ki, ədəbi dilə layiqdir və son zamanlar ədəbi dilimizə keçən dialektlər arasındadır. Maraqlı faktlardandır ki, ədəbi dili zənginləşdirməyin yollarından biri kimi bəzən dialektlər çox gərəkli rolu ilə diqqəti çəkir. Dialektlərdən söz götürmək ənənəsini bir çox söz sənətkarları layiqincə davam etdirir.

Əliyar Yusiflinin dilində köhnəlmiş sözlərin də müəyyən üslub məqamları vardır. Bu baxımdan, aşağıdakı örnəyə nəzər salaq:

Bir də hamısının qaradır qanı,
Üzlərdə görünmür şadlıqdan əsər.

Yaraqılı-yasaqlı kəsib qapını

Türkmən *abasını* geyən əsgərlər (200, 9).

Bu bədii parçada “aba” (əba) sözü türkmənlərin milli geyimi olsa da, bizim dilimiz üçün artıq arxaik plana keçmişdir.

Sevincim kədəri itkin saldırıb,

Nura bürünübdür gözümdə aləm.

Yıxılan körpəni yerdən qaldırıb,

Oğulsuz ataya ata demişəm! (201, 31).

Zülmətdə

Özünə yol açmaq

Asandan-asan.

Hünər odur

Başqasını qaranlıqdan

Çıxarmağı bacarasan (201, 31).

Bu misralar şairin xarakterini müəyyənləşdirməkdə oxucuya kömək edir.

Şairin dil örnəkləri içərisində maraqlı leksik-qrammatik vahidlərdən biri “daldanaq” sözüdür:

Sən, ey tarla

yolunun Üstündə

duran çinar! Yay

günü adamlara

Daldanaq duran çinar! (201, 13).

“Daldalanacaq” anlamında işlənən bu söz diqqəti çəkən sözlərdəndir. “Daldalanacaq” sözü çoxhecalı olduğundan tələffüzdə də ağırlıq yaradır. Onun “daldanaq” sözü ilə əvəz edilməsi yerinə düşər.

Əliyar Yusiflinin dilində dilimiz üçün artıq köhnələn, lakin danışmaq dilində və dialektlərdə yaşayan bir sıra dil vahidləri ilə qarşılaşmaq mümkündür. Bu baxımdan, ikinci şəxsin təkinə aid olan *-ginənəm* şəkilçisi diqqəti çəkir:

Gəzginən dünyanı istədiyintək,

Onu əllərimlə vermişəm sənə.

Cahan cənnət olsa, nəyimə gərək,
İlk görüş yerimiz bəs edər mənə (201, 44).

Tüfəng *almayınan* əlinə bir də,
Özün də şairsən, nə deyim sənə..
Silah çəkərlərmi bizim yerlərdə,
Dağlar yaraşığı qartal üstünə (201, 16).

Maraqlıdır ki, ikinci örnəkdə sözügedən şəkilçi yazıldığı kimi deyil, tələffüz variantında olduğu kimi işlənmişdir.

Əliyar Yusiflinin dilində diqqəti çəkən faktlardan biri də hazırda dilimizdə az işlənən və demək olar ki, çıxmaqda olan -*alı*, -*əli* feli bağlama şəkilçisidir.

Sən bu cahana *gələli*
Üstündədir xilqət əli.
Olubsan quşlar gözəli,
Qəm hara, sən hara, bülbül! (201, 41).

İndi çağdaş dilimizdə -*alı*, -*əli* feli bağlama şəkilçisinin ifadə etdiyi anlamda -*an* -*ən*feli sifət şəkilçisinin -*dan*, -*dən* çıxışlıq hal şəkilçisi ilə birlikdə işlənməsi faktları daha çoxdur. Hətta bəzən qeyd edilən faktlara “bəri” qoşması da qoşulur. Məsələn, “Sən cahana gələli” əvəzinə “Sən cahana gələndən bəri” forması daha aktivdir.

Qeyd edilənlərdən başqa, Əliyar Yusiflinin dilində -*an*, -*ən* şəkilçili, indiki zaman mənalı feli sifət + *kimi* qoşmasının işlənmədiyi anlamda -*caq*, -*cək* şəkilçili feli bağlama variantı işlənmişdir ki, hazırda bu fakt daha çox danışığ dili üçün səciyyəvidir. Məsələn:

Aynabəndlər qoy düzülün yan-yana,
Axşam *olcaq* işıq saçsın dörd yana (201, 47).

Qrammatika kitablarında “kimi” qoşması ilə bağlı elmi-nəzəri fikirlərdə bu dil vahidinin bənzətmə və məsafə bildirən omonim səciyyəli köməkçi nitq hissəsi olması göstərilmişdir. Lakin araşdırmalar təsdiq edir ki, indiki zaman mənalı feli sifətlə işləndikdə o, zaman anlamı daşıyır.

Əliyər Yusiflinin dilində xalq danışıq dilinə aid faktlar çoxdur. Onlardan biri də “nənni” sözüdür. Məlumdur ki, “beşik” sözü “nənni” sözü ilə müqayisədə işləkliyi ilə seçilir. Az qala yaddan çıxmaqda olan bu sözü işlətməklə, şair xalq dilinin şirinliyindən bir daha dadmışdır.

Gəlin gülüşünə həmdəm otağın

Səssizlik içində qulağı batır.

Yanır həsrətində körpə uşağın,

Ancaq *nənnisində* hörümçək yatır (201, 23).

Əliyər Yusiflinin əsərlərindən biri maraqlı bir süjetə malikdir. Böyük Vətən müharibəsi zamanı igidlik göstərən bir əsgər döyüşlərdə ayaqlarını itirir. Lakin bu hadisə onun vətən məhəbbətini, düşməyə nifrətini azalda bilmir. O, gözəl nəğmələr oxuyub əsgərləri, vətənin azadlığı naminə odlu döyüşlərə atılan yoldaşlarını ruhlandırır, yəni o, ruhdan düşmür, yenə də vətənə xidmət etməyin yolunu tapır və onun bu gözəl niyyəti haqqında şair belə yazır:

Vətənə köməyi tükənən əsgər

Vətən barəsində mahnı deyirdi (201, 23).

Əliyər Yusifli ana dilini sevir və sevdirməyə çalışırdı. Hətta o, ana dilini bilməyənləri bədbəxt hesab edirdi. əsərlərinin birində şair belə deyir:

Xoşbəxt olmağına necə inanım,

Ananın dilini itirmisən sən (201, 37).

Bütün zamanlarda Azərbaycan xalqının ziyalıları dilə qiymət vermiş, onu işlətdikcə cilalamış, zənginləşdirmiş, gələcək nəsillərə ötürmüş, qorunması qayğısına qalmışlar. Dil xalqların mədəniyyətini tanıdan əsas vasitələrdəndir.

Əliyər Yusifli mərdliyin, düzlüyün, insanlığın tərəfdarıdır. Əsərlərinin birində gürzə ilə, timsahla vuruşmağa hazır olan şair hörümçəkdən qorxduğunu söyləyir. Axı hörümçək tor qurur:

Amma

Bir rəqibimin önündə

Çətin ki, duram.
Sizdən nə gizlədim,
Hörümçəkdən,
Hörümçəkdən qorxuram (201, 39).

Bu əsərlə o, əslində, başqasına quyu qazanları, tələ quranları incə bir yumorla tənqid edir.

Dilimizin imkanlarından bacardığı qədər istifadə edən Əliyar Yusiflinin qələmindəki bir sıra ifadələr tərəvəti ilə diqqəti çəkir. Məsələn, *qartımış polis, məhbus sərnişin, gözü yolda qalmış məzar, ahdan yaranmış külək, sözün qoşun çəkməyi, kələkötür ifadələr, qəlbın səması, məğlub bayraq, taxıl sahəsinə mina əkmək, təbəssümlərin çiçək kimi dəstələnməyi, sözün durna qatarı, vətənin vətənə bərabər igid oğlu, dünyanın yaxasında dünya boyda ləkə, qarışıq cahan, hərbə üsyan edən heykəl, gündüzün saçına dən ələnməsi, sözün qatarını itirmək, qanı medaltək döşə taxmaq, yaşamağın haçalı yolları, dördayaqlı mərdimazar, alov şəridi, qəmdən yapışıb yaşamaq, səadətə əl uzatmaq* və s.

Dilimiz qədim zamanlardan mövcud olan, dəqiq tarixi bilinməyən, bəlkə də, dünyanın ən qədim dilidir. Sözsüz ki, dilin ilkin dövrlərində bu qədər söz olmamışdır. Söz sözü gətirmiş, söz sözə calanmış, sözlərin yeni məna qatları üzə çıxmışdır. Sözün hərəkətini təmin edən, ona müxtəlif donlar geyindirən, sözün daxili və gizli mənalarını üzə çıxaran həmişə söz sərrafları olmuşlar. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixində elə bir dövr olmamışdır ki, dilimizə şirinlik qatan, onu zənginləşdirən, sözün o zamana qədərki mənalarına yeniliklər əlavə edən faktlar olmasın.

Azərbaycan ədəbi dilinin bugünkü inkişafı birdən-birə, öz-özünə yaranmayıb. Bu prosesdə qələm işlədənlərin, bu sahədə fəallıq göstərənlərin adı dil tariximizə yazılıb. Söz-ifadə yaradıcılığı prosesində əməyi olan bütün söz sənətkarları dilimizə dəyərli töhfələr vermişlər. Bu payların içində

Naxçıvan ədəbi mühitinə məxsus olan ədəbi simaların da payı vardır.

Ayrı-ayrı sənətkarların ədəbi dilimizdə xidmətinin müəyyənləşdirilməsi, onların sözdən istifadə bacarığının üzə çıxarılması, dilimizin qədim və zəngin nitq mədəniyyəti xəzinəsindən nə dərəcədə faydalanması məsələləri həmişə dilçilik elminin maraqlı və az araşdırılan sahələrindən biri olan üslubiyyat elminin vacib problemlərindən biridir. Ona görə də ədəbi dilimizin həmin aspektdən tədqiq olunması bir çox cəhətdən faydalıdır. Bu, bir tərəfdən dilimizin maraqlı faktlarının meydana çıxmasına səbəb olur, digər tərəfdən araşdırmaların sözügedən istiqamətdə aparılması müxtəlif sənətkarların bir-birindən seçilməsi, hansı yeniliklərin onlar tərəfindən dilə gətirilməsinə düzgün qiymət verməyə kömək edir. Və bu da bir gerçəklikdir ki, öz nəfəsi, öz səsi və öz ahəngi olan sənətkarlar hansısa bir yeniliyi yaratmaqla seçilirlər.

Poetik dil örnəkləri ilə tanış olduqca düşünürsən ki, doğrudan da, “dünya sözdən təmiz varlıq görməyib”. Sözə boyanı da, rıyanı da insanlar qatır. Sözüün özü müqəddəsdir, onu müqəddəs saxlamağa çalışmaq hamının borcudur, lakin söz sənətkarları bu sahədə daha seçkin və daha fəaldirlər.

Şairin özü də anlamsız, yersiz söz işlətmir, sözüün sanbalını, çəkisini saxlayır. Bu, onun sənətkarlıq keyfiyyətlərini dərinləşdirir. Şairin sənətkarlığı onun yaradıcılıq xüsusiyyətlərini, bədii ustalığını, həyat həqiqətlərini obrazlılıq səviyyəsinə qaldırmaq bacarığını üzə çıxarır. Sənətkarlıq məsələləri hər zaman ədəbiyyat və sənət qarşısında duran önəmli problemlərdən olmuşdur. Hər bir ədəbi simanın özəllikləri onun sənətkarlıq keyfiyyətləri ilə bağlıdır.

VALİDƏ HÜSEYNOVA VƏ ƏDƏBİ DİLİMİZ

Ədəbi dilimizdə müəyyən qədər rolu olan sənətkarlardan biri də Naxçıvanda yazıb-yaratmış şairə Validə Hüseynovadır (1943-1981). O, uzun ömür sürməsə də, yaddaşlarda səmimi və lirik əsərlər müəllifi, gözəl insan, layiqli övlad, mehriban iş yoldaşı və s. kimi qalmışdır.

Elini, yurdunu sevən, vətəninə, onun vətəndaşlarına bağlı olan böyük ürəkli Validə Hüseynovanın ədəbi-bədii yaradıcılığı dil-üslub keyfiyyətləri baxımından diqqəti çəkən faktlara malikdir. O, dilimizin söz-ifadə və sintaktik vahidlərini məqamında, layiq olduğu yerdə işlədərək bədii dilin obrazlılıq səviyyələrinə öz töhfəsini vermişdir. Şairənin qəlbindən süzülüb qələminə axan sözlər, fikir və düşüncələrinin, bədii təfəkkürünün məhsulu olan digər dil vahidləri həm fonetik, həm leksik, həm də qrammatik obrazlılıq səviyyələrində özünü göstərmişdir.

Validə Hüseynovanın əsərlərini oxuyan hər hansı bir oxucu belə bir qənaətə gələ bilər: səmimi lirika səmimi dillə meydana çıxır. Və bu da bir həqiqətdir ki, hər bir üslub öz leksikasını yaradır. Bu anlamda, şairənin ədəbi dilin bədii üslubunda öz xətti, imzası, sözü olması onun adının Azərbaycan ədəbiyyatının mühüm bir qolu olan Naxçıvan ədəbi aləmində qalmasını əsaslandırır. Azərbaycan ədəbi dilinin sadələşməsi, gözəlləşməsi, səmimiləşməsi, axıcılığı prosesində müəyyən qədər yeri olan Validə Hüseynovanın dil-üslub özəllikləri estetiklik baxımından diqqəti çəkir.

“Estetika” ilə “dil” anlayışları arasında maraqlı və möhkəm bir bağlılıq mövcuddur. Doğrudur, estetika həyatın bir sıra sahələrinə, o cümlədən incəsənətin müxtəlif növlərinə aiddir. Dilin estetikası isə daha fərqli və maraqlı məsələlərdəndir. Estetik dil qəlbə yaxın, ürəkləri isidən “qanadlı sözlər”dən çox asılıdır. Belə sözlər isə bədii dilin leksik və frazeoloji sisteminə daxildir.

Estetik dilin əsas vəzifəsi nitqdə xüsusi bir canlılıq və emosionallıq-ekspressivlik yaratmaq, xəlqiliyin dərəcəsini artırmaqdır. Bu, üslub məqsədləri ilə sıx bağlı olan bir məsələdir. “Sözdəki mənaları yazıçı qayəsinə görə növbələşdirmək, onlardan bədii məqsədlə ən münasib olanını seçmək isə əsl sənətkarların həmişə icra etdiyi dil əməliyyatıdır. Üslubi seçmə budur” (82, 5). Şairə Validə Hüseynovanın əsərlərinin dili estetikliyi ilə diqqəti çəkir:

Bir azca məhəbbət istəyirəm mən,
Axsın ürəyimə sərin su kimi.
Bir azca hərarət istəyirəm mən,
Onunla isidəm bəlkə qəlbimi.

Bir azca göz yaşı çıxsın gözümdən,
Yusun ürəyimdən hicran qəmini.
Bir azca sakitlik istəyirəm mən,
Bir az xatırlayım vüsal dəmini (91, 21).

Gözəl bir dillə yazılmış bu əsərdə müəllif çox şey (məhəbbət, hərarət, göz yaşı, sakitlik, səadət, gülüş və s.) istəyir. Bu, təbiidir, çünki insanın istəyi bitməz. Lakin məsələ burasındadır ki, əsərin estetik dili ilə əsas məqsəd üzə çıxır. Belə ki, müəllif çox şey istəsə də, hər şeydən “bir azca” istəyir. Lakin şerin son bəndində istəyini bol istəyir və bu istəyi estetik dili ilə lazımı səviyyədə ifadə edir:

İstini, soyuğu, eşqi, nifrəti
Bəsdir ovuc-ovuc versəniz mənə.
Ay ellər, tək sizin məhəbbətiniz
Ümman olsa belə, çox azdır mənə (91, 21).

Bu bədii parçanın dilindəki təkrar sözlərin iştirakı ilə yaranan mürəkkəb leksik vahid, sadalanan sözlər, xitab, qarşılaşdırma, köməkçi nitq hissələrinin üslub imkanlarından istifadə və s. dilin estetikliyinə xidmət edən, onun keyfiyyətini gücləndirən faktlardandır. Sözsüz ki, “dil əsərin taleyini həll edən şərtlərdən birincisidir” (89, 34).

Bəzən mənasını bildiyimiz bir sözün bədii dildə tamamilə başqa bir mənada işlənməsi halları ilə qarşılaşırıq. Sözün rəngarəng funksiyalarda çıxış etməsi, anlam çalarlarına salınması dilin estetikası ilə bağlı məsələlərdəndir. Sözün nitq prosesində dəyişmələrə uğraması bədii dildəki təbii qanunauyğunluqlardandır. Bundan başqa, dilin estetikası mətnin səviyyəsindən çox asılıdır.

Bədii dilin yığcamlığı, söz və ifadələrin yerində işlənməsi, poetiklik estetik səviyyəsini yüksəldən amillərdəndir. Şairə Validə Hüseynovanın estetik dilində bu amillərin hamısı özünü göstərir:

Ünvanını bilmirəm,
Səni harda arayım?
Əgər bir gün çatarsa,
Sənə səsim, harayım –
Gəl, yubanma!

Öz nağıl dünyasıyla
Yenə başlanıb gecə.
Gəncliyimin bağında
Külək əsir xəfifcə–
Gəl, yubanma!

Sənsiz kimsəsizləşib
Tamam yalqız olmuşam.
Sevgi kəhkəşanında
Bir tək ulduz olmuşam.
Gəl, yubanma!

Sən küskün, mən günahkar,
Tək qoyma peşimanı.
Gəl, yarımçıq qalmasın
İlk məhəbbət dastanı.
Gəl, yubanma! (91, 22).

Şeirdə lirik qəhrəmanın istəyi maraqlı lakonik dillə verilmişdir. Burada “gecənin nağıl dünyası”, “gənclik bağında xəfif külək əsməsi”, “sevgi kəhkəşanı”, “məhəbbət dastanı” (məcazi mənada) uğurlu ifadələr kimi dilin estetikliyinə təsir edən maraqlı faktlardandır.

Estetik dil insanların zövqünə təsir göstərən, onların qəlb aləmlərini, nitq mədəniyyətlərini (ifadəli nitqini) zənginləşdirən bir vasitədir. “Bədii dil xalqın mənəvi sərvəti olmaqdan əlavə, insanların fikrini, hissiyyatını, zövqünü tərbiyə edən çox ümdə vasitədir. Dildə yaranan dolaşlıq, dumanlı və anlaşılmaz ifadələr mütləq fikri çaşqınlığa, təsəvvürlərin dumanlanmasına, zövqlərin korlanmasına səbəb ola bilər” (106, 127). Validə Hüseynovanın aydın dili, fikirlərini dolğunluqla ifadə edən sözləri, axıcı, rəvan cümlələri – misraları oxucunun estetik zövqünə təsir etməyə qabildir. Maraqlıdır ki, şairənin dilində qrammatik vahidlərin semantikaya xidmət etməsi halları ilə də qarşılaşırıq. Onun dilində feil şəkillərinin morfoloji əlaməti – şəkilçisi ilə mənsubiyyət şəkilçili isimlərin qafiyə kimi işlənərək ahəng yaratması obrazlılığın maraqlı faktlarından biri kimi diqqəti çəkir:

Yadlar əsir alıblar, sanıblar sınısıyam,
Əyilməyibdir başım, mən Babək anasıyam (89, 5).

Validə Hüseynovanın dilində zəngin (tam) qafiyələr bədii dilin əsas göstəricilərindən biri kimi bol-bol işlənir:

Fərhad dağda külünglə surətimi qazıbdır,
Şirin sədaqətimi tarixlərə yazıbdır.
Gecələr gözlərimə rəngindən rəng veribdir,
Səsimə öz səmindən sular ahəng veribdir
Pay verib ay hüsnümü, lalələr dodağımı,
Günəş şəfəqlərilə boyayıb yanağımı (91, 5-6).

Bu şeirdə *qazıbdır-yazıbdır, rəng-ahəng, dodağımı-yanağımı* leksik vahidlərindəki qafiyə zənginliyi işləndiyi bədii parça ilə məhdudlaşmır. Bu xüsusiyyət Validə Hüseynovanın

dil-üslub özəlliklərinin əsasında dayanan keyfiyyət göstəricilərindən biridir.

Dilimizin estetik baxımdan özəlliyi daha çox bədii üslubda təzahür edir. “Ədəbi dilin ilkin formalaşan, nisbətən çox və tez-tez dəyişən, rəngarəng variantları olan və daha çox kütləvi sayılan üslubu bədii üslubdur” (57, 31). Bundan başqa, bədii üslubda yazılan əsərlər dilinin sadəlik və gözəlliyi ilə fərqlənir. Bu baxımdan, Validə Hüseynovanın dili bədiiliyin dərinliyi ilə diqqəti cəlb edir:

Üfüqlər al geyib üzə güləndə
Beləcə duraraq saatlarla mən
Baxıb səmələrin mavi rənginə
Yənəmi xəyala dalardım görən
Mən sənə eşqinə güvənməsəydim? (91, 9).

Məlumdur ki, bədii dil yazıçı üslubunun əsasını təşkil edir. Ekspressivlik, emosionallıq, mənə çalarlarından istifadə, bədii təsvir və ifadə vasitələrini işlətmək bacarığı və dərəcəsinə görə sənətkarlar bir-birindən seçilir və bu seçkinlik onların üslub məziyyətlərini təyin edir. Validə Hüseynovanın dilindəki səmimilik onun lirizmini dərinləşdirən və çoxaldan əlamət kimi üzə çıxır. Şairə bütün əsərlərində həyatda olduğu kimi səmimidir, sadədir. Bəzən oxucuya elə gəlir ki, adı bir insan onunla söhbət edir, ona nə isə şirin-şirin sözlər deyir. Bu sözlər insanın qəlbinə axır, onu rıqqətə gətirir. Halbuki söhbət xarakterli mətnlər epik növə aiddir. Lakin Validə Hüseynovanın dilində liriklikdə incə bir epiklik də var. Və maraqlıdır ki, bu incə epikliyin özü də lirikliyə xidmət edir, sanki onun ürəklərə təsir etməsinə, qabarmasına çalışır. Bu anlamda, onun “Bura mənim vətənimdir” adlı şeri səciyyəvidir. əsərdə şairə öz vətəmindən danışır, burada üfüqlərin hüdudsuz olması, bu torpağın igidlərlə zənginliyi xatırlanır, torpağın səsi canlı musiqiyə bənzədilir, vətən gözəllikləri içdən tərənnüm edilir:

Burda ürəklərə hökm edir bahar,

Könül gülşənində xəzan tapılmaz.
Qorxmayın, alçaqdan uçun, durnalar,
Burda sıranızı pozan tapılmaz!

Burda axşamın da özgə hüsnü var,
Elə bil, hər yerə nur çilənibdir.
Sanki ayrılaraq göydən ulduzlar
Geniş küçələrdə cərgələnibdir (91, 7-8).

Şeirdə durnalara müraciət Vaqifi, Zakiri yada salır, elə bil ki, müxtəlif tarixi dövrlər qarşılaşdırılır. Şairə sələfləri kimi “ötən zamanların toxunmasında durnaların sürbəsinin çaşması” qorxusu ilə yaşamır, əksinə, o, xoşbəxtdir ki, onun vətəninə quşlar da azaddır, təbiət insan sevgisi ilə doludur. Şairə fəxr edir ki, vətəni Azərbaycandır. Bu tərənnümün dərkində, bu qürurun üzə çıxmasında dilimizin sözlərindən düzgün, üsluba müvafiq və yerli-yerində istifadənin əhəmiyyəti və rolu çox böyükdür:

Necə mehribandır burda nəsillər,
Cavabı təbəssüm, sözü “ay can”dır.
Mən nə bəxtiyaram, ellər, ay ellər,
Doğulduğum torpaq Azərbaycandır! (91, 8).

Bədii üslub ədəbi dilin funksional üslublarından biri kimi ümumiliyə malik olsa da, burada hər bir sənətkarın öz fərdi çaları vardır. Və bu, qədim zamanlardən bəri belədir. Bədii dilin əsas məziyyəti obrazlılıqdır. Obrazlılığın yaranmasında isə leksik-qrammatik vahidlər mühüm rol oynayır. Bu baxımdan, Validə Hüseynovanın dilində sual əvəzliyi geniş üslub imkanlarına malikdir.

Maraqlıdır ki, Validə Hüseynovanın dili ümumxalq dilindən seçilmir. Əslində bu, bədii üslubun xarakterik əlamətlərindən biridir. Təsadüfi deyildir ki, ümumi danışığı dili, xalqın canlı dili ədəbi dil üçün ən birinci, əsas və etibarlı qaynaqdır. Doğrudur, bəzən ümumxalq danışığı ədəbi dildən fərqli olaraq, normalara tabe olmur, lakin bu, bir həqiqətdir ki,

onun elementlərindən bədii üslubda çox istifadə olunur. “Danışiq dilinin qiymətli xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, o, başqa dillərin təsirlərini asanlıqla qəbul etmir” (89, 49). Bundan başqa, fikrin lazımı şəkildə anlaşılmasında, kommunikasiyanın güclü formada özünü göstərməsində xalq danışiq dilinin böyük əhəmiyyəti vardır. Doğrudur, bəzən danışiq dilində elə cəhətlər vardır ki, onlar ədəbi dildə olmur və bu, danışiq dili ilə ədəbi dili bir-birindən ayıran əlamət kimi üzə çıxır. Bəzi hallarda belə əlamətlərin ədəbi dilə gətirilməsi faktları ilə qarşılaşırıq. Araşdırmalar göstərir ki, bu cəhətlər nəinki sənətkarların dil-üslub xüsusiyyətlərinə xələl gətirmir, hətta bu xüsusiyyətləri keyfiyyət baxımından zənginləşdirir.

Validə Hüseynovanın dil-üslub xüsusiyyətlərinin təhlil və araşdırmaları təsdiq edir ki, söz deməyə, fikir söyləməyə ədəbi dilin bədii üslubu digər üslublarla müqayisədə imkanları daha çox olan üslubdur. Validə Hüseynovanın dilində elə misralar vardır ki, onlar əslində tabeli mürəkkəb cümlələrdən ibarətdir. Lakin onların axıcılığı o qədər səviyyəli şəkildə təmin edilmiş və yerində işlənmişdir ki, sanki nəinki mürəkkəb cümlə, hətta ən lakonik bir dil vahidi təsiri bağışlayır:

Təklidən üşüyürəm
Körpə budaqlar kimi.
Baxışını gəzirəm –
İsində ürəyimi.

Gəlib qulaq asasan,
Neçə dərdim, acım var.
Eh, indi bilsən sənə
Necə ehtiyacım var (91, 10).

Şerin dilində “axtarmaq” felinin əvəzinə onun sinonimi olan və hazırda dilimizdə fəallığını itirən “gəzmək” feli işlənmişdir ki, bu da dilin şirinliyini artırır. Validə Hüseynovanın dilində köməkçi nitq hissələri və köməkçi sözlərin də müəyyən qədər rolu vardır. Bu baxımdan, “idi”

hissəciyinin işləndiyi məqamlar diqqəti çəkir. Bu hissəcik felin müxtəlif şəkillərinin morfoloji əlamətindən sonra gələrək əsas fikri tamamlayır və üslub çalarlarının yaranmasına səbəb olur:

Sənsiz dərdlərimi sənə demişəm
Xəyalən sığınıb geniş köksünə.
Min ağrı duymuşam, min qəm yemişəm,
Bəlkə güc gələrdi bu kədər mənə,
Mən sənin eşqinə güvənməsəydim (91, 9).

Validə Hüseynovanın dilində bir ana narahatlığı, bir ana nigarançılığı, anaların arzusu sadə dillə verilmişdir:

Körpəm yatır, ey zaman,
Gözlə, sən qoynunda
Haqq-ədalət yatmasın.
Gözlə, layla səsiylə,
Uyuyan körpələri
Top səsi oyatmasın (91, 15).

Burada, əsasən, felin əmr şəkli üstünlük təşkil edir. Lakin fikir elə istiliklə, elə yerli-yerində verilmişdir ki, sanki səmimi bir arzu ifadə edir. Ümumiyyətlə, Validə Hüseynovanın dilində felin əmr şəkli həm öz əsas mənasında işlənir, həm də asemantikləşərək öz həqiqi mənasından uzaqlaşır və daha çox arzu, istək anlamı ifadə edir, bəzən də sanki xahiş məzmunu bildirir. Bu mənada, onun “Küləklər” şeirindəki feillərin ifadə etdiyi mənalar diqqəti çəkir:

Əsin, hər tərəfə əsin, küləklər,
Ancaq çiçəkləri aparmayın siz.
Bir də dodaqların pıçıldadığı
“Sevirəm” sözünü qoparmayın siz (91, 19).

Şairənin dil-üslub xüsusiyyətləri ilə bağlı araşdırma və elmi-nəzəri təhlillər göstərir ki, onun dilində səmimi müraciətlər, hiss və həyəcan ifadə edən sözlər fəal mövqeyə malikdir:

Mənim şagirdlərim, mənim sabahım,
Böyük gələcəyə arzularımdır.

Bütün varlığımı mən niyə sayım?
Onlar həm dövlətim, həm də varımdır.

Hər körpə ürəyi çiçəkli bahar,
Gör neçə baharla rastlaşırım mən!
Hər körpə aləmi bir sirli dünya,
Gör neçə dünyaya yanaşırım mən?! (91, 17).

Validə Hüseynovanın dil-üslub xüsusiyyətləri bir daha təsdiq edir ki, əvəzlilər digər leksik-qrammatik vahidlər içərisində yığcamlığı ilə seçilir. Yəqin ki, onların işləkliyi də yığcamlıq xüsusiyyəti ilə bağlıdır.

Validə Hüseynovanın dilindəki faktlar göstərir ki, əvəzliyin funksiyası müxtəlif situasiyalarla bağlıdır və üslub məqamlarından çox asılıdır:

Bitdi tələbəliyim, çatdı son gün, son vida,
Ey institut illərim, artıq sizə əlvida!
Hardan ki qoyunuzuza qədəm qoydum bir zaman,
Məni yola salırsız indi həmin qapıdan.
Ey darıxıb arabir gözlədiyim zəng səsi,
Səslən, həmişə səslən, ancaq elə səslən ki,
Tələbək səsinlə bitib sona yetməsin (91, 16).

Bu əsərdəki ayrılma etiketi (əlvida!), geniş xitab (Ey darıxıb arabir gözlədiyim zəng səsi!), son iki misranın tərkibindəki ritm yaradan təkrarlar şairənin dil-üslub xüsusiyyətlərinə incəlik, hiss, duyğu qatan dil vahidləri kimi yerinə düşmüşdür. Bundan başqa, əsərin dilinin əvəzlilərlə zənginliyi bədi mətnin estetik cəhətdən formalaşmasına xeyli dərəcədə təsir göstərmişdir. Ümumiyyətlə nitqi əvəzliksiz təsəvvür etmək olmaz. Bu intensiv leksik-qrammatik vahidlər dilimizin bəzəyi və estetik qaynağıdır. Araşdırmalar göstərir ki, estetiklik baxımından əvəzliyin bəzi məna növləri, daha dəqiq deyilsə, işarə və sual əvəzliləri digər əvəzlilərdən fərqlənir:

Burda sən qonaqsan, mən ev ziyəsi,

Qal, göz bu torpağı, yaxından tanı.
Gələr qulağına Arazın səsi,
Səndən soruşsalar, Azərbaycanı (91, 14).

Birinci misradakı şəxs əvəzlilikləri hardasa təzadlığı bir qədər artırmağa xidmət edirsə, ikinci misradakı “bu” işarə əvəzliyi fikri dəqiqləşdirir. Məlumdur ki, yazılı nitqdə məntiqi vurğu xəbərdən əvvəlki sözün üzərinə düşür. Birinci misradakı əvəzliliklər həm xəbərdən əvvəl gəldiyinə, həm də qarşılaşdırma bildirdiyindən vurğuludur və bu baxımdan diqqəti çəkir. İşarə və sual əvəzlilikləri isə mətnyaratma prosesindəki fəallığına görə seçilir. Ümumiyyətlə, “işarə və sual əvəzlilikləri ekspressivlik baxımından daha yüksəkdə dayanır. Nitqdə əvəzliyin mənasının açılması üçün onun iştirak etdiyi cümlə və ya misra kifayət eləmir. Bunun üçün ondan əvvəlki cümlə və cümlələr nəzərdən keçirilməlidir. əvəzlik iştirak etdiyi cümlənin mətndəki digər cümlələrlə bağlı olduğunu göstərir. Nitq üçün isə əsas şərt bağlılıqdır” (89, 87):

Onun hüdudu yuox, dərinliyi yox,
Bilmirəm, bir qəlbə sığışır necə?
Arzu dünyamıdır, kainatımıdır?
Onlardan böyükdür arzular, mənəcə.

O, yerdən güc alır, yer övladıdır,
Amma yüksəlməyə çağırır bizi.
Arzu qüvvət verir, arzu dil açır,
Pillədən-pilləyə çağırır bizi (91, 18).

Bu bədii parçadakı əvəzliliklər, xüsusilə də sual əvəzliyi fikrin mənasını gücləndirir.

Validə Hüseynovanın estetik dil örnəkləri göstərir ki, bütün nitq hissələrinin üslub imkanları olsa da, əvəzlik göstərmə vəzifəsinə görə daha çox diqqəti çəkir ki, bu da üslubiyyət üçün maraqlı faktlardandır. Əvəzliyin, xüsusilə də şəxs və işarə əvəzliliklərinin deyktik, yəni göstərmə və işarəetmə

funksiyası daşması onun üslub imkanlarını artırır ki, dilin estetikliyində bu cəhət mühüm rol oynayır.

Validə Hüseynova bir sıra siyasi vəzifələrdə çalışsa da, hər şeydən əvvəl, o, bir şairədir, öz qələmi ilə bədii dilimizə xidmət etmişdir. Bədii dilin özünə xas olan əlamətləri, ilkin olaraq, sözdən istifadə məsələsində özünü göstərir. Bunun üçün söz sənətkarı iki mərhələdə fəaliyyət göstərir:

1. Sözlərin seçilməsində;
2. Sözlərin işlənməsində.

Dilimizdə sözlər çoxdur, lakin bədii dil sözlər içərisində ən uğurlu sözün seçilməsini və işlənməsini tələb edir. Sözsüz ki, dilimizdə bütün söz qrupları bədii dilin ixtiyarındadır. Başqa üslublar üçün yararlı olmayan bütün sözlər bədii dilə daxil ola bilər. Buna görə də, bədii dilin imkanları çox genişdir. “Bədii üslub öz leksikasından üslub zənginliyi tələb edir, ona görə də bədii üslubda omonim, sinonim və antonimlərə geniş yer verilir” (87, 50).

Qoparıb çobanın dodaqlarından
Yayırdag düşünə tütək səsinə.
Bəlkə də hüsnünü oxşamaq üçün
Açır bir gözəlin pəncərəsini (91, 19).

Validə Hüseynovanın dilindəki təkrar sözlərin iştirakı ilə yaranan müxtəlif çümlə üzvləri, əsasən də, zərflilər (onlar içərisində daha çox tərz bildirən zərflilərlə qarşılaşırıq ki, bunlar dilin estetikliyini dərinləşdirən faktlar kimi çox maraqlıdır) diqqəti cəlb edir. Bu mənada, aşağıdakı misralar səciyyəvidir:

Növbədəyəm, durmuşam
Vətənin keşiyində.
Körpələr rahat-rahət
Yatsınlar beşiyində.
Ürəyim iftixarla
Döyünür aram-aram.
Ay ana, axı sən

Yuxunu qoruyuram (91, 12).

Torpağın baş qaldırmış yeni arzularıtək
Təzə göyərən otlar əsirlər titrək-titrək.
Axşam düşür, təbiət uyuyur xumar-xumar,
Payız axşamlarının özgə bir ahəngi var (91, 20).

Budur təbiəti hey qarış-qarış
Gəzib seyr eləyir yenə sənətkar.
Hər gülü, çiçəyi min rəngə salır,
Əlində fırçası, qəlbində bahar (91, 37).

Buradakı “rahat-rahat”, “aram-aram”, “titrək-titrək”, “xumar-xumar”, “qarış-qarış” təkrar sözlərlə formalaşan tərz zərfliləri bədii dilin estetik gözəlliyini, emosionallığını dərinləşdirən sintaktik vahidlərdir.

Bədii dildə bütün sintaktik vahidlərin – söz birləşmələri və cümlələrin, hətta cümlə üzvlərinin üslub imkan və çalarlarını tapmaq mümkündür. Əslində, bu bizim dilimizin məcazlaşma qabiliyyətinə malik olmaq kimi estetik imkanlarından irəli gəlir. Məlumdur ki, türksoylu dilləri, o cümlədən, Azərbaycan dilini dünya dillərindən fərqləndirən məziyyətlərdən biri onların məcazlaşmağa meyilləri ilə bağlıdır. Dilimizdəki sözlərin çoxmənalılıq və məcazlıq xüsusiyyətləri bədii dilin estetikasına xidmət edən vasitələrdən biri kimi diqqəti çəkir.

Ümumiyyətlə, dilimizdə elə sözlərlə qarşılaşmaq mümkündür ki, onlar bir və ya iki yox, daha çox anlamlar daşıya bilir. Dilin estetikliyi isə tələb edir ki, söz sənətkarları həmin anlamlardan ən uyarlısı, ən yerinə düşənini tapıb işlətsin. Bu baxımdan, bədii üslub örnəkləri göstərir ki, sənətkarlar bədii dilə, dilin müxtəlif yaruslarına aid faktlara böyük məsuliyyət vəehtiyatla yanaşdıqda üslubi baxımdan keyfiyyətli nəticələr əldə edə bilirlər. Sözsüz ki, sözlərə fərqli mənə vermək, onları müxtəlif məqam və vəziyyətlərə salmaq,

dil vahidlərinin rəngarəng şəkillərindən faydalanmaq bədii üslubun əsas cəhətlərindəndir. Bəzən bədii dildə elə sözlərə rast gəlirik ki, onlarda hər hansı bir fərqli cəhət, diqqəti çəkən morfoloji əlamət olur. Bu baxımdan, aşağıdakı örnək səciyyəvidir:

Getdi müdirpərəstlər,
Qovluqlar bir-bir doldu.
Baş yazmağa qarışdı,
İş tamam unuduldu (91, 35).

Dilimizdə bir cür yazılan, alınma leksik (sözdüzəldici) - pərəst şəkilçisi vardır və o, bir sıra sözlərin (dostpərəst, millətpərəst, pulpərəst və s.) tərkibində işlənsə də, onun “müdir” sözünə qoşulması fərqli bir əlamətdir və üslub baxımından maraqlıdır.

Beləliklə, “üslub sözün üzərində işləməyi tələb edir. Üslub nitqin estetikasını yaradan bir kateqoriyadır” (89, 51). Bu baxımdan, Validə Hüseynovanın üslub özəllikləri estetik zövq yaratmağa qabildir.

KAMALƏ AĞAYEVANIN DİL VƏ ÜSLUBU

*Mən eli sevməsəm, nankor deyərlər,
Ondan pay aldığı bir ismətim var.
Onsuz taleyimə gülməz səhərlər,
Hər gülən səhərdə bir qismətim var.
Kamalə Ağayeva*

Bədii üslub tarixən qədimliyi və əhatə dairəsinin genişliyi ilə seçilmişdir. Bu üslubda söz sənətkarlarının möhtəşəm əsərləri yaranmış, müəlliflərin bədii dilimizdəki fəallığı üzə çıxmışdır. Qələm əhlinin söz inciləri bu üslub vasitəsilə əsrləri bəzəmiş, nəsilləri valeh etmişdir. Bədii üslubda ədəbi simaların hamısı birləşsə də, onların fərdiliyi, xaslığıaşkarlanmışdır. Bu üslubda qələmini sımayan xanım yazarlardan biri Kamalə Ağayevadır.

Naxçıvan ədəbi mühitinin dil-üslub keyfiyyətlərinin inkişafında rolu və yeri olan Kamalə Ağayeva dilimizin – mənəvi var-dövlətimizin maraqlı faktlarla zənginləşməsində müəyyən qədər xidmət göstərmişdir.

Məlumdur ki, ana dilinin dadı-duzu poetik dildə daha çox üzə çıxmaq imkanına malik olur. Sözüün heç vaxt ölməyən şöhrət və qüdrəti bu dildə daha çox zirvəyə qalxır. Söz öz sehri, sirri ilə bədii dildə cilalanır, yeni məna qatlarının əsrarəngiz gözəlliyini ifadə edir, könüllərə məlhəm olur. Və söz məxsus olduğu xalqın dilində daha çox gözəlləşir, xalqdan deyəndə daha möhtəşəm olur:

Cahan ömr etməyir zamandan ayrı,
Ayların cərgəsi ilə gərəkdir...
İnsan qədəmləri yola gərəkdir.
Eldən yazdığımız elə gərəkdir (5, 31)

Kamalə Ağayeva sözüün meydanına girərək onun sanbalını artırmağa çalışır. Söz, onsuz da, ağır çəkilidir, hörmətli və qüvvətlidir. Onun insanı dağa qaldırmağı da,

dağdan endirməyi də var. Təsadüfi deyildir ki, sözdən istifadə qaydalarını öyrədən natiqlik sənəti qədim Yunanıstanda insanlara 21 yaşına qədər öyrədilirdi. Sözün o qədər dərin qatları vardır ki, o qatlara enmək, oradakı ecazkarlığı duymaq və dilə gətirmək, doğrudan da, böyük səy və bacarıq tələb edir. Xalq şairi S.Vurğun demişdir ki, şerin hikmətində Allahın gücü var. Sözün gücü o zaman çoxalır ki, yazan onun mahiyyətini anlasın, onun sanbalını qoruya bilsin, onu ürəyinin istisi ilə ifadə etsin:

Könüllərə şölə salmaq istəsən,
Sənin öz könlündə şölə kərəkdir (7, 31).

“Bualo “Poeziya sənəti” əsərində belə bir qənaətə gəlmişdir ki, bir zaman meşələrdə təkbaşına gəzib dolanan, heç bir qayda-qanun tanımayan, zorakılığı qanun hesab edən insanın dəyişməsində söz və kəlamların böyük rolu olmuşdur. Doğrudan da, gözəl deyilmiş bir söz dərdlərə məlhəm ola bilər. Kamalə Ağayeva da sözü məqamında deməklə onu gözəlləşdirmək istəyən şairələrimizdəndir. Onun dilində elə faktlar tapmaq mümkündür ki, onlar tamamilə fərqli məqamlarda işlənmişdir:

Gecə də, gündüz də yox rahatlığım,
Meylim nə baharda, nə gülşəndədir.
Mənim rahatlığım, mənim şadlığım
Dünya səadətlə görüşəndədir (6, 22).

Bütün qrammatika müəllifləri feli bağlamanın sintaktik vəzifəsinin zərfliklə məhdudlaşdığını göstərirlər. Lakin Kamalə Ağayevanın dilindəki faktlar təsdiq edir ki, feli bağlama və feli bağlama tərkibi xəbərlilik şəkilsisi qəbul edərək cümlənin xəbəri ola bilər. Yuxarıdakı örnekdə son misranın xəbəri (dünya səadətlə görüşəndədir) belə faktorlardandır. Bundan başqa, qrammatika elminə görə, dilimizdəki işarə əvəzliliklərindən biri – *həmin* (*həmən*) işarə əvəzliyi yalnız sifətin yerində işlənir və bir çox sifətlərdən fərqli olaraq isimləşmir. Lakin Kamalə xanımın dilində bunun əksi ilə qarşılaşırıq. Belə ki, onun

dilində sözügedən əvəzlilik ismin yerində işlənir və bu maraqlı bir üslub faktı kimi meydana çıxır:

Sevdalı halımla mən ki şən
idim, Gülləri sayrışan bir gülşən
idim. Elə bilirdim ki, bənövşən
idim,

Kaş yenə çevrilib həməno laydım (6, 45).

Bu örnekdə başqa bir maraqlı fakt da vardır; dialektlərdən alınan “sayrışmaq” feli ədəbi dil faktı kimi işlənmişdir. Kamalə Ağayeva onu işlətməklə, gözəl bir dialekt faktının ədəbi dildə möhkəmlənməsini əsaslandırılmışdır. Ümumiyyətlə, şairə dilimizin üslub imkanlarından, leksik-qrammatik vahidlərindən elə istifadə edir ki, həm dilimizin poetik səviyyəsinin yüksəkliyini bir daha xatırladır, həm də bu prosesdə onun öz əməyi bilinir, imzası tanınır. “Dil poeziyanın ilkin yaradıcılıq simasıdır. Bədii hadisələrə həqiqi sənət meyarları ilə yanaşmağın birinci şərti dil faktorundan asılıdır. Mükəmməl dil və üslub vərdişlərinə yiyələnmədən söz sənətkarlarının özünü təsdiq etmə qətiyyəti nəticəsiz qalır, təcrübə dönə-dönə sübut etmişdir ki, dil duyumundan məhrum olanların nümunəvi poeziya yaratmaq cəhdləri heç bir səmərə verə bilməz (92, 10). Bu baxımdan, bədii üsluba öz nəgmələrini gətirən K.Ağayeva öz xarakterini də ifadə edə bilir:

Qəlbimi mehr ilə doldurmuşam mən,
Kimsəyə nə həsəd, nə nifrətim var.
Nə bircə çiçəyi soldurmuşam mən,
Nə də soldurmağa bir niyyətim var.

Yaşaram dünyada xoş bir diləklə,
Adi bir daşa da məhəbbətim var.
Ağlaram ürəklə, gülləm ürəklə,
Mənim də belə bir təbiətim var (6, 40).

Qədim zamanlardan indiyə qədər şeir dili öz yığcamlığı

ilə seçilmişdir. Lakin bu yığcamlıqda mənə bolluğu özünü

göstərir. Bu anlamda ifadə imkanlarının çoxluğu da əsas məsələlərdən biridir. Şeir dilini ifadə imkanları ilə təmin edən vasitələr (səs ahəngi, ritm, qafiyə uyğunluğu, sözlərin fərqli ifadəsi və s) baxımından hər bir sənətkarın özəlliyi vardır. Bəzən şeir dilində sözlərin tələffüz variantında verilməsi ədəbi dilin fonetik normasına zidd olsa da, üslubi məqam cəhətdən uğurdur. Yuxarıdakı örnəkdə “gülərəm” sözünün “gülləm” şəklində verilməsi belə faktlardandır. Dilin bütün layları üslub keyfiyyəti yaratmağa qadirdir. Üslubiyyatda adi sözdə həyat həqiqəti, poetik sözdə isə bədili gözəllik və ucalıq vardır. Sözü poetik funksiyası onun bütün tərəvət və yeni mənalarını üzə çıxara bilir. Tənqidçi alim Belinski demişdir: “Şair sözü yüksək və müqəddəs sözdür. Bu sözdə ölməyən əbədi bir şöhrət vardır” (41, 286).

Fikrin təzahürü olan dil onun dərinliyini, xaslığını ifadə edən ən layiqli və tutarlı materialdır. K.Ağayeva bu material içərisindən ən yadda qalanlarını, axıcı və anlaşıqlı olanları seçir ki, onun sözləri bəzən bir həzin nəğmənin melodiyası təsirini bağışlayır:

Kim qələm alanda ələ ilk dəfə
Sənin camalından söz
salmamışdır? Mən də vurğununam,
ey əziz diyar, Səni sevməyənlər
ucalmamışdır.

Vətən! Hər daşında, hər torpağında
Duydum tükənməyən şəriyyəti:
Daha ürəyimdə yer qalmamışdır,
De, haraya yazım məhəbbətini? (7, 33).

Sözün dərinliyi, məna qatları sənətkar qələmi ilə açılır. Bu mənaların təqdimində sənətkarın düşüncə tərzində böyük rol oynayır. Təfəkkür mədəniyyətindən qidalanan sözlər təkcə insanın içindəkiləri deyil, anlayıb düşündüklərini, qiymətləndirib münasibətini bildirdiklərini adi formada ifadə

eləmir, o, söz sənətkarının yaradıcı qüvvəsinin məhsulu kimi

üzə çıxır. Məna və bədiilik baxımdan kamil olan söz forma mükəmməlliyi tələb edir. Söz forma baxımından naqis olarsa, onun əsas mahiyyəti gizli qalar, gözəllik və dərinliyi bilinməz. Sözü açıq və zövqlə təqdim edən ədəbi simalar ondan mənəvi ehtiyac kimi istifadə edirlər. Bu baxımdan, onlarla, yüzlərlə ədəbi sima kimi Kamalə Ağayeva da bu ehtiyacı sözlərlə aradan qaldırır. Onun “Dünyanı qorumaq gərək” şeri ritmə girən sözləri və hər bəndin sonunda “gərək” sözünün təkrarı ilə ürəkdə duyğular oyadır, bir tərəfdən də sanki insanlığın ən zəruri vəzifəsini xatırladan söz nəğməsinə çevrilir:

Torpaq günəş istər, hərarət istər,
İnsan şəfqət istər, məhəbbət istər.
Ömür bir günü də qənimət istər,
Hər günü, hər anı qorumaq gərək!

Sular gül bitirər çöldə, çəməndə,
Otlar cüvələnər şəhlə çəməndə.
Duman da gözəldir yeri gələndə,
O dağı, dumanı qorumaq gərək!

Adi bir daşın da öz dünyası var,
Səhranın nə sakit bir röyası var,
Torpağın yaşamaq təmənnası var,
Bu ülvü mənanı qorumaq gərək! (8, 7).

Hər bir söz ustasının sözləri onun qəlbinin avtobiografiyasıdır. “Poeziya xalqın ürəyidir, bəşəriyyətin qəlbinin tarixidir” deyənlər yanılmayıblar (43, 3). Doğrudan da, poetik dil qəlbin dilidir. Bu dil sənətkardan təkəcə xalqın dilini dərinləndirən bilməyi tələb etmir, o həm də poetik incəlik və mədəniyyət təmənnasındadır. Fikirlərini sözlərdə əyaniləşdirən K. Ağayeva bəzən suallar qarşısında qalır, onlara cavab axtarır:

Günəş ziyadan ayrılmaz,
Dağlar qayadan ayrılmaz,

Ulduz səmadan ayrılmaz,
Bu yerlər niyə ayrıdır? (8, 11-12).

Məni görməyəndə yarım usanır,
Bulağa aşına olur, neyləyim?
Könlüm gözümə də onu qısqanır,
Sulara əksini salır, neyləyim? (6, 63).

“Könlün gözə qısqanmağı” üslub baxımından uğurlu ifadələrdəndir.

Kamalə Aöayevanın hər bəndi bir bayatını xatırladan “Dağlar, sənin nəyin var?” şərinə xitabın işlənmə imkanlarının mahiyyətini göstərən faktlar dilimizdə adi bir səsin, hecanın da üslub məziyyətinə malik olduğunu təsdiq edir. Şairə bulaqları dağların göz yaşsı hesab edir və düşünür ki, onların da ürəyi var. Axı ürəyi olanlar ağlaya bilirlər. Burada nəğməkar şairimiz M.Müşfiq yada düşür: *Gözdən yaş çıxarmı ürək yanmasa?*

Qayalar sirdəşindir,
Dağlar, cah-cəlalın var,
Cığırılar yaddəşindir.
Səhərlə vüsalın var.

Sənin də ürəyin var, –
Şairtək düşünürsən, –
Bulaqlar göz yaşındır.
Əbədi xəyalın var. (6, 36).

Kamalə Ağayeva sözlərin bədii həyatını canlandıraraq, həm də bu həyatın davam edəcəyinə, bitib tükənməyəcəyinə inandırır. Çünki poetik dil belə bir qüdrətə malikdir. Bu dil min illərdir yaşayır, təzələşir, nə qədər işlənsə də, mənalara açılib qurtarmır. Onu canlandırdıqca sirli dünyasına daha böyük maraq oyanır. Sənətkar qələmində nitqin axarına düşən sözlər hər dəfə yeni cazibə qazanır və ondan doymaq olmur. Onlardan gələn hikmət düşüncələrə sövq edir, bəzən atalar sözləri kimi

tərbiyəedici gücü ilə insanlıq duyğularını gücləndirir. Bu baxımdan, K.Ağayevanın aforizm səviyyəsində deyilmiş sözləri diqqəti cəlb edir:

Ləyaqət səddini adlayan hissələr
Cinayət törədən, xəcalət elər (6, 139).

Ülfət dünyasında ilqar yaranır,
Dağ uca olanda vüqar yaranır (7, 3).

Bülbülün nəğməsi gülə gərəkdir (7, 31).

Gecə ötməyincə gündüz gələrmi? (7, 25).

Köksüz palıdı da yaşatmır zaman (5, 29).

Elə zəhmət özü ziynət deyilmi?
Dünya zəhmət ilə cənnət deyilmi? (6, 71).

Məhəbbət ömürlər qənimətidir,
O, paklıq, doğruluq əlamətidir (6, 72).

Düşünüb danışar ağılı olanlar (6, 80).

Sevda dedikləri bir səadətdir,
Layiq olduğuna o da qismətdir (6, 86).

Heyhat! Zərgər bilər zərin qədrini,
Naşı bilməz min gövhərin qədrini (6, 86).

Dil açıb özünə zər deyirsə zər,
Ona da qiymətsiz bir şey deyirlər (6, 87).

Pay alanın deyil, pay verənidir (6, 92).

Yaxşını gizlətmək, mənəcə, əbəstdir,
Əgər gizlidirsə, deməli, pisdir (6, 95).

Gözlərdə oxunur insan əməli (6, 97) və s.

Bütün bunlardan başqa, Kamalə Ağayevanın dilindəki *gələcək ünvanlı arzu, ömrün dastanı, üç ürəkli nəğməkar, eşqin insanı, mavi gəmi, məhəbbətli nifrət, yalanın mükafatı, bütün dünyanın qəhrəmanı, günəşi yatmayan gələcək, eşqin heykəli, məhəbbətin qanunları, həyatın səsi, vicdan məhkəməsi, ünvansız məkan, ağsaçlı tarix, dilsiz əsrlər, zəhmət əsəri, vüqarlanmaq, ulduzlanan sinə, köniül töhfəsi, ismət qayası, zəhmətlə bəzənmək, el nifrəti, köniüllər kəhkəşanı, xəzan sahillər, ölüm nidalı söz, vətən töhfələri, şeirləşən nur ümmanı, söz güliüstü, eşq imtahanı, söz mənzərəsi, kamalın əsrlər yaran sürəti, kədərini xoş gəlməyi, göllərin göy işığı, sevda otağı, məhəbbət gülü, söz çəmənliyi, məhəbbət yağışları, zəhmət çölləri, qədimlik sərgisi, dostluq bağı, söz görüşü, musiqi asımanı, məhəbbət dili, şair ədalı, mehrin qələmi, səməvi boy, qəm bayrağı, həyat qanunu, sevda dünyası, ismət bəzəyi, paxıllanmaq, əxlaq xəstəliyi, böhtan çanağı, dastanlar qaynağı, yaşamaq təmənnası* və s. kimi uğurlu söz və ifadələr dil-üslub keyfiyyətləri baxımından bədii dilimizi zənginləşdirən faktlardandır.

ƏBÜLFƏZ MUXTAROĞLUNUN DİL-ÜSLUB ÖZƏLLİKLƏRİ

Azərbaycan ədəbi dili qədim zamanlardan başlayaraq maraqlı inkişaf yolu keçmiş, söz sənətkarlarının fəaliyyəti nəticəsində söz, ifadə, üslub baxımından xeyli zənginləşdirilmişdir. Ümumiyyətlə, ədəbi dili, xüsusilə də bədii dili söz sənətkarları olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Bu baxımdan, Azərbaycan sənətkarlarının xidməti ölçüyəgəlməzdir. Müxtəlif tarixi dövrlərdə söz sənətinə yeni-yeni incilər bəxş edən ədəbi simaların diqqətiçəkər dil faktları ədəbi dilimizin üslub gözəlliyini şərtləndirən mənəvi sərvətimizdir.

Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında Naxçıvan ədəbi mühitinin də müəyyən dərəcədə rolu və yeri vardır. Azərbaycan ədəbiyyatının ayrılmaz tərkib hissəsi olan bu mühit Azərbaycan söz sənətinə dəyərli ədəbi simalar bəxş etmişdir. Söz bayrağını uca tutan, Naxçıvanın söz qalasına daş qoyan böyük şairlər ordusu nəsilbənəsil davam edir. Bu baxımdan, şair Əbülfəz Muxtaroğlunun da dil-üslub xüsusiyyətləri, söz demək bacarığı diqqəti çəkir.

Əbülfəz Muxtaroğlunun poetik yaradıcılığı, söz-ifadə zənginliyi çoxlarının marağına səbəb olmuş və bu haqda mənəli və yaddaqalan fikirlər irəli sürülmüşdür. Onun haqqında Yavuz Axundlu, İsa Həbibbəyli, Bəkir Nəbiyev, Məhərrəm Cəfərli, Kamran Əliyev, Cəlal Qasimov və başqa alimlər, bir sıra ziyalılar, şairin qələm dostları bir-birindən gözəl, səmimi ürək sözləri söyləmiş, şairin şəxsiyyəti, yaradıcılığı, poetik bacarığı, əsərlərinin mövzu dairəsi ilə bağlı mülahizələrini qeyd etmişlər.

Haqq aşkardır, sevməyibdir haqq qımı,
Görür kimsə kimin kəsir haqqını.
Əbülfəz də aramaqda haqqını,
Ulu tanrım, yetir onu haqqına (144, 21) –

deyən şair haqq adamıdır, həqiqi vətəndaş və vətənpərvərdir. Onun poeziyası xalq dilindən qidalanıb, ürəkdənməyən. Sözləri işlətməkdə, onların incə və fərqli anlam və məqamlarından istifadə prosesində, xalq danışıqı elementlərinin yazılı ədəbi dilə gətirilməsində, arxaik plana keçmiş leksik vahidlərin üslub məziyyətini tamamlayan material kimi işlədilməsində, dialekt faktlarının bədii üslubda yerinin və rolunun müəyyənləşdirilməsində şair Əbülfəz Muxtaroğlunun dil və üslub xüsusiyyətləri maraqlı faktlarla doludur.

Əbülfəz Muxtaroğlu Azərbaycan sənətkarlarının 1960-cı illər nəslinə məxsus olan şairlərdəndir. O, səmimi, inandırıcı və düşündürücü dili ilə seçilən sənətkarlardan biri kimi diqqəti çəkir. 1997-ci ildə onun ilk şeir kitabına ön söz yazan Məhərrəm Cəfərlinin aşağıdakı fikirləri Əbülfəz Muxtaroğlunun şairliyini və xarakterini ifadə edir: “Ötən dövr ərzində Əbülfəz misradan-misraya, şeirdən-şerə püxtələşmiş, az yazan, amma poetik sözün qədrini-qiyətini bilən, orijinal duyum və deyim tərzinə malik olan bir qələm əhli kimi tanınmışdır. Xarakterindəki təkmin və səmimiyyət, sadəlik və saflıq Əbülfəzin şeirlərinə də həpmiş, onun sənətində təbliğ etdiyi mənəvi amallar, ideallar şairin şəxsiyyətində də bariz ifadə olunmuşdur” (47, 3).

Əbülfəz Muxtaroğlunun dil-üslub xüsusiyyətlərində maraqlı fakt və məqamlar onun dilinin orijinallığını, səmimiliyini, xalq dilindən yetəri qədər faydalandığını və ona bağlılığını göstərir. Məsələn, onun “Naxçıvan” adlı şerindəki aşağıdakı misralarda fərqli göstərici iolə qarşılaşırıq:

Sən Ayla, Günəşlə yaşdaşmısanmı,

Tarix dərəsindən görsənmir yaşın (144, 14).

Burada birinci misrada bir söz daxilində iki eyni ədatın – *mı*⁴ sual ədatının işlənməsi diqqəti çəkən cəhətlərdəndir.

Əbülfəz Muxtaroğlunun elə bir əsəri yoxdur ki, orada xalq dilinin şirinliyi, istiliyi duyulmasın.

Bir xalıdır Biçənəyin meşəsi,
Simfonya yaradır quşların səsi.
Qədim Naxçıvanın dilbər guşəsi
Nə dönmüsən gülistana, Şahbuzum (144, 15).

Bədii üslubda bənzətmə, mübaliğə, simvol, təkrir və s. işlənməsi təbii proseslərdəndir. Əbülfəz Muxtaroğlunun bənzətmələri özünə xasdır. Bu baxımdan, aşağıdakı misralar səciyyəvidir:

Otların üstünə şəh damlası yox,
Elə bil, mirvari səpələnibdir (144, 17).

Qızların örtüyü şala bənzəyir,
Kənardan baxanda çətri güllərin (144, 17).

Papaq aparırmı vüqarlı qartal
Atını bu dağdan o dağa çapır.
Dəcəl uşaqlartək hərdən şimşəklər
Göylərin bağrına fişənglər atır (144, 22).

Əbülfəz Muxtaroğlu təbiət hadisələrindən şimşək çaxmasını öz şair duyğuları ilə “göylərin bağrına fişəng atmaq” kimi qələmə verir. Qar talalarının səhər küləyi ilə səpələnməsini onun qövsi-qüzehdən təbrik göndərməsi kimi düşünülməsi, “qədəhi ləçəkdən olan gül-çiçəyin şəhdən badə qaldırması” Əbülfəz Muxtaroğlunun dilinə məxsusdur. Onun poeziyasında buludların boşalması – yağış yağması toy günü gəlinin başına tökülən “şirinlik” hesab edilir:

Təbriklər göndərir qar talaları
Səhər küləyilə qövsi-qüzehdən.
Badələr qaldırır güllər, çiçəklər
Qədəhi ləçəkdən, badəsi şəhdən (144, 23).

“Gəlin gəlir” – deyə səslənir göylər,
Şehli dumanlar da aşağı çökür.
Açıb ətəyini dolan buludlar

Gəlinin başına “şirinlik” tökür (144, 23).

Lüğətlərimizdə “al” omonim sözü həm sifət olaraq qırmızı rəngin sinonimi kimi, həm də feil kimi işlənir. Əbülfəz Muxtaroglunun dilində bu söz fəal leksikaya daxildir və maraqlı məqamlardan biri budur ki, həmin leksik-qrammatik vahid mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənərək isimləşmişdir:

Qayaların xınasımı
Ayağının alı, kəklik?
Sandım, qəsdən döydürməsən
Dimdiyinə xalı, kəklik (144, 24).

Həmin şeirdə diqqəti çəkən faktlardan biri “cığa” sözüdür:

Cığaların rəngbərəngdir,
Kim deyər bu nə bəzəkdir!
De, sənsiz nəyə gərəkdir
Bu dağların yalı, kəklik (139, 24).

“Cığa” XX yüzilin yarısına qədər dilimizdə işlənmiş, hazırda işləkliyini itirmişdir. Bu söz M.Müşfiqin də dilində işlənmişdir.

Əbülfəz Muxtaroglunun dilində dialektlərin maraqlı üslub məqamları vardır.

Payız gülü ömrü gödək
Çobanlara əl edərək
Getmə - deyər yaşıl *güzdək*
El arana qayıdanda (144, 26).

Bu dəhşətdən daş oyandı,
Göy *güzdək* qana boyandı,
Tofiqin nəbzi dayandı,
Dağlar, söylə, bu nə dağdı?! (144, s. 48).

Örneklerdeki “güzdək” Naxçıvan dialektlərinə məxsus olan sözdür. Mənası “payızda yeni göyərən otluq” deməkdir. Bu sözün tərkibindəki əvvəllər “payız” sözünün sinonimi olan “güz” hazırda arxaik leksikaya daxil olan dil vahidlərindəndir.

Açıq dəstərxandır hər yastan, hər gəz,
Şiş kabab, bozartma soyumurmu bəs?
Şərəfinə sağlıq deyir Əbülfəz

Badə qaldırmağa niyə gəlmədin? (144, 58).

Örnəkdəki “dəstərxan”, “yastan”, “gəz” sözləri marqlı dialektlərdəndir. Şeirdə “dağların bəhəri açıq dəstərxana bənzədilir, “yastan” və “gəz” sözləri yerində daşdığı mənada işlənmişdir. Həm də bu sözləri şerə gətirməklə dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə, dildə özləşmə hallarının artmasına xidmət etmişdir” (58, 117).

Ehtiyac çoxunu yalaq etsə də,
Çim kəsib, ot yolub, alağ etsə də,
Göy söyüdə min cür calağ etsə də,
Bağçası gül açıb güllənmir, şair,
Dilənir professor, dillənmir, şair! (144, 55).

Təzələyə bilmir üst-başını o,
Satıb əşyasını, daş-qaşını o,
Görür “gözü çıxan qardaşını” o,
Həbsxana küncünəhellənmir, şair,
Dilənir professor, dillənmir, şair (144, 57).

Nümunələrdəki “çim” və “hellənmək” sözləri üslub keyfiyyəti baxımından maraqlı dialektlərdəndir.

Azərbaycan ədəbi dilinin bədii üslubunda dialekt və şivələrin işlənməsinə imkan vermək əhəmiyyətli cəhətlərdən biridir. Bədii üslubun leksikasında köhnəlmiş sözlər və dialekt örnəkləri müxtəlif tarixi mərhələlərdə dilimizin vəziyyəti, özəllikləri haqqında müəyyən təsəvvür yarada bilir.

Bədii üslubda dialekt faktlarının böyük əhəmiyyəti həmişə dəyərləndirilmişdir. Bundan başqa, dildə ümumtürk dili ötnəklərinin, dilimizin inkişaf səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsində dialektlər mühüm rol oynayır.

Xəstə canım dərd-dərmanla gecələr,
Qəm *heşanım* tez toplayar, gec ələr,

Çoxlarını qara basar gecələr,
Gündüz-günortada qaralar məni (144, 64).

“Heşan” da Naxçıvan dialektinə məxsus olan maraqlı sözlərdəndir. Döyülüb bir yerə toplanmış, lakin çör-çöpdən təmizlənməmiş taxıla “heşan” deyilir.

Qəzəb qılıncını yaxşı ovxarlat,
Xəncər, bıçaq, *gorda* səsləyir bizi (144, 37).

Örnəkdəki “gorda” sözü Naxçıvan dialektləri sırasına daxil olaraq “kəsici alət” – böyük bıçaq anlamında işlənən leksik dialektlərdəndir.

Bəlkə incimisən dilimdən mənim?
Ətir duymadınmı gülümdən mənim?
Qovulur sonalar gölümdən mənim
Hay-havar salmağa niyə gəlmədin? (144, 57).

Dilimizdəki leksik-qrammatik vahidlər arasında “haray” sözü də vardır. Lakin Əbülfəz Muxtaroglunun dilində bu söz anlamında xalq dilində işlənən “havar” sözü diqqəti çəkir.

Neyləmişəm yada sala?!
Bir cığırım, izim qala.
Qar saxlayan quzey,
tala Tillər məni
soruşdumu?

Ot çalımı başlar haçan
Göz oxşayan, könül açan
–Kərənti ağzından qaçan
Cillər məni soruşdumu? (145, 136).

Yuxarıdakı misralarda seçilən “tillər”, və “cillər” sözü dialekt faktlarıdır. Til dağın başından ayağına qədər selin, suyun açdığı şırımdır. “Cil” sözünü də hər adam işləndiyi yerinə görə aydınlaşdırı bilmir. Lakin dağ kəndlərində kərənti ilə cil ot biçənlər bu işin çətinliyin, cil otların çox vaxt kərənti ağzından yayındığını çox yaxşı bilirlər” (58, 117.).

Əbülfəz Muxtaroglunun dilində maraqlı xüsusiyyətlərdən

biri də sözlərin tələffüz variantından istifadədir.

Keçdim qapınızın önündən yüz yol,
Gözəl, səni *görəmmədim*,
darıxdım. Saçlarını xəyalıma
gətirdim,
İpək idi, *hörəmmədim*, darıxdım (146, 31).
Mərmər sinə, lələ yanaq, ağ buxaq,
Əlim yetməz: çox uzaqdı bu tac-taxt.
Ağlım deyir: Bu sevdanı, gəl, burax!
Ürəyimdən *dönəmmədim*, darıxdım (146, 31).

Çağdaş Azərbaycan dilində mürəkkəb-tərkibi feillərin bir qrupu “bilmək” felinin köməyi ilə düzəlir. Əvvəlki qrammatika kitablarında “felin bacarıq şəkli” termini var idi və “bilmək” felinin iştirakı ilə düzələn feillər bacarıq şəkli hesab edilirdi. Lakin hazırda felin şəkilləri içərisində belə bir şəkil yoxdur. Tələffüzdə, yuxarıdakı örnəkdən də görüldüyü kimi, iki sözdən ibarət olan həmin tərkibi feillər (keçə bilmirəm, hörə bilmədim, dönə bilmədim) bir söz kimi deyilir. Danışq faktı olan bu sözlərdə ikinci sözün – “bilmək” felinin ilk hecası düşür və onun yerinə *-ma²* inkar şəkilçisinin təsiri ilə *msamiti* keçir, beləliklə də, iki söz əvəzinə bir söz alınır.

Əbülfəz Muxtaroğlunun dilində maraqlı təsvir və ifadə vasitələrindən geniş istifadə olunur. Onlardan biri də sinekdoxadır. Məlumdur ki, sinekdoxada bir sözlə bütöv bir anlayış və ya şəxs bildirilir. Şairin dilində bu anlamda “sarı” sözü “rus siyasətçiləri”, “dığa” sözü isə “erməni qəsbkarları” mənasında işlənmişdir. Məsələn:

Sarılar tökdükcə nahaq qanları,
Təbəssüm bürüyür alçaq “yanlar”ı,
Haray, kainatın mərd insanları,
Toplara tutulub şəhərim mənim (144, 34).

Başımıza nə gəlmədi *sarıdan*,
Qovduq darvazadan, aşdı barıdan,
Yalvarmaqla donuz çıxılmaz darıdan,

Götür, qardaş, gəl, tüfəngi, vaxtıdır,

“Cəngi” çalın, bu gün “cəngi” vaxtıdır (144, 35).

Əfqanı əfqana əzdirən *sarı*,
Muradın başını kəsdirən *sarı*,
Daşnağı Şuşada əzdirən *sarı*,
Dostu düşməninə seçən qardaşım,
Allah, Məhəmməd de, çeçen qardaşım (144, 45).

Bir el məsəlini sən elə sırğa,
Boz eşşək harada batsa palçığa,
Bir daha oradan getməz, ay *diğa* (144, 47).

Əbülfəz Muxtaroğlunun dilində onun özünə xas olan bir sıra maraqlı ifadələr vardır. “... Bəzi bədbinlik notlarına baxmayaraq, Əbülfəz müəllim nikbin şairdir, rastlaşdığı əzab-əziyyətlər, ağrı-acılar onu ruhdan salmır, ilhamı asta-asta söz göyərdir” (47, 10). Bu baxımdan, “tarzən bulaqlar”, “məhəbbət oğrusu”, “ingilis fəndi”, “özgələrə aş olmaq” və s. kimi ifadələr diqqəti çəkir.

Şairin dilində bədiilik yaradan və bədiiliyi dərinləşdirən bir çox vasitələr vardır. “Əbülfəz Muxtaroğlunun bədi yaradıcılığının təsvir və ifadə vasitələrinə yaradıcı münasibətin onun əsərlərində poetik konkretiyə nail olduğunu görürük” (75, 81).

Əbülfəz Muxtaroğlunun poeziyasında xalqımızın dilində uzun yüzilliklər, minilliklər boyu işlənən deyimlər və atalar sözlərindən məharətlə istifadə olunmuşdur. Bu baxımdan, aşağıdakı örnəklər səciyyəvidir:

Qocanı, cavanı sarsıtmayır qış,
“Öldü var, döndü yox” bu səsə alqış (144, 45).

Deyiblər: “Elçisi gülüm olanın
Başına hər zaman külüm olubdur” (144, 49).

Pozsan dostla
etibarı, Tanrı əldən
alar varı, Sonra istər
ağla-zarı

Tökülən qab dolmur, qardaş! (144, s. 65).

Belə nümunələrdən başqa, Əbülfəz Muxtaroğlunun dilində onun özünə xas olan hikmətli ifadələr də diqqəti çəkir:

Ağılsız başları başçı olanın
Qisməti qaçqınlıq, ölüm olubdur (144, 49).

Səbirli, dözümlü, mətindir bu xalq,
Boğacaq nahaq qan tökən kəsləri,
Gözdən salacaqdır, geci-tezi var,
Közü öz önünə çəkən kəsləri.

Xalqı dinləməyən, onu duymayan
Bu xalqın adından danışa bilməz.
Quru saman üstə benzin də töksən,
Ocaqda od yoxsa, alışa bilməz! (144, 50).

Şam işıq saçarmı yanmasa özü?
Hər kəs öz önünə çəkməsin közü,
Dəqiq tərəzidir bu elin gözü.
Əyrini əyməsə düzümüz bizim,
Silinər həyatdan izimiz bizim!

Bunu yaxşı bilir arif olanlar,
Gerçəyin içində itər yalanlar,
Kim görüb göyərüb bitər yalanlar?!
Tutmasa əməllə sözümüz bizim,
Silinər həyatdan izimiz bizim! (144, 53).

Əbülfəz Muxtaroğlunun dilində bəzən vulqar sözlər də işlənir. Bu sözlər şairin qəzəbinin yönəldiyi və tənqid etdiyi obyektin mənfiliyini göstərir. Məsələn, şairin “Aqanbekyana

məktub” əsərində ata-baba torpaqlarımızı işğal etmiş erməni

siyasətçilərinə ünvanlanmış söyüş xarakterli kobud sözlərlə qarşılaşırıq:

Çoxunun gözünə girə bilərdən,
Parisdə, Londonda hürə bilərsən,
Qulağının dalın görə bilərsən,
Amma Qarabağı görə bilməzsən (144, 46)

Əbülfəz Muxtaroğlunun dilində təbiət və cəmiyyət vəhdət təşkil edir. “Əbülfəz müəllim poetik bir dillə sübut etməyə çalışır ki, harmoniyanın pozulması əvvəlcəözünü mənəviyyatda, əxlaqda və sözdə göstərəndən sonra o, öz coğrafi hüdudlarını daha da genişləndirmək məkanını dəyişir, təbiətə və cəmiyyətə keçir” (75, 29).

Şairin dilində köhnəlmiş sözlərin də özünəməxsus üslub keyfiyyətləri vardır. Bu baxımdan, “suç” (günah), “təknə” (çörək qabı), “cələ” (tələ) və s. arxaikləşmiş sözlər diqqəti çəkir.

Bilməm, *suçum* nədir? Xeyir yad etməz,
Şər düşüb arxamca qaralar məni.
Yağı rəva bilməz, bunu yad etməz;
Ağ gün dəftərindən qaralar məni.

Un yoxdursa, çörək gəzmə *təknədən*,
Dəyirmanı qınayırıq tək nədən?
Dəyirmançı suyu sovsa dəhnədən
Dəyirmanın işləməyə haqqı nə? (144, 66).

Bir körpə cüyürü gördüm tələdə,
Dən axtaran gözəl kəklik *cələdə*.
Hansı namərd toxum səpib, hələ də
Ağ ölümlü lələ-zəmi çoxaldı (144, 73).

“Suç” sözü klassik poeziyamızda, yazılı abidələrimizdə, o cümlədən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində bol-bol işlənmişdir. Qədim zamanlardan XX yüzilin əvvəli də daxil

olmaqla bizim dilimizdə də aktiv olmuşdur. Sonralar dilimizin aktiv leksikasını tərk etmişdir.

“Təknə” sözü də tarixi qrammatikamızda çox işlənən, indi isə dilimizdən çıxaraq bəzi dialektlərdə qalan leksik-qrammatik vahidlərdəndir.

“Cələ” sözü nağıllarımızda və digər folklor örnəklərində öz izini qoruyub saxlayır. Bu, qamış və otlardan toxunmuş tələ deməkdir. “Yetim İbrahimın nağılı”nda da həm İbrahimin, həm də onun atasının ova gedərkən istifadə etdiyi alətlərdəndir.

Əbülfəz Muxtaroğlunun əsərlərində Salvartı Qayagəlinin boynuna güldən, çiçəkdən hördüyü gəlin çələngi salır, üzünə göldən zər haşiyəli bir ayna tutur. Onun pəeziyasında dilə, xalqa, elə, suya, torpağa and var. “Əbülfəz çox yazmır, şeir xatirinə qələmə qurşanmır. Qələmə qurşananların çoxaldığı, Məmməd Araz demişkən, şeir yazmağın pəpiros çəkməkdən asan göründüyü bir zamanda yaddaqalan, başqalarının yazdıqlarından seçilən, diqqəti çəkən əsərlər yaratmaq, əlbəttə, çox çətinidir. Elə bu çətinliyi duyduğundandır ki, Ə.Muxtaroğlu öz ilham köhlənini zorla səyirtmir, asta-asta, həzin-həzin öz nəğmələrini qoşur. Elə nəğmələr ki, tez bir zamanda oxucuların qəlbinə yol tapır” (48, 56).

Ağlım yenə ürəyimə allandı,

Vuruldum bir yeniyetmə gözələ.

Nəfəs dəydi, gül yanaqlar allandı,

Gördüm, vallah, düşməz belə göz ələ (146, 26).

Ağılla ürəyin bir olmaması bir çox şairlərin qələmində əks olunub. Xalq şairi Rəsul Rza deyirdi ki:

Anladım, ağlımış səni unudan,

Qəlbimin bu işdən yoxmuş xəbəri.

Bu fikir Əbülfəz Muxtaroğlunun qələmində özünəxas şəkildə əks olunmuşdur.

Əbülfəz Muxtaroğlunun əsərlərində bir nisgil var – vətənin yetərinə öyrənilməməsi fikri. O narahatdır ki, tarix

hələ də tam şəkildə oxunmayıb. Bunu o, Qarnıyarıq adlı qədim yaşayış məskəninin adını çəkməklə bildirir:

Biz nə vaxtdan sənlə yarıq? –
Yaxşı bilir Qarnıyarıq.
Oxunmamış qədim tarix,
Oğul istər sökə-tökə,
Plov təpə, Plov təpə (146, 93).

Əbülfəz Muxtaroğlunun dilində insanın qəlbini titrədən hisslərlə dolu misralar, misralardakı bölgülər, ritmlər onların axıcılığına səbəb olur.

Ömürdən külək tək ötən gəncliyim,
Bir daha tapılmaz itən gəncliyim.
Saçımda qırovtək bitən gəncliyim
Məni qocalığa atanda gəldin (146, 28).

Əbülfəz Muxtaroğlunun başqa bir nigarançılığı da var. O düşünür ki, həyatda qalacaq izi yoxdur:

İmtahan eylədim, özüm özümü,
Görmədim həyatda qalan izimi,
Dedim, bəlkə bu bir-iki sözüüm
Dostlar yaddaşında saxlar, hayıfdı (144, 68).

Doğrudan da , hayıfdır ki, belə mənalı misra və fikirlər unudulsun. Lakin Əbülfəz müəllim sözlərdən o qədər iz qoyur ki...onlardan nəinki biri, ikisi, hətta çoxu yaddaşlarda yaşayacaq, Azərbaycan ədəbi dili tarixində qalacaq, dilimizə bəzək vuracaq.

Bu dünyadan var aparən de kimdir,
İnsan var: var üçün əsim-əsimdir,
Ad yaşadan bir möhürbənd bəsimdir –
Möhür, salamat qal, qol salamat qal (144, 69).

Bu misraların müəllifi maraqlı dili, üslub keyfiyyət və məziyyətləri ilə seçilir. Şairin dili çağdaş poetik dilin maraqlı bir örnəyidir. Azərbaycan nitq mədəniyyətinin inkişafında, bədii dilin zənginləşməsində şairin açdığı cığır özünə xasdır.

Əbülfəz Muxtaroğlunun təbiəti kimi sakit və asta, şirin deyim tərz, demək olar ki, bütün əsərlərində özünü göstərir.

Susuz saxlamısan suda,
İmtahandı, bəlkə, bu da.
Ey məni yaradan xuda,
Nə keçib Səndən keçibdir,

Mənimki məndən keçibdir (146, 19) –

deyən Əbülfəz Muxtaroğlu bəzən ümitsizliyə qapılır, küskün olur. Lakin o, mahiyyətə həyatı anlayan, ondan zövq almağı bacaran, çoxlu dostlara malik bir ziyalıdır. Təbiəti və cəmiyyəti sevən, onun hadisələrindən baş çıxarmağı bacaran, bu hadisələrə, insanlara laqeyd qalmağı bacarmayan şairin söz dünyası geniş, söz yaddaşı möhkəmdir. Onun sözlərin ən dərin mənalarına nüfuz etməsi ilə yanaşı, onlara özünün də yeni anlam vermək qabiliyyəti vardır.

Azərbaycan bədii-poetik dil gülüstanına asta-asta güllər əkən Əbülfəz Muxtaroğlunun işlətdiyi sözlərin yaranma tarixi bəlli olmasa da, qədimliyi ilə adamı heyrətdə saxlasa da, şairin qələmi ilə düşdüyü məqam yenidir, diqqətiçəkəndir, tərəvətlidir. Azərbaycan poetik dilinin, bədii üslubunun inkişaf və zənginləşməsində Əbülfəz Muxtaroğlununda müəyyən qədər mövqeyi vardır

VAQIF MƏMMƏDOVUN DİL-ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ

*Öz sözümlü misralarla dedim mən
Vaqif Məmmədov*

Dünyanın söz deyənləri çoxdur. Sözüün də meydanı genişdir. Bu meydanda at səyirdən çox olub. Kiminin atı büdrəyib meydandan çıxıb, kiminin atı baş sallayıb ağır-ağır, yorğa gedib, kimininki şahə qalxıb daha geniş meydana yiyələnib. Nəticədə o meydana girənlərinhamısı söz adlı sirlə, sehrli aləmə düşüb. Azərbaycan xalqının söz mülkü uca, geniş və möhtəşəmdir. Əlinə qələm alanların hərəsi bu mülkə bir daş qoyub. Hərə sözə bir cür yanaşib: kimisi onun hikmət xəzinəsi, kimisi sirləri açan, kimisi mənəviləri ifadə etmə vasitəsi hesab edib. Söz sultanlarından olan Füzuli ona “ehya verməyi” tövsiyə edib, Məmməd Araz təəssüf edib ki, “biz sözə ehya verə bilmədik”. Həm də deyib ki:

Söz meydanım bu Muğandı, bu Mildə,
Mənəm şerim atalıdır, min ildi (135, I, 210).

Mikayıl Müşfiq deyirdi ki:

Ey bizim dünyanın söz deyənləri,
Ruhun dodağına tutun neyləri (148, 29).

Azərbaycanın “dəniz şairi”, “təbiət şairi” Nəbi Xəzri düşünürdü ki:

Söz ucaldar bu cahanda insanı,
Əzizləyər bu cahan da insanı.
Vaxt olar ki, bircə anda insanı
Əlli ilin hörmətindən salar söz (151, I, 11).

Sözə necə qiymət verməsindən asılı olmayaraq qələm sahiblərinin hamısı ondan faydalanıb. Söz keçmişdə də dəyərli idi, indi də qiymətlidir. Xalqımızın söz deyənləri çoxdur. Bunun üçün zəngin dilimiz istənilən qədər material verə bilər. “...Hər hansı xalqın dili onun fikri deməkdir. Həmin o xalqın

ümumi ictimai-iqtisadi tərəqqisindən asılı olaraq onun şüuru, təfəkkürü nə dərəcədə isə, dili də o dərəcədə olur” (101, 89).

Azərbaycan ədəbi mühiti zəngin və tarixən qədimdir və onun söz estafeti nəsəlbənəsil davam edir. Bu ədəbi mühit ayrı-ayrı bölgələrin ədəbi mühitləri ilə bütövləşir. Həm ədəbiyyatımıza, həm də ədəbi dilimizə xidmət edən Naxçıvan ədəbi mühitində də söz demək bacarığına malik olanlar çox olub və indi də vardır. Onlardan biri də Vaqif Məmmədovdur. O deyir ki: “Söz var açıb deyir, söz var, danıram”. Sözü poetik dilində “yarpaqlar nisgildən ağlayır”, “ağaclar ruhları saxlayır”:

Şehmi, göz yaşımı axan, süzülən?
Yarpaqlar nisgildən ağlayır, bəlkə?
Sibir tayqasında səf-səf düzülən
Ağaclar ruhları saxlayır bəlkə?(139, 11).

Vaqif Məmmədovun dilində sözlər şairin qələminə xas olan bir axıcılıqla süzülür. Oxucuya elə gəlir ki, həzin bir nəغمə oxunur. Şairin misralarındakı bölgülər sistemlidir və düzgünlüyü ilə diqqəti çəkir. Həmin misralarda şairin öz səsi eşidilir, öz nəfəsi duyulur.

Ər əməllər kişiləri ər etdi,
Ürəklərdə yaşamağa yer etdi.
Qış günündə şaxtanı da ər itdi
Ərdəhanda Vahabzadə küçəsi (139, 19).

Vaqif Məmmədovun dilində sözlərin sıralanması diqqəti çəkir. Sözlər elə sıralanır ki, ritm əmələ gətirir və beləliklə də bədii dilin obrazlılıq səviyyəsi çoxalır. Bu, şairin dil-üslub özəlliklərindən biri kimi diqqəti çəkir:

Sevgimizi dəre boyu sərməyə,
Bağçacıqdan tər çiçəklər dərməyə.
Teymur-bəyat qalasını görməyə
Şəhriyar da gəlib, biz də gəlmişik (139, 15).

Ümumiyyətlə, ritm Vaqif Məmmədovun poeziyasında diqqəti çəkən fonetik obrazlılıqdır. “Əsərin oxucuya təsir etmə-

si, onu həyəcanlandırması, onun beynini müəyyən fikirlərlə doldurması, ürəyində işıqlı duyğular bədii keyfiyyətdən, yəni əsərin dərin həyati mənasından, obrazlılığından, qabaqcıl ideyanı əks etməsindən və canlı, ifadəli yazılmasından asılıdır” (105, 259-260).

Şairin dilində bədii dilin bütün səviyyələrdə obrazlılıq örnəkləri olsa da, fonetik obrazlılıq səviyyəsi daha güclüdür:

Qara ürəyimdə, ağ ürəyimdə,
Dərə ürəyimdə, dağ ürəyimdə.
Qüssəli, sevincli çağ ürəyimdə,
Sən də ürəyimə sığ, sığa bilsən (139, 37).

Şair bəzən dildə işlənmə tezliyini itirərək passiv leksikaya keçən və ya xalq danışığı dili üçün səciyyəvi olan leksik-qrammatik vahidlərdən istifadə olunur ki, bu, dilin sadəlik və təbiiliyini əsaslandırır:

Bazarın nırxın gördüm,
Dəhnənin arxın gördüm.
Fələyin çarxın gördüm,
Fələkdən qorxdum bir az (139, 10).

Bu örnəkdəki “nırx” sözü işlənmə tezliyini itirsə də, əsərin dilində yerinə düşüb və tam qafiyənin yaranmasında fəal iştirak edir. Ondan sonra gələn qafiyələr həmin leksik-qrammatik vahid əsasında yaranır. Vaqif Məmmədovun dilində belə maraqlı faktlar çoxdur.

Duyan gözü bağlı ozana döndü,
Oğrular qapıdan tərs keçən yerdə.
Yamyaşıl bağça da xəzana döndü,
Əxlaqsız əxlaqdan dərs keçən yerdə (139, 23).

Bəzən şairin dilində az işlənsə də, qulağa və ürəyə yatan leksik-qrammatik vahidlərdən istifadə olunur ki, bu, onun dilinin üslub keyfiyyətlərinin çoxalmasına təsir edir:

Sevinc ilə dərd yaradır,
Bircə qabda *silələndi* (139, 69).

Vaqif Məmmədov üçün söz ecazkar və qüdrətli bir aləmdir. Bu aləmin adamları sözə güvənir, sözə inanır, söz deyir. Lakin hər bir söz ürəyə girmir. Ürəyə girməyən söz isə təsirsiz qalır. Vaqif Məmmədovun təbiri ilə deyilsə, “Qəlbin yersiz dolsa belə, Səsin-sədan elə düşməz”. Sözü qəlbə yol tapması üçün sənətkar onları adi şəkildə işlətməməlidir, o, daxilindən gələn sözləri dilə gətirməlidir. Bu anlamda, şair deyir:

İçindən göyərən sözlərə tapın,
Mənasız bir ömrün adı da yoxdu (139, 38).

Şair əsərlərinin birində söz mülkünün qulu olmağı fəxarət sayır. Doğrudan da, sözü hökmran hesab edə-edə, onun quluna çevrilə-çevrilə söz qalasını fəth etmək, onun zirvəsinə ucalmaq olar.

Tale vurdu qandalını qoluna,
Sən çevrildin söz mülkünün quluna.
Misraların işıq salır yoluna,
Yolları yor, kəlama çat, sözə çat (139, 30).

Xalqımızın dilində “xoşa gəlmək” anlamında işlənən frazeoloji məzmunlu “göz oxşamaq” ifadəsi var və bu frazem dildə aktivliyi ilə diqqəti çəkir. Vaqif Məmmədovun dilində həmin ifadə ilə həmqafiyə olan “söz oxşamaq” kimi maraqlı ifadə işlənir və o, “sözü əzizləmək” anlamında başa düşülür:

Şerə qiymət verən, söz oxşayandır
Halallıq qoruyan, düz oxşayandır (139, 26).

Doğrudan da, söz elə bir şeydir ki, sanki onun da hissiyatı var. Onu əzəzləyəndə, ona layiqli səviyyədə yanaşanda, sanki, insana həmdəm və yaxın olur, onun istədiklərini olduğu kimi çatdırmaq qabiliyyəti qazanır. Dünyanın söz ustaları sözü ulvi aləmdən yer üzünə endirildiyi fikrindədirlər. Və bundan sonra zaman-zaman hər bir dövrdə ədiblər onu bol-bol işlədərək məna qatlarını üzə çıxarmış, hər biri onu daha yuxarı mərtəbəyə qaldırmağa nail olmağa çalışmışlar. “...Dil canlı tarixdir və mütləq xalqın həyat

və tarixinin hərəkət və dəyişikliklərlə həssas surətdə əlaqədardır” (101, 89). Belə dəyişmələr yeni sözlərin meydana çıxmasını və ya əvvəldən mövcud olan sözlərin təzə anlamlarının işlənməsini əsaslandırır. Sözlə hər bir insanı, hadisəni, əşyanı tanıtmaq, izah etmək mümkün olduğu halda, sözün özünü sözlə tərif etmək çətindir. Söz haqqında nəqədər deyilsə də, onu tamamilə açmaq olmur. İnsana, xüsusilə də sənətkara sözdən çox heç nə xidmət etmir. Heç kəs də sənətkar qədər sözün dərinliyinə enmir. Bu fikri Vaqif Məmmədovun yaradıcılığı da təsdiq edir. Şairlər dilimizin sözlərini işlətməklə kifayətlənmir, həm də onlardan yeni söz və birləşmələr yaradırlar. Şairin dilindəki *məsum gözəllik, insanlığın qızıl kəməri, sözə güvənmək, dərdin vəziri, dərdin şahı, qayğının hiyləni yuması, sirr sandığı, tale bəri, saxta yalan, asılıqandan asılan ağ günlər, şöhrət bazarı* kimi ifadələr belələrinəndir. Əslində, yalanın özü elə saxtadır, onun qarşısında gələn “saxta” sözü onun mənfiliyini daha da artırır. Dilimizdə “yol” və “getmək” sözləri və yol getməyin tərzini bildirən çox sayda söz və ifadələr vardır. Məsələn, *adadım-addım yol getmək, asta yol getmək, sürətli yol getmək, düşünərək yol getmək* və s. Vaqif Məmmədovun dilində yol getməyin tərzini bildirən təkrar işlənən “şəhid” sözü diqqəti çəkir. “Şəhid-şəhid yol getmək” ifadəsi təzəliyi ilə seçilir:

Zülmətdən işığa addım-addım yox,

Sanki, *şəhid-şəhid yol gedirik* biz (139, 18).

Bu, bir həqiqətdir ki, sözə bədii formanı sənətkar verir. Vaqif Məmmədovun yaradıcılığında bütün misraları yhərfi ilə başlanan şeir, həm də bu hərfin alliterasiyası ilə yaranan obrazlılığı ilə səciyyəyənlidir:

Yorğa yeri, yavaş yeri yolunla,

Yol yoxuşdu, yorularsan, Yurdoğlu,

Yox, yürümə yamacınla, yalınla,

Yol yoxuşdu, yorularsan, Yurdoğlu,

Yorğun yolun yüyəni yox, yalı yox,

Yay yetişdi, yağışı yox, yalı yox,
Yaşa, yarat, yorğunların yolu yox,
Yol yoxuşdu, yorularsan, Yurdoğlu.
Yarğanlarda yallanırsa yağılar,
Yurdumuza yollanırsa yağılar,
Yollarına yamanlıqlar yığılar,
Yol yoxuşdu, yorularsan, Yurdoğlu (139, 40).

Sözügedən şerin dilində işlənən əlli beş sözün hamısı “y” hərfi ilə başlanır və xüsusi bir ahəng yaradır ki, bu ahəng şerin özəl xüsusiyyətindən başqa, obrazlılığın da çoxalmasına müsbət təsir edən vasitə olaraq yerinə düşür. Bu anlamda, dilimizin bütün yaruslarında maraqlı faktlar tapmaq mümkündür. “Azərbaycan dili Azərbaycan xalqının mənəvi dövləti və milli iftixarıdır. Azərbaycan dili dünyanın mədəni və müasir dillərindəndir. Bu dildə bizim ata-babalarımız əsrlər boyunca bəşəriyyətin mədəniyyət xəzinəsini ölməz elm və ədəbiyyat inciləri ilə zینətləndirmişlər” (101, 98). V. Məmmədovun dilində onun ətrafa, insanlara, təbiətə münasibətini, qiymətləndirməsini ifadə edən bir çox fikir və ifadələr orijinallığı ilə fərqlənir. Məsələn, vətən mövzusunda yazdığı şeirlərinin birində Şahbuzu “gözəlliyn mərcañ qaşı” adlandırmaqla maraqlı bir ifadənin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bundan başqa, şairin dilində konkretlik bildirən sözlərin bədii üslub məqsədi ilə məcazlaşdırılması faktları da özünü göstərir. Məsələn:

Qara fikirlilər, qara sözlülər,
Xeyli isindilər sözünə sənin.
Ağlığın kor etdi, qara üzlülər
Ağ yalan dedilər üzünə sənin (139, 45).

Vaqif Məmmədov əsrlərinin birində belə deyir:

Qədim Naxçıvanda
Söz qalası var (139, 7).

Dil-üslub xüsusiyyətlərinin araşdırılması göstərir ki, bu söz qalasında Vaqif Məmmədovun da izi vardır.

XANƏLİ KƏRİMLİNİN SÖZ DÜNYASI

*Bütün zamanların tozanağında
Nə sənət görünüb,
nə də sənətkar.
Ancaq –
Hər şeyi yerinə qoyub
Tarix dediyimiz
Müdrük ixtiyar.*

Xanəli Kərimli

Azərbaycanda müxtəlif ədəbi mühitlər və onları təmsil edən onlarla söz sənətkarları vardır. Ədəbi aləmdə onların hər biri öz izi, öz imzası ilə seçilir. Ədəbi mühitlər içərisində çağdaş Naxçıvan ədəbi mühitinin də özünəməxsus özəllikləri vardır. Bu mühitin nümayəndələrindən biri də Xanəli Kərimlidir. İsti şair ürəyi və qabiliyyətli qələmi ilə xalqına xidmət edən bu sadə şair dilimizə, onun sözlərinə yüksək qiymət verən sənətkarlardandır. O, sözə təkcə fikirlərini ifadə etmək vasitəsi kimi yanaşmır, həm də onun haqdan gəldiyinə inanaraq müqəddəsliyini qəbul edir və yaradıcılığı boyu bu müqəddəsliyi qorumaq uğrunda mübarizə aparır. Şairin fikrincə, sözün ölçüsünə, anlamına xələl gətirmək olmaz:

Haqdan gələn bir sözün də
Mizanını pozmaq olmaz (115, 4).

Sözə qiymət verməyin tarixi çox qədimdir. Sözün uca taxtında bərqərar olan dahi Füzulidən qabaq da, sonra da sözün mahiyyət və mənasını dərk edənlər onu həm ehtiyatla, həm sevə-sevə işlətməmişlər. Sözün gücü böyük qüvvədir. Təsadüfi deyildir ki, ulularımız onungücünü qılıncın gücü ilə müqayisə etmiş və üstünlüyü sözün gücünə vermişlər. “Söz yaddaşı – qan yaddaşı” deyiblər. Xalqımızın ağızında “sözü yerə at, sahibi götürər”, “söz var dağa qaldırar, söz var, dağdan endirər”, “söz var, başı, söz var, savaşı kəsər” kimi çox sayda deyimlər vardır. Bu, bizim xalqımızın mənəviyyatını təyin edən göstəricilərdən

biridir. Xanəli Kərimli düşünür ki, Tanrı hər adama söz göndərmir, gərək bunun üçün Haqda düz olasan:

Gərək haqda düz olasan,
Haqq da sənə söz göndərə.
Ürəyinə ilham odu,
Ocağına köz göndərə (115, 4).

Sözə yüksək dəyər verən Xanəli Kərimli sözün insana həmdəm olmağında ürəyin də düzlüyünü və təmizliyi əsas sayır:

Nə vaxt ki qəlb xıltlı olur,
Söz də qaçaq düşür səndən.
Təmizlənib durulduqcan
Tər-tər sözlər çirtir dən-dən (115, 4).

Sözün gücü elədir ki, həm insanı sevindirir, həm də kədərləndirir. Söz sənətkarlarının həyatı sözlə bağlıdır. Söz hökmrandır. Söz dəyəni zirvəyə qaldıran da odur, zirvədən uzaqlaşdıran da. Söz sənətkarı həm yaddaşlardan silməyə, həm də ölümündən sonra yaşatmağa qadirdir. Bu fikri tarix çoxdan təsdiq edib. Nizamiləri, Füzuliləri, Vaqifləri bizdən uzun bir zaman – neçə-neçə yüzilliklər ayırır, lakin onlar mənəviyə çevrilib indi də yaşayırlar. Həyatda maddiyyatın ömrü qısa, mənəviyyatın ömrü uzundur. Bu baxımdan, mənəviləri yaşadan söz əvəzedilməz bi qüvvədir. Xanəli Kərimli söz haqqındakı bu həqiqəti belə ifadə edir:

Odur səni səndən sonra
Ağladan da, güldürən də.
Səni min il yaşadan da,
Səni vaxtsız öldürən də (115, 4).

Dilimizə övlad münasibətində olan Xanəli Kərimlinin həm müxtəlif əsərlərində ona olan məhəbbəti üzə çıxır, həm də bu mövzuda şairin ayrıca şəri vardır. Müəllif dilimizin yaddaşımızı saxlayan, təzələyən qüdrətindən bəhs edərək, onun müxtəlif çalarlarını vurğulayır. Bu dil daşların üzərində izi olan ulularımızın ürək sözləridir, babalarımızın nəsihətini,

nənələrimizin laylasını, öyüdünü ifadə edən həlim dilimizdir, döyüslərdə haqqımızı, hüququmuzu müdafiə edən, uğurlara çağıran mübariz dilimizdir, şad günlərimizdə sevinc dolu sözlərimizin mənbəyidir, dar günlərimizdə bizə həmdəm təsəllimizdir:

Sən mənim daş yaddaşımsan,
Daş dilimsən.
Döyüşdə savaşı dilimsən.
Xoş anımda, dar çağışda
Arxadaş, qardaş dilimsən (115, 9).

“Arxadaş” sözü burada necə də yerinə düşmüşdür. Bu leksik-qrammatik vahid bir zamanlar dilimizdə fəallığı ilə seçilsə də, sonralar passiv leksikaya daxil olmuşdur. Xanəli Kərimli dərin mənaya malik olan bu sözü yaradıcılığı boyunca dəfələrlə işlədərək ona dirilik verib, işləkliyə layiq olduğunu anladığı. Sözü anlama “arxa durmaq” feli ilə bağlıdır. “Arxa durmaq” dilimizə və dinimizə yaraşan sözdür.

Xanəli Kərimlinin fikrincə, söz düşüncədən yaranmalıdır, şüursuz şəkildə işlənməməlidir. Bu haqda şair əsərlərinin birində deyir:

Əgər bələdirsə dilin başına,
Dildə günah yoxdur, aqlını qına (115, 75).

Öz dilini dünyanın bütün dillərindən uca tutan şair onun yad dillərə satanları bağışlamır, belələrinə rişxəndlə, nifrətlə yanaşır:

Yüz illərdir məni məndən aldırən da, öldürən də,
Zaman-zaman düşmənləri üstümüzdə güldürən də
Öz dilini yad dilinin ayağına atmağıdır,
Tanrı dili türk dilində şeir yazan şairlərin
“Günahların” üzə vurub, başlarına qaxmağıdır
(115, 20).

Xanəli Kərimlinin dilində çox sayda aforistik ifadələr diqqəti çəkir. Məlumdur ki, belə ifadələr atalar sözləri məzənnəsində dəyərləndirilir. Atalar sözlərinin müəllifi bəlli

deyil, lakin dilimizdəki hikmətli ifadələrin çoxu müəlliflidir. Lakin bu hikmətli fikirlər də atalar sözlərinin təsirini yaşadır. Atalar sözü xalqımızın mənəvi mədəniyyətini, söz demək qabiliyyətini, aydın təfəkkürünü qoruyan etibarlı mənbələrdəndir. Onların həm də düşündürücülük və tərbiyələndirici rolu vardır. Xanəli Kərimlinin dilindəki hikmətli ifadələr də oxucunu düşündürür, tərbiyə edir, insanın qəlb aləmində müəyyən izlər qoyur:

Hər ulayan Boz Qurd olmur! (115, 25).

Səbri qeyrətindən uca millətin
Torpağı bölünər, ruhu aşınar (115, 40).

Yediyi çörəyə dönük çıxan kəs
Haqqa can atsa da, haqqa yetişməz (115, 72).

Maraqlıdır ki, şair kimi tanınan Xanəli Kərimlinin kiçik həcmdə olsa da, nəsr ilə yazılan əsərləri də vardır. Onlar şairin dərin düşüncələrinin ifadəçisi kimi diqqəti çəkir. Həmin nəsr örnəkləri hikmətli fikirlərlə zəngindir:

Qiymətləndirmə aqillərin, qeybət etmə nadanların işidir
(115, 134).

Vicdanı olmayanın mənəvi ağrısı da olmur (115, 135).

Belə fikirlər ağılın məhsuludur, onları ağıldan dilə, dildən qələmə axmasında ürəyin böyük rolu vardır. Şairin yazdıqları təkcə bacarıq və qabiliyyəti ilə bağlı deyil, həm də onun duyumunun, dərkinin, böyük ürəyinin diqtəsidir.

Xanəli Kərimlinin dilində bədiiyliyi artıran təzadların da özünəxas yeri vardır. Onlar obrazlılığı çoxaltmaqla bədii dilin gözəlliyini zənginləşdirməkdə fəal nitq vahidi kimi özünü göstərir:

Harda savab axtarmışam,
Orda günaha batmışam.
Harda günahdan qaçmışam,
Orda savaba çatmışam (115, 12).

Xanəli Kərimlinin dilində sözlərin, birləşmələrin, cümlələrin (misraların) anlamından başqa, şəkilçilərin də rolu vardır. Dilimizə məxsus olan şəkilçilərin fərqli məqamda işlədilməsi şairin dil-üslub özəlliklərindən biridir:

Keçən ömür-günü *ələklədim* mən (115, 95).

Məlimdir ki, dilimizdə adlardan, xüsusilə də isimdən feil düzəldən $-l^4$ şəkilçisi aktiv mövqelidir və bizim dilimizdə “ələmək”, “ələk” sözləri vardır. Lakin “ələk” sözünün həmin şəkilçi ilə işlənməsi Xanəli müəllimin qələminə məxsusdur və maraqlıdır ki, bu, onun dilinə ağırlıq gətirmir, əksinə onun dilini xalq danışığı dilinə bir qədər də yaxınlaşdırır.

Şairin dilində “fağır etmək” əvəzinə, “fağırılmaq”, $-lan^2$ şəkilçisinin “tufan” sözünə qoşulması kimi fərqli faktlar da vardır:

Onunçün çoxalib başından basan,
Adını, sanını oğurlayıblar.
Qəlbinin, süfrənin genişliyindən
Səni ovundurub *fağırılmalı* (115, 17).

Dəniz *tufanlanmasa*,
Kükürməyə, coşmasa,
Üfunət iyi gələr dənizdən... (115, 48).

Dilimizdə “tor qurmaq” ifadəsi vardır. Lakin Xanəli Kərimlinin dilində “tor” sözünün $-la^2$ şəkilçisi ilə işlənməsi maraqlı fakt kimi diqqəti çəkir:

Quşlar *cələ* qurub artırmalarda,
Hörümçək *torlayıb* girəcəkləri (115, 55).

Bundan başqa, dilimizdə adlardan feil düzəltməyə xidmət edən $-al^2$ şəkilçisi də vardır. Lakin bu şəkilçi Xanəli Kərimlinin qələmində “yox” sözünə qoşularaq üslub çaları yaradır:

Qəlbimizdə Tanrı xofu *yoxalıb*,
Şeytanın, iblisin sanı çoxalıb (115, 18)

Həmin şəkilçi şairin dilində “tox” sözünə də qoşularaq “tox olmaq” felinin sinonimi kimi işlənmişdir:

Bir anlıq ağrımın mində birini

Bölsələr, dünyanın acı *toxalar* (115, 117).

Dilimizin zəngin və anlam bolluğu ilə seçilən söz xəzinəsindən yerli-yerində istifadə edən Xanəli Kərimli onun semantik gücündən faydalanaraq yeni-yeni ifadələrin yaranmasında fəal iştirak etmişdir. Onun dilində *dərdlər qəbristanı, sərgərdan ruhlar, aqahdar, qıblədar, elçi sifətli ilmə, süfrə varaqlar, yalanın dibi, yarisı ölmüş ilan, söz sultanları, miskin qurd, qurut vermək, dağlar Tanrısı, tarixbazlar, badə dostu, çay yoldaşı, fəzilət şahı, göyün əlifbası, köləlik təlimi, yedəyi yad əldə olan nöqərlər, azğın ağullar, qadağalar kəməndi, alamor sevgi, Allahın gözəllik təşbehi, ürəyə dərd ağacı əkmək, mənəvi zirvələrin şöhrət ilğımı* kimi maraqlı söz və ifadələr şairin dil-üslub keyfiyyətlərinin bolluğunu göstərir.

Xanəli Kərimlinin dilində köməkçi nitq hissələri də müəyyən üslubi rola malikdir. Dilimizdə məqamına görə qüvvətləndirici rola və əmr mənasına malik olan *ha* ədatı şairin dilində zaman anlayışı verən “hey” anlamında işlənməsi ilə seçkinlik ifadə edir və dilimizdəki köməkçi sözlərin də nə qədər əhəmiyyətli olduğunu bir daha təsdiq edir:

Ha qaçsam da, bu qovğadan,

Bir gün una dönəsiyəm (115, 11).

Şairin dilində *cələ, soyxa adam, bircə hovur isinmək, denə (deəvəzinə), ovsanatdan salmaq* kimi dialekt və xalq danışığından alınmış dil faktları da maraqlıdır.

Xanəli Kərimlinin dilində Rəsul Rzasayağı deyilmiş fikirlər ifadə tərzii ilə seçilən dil-üslub faktlarındanıdır:

Ancaq öz aramızdı,

Ağlından şikayətçi

olmayanlar içində

mənim kimilərin də

hərdən görünür yeri (115, 61).

Xanəli Kərimlinin qələmində adi söz və fikirlər bəzən tamamilə fərqli don geyir, adi bildiyin həqiqətləri sanki onları oxuyandan sonra dərk edirsən:

İndi qayğılarım birə on artıb,
Saçıma dən düşüb yaşımdan qabaq.
Hər günahım üçün, hər səhvim üçün
Ürəyim ağrır başımdan qabaq (115, 83).

Şairin dilindəki ritmik təkrarlar bədii dilin fonetik səviyyədə obrazlılığının təmin edir, onun estetik baxımdan gözəlliyini dərinləşdirir:

Eh... olan olubdu, keçən keçibdi,
İndi ha düşünək, indi ha anaq.
Atlanan atlanıb, köçən köçübdü,
İndi ha göynəyək, indi ha yanaq... (115, 83).

Xanəli Kərimlinin söz dünyası zəngindir. Onun dilindəki maraqlı dil-üslub özəllikləri şairin ədəbi dilimizdəki dəst-xəttini müəyyənləşdirir, şairin öz imzasına, öz sözünə sahibliyini təsdiq edir. Beləliklə, Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında Naxçıvan ədəbi mühitinin də müəyyən qədər rolu vardır.

ASİM YADİGARIN DİL VƏ ÜSLUBU

*Üzük məhəbbətdə nişanədirsə,
Vətən o üzüyün qaşu sayılsın.
Vətən məhəbbəti, vətən sevgisi
Bütün sevgilərin başı sayılsın*
A.Yadigar

Asim Yadigar çağdaş Naxçıvan ədəbi mühitinin orta nəslinə mənsub olan, uzun illərdir ki, öz imzasını təsdiq edən şairlərdəndir. O, həyatdakı reallıqları və poetik düşüncələrini bədiilik faktoru səviyyəsinə qaldıran qələm sahiblərindəndir. “Onun yaradıcılığında ictimai motivlərin poetik təqdimatı əksər məqamlarda nəticə etibarilə sənət faktına çevrilir” (87, 5).

Qurtarmır dünyanın torpaq davası,
Yüz ildir, min ildir gedir beləcə.
Kök atıb, boy atıb ürəyimizdə
Torpaq ağac kimi bitir beləcə.

Ağrıma, acıma məlhəmdir torpaq,
Onsuz korun-korun odlanır sinəm.
Torpaq torpaq altda qoruyar məni,
Onu torpaq üstə qoruyan mənəm (19, 49).

Asim Yadigarın poetik aləmində söz hökmdardır. O, sözün gücü ilə istədiklərini çatdırmaqla bilir. Sözün ecazkar işlər görməyi poetik dildə daha böyük imkan qazanır. Sözün gözəlliyi, bir tərəfdən də, mövzu ilə bağlıdır. Asim Yadigarın mövzu dünyasında vətən, torpaq birinci sırada durur.

Vətəndir dünyada hər şeydən əzəl,
İlk sevgim, son sevgim bu yurd, bu torpaq.
Məndən inciməsin sevdiyim gözəl,
Vətəni sevmişəm mən ondan qabaq (19, 51).

Vətən haqqında xoş sözlər deyən şairin dili aydınlığı ilə diqqəti çəkir. Sözsüz ki, dildə aydınlıq düşüncə aydınlığının nəticəsidir. Düşüncə aydın olanda sözlər də xoş ovqat yarada

bilir. Xoş sözlər isə ürəklərə açılan qapı kimi bir çox mətləblərdən xəbər verir:

Kədər rəngi çöküb qara daşlara,
Zaman bu dağları ağarda bilmir.
Analar geyibdi qara daşları,
Geyinib - əynindən çıxara bilmir.

Dilsiz daşların da ürəyi varmış,
Daşlar da ağlayıb gülərmiş, demə,
Ürəyi daşların daş ürəyini
Daşlar da kövrəldə bilərmiş, demə (19, 47).

Söz fikri düzgün ifadə edəndə gözəl olur. “Milli poeziyamızın inkişaf təcrübəsi, poetik irsimizin uğurları göstərir ki, şeir dilini rəngarəng, məlahətli və canlı etməklə dilin müxtəlif mənbələri üslubi məqsədə müvafiq estetik fəaliyyət sferasına daxil olur və yüksək bədii keyfiyyət daşıyır” (90, 324). Doğrudan da, dünyada nə qədər yenilik və möcüzələr yaransa da, sözdən qüdrətli, sözdən şöhrətli və sözdən hikmətli yoxdur.

Sözün bədii yaşamanı təmin edən poeziyada fikirlər sözlərin dili, sözlər isə fikirlərin açarı kimi böyük əhəmiyyətə malikdir. Sözün forması ilə məzmununun uyğunluğunu təmin etmək üçün poetik dil böyük imkanlara malikdir.

Mənsiz dolan-doluxsunan a dağlar,
Yenə sizi ovutmağa gəlmişəm.
Ürək üzən qayğıları, qəmləri
Qoynunuzda unutmağa gəlmişəm.

A dağ çayı, coşqun bulaq, şələlə,
Nə çağlayır, coşursunuz gur belə?
Bir yaralı, bir nəğməli könülə
Bu gün sizi oxutmağa gəlmişəm (19, 55).

“Dağları-daşları könülə oxutmaq” dildə tapıntı hesab edilən ifadələrdəndir. Asimin dilində ağ buludlar dağların şalı,

zümrüd meşə dağların xalı, güllü tala isə göy butalı xalısıdır. Belə bir mənzərənin rıqqət yaratması və sözləri coşdurması, şələlə kimi axdırması təbiidir. Təbiətdən danışanda sözlər şairin döyünən ürəyinə çevrilir. Dildəki estetik aktivliyin sözlərin bədii gücü ilə çoxalması poetik dilin önəmli cəhətlərindəndir.

Asim Yadiqarın dil-üslub xüsusiyyətləri bir daha göstərir ki, həyatdakı gerçəkliklər sözlərlə bədii yaşam meydanına girir. Söz ən etibarlı bədiilik qaynağıdır. “Bədii söz” anlayışı “söz” anlayışından daha yüksəkdir, belə sözlər əhatə dairəsinin genişliyi, təsir gücünün çoxluğu ilə seçilir.

Al günəşin saçaqlanan telləri,
Gəlin kimi bəzəyibdir çölləri.
Nəfəsimlə çiçəkləri, gülləri
Öpə-öpə oyatmağa gəlmişəm.

Qoy ilhamım açsın səndə qol-qanad,
Çiçəklənsin gözlərimdə kainat.
Qəm üyüdən dəyirmənsən, Batabat,
Dərd-qəmimi üyütməyə gəlmişəm (19, 57).

Bu misralar “Naxçıvanın Səməd Vurğunu”nun – İslam Səfərlinin şirin dilini yada salır.

Asim Yadiqarın sadə dilində reallıq bədii həyata köçür, onun gördükləri ilə tərənnüm etdikləri arasında bir ahəng və harmoniya özünü göstərir və bu poeziyanın əsas stimuluna çevrilir. Məhz belə bir durumda şairin imzası da reallaşır. Sözə həssas münasibət və onun dəyərini yetərincə anlamaq şairlərin qarşısında poetik imkanların genişlənməsinə səbəb olur. “Böyük ədəbiyyat ictimai idealları bədiilik faktoru ilə birlikdə təqdim etmək funksiyasını yerinə yetirdikdə uzun ömür qazanır” (87, 3). Və belə məqamlarda söz-ifadə tapıntıları meydana çıxır:

Öyrətmə, sən Allah, özünə məni,
Öyrətmə, sən Allah, özünü mənə.

Çiçəyim bar verməz nakam sevgi tək
Düşərəm qəlbinin xəritəsinə (19, 109).

Son misradakı “qəlbin xəritəsi” yeniliyi ilə seçilən bədii dil faktlarındanır. Asim Yadigarın dilində belə ifadələr çoxdur: *gözlərdə yurd salan kədər, ürəyə süzülən yaş, hicrana daş atmaq, həqiqət donunda yalan sevgilər, qəlbin qəm ağacları, gözüün qəm ilə sürmələnməyi, həsrəti köynək kimi geyinmək, ürəyin qəm buludu, sözdən qəriblik yağır, dərdin gözü, məhəbbət qoxusu, ürəyim sığal istəyir, könül sazı, sevda ilə baş-başa olmaq, həsrətə qənim olmaq, sevginin paxırı, insanı qəlbə əkmək, sözün utanmağı, həsrətin göyərməyi, ürəyə məhəbbət əkmək, bir eşqin xaraba ölkəsi, sevda çiçəkləri, sevgini dilə tutmaq, ürəyə qonaq çağırmaq* və s. maraqlı poetik söz-ifadə örnəkləridir.

Ötəri duyğular ruhuma yaddır,
Qəlbim hər sevgiyə köklənə bilmir.
Ötəri istəklər, ötəri hisslər
Neynim, ürəyimə yüklənə bilmir (19, 119).

Poetik dildə hər bir vahid üslub imkanlarına malikdir. Burada nəinki sözlərin, cümlələrin, həm də intonasiya və ritmin əsası olan qafiyə sisteminin də mühüm rolu vardır. Qafiyə nəticəsində meydana çıxan səs dalğalarının gözəl ovqat yaratması məlumdur. Burada əsas məsələ səslərin obrazlılığıdır.

Eşqimə göl dedim, gələ üzə yar,
Asimin qəlbini gəldi üzə yar,
Can alan baxışla durdu üzə yar,
Meyli cəllad kimi qanadı könlüm! (19, 137).

Burada həqiqi və məcazi anlamlı birləşmələrin tərkibindəki cinas qafiyələrin musiqili ahəngi üslub keyfiyyəti kimi üzə çıxır. “Misraları bir-birinə bağlayan qafiyənin təsiri dinamitin partlayışı ilə müqayisə edilə bilər. Bir sözlə, bu partlayış poetik fikrin partlayışıdır” (186, 222). Ritmikliyi

gücləndirməkdə qafiyənin əhəmiyyətini təsdiq etməkdə aşağıdakı misralar səciyyəvidir:

Dostu yaxşı tanı, yaxşı sına sən,
Can qurban de dostun yaxşısına sən.
Qoyma mərd alçala, yaxşı sına sən,
Sınmasın yaxşının qanadı, könlüm! (19, 137).

Doğrudan da, müxtəlif təəssüratların mahiyyətini ifadə edə bilmək baxımından qafiyə tamamlayıcı funksiyaya malikdir. Sözü poetik yükü çox vaxt qafiyənin üzərində olur. "... Azərbaycan dilinin təbiətində, ritmində, fonetik-qrammatik xüsusiyyətlərində mövcud olan intensiv poetik imkanların tükənməzliyi qafiyə sisteminin zənginliyində də dolğunluğu ilə təcəssüm olunur" (90, 180). Səs nizamını tənzimləmək cəhətdən də qafiyələr müxtəlif üslub çalarına malikdir. Bu baxımdan, Asim Yadigarın aşağıdakı misraları da maraqlıdır:

De, varmı qədrini bilən sevginin?
Varmı göz yaşını silən sevginin?
Bir məzar daşıyam, ölən sevginin
Adsız məzarının daşı bil məni (19, 134-135).

Asim Yadigar əsərlərində sözə və sözü hörmətdən salanlara münasibətini də bildirir:

Saqqız kimi çeynəyirlər sözləri,
Buz altından yeridirlər közləri (19, 123).

Asim Yadigar zəhmətkeş şairdir. Poeziya zəhməti prosesində şairin mənəvi qazancı çoxdur: özünəxas obrazlılıq, hadisələrə diqqət və təmas, söz seçimi kimi faktorlar şairin fərqləndirici cəhətlərindəndir. "... Onun "Hər qız bir ürəkdə ürəyə dönüb, Qoşa ürək kimi döyünər bu yaz" – misraları həm sədaqəti, vəfanı, mənəvi birliyi ifadə etmək mənasında, həm də obrazlı düşüncə baxımından yenidir. Həm də Asim Yadigar şeirlərində yenilik xatirinə söz oynatmaqdan uzaqdır. Onun şeirləri özünəməxsus poetik baxışın orijinallığı ilə, mənalandırmaq istədiyi mövzuya, detala fərqli tərəfdən baxmaq niyyəti ilə yenilik qazanır" (87, 9). Ola bilər ki, şeirdə

söz, ifadə yeni olmasın, fikir yeniliyi də şeir dilinin əsas meyarlarından biri kimi poetik dilin bəzəyidir. Bu baxımdan, Asim Yadigarın aşağıdakı misraları xarakterikdir:

Mən nələr çəkmişəm səhərə kimi
Bir özüm bilirəm – bilmədi yuxum.
Məni xəyalımla qol-boyun görüb
Utandı, yaxına gəlmədi yuxu m (19, 126).

Ədəbi aləmdə könülə müraciət faktları çoxdur. Söz sahiblərinin hərəsi bir məqsədlə könülə üz tutub. Bu baxımdan, Asim Yadigar da ənənədən kənar qalmır. Onun könülə müraciəti özünəməxsusluğu ilə fərqlənir:

Könül, əldən çıxan qayıtmaz geri,
Düşüb arxasınca ha yüyür, ha qaç.
Sən torpaq altında solan çiçəksən,
Mən torpaq üstündə quruyan ağac (19, 111).

Asimin qələmindən süzülən elə misralar var ki, nəğmə kimi axıb gedir, bölgüsü və ahəngi ilə, yaratdığı səs dalğaları ilə estetik tamlıq yaradır:

Həmişə bir yerdə oynadığım qız,
Baxıb camalına doymadığım qız,
Gözümdən uzağa qoymadığım qız
Bu səhər yanımdan səssiz ötüşdü,
Uşaqılıq illərim yadıma düşdü (19, 161).

Asim Yadigarın tez-tez müraciət etdiyi mövzular içərisində sevgi şeirləri bolluğu ilə diqqəti çəkir. Belə əsərlərdə mövzu-məzmun uyğunluğu sözlərin qanad açmasına səbəb olur.

Ömrü-günü verdik yelə, bilmədik,
Neçə dəfə düşdük selə, bilmədik,
Qoşa yanıb, qoşa ölə bilmədik,
Qəlbimizdə bir sevginin yarası,
Kəsiləcək bu zənglərin arası? (18, 42).

Məhəbbətin tərənnümündə Asim Yadigarın qələminin itiliyi diqqəti cəlb edir. Əzəli və əbədi mövzuda yazmaq bütün

şairlərin yaradıcılığında vardır. Hərə bu məsələyə bir cür yanaşır. Bu tərənnümdə vəfasızlıq da var, kədər də özünü göstərir, sevinc dəuzağa düşmür. Asim Yadigar da bunların hamısı var. “Sevgi od kimidir, yananda közü, Sönəndə adamı külü yandırır” (19, 18) – deyən şairin poeziyasında sevginin acılarından yazmaq faktları daha çoxdu:

Mən qəmimi boyamağı sevirəm,
Dərd-qəməmlə oynamağı sevirəm.
Ürəyində yaşamağı sevirəm,
Gözlərində dönsəm yaşa, neyləyim? (19, 136).

Asim Yadigarın poeziyasında sevgi şeirlərinin sayca çoxluğu qabarıq görünsə də, şairin özü dediyi kimi ilk və son eşqi vətəndir:

Vətəndir dünyada hər şeydən əzəl,
İlk sevgim, son sevgim bu yurd, bu torpaq.
Məndən inciməsin sevdiiyim gözəl,
Vətəni sevmişəm mən ondan qabaq (19, 51).

Asim Yadigarın dilində şablona çevrilmiş, çağdaş poetik dil üçün köhnəlmiş “gülüm”, “əzizim”, “gözəlim” kimi sözlər də vardır. Şairin dilində maraqlı müraciət obyektləri də özünü göstərir:

Ömrüm-günüm tərsə düşür, çaş düşür,
Yollarıma qaya çıxır, daş düşür,
Gözlərimdən dünya boyda yaş düşür,
Deyirsən ki, ay qəlbimin parası,
Kəsiləcək bu zənglərin arası (18, 42).

Asim Yadigar “Saz kimi köynəkdən çıxdı gözəllər” (19, 35). “Qızların gözəllik yarışı başlar” (19, 40). “Qəlbimə dərd əkmisən, Gülü qönçədir hələ” (19, 69). “*İçim korun-korun yanacaq elə Ağlımla qəlbimin qovğalarında*” və s. kimi maraqlı və orijinal fikir örnəklərinin müəllifi kimi çağdaş Naxçıvan ədəbi mühitini ləyaqətlə təmsil edən şairlərdəndir. Onun janr bolluğu ilə seçilən yaradıcılığında yeni ifadə və

fikirlərlə tez-tez qarşılaşmaq olar. Aşağıdakı bayatı bu baxımdan diqqəri çəkir:

Dağlanıb könlüm evi,
Oxlanıb könlüm evi,
Bağlanıb könlüm evi
Bir daha gələnlə olmaz (18, 142).

Azərbaycan dilinin gözəlliklərindən pay alan Asim Yedigərin dilində yığcam deyim qəliblərində verilən fikir örnəkləri poetik uğurların nəticəsidir. Semantik tutum, mümkün qədər layiqli fikirlər ifadə etmək, nəslə deyilməsi mümkün olmayan və ya nəsr dilində bu gözəllikdə meydana çıxma bilməyən ifadələr işlətmək poetik dilin özəlliklərindəndir. Və bu özəlliklər içərisində ayrı-ayrı şairlərin də əməyi vardır. Bu mənada, şair Asim Yedigər də çağdaş poetik dilimizin inkişafında rolu olan şairlərdəndir. “O, azərbaycançılıq və vətəndaşlıq andının ifadəsi olan bədii yaradıcılığı və səmərəli ictimai fəaliyyəti ilə ölkəmizdə dövlət müstəqilliyi təfəkkürünün daha da möhkəmləndirilməsinə, yüksək milli-mənəvi dəyərlərə malik yeni nəslin yetişib inkişaf etdirilməsinə ürəklə xidmət edir” (87, 29).

Vaxt dəyirman, batıb ünüm,
Üyüdülmür ömrüm, günüm,
Haçan doysan, dəli könlüm,
De, dünyadan çıxmaq, gedək (19, 83).

Lakin könlü, xüsusilə də şair könlü dünyadan, onun gözəlliklərindən doymaz. Çünki bunlar olmasa, şeir təbi, şairlik həvəsi də olmaz. Belə deyimlər şeir dilini xalq dilinə yaxınlaşdırən bədii göstəricilərdəndir. Bu prosesdə rolu olanların özü də, sözü də yaşayacaq.

Yığdım dərd üstünə yenə dərdimi,
Qəm məni arana, gah dağa çəkdi.
Gecənin yarısı dəli duyğular
Dəli ürəyimi sınağa çəkdi (19, 126).

Burada söz təkrarının ifadə üsulundakı orijinallıq tərənnümün səviyyəsinə uyğun olduğundan diqqəti cəlb edir. Şairin dilində “dəli duyğuların dəli ürəyi sınağa çəkməsi”ndən başqa, eyni sözün bir ifadədə işlənməsi ilə səciyyələn təkrar örnəkləri də var ki, bunlar fonetik üslubiyat baxımından orijinal amillərdəndir:

Ay zalımın zalım qızı,
Az sızlat bu yaramızı (18, 47).

Tərənnüm obyektini poetik cəhətdən mənalandırma baxımından təkrarlar maraqlı yaradan üslub vasitələrindəndir. Ümumiyyətlə, Asim Yadigar təkrar sözlərin ifadəlilik imkanlarından səmərəli şəkildə istifadə edən şairlərdəndir.

Bir gözəl qız səhər-axşam
Həsrət-həsrət gözlər
məni. Gözlərinin giləsində
Əzizləyər, gizlər məni (19, 120).

“Həsrət” qrammatik baxımdan isimdir, lakin onun qoşa işlənərək mürəkkəb söz kimi zərflik anlamında işlənməsi təkrarın özəlliklərindən biri kimi üslub incəliyinə xidmət edir. Sözlərin bədii nitq hadisələrində iştirakını təmin etmək yaradıcı fəaliyyətlə bağlı məsələlərdəndir. Bu mənada, Asim Yadigar şeir dilinin məlahətli lirik tonlarının aşkarlanmasında əmək sərf etmək cəhdində olan sənətkarlardandır.

Sənsiz gözlərimdən düşdü bu dünya,
Bilmirəm ölüyəm, diriyəm indi.
Mən elə beləcə göz qabağında
Gəzən ölülərdən biriyəm indi (19, 110).

Məmməd Araz sözlərinin ətri gələn bu lirik parçada “dünyanın gözdən düşməyi” fikri diqqəti çəkir. Şairlər eyni sözlərdən, eyni fikirlərdən istifadə edə bilərlər. Lakin necə olursa-olsun, orada öz orijinal fikirləri də üzə çıxır. Bu, ifadə tərzinə və sənətkarlıq keyfiyyətləri ilə bağlı olan bir məsələdir. Asimin əsərlərində

Ay şirin nağıllı nənələr kimi

Başına min ulduz yığır gecələr (19, 131).

Azərbaycanda sözün bayrağını qaldıranların varisləri – çağdaş Naxçıvan ədəbi mühitinin nümayəndələri Azərbaycan şeir dilinin daha da zənginləşməsində həvəs və şövqlə iştirak edirlər. Onlardan biri kimi Asim Yadiqarın yaradıcılığı maraqlı dil-üslub faktları ilə səciyyəvidir. Şeirlərinin birində Asim Yadiqar etiraf edir ki, ürəyi deyənləri qələmə alıb:

Bayırda şaxtadı, qəlbimdə yazdı,
Qəlbim nə dedisə, əl onu yazdı.
Bir gözəl qəlbimi oxladı, yazdı,
Yüz yerdən göynədi, qanadı könlüm (19, 137).

Asimin dedikləri ürəkdən gəlidiyi üçün səmimidir:

Dəyişir təbiət donunu tez-tez,
Qış gedir, yaz gəlir öz vədəsində.
Dünya bir gəlidir, yol gedir elə
Min ildir bəzəkli kəcavəsində (19, 111).

Sözün qüdrəti, qələmin gücü hamıya məlumdur. Bu gerçəkliyi Asim Yadiqar özünəxas tərzdə ifadə edir:

Minillik tarixlər qələmə möhtac,
Tarix də qələmin quludur, demək,
Kimin güclüdürsə qələm tutanı
O xalqın tarixi uludur, demək (19, 11).

Bu dünyada yollar çoxdur. Şerin də öz yolu, öz dili vardır. Bu yolun şaxələri, cığırлары çoxdur. Şerin baş yolunda öz cığırı olanlar bədii dilimizi sevənlər və yaşadanlardır. Bu yolda Asim Yadiqarın da əməyi vardır.

NAXÇIVANIN ALİM ŞAİRİ – ELBƏYİ MAQSUDOV VƏ AZƏRBAYCAN DİLİ

Əsrlərin çətin sınaqlarından keçərək bu günümüzdə qədər gəlmiş ulu və müqəddəs dilimizi qorumaq, onu sevib sevdilərək gələcək nəsillərə çatdırmaq hər birimizin şərəfli vəzifəsidir.

E.Maqsudov

Azərbaycanda seçilən ali məktəblərindən biri olan Naxçıvan Dövlət Universiteti çox sayda şöhrətli ziyalılar yetirmişdir. Bu ziyalılar içərisində şairlik qabiliyyətinə malik olan alimlər də vardır. Onlardan biri pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor Elbəyi Maqsudovdur. O, Naxçıvan Dövlət Universitetinin seçilib sayılan əməkdaşlarındandır. Onun simasında müəllimlik və elmi fəaliyyəti eyni dərəcədə əks etdirən ziyalı və şair şəxsiyyəti özünü göstərir. Lakin başqa şairlərdən fərqli olaraq onun yaradıcılığında linqvistika şairliyi üstünlük təşkil edir. Yaradıcılıq örnəkləri göstərir ki, E.Maqsudov dilin müxtəlif yaruslarına aid olan faktları nəzmə çəkərək Azərbaycanda dilçiliyimizin nəzm salnaməsini yaratmışdır.

Bir müəllim kimi E.Maqsudov fəaliyyətinin ilk illərindən Azərbaycan dili dərslərində tədris etdiyi mövzuları əsaslandırarkən poetik örnəklərdən istifadə edir. Bu üsul Azərbaycan dilçiliyi elmində xüsusi sanbalı olan professor Yusif Seyidovun sevdiyi və təbliğ etdiyi yollardan biridir. Bu anlamda, Yusif Seyidovun Bakı Dövlət Universitetində gördüyü işi E.Maqsudov Naxçıvan Dövlət Universitetində yerinə yetirir. E.Maqsudovun pedaqoji prosesdə istifadə məqsədilə tərtib etdiyi poetik –praktik mətnlər üç qrupa ayrılır:

1. Folklor örnəkləri əsasında təşkil edilən mətnlər.
2. Azərbaycan ədəbi simalarının yaradıcılıq örnəklərindən istifadəyə əsaslanan mətnlər.
3. Müəllifin öz qələminə məxsus olan şeir nümunələrindən ibarət mətnlər.

Ümumiyyətlə, dərslik materialı kimi təqdim edilən şeirlərin çoxunun özü tərəfindən yazılması E.Maqsudovun səciyyəvi cəhətlərindən biridir. Elmi poeziyaya, poeziyanı isə elmə gətirən mütəxəssislər dilimizin və şerimizin dərin qatlarına nüfuz edə bilir və onların dərinə, hərtərəfli öyrənilməsini təmin edir ki, bu, diqqətə dəyər işlərdən biridir.

E.Maqsudovun poeziya ilə dilin birləşdirildiyi mövzuda əsərləri çoxdur. Onların zirvəsi alimin 2017-ci ildə çap olunan “Poetik-praktik Azərbaycan dili” adlı dərs vəsaitidir. Bu kitabda yalnız tədris məsələsi nəzərdə tutulmamışdır, burada həm də tərbiyə problemlərinə də geniş yer verilmişdir. Sözsüz ki, pedaqoji proses təlimlə tərbiyənin birliyindən ibarət olmalıdır.

E.Maqsudovun dərsliyi “Vətəndir” şeri ilə başlayır. Ümumiyyətlə, dərslikdə vətənə, ana dilimizə ehtiram və qayğı hissələrini inkişaf etdirən bədii örnəklərə geniş yer verilmişdir.

Sevdim ümmanların dərinliklərin,
Sonsuz səmələrin ənginliklərin.
Vəsf etdim dünyanın gözəlliklərin,
Özün də bilmədim axı nədəndir? –
Ən gözəl şerimin sətri Vətəndir (130, 11).

Əsərdəki “Qürbətdə bir gülün ətri vətəndir”, “İçimdən şəhidlik qanları axır”, “Sevgim də, ruhum da ancaq Vətəndir” kimi maraqlı misralar diqqəti çəkir və şeir milli mədəniyyət tariximi- zə, şərəfli keçmişimizə maraq oyadır, vətənin müqəddəsliyinə və əvəzənilməzliyinə bir daha inandırır. Maraqlıdır ki, Azərbaycan dili dərslərində həmin poetik mətn üzərindəki çalışma öyrənilmələri bir neçə istiqamətə yönləndirir. Belə ki, burada həm fonetik, həm morfemik, həm leksik, həm də qrammatik bilikləri bir araya gətirən tapşırıqlar verilir. Linqvistik təhlillərdə səkkiz çalışmanın yerinə yetirilməsi tələb edilir ki, bunların hamısının reallaşması üçün sözügedən şeir linqvistik material verə bilər.

E.Maqsudovun diqqətə dəyər işlərindən biri “Ana dilinə sədaqət andı”nın mətnini hazırlamasıdır. Bu andı oxuyanlar dili-

mizin bir sıra üstünlüklerini bir daha dərk edirlər. Həmin and be-

lə bir müraciətlə başlayır: “Çox qədim tarixi kökləri olan, həzinliyi, şirinliyi, saflığı, zənginliyi ilə dünya dillərindən yüksəkdə dayanan, türk dilləri ailəsində birləşən doğma Azərbaycan dilim!” (126, 13). “Ana dilinə sədaqət andı” üç cümlədən ibarətdir. Lakin cümlə sayı ilə müqayisədə onun məna və üslubu yüksəkdə dayanır. Mətnə dilimiz haqqındakı təyinedici sözlər və ifadələr o qədər mənalı və təsirlidir ki, ürəyi rıqqətə gətirir, dilin ana qə-dər, vətən qədər məzənnəli olmağı yaddaşlara yazılır. Mətnin sonunda “And içirəm!” cümləsinin üç dəfə təkrarı onun ritmikliyini çoxaldaraq nəzmin poetikliyinin nəsrə köçməsinə təmin edir.

“Ana dilinə sədaqət andı” üzərindəki çalışma birinci çalışmadan fərqlənir. Belə ki, burada qrammatik çalışmalardan başqa, məntiqi, düşündürücü və nitq mədəniyyətini inkişaf etdirən tapşırıqlara da yer verilib. Sözügedən çalışmada ifadəli oxu məsələsinin də ön plana çəkilməsi zəruri məsələlərdəndir.

Elbəyi müəllim dilimizi böyük məhəbbətlə sevən, ən gözəl əsərlərində onun tərənnümünü verən, müxtəlif müsahibələrində, kütləvi informasiya vasitələrinin verilişlərindəki çıxışlarında onun saflığını qorumağın nə qədər zəruri olduğunu əsaslandıraraq alimlərdəndir. Onun ana dilimizə münasibətini ifadə edən çox sayda maraqlı fikirləri vardır: “Azərbaycan dili elə bir dildir ki, onunla ən incə hissləri, ən kövrək duyğuları bildirmək, ən böyük siyasi məsələləri həll etmək və sənədləşdirmək mümkündür” (129, 6).

“Poetik-praktik Azərbaycan dili” dərslindəki tədris üçün nəzərdə tutulmuş mətnlərdən biri “Ana dilim” şeridir. Ana dilini “gəlin köçən qızların bəxt aynası”, “babalarımızın qılıncının kəsəri”, “ulu türk elinin ən müqəddəs əsəri” hesab edən müəllif cinas qafiyələrdən istifadə ilə dilimizin ifadə gözəlliklərini bir daha nəzərə çatdırır:

Ana dilim gözəllərin
İncə, zərif gülüşüdür.
Sərtləşəndə qəlb yandırır,

Kövrələndə gül üşüdür (130, 14).

Bu əsərdə ana dilimizin qədimliyini diqqətə çatdıran “*Ana dilim ilk insanın Bizə gələn qəlb səsidir*” misraları diqqəti çəkir. Digər misralarda müəllif onu “hamımızın səcdəgahı, qıbləgahı” kimi dəyərləndirir. Sözsüz ki, ana dilinə verilən qiymət onu öyrənənlərə müsbət təsirdə olur və dil sevgisinin möhkəmliyinə zəmin yaradır. Bu şeirlə bağlı çalışmada əvvəlki çalışmalardan başqa, fərqli qrammatik çalışma da (mənsubiyət şəkilçili sözlərin seçilməsi) öz əksini tapır.

Poetik-praktik dərs mövzuları işərisində “Dil ana əmanəti”, “Sevməyi dildən öyrən” kimi şeirlər də diqqətçəkicidir. E.Maqsudovun şeirləri işərisində dilimizlə bağlı əsərlərinin çalışma mövzuları kimi seçilməsi onun mövzu ilə bağlı prinsiplial mövqeyindən irəli gəlir. Müəllifin ana dili ilə bağlı əsas prinsipi belədir: “... Şüurunda, təfəkküründə, qanında Vətən, Azərbaycan, azərbaycançılıq, türkçülük yangısı olan, qəlbində ana dilimizə, dövlətçiliyimizə sonsuz məhəbbət hissi çağlayan hər birimiz dünyanın hansı bölgəsində oluruqsa olaq, dilimizin, ədəbiyyatımızın, tariximizin, incəsənətimizin təəssübkeşi, qoruyucusu, onun sahibkarı olmağı özümüzə ən müqəddəs şərəf hissi, ən böyük vətənpərvərlik borcu bilməliyik” (129, 7). Dilin sahibkarı olmaq! Nə qədər də gözəl, füsunkar, ecazkar və məsuliyyətli bir ifadədir. Doğrudan da, dil üçün mübarizələrin kökündə ona sahib olmaq hissi durur.

“Dil ana əmanəti” şeri ana dilini praktik baxımdan öyrənənlərə xatırladır ki, insan dünyada öz dili ilə ucala bilər. Bu gün dil məhəbbətimiz azalsa, sabah gec olacaq:

Bizlər gəldi-gedərik,
Dil nəsil zəmanəti,
Dil qılınc dəyanəti,
Dil ana əmanəti (130 16).

Tədris obyektini olaraq “Sevməyi dildən öyrən” şeri məzmun keyfiyyəti ilə seçilən materiallardandır. Burada maraqlı və optimal bir üsuldən istifadə edilib. Belə ki, əvvəlcə dilin müxtəlif səviyyələrinə aid terminlər arasında bədii dillə “sevgi” yaradı-

lır, dildə səsin səslə, hecanın sözlə, sözlərin bir-biri ilə qovuşmasının başlanğıcında onların bir-birinə məhəbbətinin olması göstərilir, dil faktlarının kiçikdən böyüyə yol gedə-gedə bir-birinə qarşılıqlı məhəbbət əsasında əvvəlkindən fərqli dil vahidlərini yaratması məsələsinə toxunulur. Dildəki söz və cümlələrin bir-birini izləməsi, bir-biri ilə təmənna gözləmədən “dost olması”, bir-birinin xətrinə dəyməməsi mühüm keyfiyyətlər kimi sadalanır və yekun fikirdə müəllifin gözəl arzuları əks olunur:

Kaş ki bütün insanlar
Sevməyi, sevləməyi,
Sevib əzizləməyi,
Sevgi qədri bilməyi
Səsdən, Sözdən, Cümlədən
Və Dildən öyrənəydi (130, 18).

“Poetik-praktik Azərbaycan dili” dərslində “Fonetika”, “Əlifba”, “Orfoqrafiya”, “Orfoepiya”, “Leksikologiya”, “Söz yaradıcılığı”, “Morfologiya”, “Sintaksis”, “Nitq mədəniyyəti və üslubiyyət”, “Durğu işarələri” başlıqları altında Azərbaycan dilini öyrənənlərin həmin mövzulardakı elmi-nəzəri biliklərinin tətbiqinin üsul və yollarını göstərən çalışmalar və həmin çalışmaların aid olduğu maraqlı poetik dərslər məzmun dolğunluğu və forma gözəlliyi ilə seçilir. Xüsusilə də nitq mədəniyyətinə dair beytlər şəklində verilən nəzm örnəkləri hikmətli məzmunu ilə aforizm səviyyəsinə ucalan nümunələrdir:

Çalışın, nitqiniz çox həlim olsun.
Onu dinləyənin məlhəmi olsun.
Söylə sözün canın, əsas mənasın,
Onu dinləyənlər çox yorulmasın (130, 245).

Sözə məhəbbətim sorma nədəndir.
Bil ki, mədəniyyət “Mədinə”dəndir.

Mədəniyyət dili dillərin tacı,
Bütün bəşəriyyət onun möhtacı.

Dil də dövlət üçün vardır, sərvətdir,
Nitqi gözəl olan millət millətdir.
Nitqin gözəlliyi sonsuz sərvətim,

Qılıncım, qalxanım, gücüm, qeyrətim (130, 246).

Dilimizin fonetik, leksik-qrammatik qatında elə bir termin yoxdur ki, E.Maqsudov onu nəzmə çəkməsin. Bu, dərslərdə xoş ovqatın əmələ gəlməsi, yorğunluq hiss edilməməsi, estetik zövqün yaranması baxımından çox əhəmiyyətlidir.

Bir dəfə (təxminən 15-18 il bundan əvvəl) E.Maqsudov dilimiz haqqında iki misradan ibarət belə bir şeir demişdi:

Ana dilini sevsən, sevdirsən, yaxşı bilsən,
Bu, dilə sədaqətdir, əzizim, yaxşı bil sən.

Bu qarışıq tipli mürəkkəb cümlə Naxçıvan Dövlət Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında böyük mübahisəli təhlillərə yol açdı. Bu cümlə ətrafında fikir ayrılıqları müstəvisində maraqlı elmi müzakirələr başlandı. Kimisi bu cümləni şərt budaq cümləsi kimi qələmə verdi, bir başqası onun mübtəda budaq cümləsi olduğunu sübut etməyə çalışdı, digəri onu təhlilə cəlb etməyin çətinliyindən danışdı. Nəhayət, elmi mübahisələrə nisbətən son qoyan fikirlər meydana çıxdı. E.Maqsudovun bu kiçik həcmli şeri böyük araşdırmaların səbəbkarı oldu. Nəticədə onun tamamlıq budaq cümləsi olduğunu faktik materiallarla sübut edən cümlənin özündən on dəfələrlə böyük həcmə malik bir elmi-tədqiqat işi yarandı. Bu fakt E.Maqsudovun şeirlərinin dilçilik elmi üçün yararlı olduğunu təsdiq edir. Onun şairliyi alimliyindən, alimliliyi də şairliyindən geridə qalmır və bir-biri ilə harmoniya təşkil edir. Onların arasındakı ahəng poetik dilimizin üslub imkanlarının dərinədən öyrənilməsində lazımlı faktların üzə çıxmasına səbəb olur. Şair-alimin sözlərinin tərkibində saitlərdən yalnız “a” hərfinin işləndiyi gəraylısı vardır. Belə bir gəraylı yazmaq xüsusi savad və bacarıq tələb edir ki, bu keyfiyyətləri E.Maqsudovun yaradıcılığında görürük. Elbəyi müəllim, həm də mövzu baxımdan rəngarəngliyi ilə diqqəti cəlb edən maraqlı təmsillər

müəllifidir. Onun sözləri ilə desək: “Cəmiyyətin inkişafında, ayrı-ayrı fərdlərin tərbiyə olunmasında, hər kəsin güzgüdə özünü olduğu kimi görməsində, eləcə də öz qüsurlarını islah edib düzəltməsində bu janrın gücü və əhəmiyyəti, təsiretmə qüvvəsi nəhayətsiz dərəcədədir” (131 , 3).E.Maqsudov dilin insan həyatında çox gərəkli bir faktor olmasını tez-tez vurğulasa da, onun ikili xarakterini də qeyd edirdi. Təmsillərinin biri belə adlanır: “Dil xəyanəti”. Bu təmsildə “çox bil, az danış”, “danışmaq gümüşdürsə, susmaq qızıldır” kimi atalar sözlərinin mənası duyulur:

Dil şıltaqlıq eyləyib

Nə istəsə deyirdi.

Əvəzində yazıq baş

Tez-tez yumruq yeyirdi (132, 4).

E.Maqsudovun təmsillərində atalar sözləri və məsəllər səviyyəsində olan qiymətli fikirlər vardır. Məsələn: “Hamilik eşşəyi ata çatdırar” (128, 9). Şair alimin “Yaltaqlıq mədəniyyəti” təmsilinin adı diqqəti çəkir. Böyük dilçi alimlər hər hansı bir əsərin adına diqqət etməyin tərəfdarı olmuş, bunun böyük əhəmiyyət daşdığını qeyd etmişlər. Hətta dilçi alimlər arasında adı əsərin yarısı hesab edənlər vardır. Əsərin adını ifadə edən “Yaltaqlıq mədəniyyəti” birləşməsində semantik baxımdan fərqli, biri müsbət, digəri mənfi anlama malik iki söz işlənmişdir. İfadə yaratmaq baxımından bu birləşmə maraqlı dil faktlarındandır. Onu təmsillərindən biri “Boğdurqan” adlanır. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğətində belə bir söz qeydə alınmamışdır. Düşünürük ki, bu, müəllifin söz-ifadə icadlığını təsdiq edən nümunələrdəndir. Şair-alim E.Maqsudovun poetik-lingvistik əsərləri idrakın dərinləşməsində, dil-nitq mədəniyyətinin inkişafında, ana dilinə münasibətin yüksəlməsində müəyyən rola malikdir.

QAFAR QƏRİBİN DİLİMİZƏ MÜNASİBƏTİ

Azərbaycan ədəbi mühitinin tərkib hissələrindən olan Naxçıvan ədəbi mühiti zaman-zaman ədəbiyyatımıza və ədəbi dilimizə öz layiqli payını verən, söz-ifadə yaradıcılığı prosesində imzası olan söz sənətkarlarını təmsil edən maraqlı və zəngin qaynaqlardan biridir. Çağdaş Naxçıvan ədəbi mühitini təmsil edənlərdən biri Qafar Qəribdir. O, özü kimi sadə dilə malik şairlərdəndir. Qafar Qərib məhəbbət və duyğuların məcrası ilə axan gah kədərli, gah da adi şeirlərini – düşüncələrinin ifadəçisini özünəməxsus tərzdə təvazökarlıqla ifadə edir:

Hamı yazır...
Kimi vətən üçün yazır,
Kimi “ötən” üçün yazır.
Biri fəxrlə yazır,
Biri fəhmlə yazır.
Mənsə utana-utana,
Qızara-qızara
yazıram.Dahiləri
oxuyanda
Tər tökürəm,
Görürəm ki,
“bekara” yazıram (119, 43).

Lakin Qafar Qərib “bekara” yazmır, reallıqlardan, içindəkilərdən, təsir edənlərdən, vacib olanlardan yazır. Onun dilindəki səliqə-sahman şairin diqqəti çəkən cəhətlərindəndir. Qafar Qəribin əsərlərində şifahi nitq tipologiyasının qabarıqlığı onların bədiilik və təbiilik məziyyətini çoxaldır. Şairin poetik dil uğurlarında bunun böyük əhəmiyyəti vardır. Bundan başqa, şairin dilində bədii inandırma da güclüdür:

Olanda da, öləndə də
İnsan oğlu ağ geyir.
Fərq onda ki, baxanlar
Birinciyə sağ deyir (120, 56).

Ədəbi simaların dəyərləndirilməsində onların dilinin

lüğət tutumu mühüm faktorlardan biridir. Ola bilər ki, bir çox sənətkar bir-birinə yaxın və ya bir-biri ilə eyni söz ehtiyatına malik olsun. Lakin onların hamısı eyni göstəricini əldə etməyə bilər. Çünki burada əsas məsələ sözdən istifadə dərəcəsi deyil, sözə yanaşma mədəniyyəti, onu işlətmək bacarıq və qabiliyyətidir. Bu baxımdan, Qafar Qərib diqqəti çəkən gənc şairlərdəndir. Onun dilindəki səmimilik üslub keyfiyyəti kimi nəzərə çarpır və estetik zövq yaradır. Poetik duyum dərin və incə olduqca dil zərifləşir. Düşünürsən ki, sözlər, həm də düşüncələrin, duyğuların donudur. Bədii sənət əsəri yaratmağın materialı, şübhəsiz ki, sözdür. Sözə düzgün və gözəl münasibət onun yerində işlənməsinə səbəb olur:

Orda-burda deməyin ki,
Söz çıxıb ceyran belinə.
Bu dünyada sözə nə var...
Amma düşüb xam əlinə (120, 36).

“Söz adamları”na adlı əsərində şair dilin bu əsrarəngiz vahidinə münasibətini ifadə edir:

Nədir bu yazdığım, a qadan alım?
Söz de ki, söz olsun, qandırın məni.
Quru söz olmasın, nəm söz olmasın,
Od olsun, köz olsun, yandırın məni.

Uyma ucuz sözə, oğurluq sözə,
Süfrəndə öz dadın, öz duzun olsun.
Məddah, ol, şair ol, nə olursan, ol,
Amma ki özün ol, öz sözün olsun (120, 38).

Poetik dil bədiilik qaynağıdır. Bu dildə adi sözlər gözlənilməz üslubi rənglərə malik olur. Bədiiliyin əsas cəhəti sözün obrazlı mahiyyətini üzə çıxarmaqdır. Söz tapıntıları obrazlılığı canlandırır, sözseçmə bacarığı dilin poetikləşməsinə qüvvət verir. Poetik dilin ən böyük keyfiyyəti odur ki, o daim dəyişmə və zənginləşmə prosesində olur. Dilin canlılığı onun bədii keyfiyyətini artıran vasitələrdəndir:

Əyilməzdim, bu hiss əydi,
Dağlar incik – bu küs əydi.
Həs-rət məni nə pis əydi –
Qırılıbdır dizim, dağlar! (120, 17).

Şairin dilindəki mövzu bolluğu içərisində diqqəti çəkən söz-ifadə yığcamlığı onun sənətkarlıq bacarığı ilə bağlıdır. “Qafar Qəribin lakonik şeirləri, xəyyamvari şeirləri bizlərə Xəyyamın mövzularını xatırladır. Onun şeirlərinin mövzu dairəsi, bədii ricətləri, poetik düşüncə tərzinin orijinallığı və digər poetik məziyyətləri özünü qabarıq şəkildə büruzə verir” (180, 3).

Sənətkar söz üzərində nə qədər zəhmət çəkirsə, onun dili o qədər mükəmməl olur. Belə bir zəhməti Qafar Qəribin qələmində görürük. O, təkrar və bayağı sözlərdən qaçan, təzə-tər fikirlər müəllifidir:

Demirəm ki, taxt ver mənə...
Demirəm ki, baxt ver mənə...
Tanrım, bir az vaxt ver mənə -
Şeir yazmaq istəyirəm (121, 8).

Qafar Qəribin dilindəki poetik tutumluluq onun əsərlərinin ilk misralarından hiss olunur. Poetik dildə sözün vəzifələri daha çox və daha ciddidir. Belə ki, bədii dil hadisələrinin hamısını söz reallaşdırır. Xalq dilinin imkanları və enerjisinə malik olan poetik dil Qafar Qəribin qələmində ifadəlilik potensialına malikdir. Şübhəsiz ki, sözün mənası, işlənmə məqamı çoxdur. Onun mənaları zaman-zaman nə qədər açılsa da, sona çatmır, dərinlik və zənginliyi ilə insanı heyrətdə qoyur. Bu mənada, bədii dil sahiblərinin rolu böyükdür. Qafar Qəribin dilində onun öz duyğu və düşüncələrinin məhsulu olan poetik icadlar çoxdur. “Yaşlı nəsilədən fərqli olaraq o, yeni şair nəslinin müasir missiyaları ilə silahlanmışdır və bütün səyi orijinal olmaqdır” (180, 4). Bəzən bildiyin bir gerçəklik Qafar Qəribin qələmində yenidən, lakin fərqli deyimlə üzə çıxır.

Anam – haqdır...
Vətən haqdır...

Həm əzəli, həm əbədi
məkanımız – Torpaq haqdır...
Vallah, haqdır.
Bu torpaqda bar gətirən
Ağac haqdır, yarpaq haqdır .
Vətən haqdır, torpaq haqdır...
Bu haqq yolda dərindən
çıxmaq deyil,
Bircə çimdik qan gərəkdir!
Qan gərəkdir!
Can gərəkdir! (120, 10-11).

Sözlər çoxdur, lakin onların hamısının anlamı, təsiri eyni səviyyədə deyil. “Hansı söz (forma) niyyətini sərrast verirsə, mətn mühitinə uyğunlaşarsa, o da işlənmə üstünlüyü qazanır” (157, 50). Qafar Qəribin sözləri onun istedad meyarını təyin edir. Onun ədəbi aləmdəki uğurunda sənət dilinin əvəzsiz rolu vardır. Bu dil onun ədəbi mövqeyini göstərən əsas faktorlardan biri və birincisidir. Dildən məqsədəuyğun şəkildə faydalanmaq və onun sözlərini yerli-yerində işlətmək şairin bacarıq səviyyəsini təsdiq edir:

Bezmişəm, canıma qıymaq istərəm,
Qıysam, çoxu mənle çox əyişəcək.
Əlim yerdən, göydən üzülüb daha,
Ayağım üzülsə, nə dəyişəcək? (120 57).

Qafar Qəribin yaradıcılığında elə məqamlar var ki, sözlər başqa gözəllikdə meydana çıxır, sanki onlar şairin qəlbindəkiləri ifadə etmək üçün yaranıb. Onun bəzən çox kiçik həcmli bir şerində dərin və sanballı mənə diqqəti cəlb edir ki, bu, poetik dildə keyfiyyət göstəricisidir. Belə ki, şeirdə az sözlə çox fikir ifadə etmək əsas şərtlərdən biridir. “Fikrin yeri geniş olmalıdır” deyənlər, bu mənada, çox haqlıdırlar (187, 93). Ümumiyyətlə, lakoniklik bədii dilin məziyyətidir və bu məziyyət Qafar Qəribin dilində də özünü göstərir.

Qüsur gəzmə sevgilimdə,

İlahidir sevdiyim də...
Dərd-qəm kimi sevginin də
Ən böyüyü bizə düşüb (121, 6).

Şübhəsiz ki, bədii dilin qanunlarını və mahiyyətini müəyyən edən poetik sözdür və bu dilin incəliklərinin aşkara çıxmasında poetik sözün qüdrəti böyükdür. Sözün daxilində onun, bəlkə də indiyə qədər bilinməyən seçkinlikləri vardır və o, gizli şə- kildədir. Onların üzə çıxması məqam və sənətkar qələmindən asılıdır. “Onun əsrarəngiz aləmi söz sənətkarlarının qələmində nə qədər lay-lay açılsa da, tükənmir, ifadəlilik potensiallığı göz- lənilməz bədii-estetik icadlar üçün həmişə etibarlı bünövrə, qüdrətli özül rolunu oynayır (90, 318). “Mənim gözüm sözə düşüb” deyən Qafar Qərib zəngin düşüncələrə malik və bu düşüncələrin ifadə imkanlarının bolluğundan istifadə etməyi bacaran şairdir.

Mənimki bir sözdü, o da heç olub,
Duyan, anlayan yox, söz də puç olub (120, 31).

Könül, bu can haqqa ödək,
Gəl səninlə yola gedək (120, 51).

Sözsüz ki, standart düşüncə tərz, fikir kasadlığı dili zənginləşdirə bilməz. Özlüyündə adi lüğət materialı olan sözlərin əsas anlamı yalnız başqa sözlərlə bağlananda, münasibətə girəndə mümkün olur ki, bu da özünəxas ifadə tələb edir. Deyim orijinallığı üslubun keyfiyyətini təyin edən cəhətlərdəndir. “Sözsüz dünya”nı cəhənnəm hesab edən şair “sözün küsməyi”ndən ehtiyat edir:

Yazmağa heç vaxtım olmur,
Çox çəkməz ki, söz də küsər (121, 17).

Söz üzümə özü gülür,
Söz ağzımda yuxu kimi
Gah dirilir, gah da ölür (121, 18).

Qafar Qəribin anaforalarla zəngin olan əsərlərinin birində

“dərdin tütək çalmağı”nı, ürəyin dərdən dəydiyini görürük:

İçimdə bir dilək qalır,
İçimdə dərd tütək çalır,
İçimdə tək ürək qalır –

O da dərddən dəyib, Allah! (121, 60).

Qafar Qəribin dilində ədəbi dilimiz və üslubiyatımız üçün bir sıra yeni və tərəvətli ifadələr tapmaq mümkündür: *səadət bazarı, tənqid yemək, xəstə ümid, çiçəklərin ruhu, ölüm orucu, baxışın gözdə küsməyi, dərdin qoşa buynuzu, dərdə şeir düzmək, dərdə göz dəymək, baş yerinə söz kəsmək, dərdi övladlığa götürmək, insanların dünyada müvəqqəti səfir olması, eşqin dini, qəmə bürünüb yatmaq, gözdən asılmış şəkil, qəmi uyuda bilməmək, ümidi qanatmaq, qəm bərəsinə düşmək, gözdən vəfasızlar dərəsinə düşmək, qızların könül qapan vaxtı, ruhu istintaqa sürükləmək, söz qılınıc ilə qisas almaq, Arazın belbağı (Xudafərin), yazmaq mərəzi, baxışla adam üyütmək, ürəyin yolunu bağlamaq, dərdi nəmər kimi paylamaq, dərdi şabaş kimi başa çəkmək* və s. Şairin dilində “qayıtginən, xərcləginən, şütüginən” kimi sözlərin tərkibindəki ədəbi dilimiz üçün arxaıqlaşmış şəkilçilər ümumxalq dili elementi kimi işlənmişdir. E.A.Bağirov XVII əsr ədəbi dili üçün xarakterik olan *-qıl, -gil, -ğıl* şəkilçisinin XVIII yüzillikdən sonra *-qıman, -gilən, -ginən, -qılən* variantlarının daha geniş yayılmasını göstərir (38, 24-25).

Qafar Qəribin dilində bir sıra aforistik məzmunlu fikirlərlə də qarşılaşmaq mümkündür:

Dilə bal sürtməklə şirin olmaz dil (121, 13).

Söz əhli söz qoşar ruhu gözələ (121, 13).

Qızıl sevməz qarışığı (121, 15).

Bulaq dönüb çay olammaz,

Ulaq dönüb day olammaz,

Bir mərdinə tay olammaz

Bu dünyanın yüz gədəsi (121, 31) və s.

Söz şairlərin mənəvi suyudur, çörəyidir. Onlar üçün sözsüz yaşam yoxdur. Söz şairlərin ürək dostu, həmdəmidir.

Onlar ürəkdən keçənləri sözlə bölüşürlər. Hamı öz daxili nitqində sözlərə sığır, onlarla danışır. Lakin söz şairlərin təkə daxili nitq elementi deyil, həm də onların insanlara bəyannaməsidir. Qafar Qərib sözsüz dünyanı cəhənnəmə bənzədir:

İndi bildim, anladım ki,
Sözsüz dünya cəhənnəmmiş.
Var ol, ruhum! Var ol, Şərim!
Sizsiz dünyam cəhənnəmmiş (121, 9).

Şübhəsiz ki, hər söz ürəyi yerindən oynada bilməz. Təzə, tərəvətli sözlər, insanın ruhunu oxşayan sözlər qədərbilənlər üçün çox qiymətlidir. O sözlər dəyərlidir ki, insanı öyrətsin, yönəlsin, mənəviyyatını varlandırınsın. Şairin fikrincə, indiyə qədər deyilən sözlərin şahı Qurandakı sözlər, cümlələrdir:

Yazanların heç dəyməsin
xətrinə, Misran varmı, bihuş
olum ətrinə? Çox oxudum,
Quranın bir sətrinə
Tay olacaq elə şeir görmədim (121, 11).

Dünyanın söz gülüstanında “alaq otu”na çevrilən sözlər də var, o gülüstanı bəzəyən sözlər də. Şairin fikrincə, söz şöhrətə xidmət etməməlidir, tərif sağlam mövqedən olmalıdır.

Quruyub söz bulaqları,
Artıb şöhrət yalaqları.
Gəl təmizlə alaqları,
Qoyma bağı ot içində (121, 14).

Şairin ürəyi sözlə doludur. Söz bu dünyada onun ən sadıq dostudur. Və düşünür ki, nə vaxtsa həyatda olmasa, sözə bükülü ürəyini insanlara pay verəcək:

Bir gün candan lap doycam,
Bir cüt gözü nəm qoyacam.
Ölsəm, sizə pay qoyacam
Ürəyimi sözə büküb (121, 20).

Sözlərin də ikili xüsusiyyəti var. Şair demişkən, gah

adamın üzünə gülür, gah da yuxu kimi ölür, dirilir.

Qafar Qəribin bədii dilində mənalı və onun özünə xas olan poetik fikirlər çoxdur. Orijinal fikirlərin bolluğu şairin özünəməxsusluğunu təyin etməkdə gərəkli qaynaqlardan biridir. Şeirlərinin birində Əlincəni Nəiminin baş daşı kimi təqdim edən şairin bu fikri də tərəvəti ilə seçilir.

“Sevgi” adlı bir qəzaya

Məni salan ağılmıymış.

Doğrudan da, sevgi var ki, qəlbin məhsuludur, sevgi də var, ağıldan yaranır. Elə sevgi var ki, bir müddət ürəklərdə yaşasa da, sonra ağıl onu unudur və bu zaman ürəyin ağıla gücü çatmır. Qafar Qəribin bütün sevgiləri (insanlara, vətənə, təbiətə və s.) ağıla söykənir. Şeirələrinin birində şairin eşqə fərqli yanaşması görünür, o, eşqi “səfil” küləyə bənzədir:

Hər bir sözün bir kələkmış,

Eşqin səfil bir küləkmış,

Bu ayrılıq nə zirəkmiş,

Ölümdən də qəfil gəldi (121, 73).

Qafar Qəribin fikir dünyasında könüllü qəm gölündə yumaq, sonra da dərd günəşində qurutmaq da var:

Tanrım qəm gölündə yaxşıca yuyub,

İndi dərd gününə sərrib könlümü (121, 34).

Qafar Qəribin dil-üslub xüsusiyyətləri bir daha təsdiq edir ki, hər bir uğurlu söz reallığın bədii gerçəklikdə təzahür etməsinə səbəb olur. Bir söz ayrı-ayrı məqamlarda fərqli estetik gözəlliyə malik ola bilir. “Hər bir söz, hətta başqa bir sözün ifadə etdiyi mənanı ifadə etmiş kimi görünsə də, yenə də həmin sözdən müəyyən əlamət və cizgilərlə fərqlənir (128, 147).R.Rza ana dilinin ən gözəl şerini yaratdığı yer üzünün səadəti hesab edirdi. Bütün söz sənətkarları bu xoşbəxtliyə can atır. Və demək mümkün deyil ki, bu şeri kim yaradıb və ya kim yaradacaq. Lakin bunu söyləmək mümkündür ki, hər kəs qabiliyyəti qədərincə çalışır ki, yaxşı yazsın. Və Qafar Qərib də gənc şairlər içərisində yaxşı yazanlardandır.

NAXÇIVAN XALQ DANIŞIĞINDA ƏDATIN ÜSLUB KEYFİYYƏTLƏRİ

Azərbaycan dilçiliyi elmində köməkçi nitq hissələrinin geniş və çoxcəhətli rola malik olması haqqında fikirlər çoxdan formalaşmışdır.

Nitq fəaliyyətində morfoloji formaların və dil vahidlərinin rolu əvəzsizdir. Qrammatik formalar qrammatik mənaları ifadə edir və dil vahidləri arasında müxtəlif münasibətlər bildirir. Leksik mənə sözün kökündə təzahür edirsə, qrammatik mənə formasında ifadə olunur. Bu formalar olmasa, kamil nitq yaratmaq mümkün deyil. Ən münasib formaların seçilməsi morfoloji normaların tələbindən irəli gəlir. Nitq fəaliyyəti qrammatik formaların yaranıb əlaqəyə girməsi prosesini əks etdirir. Bu baxımdan, dildə müxtəlif üslubların təzahüründə nitq hissələrinin, onların şəkilçi qəbul edərək dəyişməsinin, müxtəlif qrammatik vasitələrlə işlənməsinin özünə xas xüsusiyyətləri və əhəmiyyəti böyükdür. Dilin üslub baxımından zənginləşməsində ümumxalq danışığının böyük əhəmiyyəti vardır. “Məlum olduğu üzrə, üslubiyyat, sözün əsl mənasında, danışanın ümumxalq dilindən istifadə üsullarından bəhs edir” (10, 65).

Əsas nitq hissələri kimi, köməkçi nitq hissələrinin də üslubiyyat elmində, üslub və üslub çalarları baxımından özünəməxsus yeri vardır. Bəzən köməkçi nitq hissələri o qədər ciddi üslub rənginə malik olur ki, hətta əsas nitq hissələri də belə bir imkana çətin nail ola bilər. Köməkçi sözlər nitqdə qrammatik əlaqələri ifadə edən vahidlərdəndir. Onlar, əslində, formal qrammatik elementlər kimi nitqdə daxil olsa da, ayrı-ayrı söz, ifadə və cümlələr arasında müxtəlif cür bağlantılar yaradaraq onların bütöv bir mətn şəklində formalaşmasına səbəb olur.

Köməkçi nitq hissələri arasında ədat işlənmə tezliyi və üslub çalarları ilə diqqəti çəkir. Bu, xüsusilə də ümumxalq da-

nışıdında özünü göstərir. Ədat ifadə edilən fikrin məna incəlikləri baxımından zənginliyini təmin edir. Professor M.Hüseynzadənin fikrincə, ədatlar nitqdə “ifadənin səlisləşməsinə, fikrin məntiqi qurulmasına kömək edir. Bunlar cümləyə, yaxud aid olduğu sözə elə bir incəlik verir ki, dinləyicinin diqqəti nəzərdə tutulan cəhətə cəlb olunur (95, 327).

Naxçıvanda xalq danışığı örnəkləri göstərir ki, ədatın bir sıra məna növləri diqqətçəkici üslub çalarları yaradır. Belə ki, fikrin qüvvətlənməsində, dəqiqləşməsində, təsdiq və ya inkar edilməsində, hər hansı bir istəyin ifadə edilməsində ədatlar maraqlı üslub funksiyalarına malikdir.

Naxçıvan xalq danışığında ədatın məna növlərindən daha çox sual ədatlarının işlənmə məqamları diqqəti çəkir. Sual cüm- lələrində həm qrammatik, həm semantik, həm də intonasiya baxımından sual ədatları özünəxas rol oynayır. Bu anlamda, *bəs* sual ədatı Naxçıvan xalq danışığında bir sıra işlənmə məqamları ilə aid olduğu qrupa (sual ədatlarına) məxsus olan digər ədatlardan seçilir.

“Bəs” sual ədatı Naxçıvan xalq danışığında Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimi, ilk növbədə, öz növ xüsusiyyətini qoruyub saxlayır, yəni sual anlamında, sual mənasını gücləndirmək üçün istifadə olunur. Lakin bu ədat sözügedən danışiq nitqində bütün məqamlarda son saitini itirərək “bə” şəklində düşür. Məsələn:

— Bə anan gəlmədi?

Bəs sual ədatı bir sıra sual cümlələrində (ədatla formalaşan sual cümlələrində) işlənmə tezliyi ilə diqqəti çəkir. Belə ki, Naxçıvan xalq danışığında digər sual ədatları (yəni, məgər, -mi²) passiv mövqedədir, onlarla müqayisədə *bəs* ədatının çox fəal şəkildə işlədilməsi faktları çoxdur.

Dildə sual cümlələrinə aid elə örnəklər var ki, onların formalaşmasında iki vasitə (həm sual ədatı, həm də sual əvəzliyi) iştirak edir. Belə məqamlarda da *bəs* sual ədatı *bə* şəklində işlənir:

— Bə anan niyə gəlmədi?

Bəs sual ədatının həm ədəbi dildə, həm də danışığda sual anlamında işlənməsi təbiidir. Lakin Naxçıvan xalq danışığında bu ədatın təkə sual mənasında işlənməməsi diqqəti çəkən dil faktlarındanıdır. Belə ki, həmin ədat bu danışığda tam fərqli məqamlarda işlənir. Maraqlıdır ki, Naxçıvan xalq danışığında bəzən *bəs* ədatının mövqeyi dəyişir, yəni o, fərqli bir mənə növündə işlənir. Bu baxımdan, onun qüvvətləndirici ədat kimi işlənməsi, sual anlamından tamamilə uzaqlaşması faktı diqqəti çəkir:

— Bə gəl da...

(Naxçıvan xalq danışığında da^2 iki cür yazılan qüvvətləndirici ədatı, əsasən, bir variantda — *da* şəklində işlənir. Əslində isə o, incə saitli feillərdən sonra *də* formasında, qalın saitli feillərdən sonra *da* formasında işlənməlidir. Məsələn, gəl də, oxu da və s.). Burada *bəs* ədatı feildən əvvəl gəlmişdir. Ola bilər ki, bu ədat cümlədə əvvəl deyil, sonda işlənsin. Ümumiyyətlə, danışığda *bəs* ədatının yeri sabit deyil, o, ifadə etdiyi mənadan asılı olaraq cümlənin müxtəlif yerlərində (əvvəlində, ortasında, sonunda) gələ bilər və bütün məqamlarda işlənmə tezliyinə görə, danışığın fəal leksikasına aiddir:

— Bə niyə gəlmirsən?

— Deyirəm, bə gəl da.

— Gəl da bə.

Birinci cümlədə *bəs* ədatı sual mənası, digər cümlələrdə isə qüvvətləndirici anlam daşıyır. Halbuki elmi-nəzəri dilçilik ədəbiyyatlarında onun yeri birdir — bir qayda olaraq *bəs* ədatı sual ədatları sırasına daxildir.

Xalq danışığ örnəkləri göstərir ki, köməkçi nitq hissələrindən istifadə sahəsində də ədəbi dillə xalq danışığı arasında bir sıra fərqliliklər mövcuddur. Şifahi nitqdə elə məqamlar var ki, “*bəs*” ədatı mənəni qüvvətləndirdiyi halda, yəni sual ədatı olmasına baxmayaraq, başqa bir qüvvətləndirici ədatdan sonra gələrək mənəni bir daha, ikiqat qüvvətləndirir.

Bu, əsasən, *bəs* ədatının *da*²ədatından sonra gəlidiyi zamanlarda olur:

— Deyirəm da bə.

Bəs ədatının cümlənin müxtəlif yerlərində və fərqli anlamlarda işlənməsi nitqin pozulması faktı deyil, əksinə, xalq danışığı-ğının özəl cəhətlərindəndir. Təsadüfi deyildir ki, bəzən xalq dilindən ədəbi dilə zaman-zaman bir sıra dil vahidləri keçir və bu da danılmaz faktdır ki, ədəbi dilin əsasında xalq danışığı dayanır, ədəbi dil ümumxalq dilindən qaynaqlanmışdır. Maraqlı faktlardan ki, ədəbi dilimizə bir sıra sözlər (sayırmaq, tərəcə, qəlbi, kəhriz və s.) dialektlərdən keçmişdir. Ümumxalq leksikasında dialektlərin özünəxas mövqeyi vardır. Burada bir sıra leksik-qrammatik vahidlərin fərqli deyilişi sözün, fikrin mənasına xələl gətirmir, əksinə, bir sadəlik və şirinlik yaradır.

Qrammatik normalara əməl edilməsi nitq mədəniyyətinin əsas vəzifələrindəndir. Sözsüz ki, şifahi nitq də müəyyən normalara malikdir. Morfoloji norma eyni mahiyyətli formalardan birinin lazımsızlığını müəyyənləşdirir və həm quruluş, həm də məntiq baxımından ən mükəmməl variantın işlənməsinə imkan yaradır. “Deməli, canlı danışmaq dilindən mexaniki yolla bədii nəsr dilinə keçən variantla dilin obyektiv vəziyyətini əks etdirən variant arasında rəqabət gedir. Dilin obyektiv inkişafını şüurlu şəkildə istiqamətləndirmə meylinə uyğun olanlar ədəbi dil və onun normaları üçün daha faydalıdır, daha zəruridir” (159, 189).

Naxçıvan xalq danışığında köməkçi nitq hissələri, xüsusilə də ədatlar nitqin sadəliyini, aydınlıq, təsirlilik və axıcılığını təmin edir. Ümumxalq danışığı örnəklərində bəzən elmi ədəbiyyatlarda haqqında danışılması unudulan, lakin dildə işlənmə tezliyi ilə diqqəti çəkən faktlar mövcuddur. Həmin faktlar milliliyi və işlənmə tezliyi ilə seçilir ki, dilçilik elmində çəşqınlıq yaradan bir sıra məsələlərin aydınlaşdırılmasında onlardan istifadə etmək faydalıdır.

Ədatlarda bəzi qarışıq məqamlar da var. Məlumdur ki dilimizin omonimləri içərisində “düz” sözü var. O, həm sifət (düz söz), həm zərf (düz danış), həm də isim (məsələn, Muğan düzü) kimi işlənir. Lakin həmin sözün yalnız qrammatik məna daşıyaraq ədat kimi işləndiyi məqamlar da vardırki, Naxçıvan xalq danışığında bu baxımdan kifayət qədər örnək mövcuddur. Diqqəti çəkən məsələlərdəndir ki, dilçilik ədəbiyyatlarında ədatların içərisində “düz” sözü qeydə alınmayıb. Lakin dil faktları göstərir ki, bu söz köməkçi nitq hissəsi \neg ədat mənasında işlənərək heç bir suala cavab vermir:

Oğlan *düz* babasının yanına gəldi.

“Düz” ədatı “lap” qüvvətləndirici ədatının sinonimi kimi işlənir. Əslində, burada “qüvvətləndirici” sözü də yerinə düşür. Çünki ədatın vəzifəsi mənanı qüvvətləndirməkdir və onun bütün növlərində bu əlamət özünü göstərir. Ədatın tərifindəki “qüvvətləndirmək” sözü ilə onun məna növlərindən birinin “qüvvətləndirici ədatlar” adlandırılması üst-üstə düşür. Necə ki, bütün fellərin mənasında hərəkət anlamı olduğu halda, onları leksik məna növlərinə ayırmaq və bir növünü də “hərəkət felləri” adlandırmaq məntiqli baxımdan düzgün deyil.

Köməkçi nitq hissələrinin məna növlərinə ayrılması şərti xarakter daşıyır. Belə ki, bəzi köməkçi nitq hissələri daxil olduğu məna növünə sadıq qalmır. Ola bilər ki, həmin söz tamamilə başqa anlamda işlənsin. Məsələn, dilimizdə *bircə* ədatı var və o, məhdudlaşdırıcı ədatlar sırasında verilir:

Yığıncaqda *bircə* Aydın danışdı.

Dildə elə məqamlar var ki, “*bircə*” sözü arzu ədatı anlamında işlənir:

Bircə səni görəydim.

“*Bircə*” sözü *tək*, *təkcə*, *bir*, *yalnız* ədatlarının sinonimi olduqda məhdudlaşdırıcı mənaya, *kaş*, *kaş ki* ədatlarının sinonimi olduqda isə arzu mənasına malik olur. Deməli, dildə kiçik bir morfemin də əhəmiyyəti vardır.

NAXÇIVAN XALQ DANIŞIĞINDA YUMORUN ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ

*Cahan ki solmayan bir bağça, bağdır,
Burda rəvamıdır gülmədən ölmək?
Yazıq o şəxsə ki qaraqabaqdır,
Nə qədər yaraşır insana gülmək!*

(Mikayıl Müşfiq)

Dünyada yumorun tarixi dəqiq bilinməsə də, qədim olması şübhəsizdir. Bu anlamda, Azərbaycan xalqının həyatında da yumorun öz yeri, çəkisi və sanbalı vardır. Xalqımız bütün yaxşılıqları qiymətləndirməyi, gözəllikləri sevməyi və dəyərləndirməyi bacardığı kimi, pisləklərə, nöqsanlara qarşı münasibət də ifadə edir. Gülüş bəşər övladı ilə qoşa doğulub.

İnsan həyatında yumor böyük rola malikdir. Gülüş insana fərəh və sevinc gətirməklə yanaşı, həm də onu tərbiyə edir. Tarixən yumor çox kiçik, bəzən əhəmiyyətsiz görünən eybəcərliklərə qarşı çevrilsə də, zaman keçdikcə onun məzmunu dəyişilmiş və o, yeni formalarda üzə çıxmışdır. Bütün zamanlarda yumora müraciət edilmiş və indi də yumora ehtiyac duyulur. Yumordakı tənqid dost tənqididir. Azərbaycanda deyirlər ki, tənqid dostlar üçündür. Harada ki gözəllik duyulur, sevilir, təqdir olunur, orada yumor var, çünki yumor gözəlliklərin inkişafına mane olan qüsurların tənqidi üçün zəruridir. Azərbaycan alimlərindən Məmməd Arifin əsərlərindən biri belə adlanır: “Gülüş gözəllikdir” (36, 163-167). Yumora zarafat üslubu da deyilir. Bu üslubdakı tənqid hər hansı bir nöqsanı düzəltmək məqsədi daşıyır.

Qədim zamanlardan bəri Azərbaycanın bütün bölgələrində yumor örnəkləri yaranmışdır və indi də yaranır. Onun ayrılmaz bir bölgəsi olan Naxçıvanda xalq danışığı yumorun özünə xas olan keyfiyyət xüsusiyyətləri ilə seçilir və onun əhatə dairəsi çox genişdir. Yumorda mübaligə, sözün fərqli, xaricən müsbət, əslində mənfi anlamda işlənməsi, gülüş yaradan ifadələrin, atalar sözləri səviyyəsində fikirlərin işlənməsi diqqəti çəkən faktlar-

dandır. Naxçıvan xalq danışığındakı yumor örnəklərindən biri belədir:

Ciddi deyirsən?

Kənd yolunda iki adam qarşı-qarşıya gəlirlər və dar bir cığırdan keçməli olurlar. Heç biri digərinə güzəşt edib yol göstərmək istəmir və onlar bir-biri ilə toqquşurlar. Adamlardan biri digərinə deyir:

— *Axmaq!*

O biri soruşur:

— *Mənə deyirsən?*

— *Bəli, sənə deyirəm, burada səndən başqa adam var?*

— *Mənimlə zarafat eləyirsən?*

— *Yox ciddi deyirəm: axmaq!*

— *Qardaş, yaxşı ki, ciddi deyirsən, yoxsa mənim belə zarafatlardan xoşum gəlməz.*

Yumor xalqımızın estetik təfəkkürü ilə bağlıdır. Təsadüfi deyildir ki, komik əsərlərin dili xalqın dilinə daha çox yaxındır. Komikliyin maraqlı təzahür formalarından olan yumordan yüzilliklər boyu aradan qaldırılması vacib olan mənfiliklərə qarşı tərbiyələndirici vasitə kimi istifadə edilmişdir. O, həm insanların xasiyyətindəki mənfilikləri tənqid etməklə onları mənəvi baxımdan təmizləyir, saflaşdırır, həm də güldürərək əhvalruhiyyəsinin yüksəlməsinə kömək edir. Gülüşün bu növündə tənqiddən başqa, təəssüf, təəssüb və zarafat da var. Yumor öz obyektinə gülsə də, ona məhəbbət və hörmətlə yanaşır. Hər bir vəziyyətdə yaranan gülüşü yumor hesab etmək düzgün deyil. Yumor incə və mənalı gülüşdür. O, əyləncə mahiyyətinə malik olsa da, əsasında ciddilik dayanır. Onun bu xüsusiyyətləri Naxçıvan xalq danışığındakı örnəklərdə də öz əksini tapır.

Hayıf sənə...

Bir gün Naxçıvanda yaşayan 50-yə yaxın adam Şərura bir yas yerinə gedirlər. Onlar avtobusdan düşüb içəri girəndə bir neçə adam ayağa qalxır və mehmannəvazlıq edib yer

göstərilər. Molla da “Quran” oxuyurmuş. O, “Quran”ı yarımçıq kəsib soruşur:

– Qardaş, bu gələnlər kimdir ki, bayaqdan onlarıyuxarı başa keçirirsən?

– Bunlar uzaqdan – Naxçıvandan gəlirlər.

Molla üzünü Naxçıvandan gələnlərə tutub deyir:

– Bay, qardaş xoş gəlibsiz! (halbuki bizim xalqın adət-ənənələrinə görə yasda “xoşgəldin” eləməzlər). Bir qədər keçəndən sonra molla gələnlərdən birinə üzünü tutaraq bir zaman Naxçıvanda dostluq elədiyi və içkiyə düşkün olan bir dostunu soruşur:

– Qardaş, Naxçıvanda bir Dostəli vardı ey, möhkəm də içərdi, ondan mənə bir xəbər verəsiniz.

Adamlardan biri deyir:

– Mən Dostəli kişini tanıyıram, o, sağ-salamatdır, arağı-zadı da atıb, dinə qayıdıb.

Molla deyir:

– Vay-vay, hayıf sənə, Dostəli.

Bu yumor örnəyində gülüş hədəfi molladır. O, dini qayda-qanunlara əməl edib, adamları dinimizin mahiyyəti haqqında bilgiləndirmək əvəzinə, “Quran”ı yarıda kəsir, içkili bir adamın dinə qayıtmasına təəssüf etməklə özünü gülünc vəziyyətdə qoyur.

Əslində, komiklik insanda ləyaqət hissi doğurur. Yumor həm güldürür, həm də düşündürür. Zahir baxımdan yumor obyektinə gülən insanda daxili cəhətdən duyğular oyanır və onu düşünməyə vadar edir. Yumor güldüyü nöqsanların düzələcəyinə, acıdığı dərdlərin sağalacağına inanan gülüş növüdür.

Xalq məsələlərinin birində deyilir: *Ağlayanın dərdi birdir, gülənin min bir*. Elə yumor var ki, daha çox xoş ovqat yaratmağa xidmət edir, eləsi var ki, həm güldürür, həm də islah edir, eləsi də var ki, daha çox düşündürür. Yumor hər bir insanın həyatında və hər bir dövrdə yaranmaq imkanına

malikdir. İnsan ciddi davrandığı kimi, onun danışiq və hərəkətləri yumoristik də ola bilər.

Yumorun gülüş obyektləri müxtəlifdir: qorxaqlıq, kələk-bazlıq, özündən razılıq, yalançılıq və s. Lakin bu mənfiliklərə malik olan insanlarda gözəl cəhətlər də var. Yumor onlara gülür ki, həmin pislilər azalsın, gözəllilər çoxalsın.

Xalq gülüşünü ifadə edən örnəklərdə müxtəlif sözlər yumoristik məzmun daşımağa qabildir. Bu anlamda, xitablar xüsusi fasiləli intonasiyaya malik olub üslub məqsədi daşıyır. Ümumiyyətlə, xitab danışıda fəallığı ilə seçilən sintaktik vahidlərdən biri olmaqla, yumorda da təsir gücü ilə fərqlənir.

Bərəkallah ustasına

Naxçıvanda Çalxanqala kəndində bir Yusif kişi var idi, ona Usu baba deyirdilər. Usu baba doxsan yaşına çatanda təbii olaraq onun əmək qabiliyyəti zəifləyir. Başqa bir iş görə bilməyən Yusif kişi quzuları aparıb çöldə otarmaqla məşğul olur. Bir gün qonşu altı yaşındakı oğlu İbrahimlə (ona İbiş deyirmişlər) onun yanına gəlib deyir:

– Ay Usu baba, nə olar, icazə ver, bizim İbiş də sənə qoşulub quzuları otarsın. Uşaqdır, tək getməyə qorxar. Həm də sənə qulaqyoldaşı olar.

Usu baba razı olur və səhəri gündən başlayaraq biri 90, digəri 6 yaşında olan iki qonşu bərabər gedib çöldə quzularını otarırmışlar. Günlərin bir günü onların sürüsünə yad bir quzu gəlir. Usu babanın quzuya tamahtı düşür: “Nə yeməli quzudur!” Quzunu tutub İbişə verir və deyir:

– İbiş, bala, mən quzulara baxaram, sən bu quzunu tez evə apar və gizlət. Kim səndən quzu haqqında soruşsa, deyərsən: “Nə quzu, quzu nədir?”

İbiş quzunu aparıb gizlədir. Bu hadisə Usu babanın yadından çıxır. Bir aydan sonra kişi bu məsələni xatırlayır və tez soruşur:

– İbiş, bala, doğrudan, o quzunu neylədin?

İbiş gülə-gülə deyir:

– *Usu baba, nə quzu, quzu nədir?*

Usu baba zənlə uşağa baxaraq deyir:

– *Bərəkallah ustadına.*

Xalq yumorunda ədatın da özünəxas üslub keyfiyyəti vardır. Ümumiyyətlə, dildə nəinki əsas sözlərin, həm də köməkçi sözlərin, hətta adi bir işarənin də əhəmiyyəti böyükdür. “İstər müxtəlif üslubların dil materialı üzrə öz dairəsinin müəyyənləşməsində, istərsə də ayrı-ayrı sənətkarların öz fikri-əqli və bədii-emosional məzmununun ifadəsindəki münasibətinə görə köməkçi sözlər mühüm mövqe tutur” (81, 113).

Saxla da...

Həmzə kişi cüt sürəndə özü ilə çöldə yeməyə pendir-çörək aparırmış Hər dəfə kişinin başı işə qarışanda bir qarğa pendiri götürüb uçurmuş. Bir gün Həmzə kişi oğrunu tapmaq üçün gizlənir. Qarğanın pendiri apardığını görüncə əl atır bir çomağa, düşür qarğanın dalına. Qarğa göy ilə, Həmzə kişi yer ilə bir qədər getdikdən sonra kişi üzünü göyə – qarğaya tutub deyir:

– *Ay gavur, pendir yeyənsən, iki keçi saxla da...*

Bu yumoristik örnekdə əmr şəklində olan felə qoşulmuş “da” ədatı yumoristik gülüşü gücləndirən bir vasitə kimi özünü göstərir. Həmin cümlə ədatsız işlənsə, bu qədər təsirli ola bilməz. Bu baxımdan, “bəs” sual ədatı da çox maraqlıdır. Naxçıvan xalq danışığında o, son samitini itirərək “bə” şəklində işlənir və fikrin yüksək ifadəsinə müsbət təsir göstərir.

Niyə qaytarmırsan?

Bir dəfə Usu baba kənd sakinlərindən birinə deyir:

– *Ə, Göyüş, bala, bir mənə de görüm, səfəhlə axmağın qarışığına nə deyərlər?*

– *Usu baba, səfəhlə axmağın qarışığına həpənd deyərlər.*

– *Ə, bə həpənd, ə bə bala, ə, bə niyə mənə olan borcunu qaytarmırsan?*

Bir çox yumor örnəkləri təsdiq edir ki, köməkçi nitq hissələri yumoristik məqamları qüvvətləndirən vasitələrdən biri kimi xalqın dilində müəyyən mövqeyə malikdir.

İnsanın xoşbəxtliyi onun xarakterindən də asılıdır. Çox qədim zamanlardan indiyə qədər fəlsəfə elmində də bu fikrin tərəfdarları çox olmuşdur. Xarakter kamil olmadıqda, insanın səyləri hər hansı bir məqsədə yönəlmədikdə naqis halların əmələ gəlməsi üçün şərait yaranır. Xarakteri natamam və qüsurlu olan insan qarşısına çıxan çətinliklərlə mübarizədə dayanıqlı ola bilmir, öz imkanlarından yetərincə istifadə etməyi bacarmır, nəticədə gülünc vəziyyətə düşür. “Kim öz hərəkətlərini təhlil etmək, öz-özünə hesabat vermək, pis əməllərdən iztirab keçirmək, peşman olmaq, xeyirxah əməllərindən sevinmək, məmnun olmaq qabiliyyətindən məhrumdursa, kim öz zəifliklərini görə bilmirsə, onu əxlaqca kamil adam hesab etmək çətinidir. Belə adam öz xarakterini və iradəsini lazımi səviyyədə tərbiyə edə bilməz” (78, 76-77). Belə məqamlarda tərbiyə etmək vəzifəsini yumor öz öhdəsinə götürür.

Xalq dilində yumora maraq onun təbiiliyindən irəli gəlir. “Xalq dili quruluğa biganə olduğu kimi, təmtəraq və yersiz dəbdəbəyə də yabançıdır” (2, 57). Ona görə də ümumxalq dilində olan yumorun əsas keyfiyyəti onun sadəlik və səmimiyyətidir. Xalq dilindəki incə komiklik yaradan yumor örnəkləri bəzən bir adamın içindən keçənləri, ətrafdakılara vermək istədiyi cavabı ifadə edir. Məsələn, aşağıdakı örnəyə nəzər salaq:

Bizim uşaqlar daha “ata rəhməti” yemirlər

Naxçıvanın Şərur bölgəsində Tanrıverdi adlı bir kişi bir zaman polad əşyaları itiləməklə məşğul olurmuş. O, bu işdən qazandığı qəpik-quruşla birtəhər keçinirmiş, başqa yerdən gəliri yox imiş. Qonşular və yaxınlar əlindəki alətlə onların gah bıçaq, gah balta, gah da oraq və ya dəryazlarının ağzını itiləyən Tanrıverdi kişiyyə minnətdarlıq edərək “atan rəhmət!” deyib gedirmişlər. Bir gün yaxın qonşulardan biri – Qasım kişi nəvəsinin əlinə kağıza bükülmüş balta verib deyir:

– *Bala, apar bunu ver Tanrıverdi babaya, de ki, babam deyir, atası rəhmət, bunu itiləyib versin, baltalıq işim var.*

Qasım kişinin nəvəsi baltanı gətirir və babasının sözlərini Tanrıverdi kişiye çatdırır. Tanrıverdi kişi kağızı açıb baltaya baxır və yenidən büküb uşağa qaytarır:

– *Bala, get babana de ki, bizim uşaqlar daha “ata rəhməti” yemirlər, çörək istəyirlər.*

Xalq yumoru həm tənqid obyektinin özü üçün, həm də bütövlükdə cəmiyyət üçün həmişə faydalı olmuşdur. O, insanı layiqsiz xüsusiyyətlərdən, onları yaradan səbəblərdən uzaqlaşmağa sövq edir və bunun qarşılığında yaxşılıqlara yaxınlaşmağın və onları özündə yaratmağın yollarını göstərir. Xalq yumoru nədən, kimdən uzaq olmağı, nədən, kimdən ibrət götürməyi öyrədir.

Yumor insanın əxlaq və davranışını tənzimləyən gülüş növüdür. O, sağlam düşüncənin inkişafına kömək edir. Yaşam təcrübəsi sübut edir ki, insanın sağlam düşüncələri çoxaldıqca onun həyat eşqi və qüvvəsi də artıb çoxalır. Yalnız sağlam düşüncələrə malik olan insanlar sağlam cəmiyyət yarada bilərlər. Belə düşüncələrin inkişafı insanın daxili dünyasının açılması ilə bağlıdır. Yumor insanın mənəviyyatında itib-batan, gizlənən, üzə çıxmasına ehtiyac duyulan gerçəklikləri aşkar edir. Bəzən insan öz nöqsanlarını görə bilmir. Bu zaman xalq yumoru onun köməyinə gəlir. Bəzən olur ki, insan öz zəif cəhətlərini görür, lakin onları düzəltmək haqda ya düşünmür, ya da onları düzəltməyi bacarmır. Bu zaman yenə də yumor ən gözəl və zəruri yardımçı olur.

Niyə mənim 30 yaşım var?

Naxçıvanda kənd məktəblərinin birində söhbət zamanı xanım müəllimlərdən biri nə deyirsə, ondan yaşca balaca olan kişi müəllimlərdən biri çox pərt olur və deyir:

– *Müəllimə, ayıb deyil, niyə belə danışırsınız? Az qala otuz yaşınız var, danışığınıza fikir vermirsiniz.*

Müəllimə ağlamağa başlayır və onun hönkürtüsü atrafdakıların təəccübünə səbəb olur. Heç kəs onun nədən belə yana-yana ağladığını anlamır və heç nə demədən susub gözləyirlər. Müəllimə bir qədər ağladıqdan sonraüzünü həmin müəllimə tutaraq deyir:

– Niyə mənim otuz yaşım var, yoxsa 29 yaşım var?

Bu yumor örnəyində niyə sözü mægər sual ədatı vəzifəsində işlənmişdir ki, bu, Naxçıvan xalq danışığında səciyyəvi cəhətlərdəndir.

Xalq yaradıcılığına xas olan yumor insanda təbii və lətif duyğular oyadır. Bu, onun həqiqəti ifadəsindən və düzgünlüklərə xidmət etməsindən irəli gəlir. Xalq yumoru insanın qəlbinə rahatlıq və razılıq duyğusu gətirir. Bu isə şən əhval, ümid yaradır, sevinc, məhəbbət kimi müsbət hisslərin meydana çıxması ilə nəticələnir. Ona görə ki, yumor öz obyektinə hörmətlə yanaşır. Kiçik bir hörmət böyük yaxşılıqların yaranması və inkişafına səbəb olur.

Xalqın dilində sözlərdən yumoristik rəngləri tündləşdirmək vasitəsi kimi geniş istifadə olunur. Xalq gülüşündə sözün bədii-estetik imkanları daha genişdir. Yumorda sözlər semantik baxımdan yeni mahiyyət kəsb edir, sözün ilkin mənasından başqa müxtəlif çalarları üzə çıxır: “Ən adi və sadə sözlər səthi fikirləri ifadə edə biləcəyi kimi, çox dərin bir mənanı da ifadə edə bilər. Məsələ sözlərdə deyil, bu sözlərdən istifadə edən ustaddadır, onun məharət və bacarığındadır” (96, 38).

Vətəninə sevməyəni qiymət verməzlər

Bir dəfə qeyrətli, vətənpərvər, millətini sevən bir şəxsiyyət, bacarıqlı bir tarix müəllimi “Azərbaycan tarixi” fənnindən imtahan götürərkən bu fənni bilməyən bir tələbəni danlayır və ona qiymət vermir:

– Get, bala, nə zaman vətənimizin tarixini öyrənsən, gəlib yenidən imtahan verərsən.

–Ay müəllim, nə olar, mənə bir üç (kafi) yaz gedim də...

–Yox bala, öz tarixini bilməyən tələbə tarix fənnindən qiymət almağa layiq deyil.

–Ay müəllim, SSRİ tarixindən sual verin, bilirəm.

–Bu daha pis. Nəyə görə rusun tarixini bilirsən, ancaq öz tarixini oxumursan? Sənə qiymət vermək olmaz. Get, hazırlaş, bir də gələrsən.

Növbəti dəfə tələbə yenə imtahandan kəsilir. Ona üçüncü dəfə imtahana girmək şansı verilir və o zamankı təhsil qaydalarına görə bu, son imkan idi. Çünki üçüncü dəfə eyni fəndən kəsilən tələbə universitetdən çıxarılırdı.

Üçüncü imtahanın vaxtı çatan gün tələbə ilə müəllim eyni küçə ilə universitetə gedən zaman tələbə görür ki, müəllim yerdəki açıq quyulardan birinə düşdü. Qaç-a qaça gəlib deyir:

–Müəllim, sizə qurban olum, əlinizi verin kömək eləyim, quyudan çıxın, ancaq nə olar, mənə qiymət yazın.

Bunu eşidən müəllim quyunun içindən əsəbi halda qışqırır:

–Bala, vətəninin tarixini bilməyənlər onu sevməyənlərdir. Mən bu quyuda qalmağa razı olaram, ancaq Azərbaycan tarixini bilməyən tələbəyə qiymət vermərəm.

Yumor örnəkləri göstərir ki, sözlərin yaradıcısı və xiridarı olan xalq onlardan müxtəlif forma və mənalarda istifadə etməyin ustasıdır. Xalqın ifadə tərzində məzəli dil, adi sözlərə daxili komizm yönəmi verərək onları bədii gülüş vasitəsinə çevirmək keyfiyyət xüsusiyyəti kimi diqqəti çəkir. Naxçıvanda yaranan xalq yumoru da həyatın verdiyi mövzuları özünəməxsus məzəli, yumşaq gülüşlə ifadə edir.

Gülüş sağlamlıqdır. Gülməyi bacarmayanlar qəlbiqara insanlardır. İncə yumor tərbiyənin, islahın əsas vasitələrindən biridir. Doğrudan da, təbəssümlə tərbiyə islahın ağıllı yoludur. Yumorun bir neçə özünə xas olan əlaməti onu adi gülüşdən fərqləndirir. Bunlar aşağıdakılardır:

– Yumoristik gülüş xoş əhval yaradır;

–Yumoristik gülüş ruhun sağlamlığını təmin edir;

–Yumoristik gülüş tərbiyə edir;

–Yumoristik gülüş zarafat edir və s.

Gülüş insanın əbədi yol yoldaşdır. Xalqımız kədərli anlarında da gülməyi bacarır. O, indiyə qədər çox sayda gözəl və səviyyəli yumor örnəkləri yaradıb. O, insanlara ehtiramla yanaşıb sevgi ilə tərbiyələndirmək yolunu tutur. Dili zəngin, sinəsi sözlə dolu xalqımız bu yolda bundan sonra da saysız-hesabsız yumor örnəkləri yaradacaqdır. Onun səlis dili, bitib-tükənməyən söz xəzinəsi bütün mövzularda gözəl danışmağa imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə. Aktual üzvlənmə və mətn. Bakı, Xəzər Universiteti Nəşriyyatı, 1998.
2. Abdullayev N., Məmmədov Z. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, ADPU, 2008.
3. Adilov M. Sənətkar və söz. Bakı, Yazıçı, 1981.
4. Ağayeva F. Azərbaycan danışıq dili. Bakı, Maarif, 1987.
5. Ağayeva K. Baharın sözü. Bakı, Uşaq və gənclər ədəbiyyatınəşriyyatı, 1962.
6. Ağayeva K. Daş piyalə. Bakı, Yazıçı, 1982.
7. Ağayeva K. Gül yarpağı. Bakı, Gənclik, 1967.
8. Ağayeva K. O dağlarda gözüm qaldı. Bakı, Yazıçı, 1987.
9. Axundov A. Belə bir şair var idi / “Şərq qapısı” qəzeti, 2001, 6 sentyabr, № 112 (17000)
10. Axundov A. Dilin estetikası. Bakı: Yazıçı, 1995.
11. Axundov A. Dil və mədəniyyət. Bakı, Yazıçı, 1992.
12. Axundov A. Dil və mədəniyyət məsələləri. Bakı, Gənclik, 1970.
13. Axundov A. Dil və üslub məsələləri. Bakı, Gənclik, 1970.
14. Axundov A. Qoynu gülşən bir vətənin oğluyam mən... / “Şərq qapısı” qəzeti, 2008, 5 sentyabr, № 174 (28.590).
15. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı: 2006.

16. Axundov Y. Şairin həyat yolu / “Şərq qapısı” qəzeti, 1971, 17 noyabr.
17. Anar. Türk dünyasının nadir söz abidəsi / “Kitabi-Dədə Qorqud” ensiklopediyası I c. Bakı, Yeni nəşrlət evi, 2000, s. 16-23.
18. Asim Yadigar. Bir ömrün nəğməsi. Naxçıvan, Əcəmi, 2016.
19. Asim Yadigar. Hər şeyin sonu var. Naxçıvan, Qızıl Dağ, 2007.
20. Aşıq Ələsgər. Əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2004.
21. Atalar sözü. Bakı, 2004.
22. Aydın. Yaranan söz, yaşadan söz, yanan söz (ön söz) / Vəliyev K. Sözüün sehri. Bakı, Yazıçı, 1986, s. 3-7.
23. Aytaç B. Arapça yazı dilində Türkçe kelimeler üzerine bir deneme, II. Türk Kültür Araşdırmaları, II. Ankara, 1965, 5-25.
24. Aytmatov Ç. “Yaradıbdır inam məni, Mən inamın övladıyam”. Bəxtiyar Vahabzadə. Seçilmiş əsərləri. I c. Bakı, Öndər, 2004, s. 4-7.
25. “Azerbaijan AIRLINES”. Bakı, 2016.
26. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyatı (oçerklər). Bakı, 1970.
27. Azərbaycan dili. Bakı, 2012.
28. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, Şərq-Qərb, 2007.
29. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, I cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2006.
30. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı, Şərq-Qərb, 2013.
31. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı: Elm, 1990.
32. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, Şərq-Qərb, 2007.
33. Azərbaycan ədəbi dili tarixi (4 cildə), III c. Bakı, Şərq-Qərb, 2007.
34. Azərbaycan ədəbi dili tarixi (sovet dövrü). Bakı, Elm, 1982..
35. Azərbaycan folkloru. Bakı, Şərq-Qərb, 2005.

36. "Azərbaycan" jurnalı, 1970, № 9.
37. Babayev B. Ədəbi söz qalacaq. Bakı, Elm, 2001.
38. Bağirov E.A. XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan dili mənbələrində feil formaları. Bakı, 1986., 24-25.
39. Baxşiyev H.H. Azərbaycan və rus frazeologiyasının müqayisəsi və frazeoloji lüğətlərin tərtibi prinsipləri // Bakı: DDA, 2005.
40. Bayramlı O.Millî mədəniyyətimizin böyük abidəsi. "Füyuzat. Bakı, Çarşıoğlu, 2006, s. III-V; V-XXIII.
41. Belinski V.Q. Rus ədəbiyyatı klassikləri haqqında. Bakı, Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı Nəşriyyatı, 1954.
42. Budaqov B. Nəbi Xəzri kəhkəşanı / Nəbi Xəzri. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider, 2004, s. 4-8.
43. Будагов Р.А. Язык, история и современность. Москва, Изд. МГУ, 1971.
44. Cabbarov X. Bədii ədəbiyyatda obrazlılıq. Bakı, Yazıçı, 1986.
45. Cabir Novruz. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider, 2004.
46. Cəfər Ə. Əruzun nəzəri əsasları və Azərbaycan əruzü. Bakı, Elm, 1977.
47. Cəfərli M. İllərin misra yaddaşı / Muxtaroglu Ə. Birmöhürbənd bəsimdir. Bakı, Təhsil, 1997, s. 3-11.
48. Cəfərli M. Həyat amalının bədii əks-sədası / Muxtaroglu Ə. Deyimlərim, yozumlarım. Naxçıvan, Məktəb, 2013, s. 56-60.
49. Cəfərov M. C. Dil və müasirlik / Həmişə bizimlə. Bakı, Yazıçı, 1980, s. 73-98.
50. Cəfərov M.C. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Çinar-Çap, 2003.
51. Cəfərov M.C. Sənət yollarında. Bakı, Gənclik, 1975.
52. Cəfərov N. Genezisdən tipologiyaya. Bakı: BDU, 1999.

53. Cəfərov N. Ön söz /Əhməd Yəsəvi. Divani-hikmət. Bakı, Çayıoğlu, 2004, s. 3-5.
54. Cəfərov N. Türk dünyası: Xaos və kosmos. Bakı, BDU, 1998.
55. Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı: Maarif, 1988.
56. Девлетов Р.Р. Тюркизм в украинском и русском языках. Симферепол, 2001.
57. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962.
58. Dünyamalıyev D. Dağ havasına köhlənən şair / Muxtaroglu Ə. Deyimlərim, yozumlarım. Naxçıvan, Məktəb, 2013, s. 110-118.
59. Elsevər H. Elinin, obasının məftunu / “Şərq qapısı” qəzeti, 1991, 26 iyul, № 141 (15.981).
60. Eynəlibəy Sultanov: taleyi və sənəti. Bakı, Elm və təhsil, 2011.
61. Əfəndiyev İ. Seçilmiş əsərləri, I c. Bakı, AVRASIYA PRESS, 2005.
62. Əfəndiyev İ. Seçilmiş əsərləri, III c. Bakı, AVRASIYA PRESS, 2005.
63. Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyatı. Bakı, Elm, 1980.
64. Əhməd Cavad. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2005.
65. Əhmədov B.B. Azərbaycan dili şivələrində fonosemantik söz yaradıcılığı. Bakı, 1994.
66. Əlibəyova G. Bədiilik haqqında / Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri. Bakı, Azərbaycan SSR EA-nın Nəşriyyatı, 1964, s. 30-46.
67. Əlibəyzadə E. Azərbaycan ədəbi dili tarixi, II c. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 2008.

68. Əlibəyzadə E. Ədəbi şəxsiyyət və dil. Bakı, Yazıçı, 1982.
69. Əliyev E. Şair, müəllim, döyüşçü / “Sovet Naxçıvanı” qəzeti, 1986, 30 oktyabr, № 230 (14.571).
70. Əliyev H. Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı. Bakı: Ozan, 1999.
71. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir, 18-ci cild. Bakı, Azərneşr, 2006,
72. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir, 35-ci cild. Bakı: Azərneşr, 2011.
73. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir, 42-ci cild. Bakı: Azərneşr, 2012.
74. Əliyev H. Təhsil millətin gələcəyidir. Bakı: Təhsil, 2002.
75. Əliyev K., Qasımov C. “Bir möhürbənd bəsimdir” / Muxtaroğlu Ə. Deyimlərim, yozumlarım. Naxçıvan, Məktəb, 2013.
76. Əliyev V. Heydər Əliyevin dil siyasəti. Bakı: Nurlan, 2003.
77. Füzuli. Seçilmiş əsərləri, II c. Bakı, 2008.
78. Göyüşov Z. Daxilə pəncərə. Bakı, Azərneşr, 1978.
79. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixi (2). Bakı, Maarif, 1987.
80. Hacıyev T. “Dədə-Qorqud” kitabı ilk yazılı yaddaşımızdır / Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, Öndər-Nəşriyyat, 2004.
81. Hacıyev T. “Molla Nəsrəddin”in dili və üslubu. Bakı, Yazıçı, 1983.
82. Hacıyev T. Satira dili. Bakı, ADU, 1975.
83. Hacıyev T. Vaqif dilinin və sənətinin xəlqiliyi / Yazıçı dili və ideya-bədii təhlili. Bakı: Maarif, 1979, s. 47-59.
84. Hacıyev T. Yazıçı dili və ideya-bədii təhlili. Bakı: Maarif, 1979.

85. Həbibbəyli İ. Görkəmli yazıçı, böyük publisist və ictimai xadim / Eynəlibəy Sultanov: taleyi və sənəti. Bakı, Elm və təhsil, 2011, səh. 3-26.
86. Həbibbəyli İ. XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan yazıçıları. Bakı, Nurlan, 2004.
87. Həbibbəyli İ. Vətəndaşlıq mövqeyi, plyus lirizm / A.Yadigar. Seçilmiş əsərləri. 1-ci cild. Naxçıvan, Əcəmi, 2016, 360 s. s. 3-29.
88. Həsənova S. "Füyuzat" jurnalı və dil problemləri. Bakı, Elm, 2006.
89. Həsənova S. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyat. Bakı: ADPU, 2005.
90. Hüseynoğlu G. Müşfiq ənənəsi yaşayır / Müşfiq M. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2004, s. 4-12.
91. Hüseynova V. Ana laylası. Bakı, Azərənşr, 1974.
92. Hüseynov M. Dil və poeziya. Bakı, Elm, 2008.
93. Hüseynzadə Ə. Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir? / Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, s. 41-70.
94. Hüseynzadə Ç. Azərbaycan dilində morfoloji norma Bakı: Nurlan, 2004, 280 s.
95. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Maarif, 1973.
96. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin inkişafı. Bakı, Elm, 1986.
97. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü. Bakı, Maarif, 1989.
98. Xudiyev N. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. Bakı: Təhsil, 1997.

99. İbrahimov M. Ana dili – hikmət xəzinəsi. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1991.
- 100.İbrahimov M. Əsərləri, 8-ci c. Bakı, Yazıçı, 1981.
- 101.İbrahimov M. Əsərləri, 10-cu c. Bakı, Yazıçı, 1983.
- 102.İbrahimov M. Seçilmiş əsərləri, 2 cildə, I c. Bakı, Şərq-Qərb, 2005.
- 103.İbrahimov M. Dilimizin inkişaf yolları. Əsərləri, 10 cildə, 10-cu c. Bakı, Yazıçı, 1983, s. 34-59.
- 104.İbrahimov M. Gəlin gözəl danışaq!. Əsərləri. 10 cildə, 8-ci c. Yazıçı, 1981, s. 282-288.
- 105.İbrahimov M. Görmək, seçmək və bədii şəkə salmaq haqqında/ Əsərləri, 10-cu c., Yazıçı, 1983, s. 258-271.
- 106.İbrahimov M. Xəliqlik və realizm cəbhəsindən. Bakı, Azərnəşr, 1961.
- 107.İbrahimov M. Yaradıcılığın həyatla əlaqəsi / Əsərləri, 10-cu c., Yazıçı, 1983, s. 105-121.
- 108.“İdeal” jurnalı. Bakı, 2016.
- 109.İnayət A. Doğrudan və dolaylı olaraq Çinceye geçən Türkçe kelimeler üzerine. 4.Uluslararası Türk Dil Kurultayı. Çeşme, 2000.
- 110.İnayət A. Türkçede Çince kaynaklı gösterilen Bazı Kelimeler Üzerine / “Türk dünyası dil ve edebiyat” dergisi, 7, s. 193-204.
- 111.Инбер В. Вдохновение и мастерство. Москва, 1961.
- 112.İsmayılova N. Naxçıvanda bir şair var / Muxtaroglu Ə. Deyimlərim, yozumlarım. Naxçıvan, Məktəb, 2013, s. 75-81.
- 113.Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Azpoliqraf LTD, 2004.
- 114.Kazımov . Ön söz / Qurbani. Əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, s. 4-36.

115. Kərimli X. Bu da bir nağıldı... Bakı, Nurlan, 2004.
116. "Kitabi-Dədə Qorqud" ensiklopediyası I, II c. Bakı, Yeni nəşrlər evi, 2000.
117. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, Öndər nəşriyyat, 2004.
118. Kürçaylı Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2004.
119. Qafar Qərib. Göydən üç alma düşdü. Bakı: ADPU.
120. Qafar Qərib. Vətən daşdan başlayırmış. Bakı: ADPU.
121. Qafar Qərib. Dünya üçbucaq imiş. Bakı, Şirvanəşr, 2004.
122. Qarayev Y. Azərbaycan ədəbiyyatının Vurğun dövrü / S.Vurğun. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə, I c. Bakı, Şərq-Qərb, 2005., s.4-14.
123. Qasımov A. Yeni həyatın nəğməkarı / "Sovet Naxçıvanı" qəzeti, 1987, 30 iyun, № 151 (14791).
124. Quliyeva R., Hacıyev T. Biblioqrafik məlumat. Bakı, Adiloğlu, 2006.
125. Quliyev V. Mirzə Cəlilin "huşyar dostu"/ Sultanov E. Seçilmiş hekayələri. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1966, s. 27-48.
126. Qurbani. Əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2008.
127. Ligeti L. A Magjar nyelv Török k lapcsolatai a honfoglalás elöttes az Arpad-korban. Budapest, 1986.
128. Лыков А.Т. Оказионализм и языковая норма. В книге «Грамматика и норма». Москва, Наука, 1977.
129. Maqşudov E. Ön söz əvəzi / E.Maqşudov. Poetik-praktik Azərbaycan dili. Bakı, Elm və təhsil, 2017, s. 6-10
130. Maqşudov E. Poetik-praktik Azərbaycan dili. Bakı, Elm və təhsil, 2017.

131. Maqşudov E. Oxucularıma / Maqşudov E. Təmsillər. Naxçıvan, Əcəmi, 2012, s. 3.
132. Maqşudov E. Təmsillər. Naxçıvan, Əcəmi, 2012.
133. Мендекинова Р.Т. Перечен тюркизов в языке произведений русский писатей-словар. Алматы, 1994.
134. Məhəmmədhüseyn Şəhriyar. Seçilmiş əsərləri. Bakı, AvrasiyaPress, 2005.
135. Məmməd Araz. Seçilmiş əsərləri. I, II c. Bakı: Lider, 2004.
136. Məmmədov A. Yaradan söz, yaşadan söz, yanan söz (ön söz) / Vəliyev K. Sözüň sehri. Bakı, Yazıçı, 1986, s. 3-7.
137. Məmmədov M. Filoloji düşüncələr. Bakı: Nurlan, 2005.
138. Məmmədov M. Satirik şerimizin Sabir zirvəsi / Mirzə Ələkbər Sabir. Hophopnamə. Bakı, Çarşıoğlu, 2004.
139. Məmmədov V. Dənizə qar yağırdı. Bakı, Şirvannəşr, 2012.
140. Mikayılova Ə. Bədii üslubda uydurma toponimlər. “Onomastika” jurnalı, Bakı, 2008, № 1-2.
141. Mirzə Ələkbər Sabir. Hophopnamə. Bakı, Çarşıoğlu, 2004.
142. Mirzəliyeva M. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: 1995.
143. Mollayev İ. “Əlvan çiçəklər” kitabında M.Nəsirlinin “Partizan Əfruz” şeri haqqında / “Şərq qapısı” qəzeti, 1966, 26 avqust, № 200 (8414).
144. Muxtaroğlu Ə. Bir möhürbənd bəsimdir. Bakı, Təhsil, 1997.
145. Muxtaroğlu Ə. Deyimlərim, yozumlarım. Naxçıvan, Məktəb, 2013.

146. Muxtarovlu Ə. İkinci görüş. Bakı, Nurlan, 2003.
147. Mustafayev C/ Sənət – yaşayan yaddaşdır / Tofiq Bayram..
Azərbaycanım. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 2005, s. 3-6.
148. Müşfiq M. Könlümü al, oxu! Bakı, Maarif, 2002.
149. Müşfiq M. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2004.
150. Nəbati S.Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2004.
151. Nəbi Xəzri. Seçilmiş əsərləri, I, II c. Bakı: Lider, 2004.
152. Nəbiyev B. Kəlamın vüsəti / Məhəmmədhüseyn Şəhriyar.
Seçilmiş əsərləri. Bakı, Avrasiya Press, 2005, s. 4-34.
153. Nəbiyev B. Sahilsiz dəniz / Rəfibəyli N. Seçilmiş əsərləri. Bakı,
Şərq-Qərb, 2004, s. 4-16.
154. Nəsirli M. Araz sahilində. Bakı: Azərnəşr, 1962.
155. Nəsirli M. İki ürək. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1974.
156. Nəsirli M. Laləli dağlar. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı,
1965.
157. Nəsirli M. Mənim respublikam. Naxçıvan, 1958.
158. Nəsirli M. Yanar üfüqlər. Bakı: Gənclik, 1968.
159. Nitq mədəniyyəti məsələləri. Bakı, Elm, 1988.
160. Nizami Gəncəvi. Lirikası. Bakı, Lider Nəşriyyat, 2004. Nizaminin
hikmət və nəsihətləri. Naxçıvan, Əcəmi, 2013.
161. Nizaminin hikmət və nəsihətləri. Naxçıvan, Əcəmi, 2013.
162. Nurlu M. Romencede türk izləri. Galati, 2002.
163. Oğuznamə. Bakı, Şərq-Qərb, 2006.
164. Огнев В. Горизонты поэзии. Москва, «Художественная
литература», в 2-х томах, I том, 1982.
165. Rəfibəyli N. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2004.
166. Rəfili M. Ədəbiyyatşünaslıq nəzəriyyəsinə giriş. Bakı, 1958.

167. Rəsul Rza. Seçilmiş əsərləri, V cilddə. Bakı Öndər, 2005.
168. Rüstəmov A. Azərbaycanca epik şeirin mənşəyinə dair/
Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri. Bakı, Azərbaycan SSR EA-
nın Nəşriyyatı, 1964, s. 240-257.
169. Rüstəm S. Seçilmiş əsərləri, III c. Bakı, Şərq-Qərb, 2005.
170. Rzayev R. Avtobioqrafiya / Rəsul Rza. Seçilmiş əsərləri, V c.
Bakı Öndər, 2005, s. 7-32.
171. Rzayev R. Azərbaycan dilinin bugünkü vəziyyəti və gələcək
vəzifələri haqqında / Rəsul Rza. Seçilmiş əsərləri, V c. Bakı,
Öndər, 2005, s. 35-46.
172. Rzayev R. Mülahizələr / Rəsul Rza. Seçilmiş əsərləri, V c. Bakı
Öndər, 2005, s. 46-52.
173. Salmanov Ş. Əsrin novator poeziyası / Rəsul Rza. Seçilmiş
əsərləri, I c. Bakı Öndər, 2005, s. 4-24.
174. Seyidov Y. Ədəbi tənqid və bədii dil. Bakı, Yazıçı, 1986.
175. Seyidov Y. Əsərləri, IV c. Bakı: BDU, 2007.
176. Seyidov Y. Xalq yazıçısı Elçin. Bakı: Bakı Universiteti
Nəşriyyatı, 2012.
177. Seyidov Y. Sözüün qüdrəti. Bakı, Yazıçı,
1983.
178. Seyidov Y. Sözüün şöhrəti. Bakı, Yazıçı,
1987.
179. Seyidov Y. Şairin fikir dünyası. Bakı,
1985.
180. Səfərlə İslam. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider Nəşriyyat, 2005.
181. Səməd Vurğun. Muğan / Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb,
s.272-332.
182. Səməd Vurğun. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə, I c. Bakı, Şərq-Qərb,
2005.
183. Səməd Vurğun. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə, II c. Bakı, Şərq-
Qərb, 2005.

184. S. Vurğun. Seçilmiş əsərləri. 5 cilddə, III c. Bakı, Şərq-Qərb, 2005.
185. Səməd Vurğun. Sovet poeziyası / “Ədəbiyyat və incəsənət qəzeti”, 1955, № 2.
186. Sidqi M.T. Əsərləri (toplayanı, tərtib edəni və müqəddimənin müəllifi İ.Ə. Həbibbəyli). Bakı: Çarşıoğlu, 2004, 279 s.
187. Söhrab Tahir Ön söz / Qafar Qərib. Dünya üçbucaq imiş. Bakı, Şirvanəşr, 2004, 96 s. s. 3-5.
188. Sultanov E. Seçilmiş hekayələri. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1966.
189. Şah İsmayıl Xətayi . Əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2005.
190. Talışlı M. Əsərləri, I c. Bakı, Adiloğlu, 2007.
191. Tekcan M. Urdudadakı türkçe sözlər və bunların Tematik İncələməsi. Türkçenin dünya dillərinə etkisi – V., Ankara, 2004.
192. Təkləli M. Rus dilində türk sözləri. Bakı, Nurlar, 2006.
193. Tofiq Bayram.. Azərbaycanım. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 2005.
194. Томашевский Б.В. Стилистика. Ленинград, Издательство Ленинградского Университета, 1983.
195. Vahabzadə V. Seçilmiş əsərləri. I c. Bakı, Öndər, 2004.
196. Vaqif M.P. Əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2004.
197. Vəliyev K. Sözüün sehri. Bakı, Yazıçı, 1986, s. 3-7.
198. Виноградов В.В. Проблема авторства и теория стилей. Москва, «Художественная литература», 1961.
199. Yetim İbrahim və sövdəgər / Azərbaycan nağılları. Bakı, Şərq-Qərb, 2005, s. 93-101.
200. Yusifli Ə. Dağlar yaraşığı. Bakı, Azərənəşr, 1964.

201. Yusifli Ə. Səni tapacağam. Bakı, Gənclik, 1979.
202. Yusifli X. Nizami divanından qalan incilər / Nizami Gəncəvi.
Lirika. Bakı, Lider Nəşriyyat, 2004.
203. Yusifli V. Ön söz / İbrahimov M. Seçilmiş əsərləri, 2 cildə, I c.
Bakı, Şərq-Qərb, 2005, s.4-12.
204. Zakir Q. Seçilmiş əsərləri. Bakı, AVRASIYA PRESS, 2005.
205. Zamanov A. Eynəlibəy Sultanov 1863-1935) / Sultanov E.
Seçilmiş hekayələri. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı,
1966, s. 5-10.

MÜNDƏRİCAT

Ön söz əvəzi	3
--------------------	---

I HİSSƏ

DİLİMİZ – MƏNƏVİ SƏRVƏTİMİZ, QÜDRƏTİMİZ VƏ KİMLİYİMİZDİR

1. Azərbaycan nitq mədəniyyəti və siyasi natiqliyinin inkişafında Heydər Əliyevin rolu	12
2. Heydər Əliyevin nitqlərində din mövzusu	28
3. Çağdaş dilimizin nitq mədəniyyəti problemləri.....	34
4. Azərbaycan dilçiliyində dialektologiya ilə bağlı problemlər ...	51
5. Dilimizin yayılma arealı və təsir dairəsi.....	59

II HİSSƏ

DİL VƏ ÜSLUB MƏSƏLƏLƏRİ

6. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı dilimizin hikmət xəzinəsidir	67
7. Nizami Gəncəvinin dil və söz haqqında fikirləri.	89
8. Aşıq Qurbani və ədəbi dilimiz	95
9. Molla Pənah Vaqifin dil-üslub xüsusiyyətləri.	108
10. Mirzə Ələkbər Sabir və ədəbi dilimiz.	124
11. Cəlil Məmmədquluzadə və ədəbi dilimiz.....	130
12. Səməd Vurğun və ədəbi dilimiz.....	136
13. Azərbaycan ədəbi dili tarixində Şəhriyar mərhələsi.	148
14. Mikayıl Müşfiq və ədəbi dilimiz.....	166
15. Rəsul Rzanın dilçilik görüşləri.....	186
16. Nigar Rəfibəyli və ədəbi dilimiz.....	203
17. Mirzə İbrahimov və ədəbi dilimiz.....	209
18. İlyas Əfəndiyev və ədəbi dilimiz.	215

19. Dilimizin İslam Səfərli şirinliyi.	222
20. Əliağa Kürçaylı və ədəbi dilimiz.	240
21. Məmməd Arazın nəğməli dili.	250
22. Bəxtiyar Vahabzadə və ana dilimiz.....	261
23. Nəbi Xəzrinin dil-üslub xüsusiyyətləri.....	269
24. Cabir Novruzun dil-üslub xüsusiyyətləri.	277

III HİSSƏ

NAXÇIVAN ƏDƏBİ MÜHİTİ VƏ DİLİMİZİN ÜSLUB İMKANLARI

25. M.T.Sidqinin söz haqqında fikirləri.	290
26. Eynəli bəy Sultanovun dil-üslub xüsusiyyətləri.....	295
27. Müzəffər Nəsirli və Azərbaycan ədəbi dili.....	302
28. Əliyar Yusiflinin dil-üslub xüsusiyyətləri.	312
29. Validə Hüseynova və ədəbi dilimiz	321
30. Kamalə Ağayevanın dil və üslubu.	334
31. Əbülfəz Muxtaroğlunun dil-üslub özəllikləri.	342
32. Vaqif Məmmədovun dil-üslub xüsusiyyətləri.	355
33. Xanəli Kərimlinin söz dünyası.....	361
34. Asim Yadigarın dil və üslubu.	368
35. Naxçıvanın alim şairi Elbəyi Maqşudov və Azərbaycan dili	378
36. Qafar Qəribin dilimizə münasibəti.....	385
37. Naxçıvan xalq danışığında ədatın üslub keyfiyyətləri....	393
38. Naxçıvan xalq danışığında yumorun üslub xüsusiyyətlə- ri.	398
39. Ədəbiyyat.....	408

Sədaqət Həsənova

Dilimiz mənəvi kimliyimizdir

Nəşriyyat
redaktoru
M.Qasımzadə

Kompüter tərtibatı
Z.Məmmədov

Yığılmağa verilmiş 17.08.2017.

Çapa imzalanmış 28.08.2017.

Formatı 60X90 1/16. “Tayms” qarnituru.

Ofset çap üsulu. Ofset kağızı. Həcmi 26.5 ç.v.

Sifariş № 636. Tiraj 150 nüsxə.

Naxçıvan şəhəri, Təbriz küçəsi, 1

1957-ci ildə Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur.

2000-ci ildə professor Y.M.Seyidovun rəhbərliyi ilə “Bədii əsərlərin dilində yumor” mövzusunda dissertasiya müdafiə edərək filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsinə, 2005-ci ildə dosent elmi adına layiq görülmüşdür. 2008-ci ildə “Füyuzat” jurnalının dil siyasəti və dili” mövzusunda dissertasiya müdafiə edərək filologiya

üzrə elmlər doktoru alimlik dərəcəsi almışdır.

2012-ci ildə AAK tərəfindən ona professor elmi adı verilmişdir.

150-dən çox elmi və elmi-metodik əsərin, o cümlədən “Bədii əsərlərin dilində yumor”, “Ə.Hüseynzadənin dilçilik görüşləri”, “Füyuzat” jurnalı və ədəbi dil”, “Füyuzat” jurnalı və dil problemləri” monoqrafiyalarının, “Nitq mədəniyyəti və üslubiyat” dərslisinin, “Ədəbi dil məsələləri” dərslərinin, 7 metodik vəsaitin, 5 fənn proqramının müəllifidir.

Bakı, Naxçıvan, Lənkəran, Qars, İqdir şəhərlərində keçirilən beynəlxalq konfranslarda dilçilik elminin müxtəlif problemlərinə həsr olunmuş çıxışlar etmişdir.

1995-ci ildən Naxçıvan ali məktəblərində müxtəlif vəzifələrdə işləmişdir. 2001-2002-ci illərdə Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun Naxçıvan Filialında Tərbiyə işləri üzrə direktor müavini kimi fəaliyyət göstərmişdir. 2003-cü ildən Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunda Tərbiyə işləri üzrə prorektor vəzifəsində çalışır.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının Əməkdar müəllimidir.

